

DOĞU İLE BATI ARASINDA OSMANLI KENTİ

HALEP, İZMİR VE İSTANBUL

EDHEM ELDEM - DANIEL GOFFMAN
BRUCE MASTERS

TARİH VAKFI YURT YAYINLARI

O

rtadoğu kentleri üzerine tarih çalışmalarında, tipik olmama, kendine özgülük veya normal dışılık üzerine vurgu yapılagelmiştir. Bu yargı, söz konusu kentlerin bazı açılardan standartların altında olduğu veya aykırılık sergilediği yönündeki şarkiyatçı kanıdan kaynaklanmaktadır. İnceleme alanı Osmanlı kentleri olan bu kitap, bu kentlerin bir yandan genel anlamda başka kentlerle benzerliklerini, öte yandan da her birine kendi kişiliğini veren özgül tarihsel durumları vurgulayarak, şarkiyatçı varsayımlardan esaslı bir kopuş gerçekleştirme ve Osmanlı kent çalışmalarında “normalleştirilmiş” bir senteze ulaşma çabasıdır. Bu amaçta birleşen yazarlar, bir yandan mevcut literatürle hesaplaşırken, bir yandan da gelecekteki çalışmalar için gündem oluşturacak sorular sormaya ve sordurtmaya çalışıyorlar. Halep, İzmir ve İstanbul’un Osmanlı dönemindeki durumunu mercek altına alan elinizdeki kitap, söz konusu kentlerin 17. ve 18. yüzyıllardaki önemlerine vurgu yapıyor ve onların temelde Osmanlı karakterini öne çıkarıyor. Yazarların her bir kent hakkında canlı görüntüler sunan ayrı ayrı çalışmaları, aynı zamanda bütünsel bir resim çiziyor ve okuması ilginç bir kitap meydana getiriyor.

T Ü R K İ Y E
EKONOMİK VE TOPLUMSAL
TARİH VAKFI

TARİH VAKFI YURT YAYINLARI

Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı yayınıdır.

Valikonağı Cad. Samsun Apt.
No. 57 Kat. 2 34365 Nişantaşı-İstanbul
Tel: 0 212 233 21 61
Faks: 0 212 234 32 90
www.tarihvakfi.org.tr
yayin@tarihvakfi.org.tr

Özgün Adı

The Ottoman City between East and West: Aleppo, Izmir, and Istanbul,
Cambridge University Press

© Edhem Eldem, Daniel Goffman, and Bruce Masters 1999

© Tarih Vakfı Yurt Yayınları 2000

Kapak Resmi

Marchebeus'un bir gravüründe İzmir'in denizden görüntüsü.
(*Gravürlerle Türkiye 2: Anadolu*, Ankara, 1997)

Yayına Hazırlayan

Mehmet Beşikçi

Kitap Tasarımı

Haluk Tunçay

Kapak Tasarımı

Yonca Ören

Baskı

Step Ajans
(0212) 482 13 41

İstanbul, Eylül 2003

ISBN 975-333-172-X

EDHEM ELDEM, DANIEL GOFFMAN, BRUCE MASTERS

**DOĞU İLE BATI ARASINDA
OSMANLI KENTİ
HALEP, İZMİR VE İSTANBUL**

Çeviri: Sermet Yalçın

TARİH VAKFI YURT YAYINLARI 136

Eskikitaplarim.com

EDHEM ELDEM: Boğaziçi Üniversitesi Tarih Bölümü öğretim üyesi.
Yayımlanmış eserleri arasında *A History of the Ottoman Bank*, 1999 (*Osmanlı Bankası Tarihi*, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000), *A 135-Year-Old Treasure: Glimpses from the Past in the Ottoman Bank Archives*, 1998 ve *Banque Impériale Ottomane: inventaire commenté des archives*, 1994 vardır.

DANIEL GOFFMAN: Ball State Üniversitesi Tarih Bölümü öğretim üyesi.
Britons in the Ottoman Empire, 1642-1660, 1998 ve *Izmir and the Levantine World, 1550-1650*, 1990 (*İzmir ve Levanten Dünya*, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1995) adlı çalışmaların yazarıdır.

BRUCE MASTERS: Wesleyan Üniversitesi Tarih Bölümü öğretim üyesi.
Yayımlanmış çalışmalarının arasında *Origins of Western Economic Dominance in the Middle East*, 1989 yer almaktadır.

Hocalarımız
Halil İnalçık
ve
Robert Mantran
için

ÖNSÖZ

Bu kitap, 1993 sonbaharında Boğaziçi Üniversitesi'nde yazarlar arasındaki konuşmalar esnasında ve Kuzeybatı Anadolu'daki ilk Osmanlı yerleşim yerlerini do-laşan ARIT (American Research Institute in Turkey) sponsorluğundaki bir tur sı-rasında tasarlandı. Üç yazar, Osmanlı kentleri üzerine sentezi hedefleyen çalışma-ların eksikliği konusunda hemfikirler ve hepsi de söz konusu olan kentler üzeri-ne yakın zamanlarda monografiler tamamlamış oldukları için, Osmanlı İstanbul'u, İzmir'i ve Halep'i üzerine yazmanın ilginç ve yararlı olabileceğini düşündüler. Bu çalışmalar, öğrencilere ve Osmanlı tarihi çalışmayan tarihçilere bu önemli kentler hakkında pratik giriş bilgileri sağlamakla kalmayıp, bunların ve diğer Osmanlı kent merkezlerinin aldıkları şekiller, nasıl işledikleri ve diğer kentlerle farkları hakkında düşünmek için de bir çerçeve sağlayabilir.

Yazarlar, ertesi yıl söz konusu kentlere dahil çalışmalarının taslaklarını tamam-ladılar ve bir günlük konferansta (Üç Osmanlı Kenti: Ball State Üniversitesi, 1995) bir araya geldiler. Bu toplantının yapısı alışıldan biraz farklıydı; çünkü yalnızca çalışmalarımıza tepki almaya değil, aynı zamanda Osmanlı çalışmaları hakkında merak uyandırmaya ve olabildiğince yaygın bir ilgi yaratmaya çalışıyor-duk. Çalışmalarımızın özetlerini sunduk ve alan dışından tarihçilere tepkilerini sorduk. Böylece, oldukça yoğun bir günün sonunda, bir Osmanlı uzmanları pa-nelinden alanlar-arası bir fikir alışverişi ortaya çıktı.

Bu format çok ilgi çekici ve değerli bir tartışmaya vesile oldu. Bir Güneydo-ğu Asya uzmanı olan Kenneth Hall, Bruce Masters'm Halep sunuşunu değerlen-dirdi. Strazburg ve diğer erken modern Avrupa kentleri üzerine çalışan Miriam Usher Chrisman, Daniel Goffman'ın İzmir incelemesini ele aldı; erken dönem ulusal ABD tarihi üzerine birçok yazısı olan Andrew R. L. Clayton ise Edhem El-dem'in İstanbul incelemesi üzerine yorumlar yaptı. Bu tarihçilerin her biri fikirle-rimiz hakkında derin ve yerinde eleştirilerde bulundu; aynı şekilde, Osmanlılar-dan oluşan panelimizin yöneticisi Leslie Pierce ve katılımcılar Molly Greene, Ja-ne Hathaway, Donald Quataert ve Sarah Shields de ilginç değerlendirmelerde bu-lundular.

Bu yorumcuların katkıları birkaç yönden faydalı oldu. Birincisi, bu kitabın te-

şebbüs ettiği türden çalışmalara ihtiyaç olduğunun teyit edilmesi idi. Yorumcuların her biri, Osmanlı evreninin gizli zenginliği karşısındaki şaşkınlıklarını ifade ettiler. Yorumlarının derinliği ve projeye karşı duydukları coşku, Osmanlı tarihinde karşılaşılması çalışmalara yer bulunduğu ve Osmanlı tarihinin Asya, Avrupa ve ABD tarihçilerine sunacak çok şeyi olduğunun (ve tersinin de) bir kanıtıydı.

Her yorumcu, konferansın Osmanlı kenti üzerine düşünme biçimini inceltti ve genişletti. Ken Hall, bir dizi ekonomik ve sosyal geçiş dönemine rağmen Halep ve bazı Güneydoğu Asya kentlerinin kendilerini kültür ve ticaretin “merkezinde” tutmayı nasıl başardıkları üzerine kafa yordu. Toplumsal olarak, şehir sakinleri bunu yabancıları (Halep örneğinde Osmanlılar) yerel sakinlerle ortaklara dönüştürerek yapıyordu. Ekonomik açıdan ise bunu, şehirlerdeki cemaatler arasında ve kentte yaşayanlarla iç bölgeler arasında ağlar oluşturarak başardılar. Hall’un gözlemine göre, Halep Güneydoğu Asya liman kentleriyle, “dışarıyı” “içeriye” dönüştürme, yani yabancıların kurum, teknik ve metalarını kendine mal etme yeteneğini paylaşıyordu. Buna örnek olarak, yerel pazardaki tekstil kalıplarının ve materyallerinin alınması ve dönüştürülmesini verdi.

Hall, Güneydoğu ve Güneybatı Asya arasındaki benzerlikleri vurgularken, Miam Chrisman İzmir ve Batı Avrupa kentlerinin sosyal ve ticari yapıları arasında belirgin farklar buldu. Onun özellikle dikkatini çeken husus, Osmanlıların işçiliğe (yani, malların özellikle gıda maddelerinin üretim ve pazarlanmasının devlet tarafından düzenlenmesine) verdikleri ağırlık ve İzmir’de, Avrupa ortaçağ kentlerinde hep rastlanan özerk siyasi altyapının eksikliğiydi. Chrisman, bu sivil kültür eksikliğinin İzmir’i Avrupa’daki kentlerden daha az kentli yaptığı şeklindeki Weberci çıkarımı yapmadı; onun yerine, İzmir’in miraslardan, teamüllerden ve bürokrasilerden nispeten daha bağımsız olmasının, açıklık ve esnekliğinin, Avrupa tüccarlarını 17. yüzyılın başlarında oraya yerleşmeye çeken şey olduğu yorumunu yaptı. Ayrıca Batı Avrupa’nın daha katı bir ortodoksluğa yönelmesi ve Reform’dan sonra sapkınları kovmasının, tüccarların aklına oradan kaçmayı ve daha geniş görüşlü bir yere, Batı Anadolu, Akdeniz’in doğu kıyısı, Güneydoğu Asya gibi ticari ve kültürel sınır bölgelerine yerleşmeyi getirmiş olabileceğini söyledi.

Clayton karşılaştırma motifini Kuzey Amerika’ya kadar genişletti. 18. yüzyılda İstanbul’un ve Cincinnati’nin asalak yapıları arasındaki benzerliği ilginç buldu; özellikle her birinin malları emme tarzını. Sonra “temas” kavramı üzerine ilginç bir tartışmaya girişti. Bunu, hem 18. yüzyılda Orta-Batı ABD’de hem de Osmanlı başkentinde kültürel çakışma ve etkileşim hakkında düşünmenin yansız bir yolu olarak kullandı. Onun da işaret ettiği gibi, tarihçilik bu aralar grupları pilyonlara indirgemekten uzak duruyor ve tüm birey, topluluk ve uygarlıklara eylemlerin öznesi olma statüsünü tanımaya çalışıyor. Bu anlayış, Amerikan tarih yazıcılığında, yerli Amerikalıların, Fransız yerleşimcilerin, Afrika kökenli Amerikalıların ve kadınların dünyasının da İngiliz işgalcilerin dünyası kadar incelenmesi anlamına geliyor. İstanbul’a gelince, orası da, şehirde yaşayan cemaatler ve örgütlenmeler arasındaki kesişmelerin incelenmesini, onların birlikte nasıl var olduğunu-

nun ve aralarındaki güç dağılımının araştırılmasını gerektirmektedir. Clayton'a göre, her iki durumda da, önemli olan iktidarın gerçekliğinden ziyade algılanma biçimiydi. Hem İstanbul'da hem de Amerikan orta-batısında, örneğin Fransız hükümeti ve yerleşimcilerinin etkisi, gerçek kapasitelerinin getirdiğinden fazlaydı. Ancak, Clayton bu benzerliği fazla ileri götürmedi. Osmanlı'nın, iktidarı, ayınlıktan çok çeşitliliğe bağlamasında önemli bir fark gördü. İstanbul'da, Amerikan tarihinin önemli bir parçası olan ideolojik birlik yerine, çeşitli inançların her telden çalan bir korusu vardı.

Osmanlı tarihçilerinin katkıları, belki de kaçınılmaz olarak, diğer meslektaşlarımızinkilere göre daha az spekülâtifti. Bununla birlikte onlar da karşılaştırma ve zıtlıklar üzerinde durdular. Molly Greene ve Sarah Shields, oldukça farklı şekillerde de olsa, sunuşlarımızdan -bırakın İslam kentini- normatif bir Osmanlı şehri, hatta paylaşılan anlamlı özellikler bile keşfetmenin çok olduğu sonucunu çıkardılar. Greene ayrıca, Halep, İzmir ve İstanbul'un canlılıklarını sürdürmesinde ticaretin önemine rağmen, bu şehirlerin ölüm nedeninin ticariden ziyade siyasi olduğu gözlemini yaptı. Jane Hathaway, oluşturulmuş kimliklerin Osmanlı bağlamında bir tartışmasına girerek, Clayton'ın temas üzerindeki gözlemlerini, özellikle Osmanlı Arap topraklarında Arap ve Osmanlı kültürleri arasındaki etkileşimin daha önce düşünüldüğünden çok daha karmaşık ve derin olduğunu belirterek, geliştirdi. Son olarak, Donald Quataert, Osmanlı tarihçisi olmayanların çalışmalarından yararlanmayan ve Osmanlı çalışmalarında benzersiz ve kendine has olana aşırı vurgu yapan bir yaklaşımı reddetmenin ne kadar önemli olduğunu belirtti. Quataert, haklı olarak Osmanlı İstanbul'u, İzmir'i ve Halep'inin her şeyden önce birer kent olduğunu kesin bir biçimde vurguladı. Onların İslami Arap, Türk-Osmanlı ya da Akdeniz özellikleri ikincil kalmaktadır.

Bize mali destek sunan ve olanaklarından yararlandıran kurum ve bireylere teşekkür etmek bir zevk. Fransa, Suriye, Türkiye, İngiltere ve ABD'deki birçok arşivin kaynaklarından yararlandık. Tümünün personeli bize yardımcı olmak için hiçbir çabayı esirgemedi. Ball State Üniversitesi haritacısı Connie McOomber, Halep, İzmir ve çevrelerinin üç haritasını beceriyle tasarladı.

Edhem Eldem, İstanbul'daki Fransız Anadolu Araştırmaları Enstitüsü'nün sürekli ve tesvik edici desteğine ve kendi kurumu Boğaziçi Üniversitesi'ne, özellikle Tarih Bölümü'ne teşekkür eder. Ayrıca, Yakub Hovanessyan üzerine bulgularını kullanmasına izin veren Araks Şahiner'e de teşekkürlerini sunar.

Daniel Goffman, Ball State Üniversitesi Araştırma Ofisi'nin fonuyla birlikte, 1993-94 akademik yılını İstanbul'da geçirmesini sağlayan National Endowment for Humanities'e ve College Teachers and Independent Scholars bursuna teşekkür eder.

Ball State Üniversitesi Tarih Bölümü ona bunun için gerekli zamanı tanıdı ve Boğaziçi Üniversitesi, barınma ve tarih bölümünde kadro sağladı. Burada özellikle Selim Deringil, Selçuk Esenbel ve Tony Greenwood ona yardımcı oldular. Ayrıca, Tel Aviv Üniversitesi'nden Amy Singer ve Ehud Toledano'ya ve onu 1994

yazında bir ay ağırlayan bu üniversitenin Moshe Dayan Ortadoğu ve Afrika Çalışmaları Merkezi'ne teşekkür eder. Kitaba katkı sağlayan çalışmasının çoğunu bu dönemde kaleme aldı.

Bruce Masters, Fulbright Commission, Colonel Return Jonathan Meigs First Fund ve Türkiye'deki American Research Institute'a, sağladıkları maddi destek ve Wesleyan Üniversitesi mütevelli heyetine de gereken araştırmaları yapabilmesi için verdikleri izin için teşekkür eder. Ayrıca Halep üzerine yazdığı bölümü dikkatli bir okumadan geçiren Abdul-Karim Rafeq'e, İstanbul'daki araştırma ziyaretleri sırasındaki konukseverlikleri için de Tony Greenwood ve Gülen Aktaş'a teşekkürlerini sunmayı bir zevk bilir.

İÇİNDEKİLER

Önsöz	v
GİRİŞ	
Bir Osmanlı Kenti Var mıydı?	1
BİRİNCİ BÖLÜM	
Halep: Osmanlı İmparatorluğu'nun Liman Kenti	19
İKİNCİ BÖLÜM	
İzmir: Köyden Kolonyal Liman Kentine	88
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	
İstanbul: İmparatorluk Payitahtından Periferileşmiş Bir Başkente	152
SONUÇ	
Bağlamlar ve Özgünlükler	231
Kaynakça	241
Dizin	256

Haritalar

Harita 1: Halep	20
Harita 2: İzmir	90
Harita 3: İstanbul	154

Resimler

1 Halep hanlarının birinin önünden geçen deve kervanı (kartpostal, yazarın koleksiyonu).	48
2 Halep Kalesi'nin kuzeybatıdan ve Cudeyde'nin damlarının yukarıdan bir görünümü (kartpostal, yazarın koleksiyonu)	82
3 17. yüzyıl sonları İzmir'inin körfezden görünümü (Cornelis de Bruyn, <i>Reizen van de Bruyn, door de vermaadste deelen van Klein Asia, de Eylandin, Scio, Rhodus, Cyprus, Metelino, Stanchio.</i> . ., Delft, 1708?, yazarın koleksiyonu)	120
4 19. yüzyıl başları İzmir'inden bir sokak manzarası (Edmund Spencer, <i>Turkey, Russia, the Black Sea, and Circassia</i> , Londra, 1854, yazarın koleksiyonu)	148
5 İstanbul'un Batılı kalbine (Pera'ya) çıkan Yüksek Kaldırım'ın basamakları (kartpostal yazarın koleksiyonu)	162
6 Kapalıçarşı'nın damları ve kubbeleri (kartpostal yazarın koleksiyonu)	184

GİRİŞ

BİR OSMANLI KENTİ VAR MIYDI?

Osmanlı kenti çalışmalarının kökleri, Max Weber'in dünya tarihindeki kent tiplerine İslami tarzı dahil etmemesine¹ tepki verme uğraşı içinde tıkanıp kalmış olan İslam kenti tarihçiliğinde yatar. "Kent"i, kentte ikamet edenlerin kendilerine has kolektif bir kimlik ruhuna sahip oldukları özerk bir cemaat olarak tanımlayan Weber, böyle bir kimliğin bir evrimle oluştuğunu, bu yüzden de sadece Hıristiyan Avrupa'da anlamlı bir hale geldiğini savunur. Weber, İslami ve diğer Avrupa dışı kentsel yapıları, normlara uygun Avrupa kentiyle zıtlık içinde, belirgin kentsel kültür geleneginden yoksunlukla karakterize eder. Ortadoğu şehirlerinin, Avrupalı hatta klasik Yunan ve Romalı benzerlerinin sahip olduğu siyasi özerklikle değil, bir emperyal iktidarın bürokratik temsilcilerince -ki bunlar sıklıkla etnik ve dilsel farklılıklar taşıyordu- yönetildiğini iddia eder. Dahası Müslüman şehirlerinde, kente özgü bir kimlik yaratma çabası içinde ortak bir sivil çıkar etrafında birleşmekten çok birbirleriyle rekabet eden, farklı kabile ve aşiretler ikamet ediyordu.

Weber İslam kentlerindeki bu sosyal yabancılaşma ve siyasi dağınıklığı, hem şehirlerin fiziksel yapısının hem de bizzat İslamın doğasının bir yansıması olarak görür. Ortadoğu kentlerinin dolambaçlı ve çıkmaz sokaklarını, duvarlarla çevrili ve dış dünyadan yalıtılmış evlerini, Avrupa kentlerinin modernizme yönelmesini karakterize eden kamusal meydanlarıyla ve akılcı topografyalarıyla mukayese eder. Ayrıca, bir din olarak İslamın kentsel doğa-

1 Max Weber, *The City*, çev. ve giriş yazısı Don Martindale ve Gertrud Neuwirth, New York, 1958, özellikle s. 80-89.

sını ve onun kentsel kurumların ve meydanların gelişimindeki belirleyici rolünü, Avrupa kentlerinin doğal seküler gelişiminden ayırt ederek vurgular. Weber, Avrupa kentlerinin kendi içindeki ve aralarındaki çeşitliliğin onların ayırt edici niteliği haline gelmesine karşılık, İslami kentlerin hepsinin, İslam hukukunun kent sakinlerinin hem kamusal hem de özel alanları üzerindeki kapsamlı rolünden dolayı, birtakım temel özellikleri paylaştığı sonucuna varır. Kısacası Weber'in İslami kentleri monolitik ve birbirinden farksızdır.

Weber bulgularını 1921'de yayımladı ve bu yaklaşımlar yakın zamanlara kadar tartışılmaksızın geldi. Farklı görüşlerin yokluğunu kısmen, Batı (yani Avrupa) uygarlığının gelişme ve yenilik yapabilme yeteneğimizin üzerinde fiili bir tekele sahip olduğu yolundaki, akademik dünyada uzun süredir varlığını koruyan varsayımına bağlayabiliriz.² Bununla birlikte, bir yanıt için malzeme sağlayabilecek Ortadoğu'nun tarihsel değişimi hakkında somut bilgilerimizdeki yetersizlik de aynı oranda önemliydi. Kısacası Weber'in "İslam kenti" modeli, kanıtın neredeyse tamamen yoksun Marksist "Doğu despotizmi" yaklaşımıyla ortak görüşler içerir. Onların ve diğer 19. yüzyıl araştırmacılarının İslami sosyal ve siyasi oluşumlar hakkında genelleme yapma girişimleri, bilinmeyene yönelik spekülasyonlardı.

Weber'in Avrupa kenti tasvirine karşı çıkışların ve onu düzeltme çabalarının neredeyse derhal gündeme gelmesine karşın, söz konusu bilgi kıtlığı, 20. yüzyıl başlarında Yakındoğu uzmanlarının da benzer tepkiler geliştirmelerini engelledi. Şarkiyatçı araştırmacılar bunun yerine, ilk ürünleri özel birtakım İslam, genellikle de Arap şehirlerinin topografik ve mimari gelişmelerine vurgu yapan alan çalışmaları olan, "gerçek" İslam kentini keşfetmeye yönelik zorlu bir çabaya giriştiler. 1940'lara kadar, Weber'in İslam kenti kalıbı üzerine genel değerlendirmesine tutarlı bir karşı çıkış girişimi şöyle dursun, hiç kimse mimari gelişimi sosyal ve siyasi tarihle kaynaştırma teşebbüsünde bile bulunmadı.

İslamiyetin çok daha öncesine uzanan bir tarihe sahip Halep, modern araştırmacıların üzerine odaklandığı ilk İslam kentlerinden biriydi ve Halep hakkında yazılanlar, Weber'in ilk incelemelerini izleyen on yıllarda araştırmacılığın nasıl bir evrim gösterdiğini ortaya sermektedir. 1940'ların başlarında Jean Sauvaget, kentin kuruluşundan 19. yüzyıla kadarki resmini bir bütün içinde verme teşebbüsünde bulundu.³ Şehrin gelişimine dönük çok

² Bu yapıya yönelik zaman zaman sergilenen karşı çıkışlar, 1970'lerin sonlarında Edward Said'in *Orientalism*, New York, NY, 1978, eseri yayımlanana kadar, önemsenmiyordu.

³ Jean Sauvaget, *Alep; essai sur le développement d'une grande ville syrienne des origines au milieu XIXe siècle*, Paris, 1941.

boyutlu yaklaşımı ve tartışmasının tarihsel kapsamı, diğer araştırmacılar için bir model oluşturdu. Buna karşın, Halep konusundaki yaklaşımı belki yeni ve önemliydi; ama Weber'in modeline pek de karşıt değildi. Sauvaget, kapsamlı bir şema oluşturmaya fazla önem vermemekle kalmamış, ayrıca çalışmasını İslam öncesi Halep'e odaklamıştı. Sauvaget, şehrin Müslümanların hâkimiyetindeki dönemine dair öncellerinin küçümseyici yaklaşımını paylaşıyor ve Weber'in kurduğu Avrupa merkezli çerçeveyi kesinlikle sorgulamıyordu. Bu peşin hükümlülük, 1980'lere, Edward Said'in şarkiyatçılığa yönelik eleştirilerinin güçlü etkisiyle Jean-Claude David, Heinz Gaube, Eugen Wirth, Bruce Masters, Abraham Marcus ve başkalarının çalışmalarının İslam -ve özellikle Osmanlı- Halep'ini tarihin karanlığından çekip çıkarana kadar ortadan kaybolmayacaktı.⁴ Bu çalışmalar, Halep tarihinin gelişme seyrini etraflıca ortaya koymakta ve mimari ile topografya, sosyal tarih ile iktisadi tarih arasındaki ilişkilerin Osmanlı döneminde başka hiçbir Arap kentinde olmadığı kadar yakın olduğunu belgelemektedir (Kahire'nin ve -son zamanlarda da- Kudüs'ün istisna oluşturabileceği görüşleri dillendirilmiştir).⁵

Halep, Kahire, Kudüs ve İslam dünyası dahilindeki diğer kentler üzerine yapılan çalışmaların çoğunda, kavramsal hava biraz ağır basar. Bununla birlikte, yazarları, İslami tipte bir kentin olup olmadığı ya da onun karakteristik özelliklerinin neler olduğu türü düşüncelerden ziyade, özel kentler üzerinde yoğunlaşırlar. Doğrudan Weber'in "İslam kenti" yaklaşımını hedef almazlar. Örneğin, kent ve İslamın daha önceki karakterize edildi biçimlerini tamamen terk etmemekle birlikte, 1960'ların sonlarında Ira Lapudis, İslam kenti yönetimi hakkında ince farkları olan bir yaklaşım öne sürdü.⁶ İki önemli çalışmayla yazar, Memluk dönemi (Suriye ve Mı-

4 Jean-Claude David, *Le waqf d'Ibsir Pasa à Alep*, Şam, 1982; Heinz Gaube ve Eugen Wirth, *Aleppo: historische und geographische Beiträge zur baulichen Gestaltung, zur sozialen Organisation und zur wirtschaftlichen Dynamik einer worderasiatischen Fernhandelsmetropole*, Weisbaden, 1984; Bruce Masters, *The Origins of Western Economic Dominance in the Middle East: Mercantilism and the Islamic Economy in Aleppo, 1600-1750*, New York, 1988; Abraham Marcus, *The Middle East on the Eve of Modernity: Aleppo in the Eighteenth Century*, New York, 1989.

5 Bu konuda bkz. Nelly Hanna, *Construction Work in Ottoman Cairo (1517-1798)*, Kahire, 1984 ve Doris Behrens-Abouseif, *Egypt's Adjustment to Ottoman Rule: Waqf and Architecture in Cairo in the 16th and 17th Centuries*, Leiden, 1994.

6 Ira Lapidus, *Muslim Cities in the Later Middle Ages*, Cambridge, MA, 1967 ve "Muslim Cities and Islamic Societies", *Middle Eastern Cities: A Symposium on Ancient, Islamic and Contemporary Middle Eastern Cities*, Ira Lapidus, der., Berkeley, CA, 1969.

sır, 1260-1517) şehirlerindeki sosyal, siyasi ve iktisadi hayatı dikkatle gözleyerek, ortaçağın sonlarında Müslüman Ortadoğu'da kent yaşamındaki benzerlikleri yakalamaya dönük sonuçlar çıkardı. Lapidus, Weber'in dağınık mahallelerin İslam kentlerinin temel unsurlarını oluşturduğu biçimindeki tarifini kabul eder. Onun temel kuramsal katkısı, bu tür bir parçalanmanın, Müslüman kentlerinin tamamen dışarıdan gelen ve dayatılan bir bürokrasi tarafından idare edildiğine delalet etmediği yönündeki yeni iddiasında yatar. Dış etkiden ziyade, Memluk döneminde ortaya çıkan ve mahalle farklılığı temelli bir kent elitini oluşturan, yerli bir ileri gelenler sınıfı tarif eder. Bu güçlü sınıf, kentteki sivililerin çıkarlarını dillendirebilir, şehirdeki kitlelerle onlara uzak yöneticileri arasında bir arabulucu sınıf olarak işlev görebilirdi. Bu sınıf aslen, ortak eğitim süreçlerinin doğurduğu ayrıcalıklı bir dünya görüşünü paylaşan İslami entelektüel kurumunun (ulema) mensupları ve tüccarlardan oluşuyordu. Bu grup, Memluk hükümdarları için yerel şeriat yorumcuları olarak hareket ediyor, bu suretle kent idaresine yönelik görevlerin birçoğunu icra ediyordu.

Lapidus'un daha önceki araştırmacılarla, Memluk dönemi İslam kentinin yukarıdan aşağıya etnik ya da dini belirlenimli mahallelere bölünmüş, bu yüzden de gerçek bir sivil toplumdan yoksun olduğu görüşünü paylaştığını vurgulamak gerekir. Buna karşın, sözü edilen seçkin sınıfın bu bölünmelerin üstüne çıkabildiği ve kent dahilindeki her bir sınıfı kapsayan çıkarları -özellikle de kriz zamanlarında- temsil edebildiğini de savunur. Kent elitini, sadece şehirdeki kitlelerle mekânsal, etnik ve dilsel paylaşım da bulunmakla kalmayıp, aynı zamanda onları şehrin dışından gelen cemaatlara ve yöneticilere karşı temsil ettiği biçimindeki bu tarifiyle, Weber'in İslam kentinin hemşerilik ya da ortaklık ruhundan yoksun olduğu yaklaşımına, üstü örtük bir tarzda karşı çıkar.

Tam Lapidus'un Memlukların durumundan yola çıkarak genelleme yapma girişiminde bulunduğu dönemde, bir başka araştırmacı, Albert Hourani, biraz daha ince farklılıklar taşımakla birlikte benzer bir tarz tutturmuştu.⁷ Daha yakın bir dönem (Osmanlı devrinin sonları) üzerine yoğunlaşan Hourani, Osmanlı'nın Arap topraklarından, 17. yüzyılda başlayıp 19. yüzyıl boyunca da süren, aşamalı askeri ve siyasi çekilişinin, ayan olarak tanımlanan bir grup yerli ileri gelen tarafından doldurulan bir boşluk yarattığını öne sürer. Bu "seçkinler sınıfı" ("patriciate"-Hourani'nin We-

7 Bunun örnekleri için bkz. Albert Hourani, "Ottoman Reform and the Politics of Notables", Willion Polk ve Richard Chambers, der., *Beginnings of Modernization in the Middle East*, Chicago, IL, 1968.

ber'e yanıt olarak teklif ettiği terim) içinde yer alan kişiler, genellikle birbirlerine karşı siyasi mücadele içinde olmalarına karşın, güçlü bir kent kimliği ruhunu da ortak bir biçimde paylaşıyorlardı. Hourani ve onun yaklaşımlarını takip eden birçokları için, bu ayan sadece Osmanlı'nın son devirlerinde yerli bir elit oluşturmakla kalmıyor, aynı zamanda Osmanlı sonrası Arap devletlerinin modernleşmesine yardımcı oluyordu (burada yazarın, Osmanlı İmparatorluğu'nu ilerlemeye engel olarak tasavvur ettiği siyasi gündemi daha açık hale gelir).

Hourani'nin Arap-Osmanlı kenti kavrayışı kalıcı ve üretken olmuştur. Onun etkisinin belki de en büyük göstergesi, öne sürülmesinin üzerinden geçen otuz yıldan fazla süredir, araştırmacıların ona yanıt veriyor, üzerinde ayrıntılı bir biçimde duruyor ve eleştiriler yöneltiyor olması, ancak onun temel tezlerini ciddi biçimde çürütememiş olmasıdır. Süreç içinde İslam kentini (en azından Arap biçimini) algılamamız daha ayrıntılı ve gelişkin hale gelmekle kalmamış, Hourani'nin modelini desteklemek ya da reddetmek için kanıt arayışı, ilgimizi henüz kullanılmamış önemli kaynaklar üzerine yoğunlaştırmıştır.

Bu tür kaynakların en verimlileri, çeşitli Osmanlı-Arap kentlerinde bulunan biyografi derlemeleri, vakayinameler ve kadı mahkemeleri kayıtlarıdır (kadı sicilleri). Bunların ilki, tam da Weber'in İslam kentinde olmadığını iddia ettiği hemşerilik ruhunun ürünleri olarak yazılmış ve ortaya çıkmıştı. Çok sayıdaki mevcut biyografi ve vakayiname, Osmanlı Arap şehirlerinin, entelektüel sınıflarının tatlandığı ve yorumladığı farklı ve sıkı kolektif kimlikleriyle övündüğünü göstermektedir. Bu kaynaklar, görüldüğü kadarıyla en çok Şam söz konusu olduğunda boldur veya en azından bulunabilir durumdadır; bu Suriye kentinin ciddi biçimde araştırılması, araştırmalarımızın bu seçkin sınıf üzerine odaklanmasına ve Hourani'nin siyasi olarak aktif ve yerli seçkin modelinin doğrulanmasına, ayrıntılı incelenmesine ve yetkinleştirilmesine hizmet etmiştir.⁸

Biyografiler ve vakayinameler Arap şehirlerindeki seçkinleri kavramamızı yetkinleştirdiği gibi, kadı mahkemeleri kayıtları da seçkinler dışındaki toplulukların tarihine daha iyi vakıf olmamızı sağlamaktadır. Her Osmanlı kentinde şehir yargıçısı olarak hizmet gören -İslami, örfi ve sultanın hukukunu uygulayan- bir kadı vardı ve André Raymond, Abdul-Karim

8 Örnekler için bkz. Abdul-Karim Rafea, *The Province of Damascus, 1723-1783*, Beirut, 1966; Karl Barbir, *Ottoman Rule in Damascus, 1708-1758*, Princeton, NJ, 1980; Linda Schilcher, *Families in Politics: Damascene Factions and Estates of the 18th and 19th Centuries*, Stuttgart, 1985 ve Philip Khoury, *Urban Notables and Arab Nationalism: The Politics of Damascus 1860-1920*, Cambridge, 1983.

Rafeq gibi araştırmacılar çok geçmeden, onların mütalaalarına ait kayıtların Osmanlı kentinin sosyal yapısı hakkında birçok konuyu açığa çıkarabileceklerini gösterdiler. Bu belgeler, ileri gelenlerle diğerkentliler arasındaki bağlantılara dair somut bilgiler sağlayarak bize Lapidus, Hourani ve başkalarının kurgularının doğruluğunu en uygun biçimde test etme imkânı sağlayabilmektedir.

Raymond 1973'te 18. yüzyıl Kahire'si üzerine, kentin iktisadi hayatına etraflı bir bakış sağlamaya yardımcı olması için mahkeme kayıtlarının yoğun biçimde kullanıldığı çok etkili bir çalışma yayımladı.⁹ Raymond Şehrin esas temel ve iktisadi topluluklarını -hem etnik hem de sınıfsal temelde- tespit edebilmiş ve bu toplulukların, Osmanlı yönetimi döneminde zaman zaman Kahire'nin başına bela olan siyasi bunalımın ortasında birbirleriyle nasılcikleşimde bulduklarını ortaya çıkarmıştı. Raymond'un çalışması o zamana dek durağan ve insandan yoksun görünen Kahire manzarasına insan unsurunu sokmakla kalmaz, aynı zamanda iskelet halindeki İşlam kenti modelini hem ete brndrrerek hem de onu eleştiriye tabi tutmaya ve geliştirmeye yönelik fırsatlar sunarak, bir toplumu özenle yeniden yaratır. Rafeq ise, bir dizi önemli kitap ve makaleyle, şam üzerine benzer bir çalışmaya girişmiştir.¹⁰

Bu ncler mahkeme kayıtlarının kent kitlelerinin tarihini ortaya çıkarmada ne kadar can alıcı öneme sahip olduğunu gösterir göstermez, birçok araştırmacı da onları çeşitli Arap-Osmanlı Şehirlerinin tarihlerini keşfetmek için kullanmaya başladı; bu tür çalışmaların çoğu, aşağı yukarı geçtiğimiz son on yıllık zaman dilimi içinde gerçekleşti.¹¹ Halep, şam, Kudüs,

9 Andr Raymond, *Artisans et commerçants au Caire au XVIIIe sicle*, 2 cilt, şam, 1973.

10 Örneğin bkz. "Economic Relations Between Damascus and the Dependent Countryside, 1743-71", A. L. Udovitch, der., *The Islamic Middle East, 700-1900*, Princeton, NJ, 1981, s. 653-86; "The Impact of Europe on a Traditional Economy: The Case of Damascus, 1840-1870", Jean-Louis Bacqu-Grammont ve Paul Dumont, der., *Economic et socits dans l'Empire otoman*, Paris, 1983, s. 419-32 ve *Buhus fi ta'rih el-iktisadi ve el-ictima'i li-bilad el-şam fi el-asr el-hadis*, şam, 1985.

11 Bunlar arasında Kudüs zerine çalışmalar için bkz. Amnon Cohen, *Economic Life in Ottoman Jerusalem*, Cambridge, 1989 ve *Jewish Life Under Islam*, Cambridge, MA, 1984; Amy Singer, *Palestinian Peasants and Ottoman Officials: Rural Administration around Sixteenth-Century Jerusalem*, Cambridge, 1994 (*Kadılar, Kullar, Kudsl Köylüler*, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996) ve Dror Ze'evi, *An Ottoman Century: The District of Jerusalem in the 1600s*, Albany, NY, 1996 (*Kudüs: 17. Yüzyılda Bir Osmanlı Sancağında Toplum ve Ekonomi*, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000). şam üzerine çalışmalara gelince, James Reilly, "Damascus Merchants and Trade in the Transition to Capitalism" başlıklı çalışmasında (*Canadian Journal of History* 27 [1992], s. 1-27) Rafeq'in çalışmalarına katkıda bulunmuş, Colette Es-

Hama ve Musul üzerine yakın tarihli araştırmalar, hem farklılıklarını göstererek Osmanlı-Arap kentleri konusundaki bilgilerimizi arıttı, hem de aralarındaki bazı temel benzerlikleri açıklığa kavuşturdu.

Bu çok sayıdaki çalışma içerisinde, Weber, Lapidus ve Hourani'ye dönük birtakım eleştiriler yer almaktadır. Örneğin Philip Khoury, Hourani'nin yaklaşımının, esas itibariyle sağlamlığına karşın, kent ileri gelenlerini Osmanlı-Arap kentleri tartışmasının merkezine yerleştirmesinin yanlış düşüncelere sevk edici olduğunu iddia eder.¹² Bu eğilim, belki söz konusu kentleri kavramamızın temelini oluşturan vakayiname ve biyografi derlemelerinden kaçınılmaz olarak ortaya çıkmaktadır; ancak sonuç, bu şehirlerin tarihine yönelik talihsiz bir "yukarıdan aşağıya" yaklaşımdır. Hourani'nin yaklaşımı önde gelen sınıflara öncelik tanırken, toplumun diğer tüm sınıflarını (kadınlar, gayrimüslimler, köylüler, zanaatkrlar ve tüccarlar) büyük oranda ihmal eder.

Başka uzmanlar eleştirilerinde daha da ileri giderler. Jane Hathaway Hourani'nin Kahire'yi, ayan siyasetine dayalı modeline dahil edişini sorgular.¹³ Memluk beylerinin Kahire'de oluşturdukları siyasi yapının, diğer Arap kentlerindekiyelerden çok, Osmanlı başkenti İstanbul'un siyasi yapısına benzediğini kesin bir biçimde savunur. Hathaway'in çıkarımları işığında Bağdat da farklı bir renk olarak ele alınabilir; nkn Kahire'ye benzer bir biçimde, Memluk aileleri bu Irak kentine, Lapidus ve Hourani'nin kurguladığının tersine, "sivil" seçkinlerden daha çok hâkimdi.¹⁴ Khoury, Hathaway ve diğerlerinin yakın tarihli çalışmaları, temelde We-

tablet ve Jean-Paul Pascual, *Families et fortunes à Damas: 450 foyers damascains en 1700*, şam, 1994 ve Brigitte Marina, *Le faubourg du Midan à Damas à l'époque ottomane: espace urbain, société et habitat (1742-1830)*, şam, 1997 gibi çalışmalarda da mahkeme kayıtları iyi kullanılmıştır. Halep zerine çalışmalar için ise bkz. Masters, *Origins of Western Economic Dominance*, Marcus, *Middle East on the Eve of Modernity* ve Margaret Meriwether, "Women and Economic Change in Nineteenth Century Syria: The Case of Aleppo", Judith Tucker, der., *Arab Women: Old Boundaries, New Frontiers*, Washington, DC, 1993, s. 65-83 ve "Urban Notables and Rural Resources in Aleppo, 1770-1830", *International Journal of Turkish Studies* 4 (1987), s. 55-73. En yakınlarda Dick Dauwes, *The Ottoman in Syria: A History of Justice and Oppression*, Londra, 1999 adlı çalışmasında Hama mahkeme kayıtlarını, Dina Rizk Khoury ise *State and Provincial Society in the Ottoman Empire: Mosul, 1540-1834*, Cambridge, 1998 başlıklı çalışmasında Musul mahkeme kayıtlarını kullandı.

- 12 "The Urban Notables Paradigm Revisited", *Villes au Levant: hamage à Andre Raymond*, *La revue du monde musulman et de la Méditerranée*'in 55-56. ciltleri, Aix-en-Provence, 1990, s. 214-27.
- 13 Jane Hathaway, *The Politics of Households in Ottoman Egypt*, Cambridge, 1997, (*Osmanlı Mısır'ında Hane Politikaları*, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2002).
- 14 Bu konuda özellikle bkz. Tam Nieuwenhuis, *Politics and Society in Early Modern Iraq: Mamluk Pashas, Tribal Shayks and Local Rule between 1802 and 1831*, Lahey, 1982.

berci “İslam Kenti” yaklaşımıyla çatışmaya girmemekle birlikte (genelde onu görmezden gelmeyi tercih ederler), Weber’in ve diğer çalışmaların Osmanlı-İslam kentiyle ilgili ikinci bir varsayımını -Arap kenti İran, Osmanlı (hatta Endonezya ve Sahra-altı Afrika) kentlerine göre, temel anlamda, normatif olarak daha İslamidir- sorgular.

Bu kent çalışmaları, bazı önemli Osmanlı-Arap şehirlerinin kent yaşamını kolektif bir biçimde anlamamıza katkıda bulunmaktadır. Bir kısmı yerel siyasetler hakkındaki bilgimizi artırmakta, bazıları ayan okulunun “yukarıdan aşağı” çalışmalarını düzeltme yönünde etkide bulunmakta, buna karşın bazıları da gerçek bir Arap-Osmanlı kent tipinin varlığını sorgulamaya girişmektedir. Bununla birlikte bu çalışmaların hiçbirinde, sentezlemeye ve model oluşturmaya yönelik fazla bir teşebbüs söz konusu değildir. Başka bir deyişle, bu çalışmaların çok azı, yerel olmayan bürokratik liderlik ve temelde kabile kimlikleri üzerinde ısrar eden, uzun bir geçmişe sahip İslam kenti yaklaşımını destekleme ya da sorgulama arayışındadır.

İki araştırmacı bu yeni bilgilerin bir kısmını karşılaştırmalı bir çerçevede içine oturtma çabası göstermiştir.¹⁵ Antoine Abdel-Nour, yaptığı çalışmada kadı sicilleri üzerine yoğunlaşmakla birlikte, bakışı tek bir kentin sınırlarının ötesine uzanır. Suriye kentlerini bitişik hinterlandlarıyla bağlamaya çalışır ve böyle yaparak, özellikle Lapidus’un özerk kültürel, siyasi ve hatta iktisadi varoluşlarını elinde tutan ikili İslam toplumu (kentsel ve kırsal) öngören çatallı yaklaşımına karşı çıkar. Abdel-Nour böylece İslam kentini, etrafındaki doğal ve insani kaynakları tanzim eden ve çekip çeviren kültürel bir metropol oluşturma anlamında, çağdaşı Avrupa kentlerinden farklı bir yere koymaz. Çalışma alanı Suriye kentleri olan yazar, onların diğer Osmanlı kentlerinden herhangi bir açıdan farklı olduğu yönünde hiçbir iddiada bulunmaz.

Raymond, Fransızca yazılarında böylesi bir Arap farklılığı iddiasında bulunur: Osmanlıların gelişinden çok önceye uzanan bir İslam uygarlığıyla yaşamsal bağları olan Arap kentleri, onları birbiriyle birleştiren ve Arapça konuşulmayan Osmanlı kentleriyle sürekli bir kopuşu destekleyen dilsel bağlarla da bir farklılık arz ediyordu. Daha da ileri giderek, Arap kentlerinin yerleşimcilerinin sahip olduğu ciddi bir deneyim paylaşımı açısından bir ortaklaşlık da görür: Her bir kente, si-

¹⁵ Antoine Abdel-Nour, *Introduction à l’histoire urbaine de la Syrie ottomane (XVIe-XVIIe siècle)*, Beyrut, 1982 ve André Raymond, *Grandes villes arabes à l’époque ottomane*, Paris, 1985 ve *The Great Arab Cities in the 16th-18th Centuries*, New York, NY, 1984 (*Osmanlı Döneminde Arap Kentleri*, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1995).

vil yerleşimcilerden etnik olarak farklı insanlar hâkimdir. Raymond, Lapidus'un kent kültürü ve kimliğinin sürdürülmesinde yerli sivil elitin önemine yaptığı vurguya destek vermekle birlikte, Osmanlı- Arap şehirlerindeki iktisadi ve sosyal gelişmeyi de ortaya koyar. İngilizce kaleme aldığı çalışmalarında ise, farklılık oluşturan Osmanlı öncesi geleneklerin karşısına ortak Osmanlı deneyimlerini koyarak, vurgusunu mimariye ve kamu alanının kullanımına kaydırır. Arap dünyasının dışına hiçbir zaman çıkmamakla birlikte, her iki çalışmasında da sadece Halep, Şam ve Kahire'den değil, Musul, Bağdat, Sana'a, Tunus ve Cezayir'den de örnekler vererek bu çerçevede kentler arasında bir zincir kurar.

Buraya kadar bu giriş, İslami kent biçimlerinin tarihsel bir tartışması çerçevesinde, alanın içinde bulunduğu durumu yansıtır biçimde, Arap dünyasına vurgu yapmış bulunuyor. Birtakım nedenlerden dolayı, araştırmacıların çoğu *Arap* örneğinin İslam kentinin temel biçimi olduğunu düşünmüştür. Bu görüş kısmen, İslama kentsel kümelenmelerin bir tür düzenleyici ilkesi olarak yaklaşan Weber'e kadar uzanır. Müslümanlık Arabistan'da ortaya çıktığı ve ilk İslam kentini Araplar kurduğu için, Weber'in tezlerini kanıtlamak ya da çürütmek için yüzümüzü dönmemiz gereken dünyanın bu olduğu, belki de örtük bir biçimde savunulmaktadır.

Osmanlı dönemine yönelik modern yaklaşımlar, Osmanlı dünyasından ayrı ve farklı bir Arap dünyası konusundaki bu ısrarı haklı kılacak ikinci bir neden daha belirlemiştir. Modern Arap ulus-devletlerinin her biri kendini Osmanlı İmparatorluğu'yla, onun öncelleri ve atalarıyla bir tür diyalektik gerilim içinde görme eğilimindedirler. Diğer bir deyişle, Osmanlı İmparatorluğu denen şey neyse, bu Irak, Suriye ve Mısır'ın siyasi seçkinlerinin olmak istemediği şeydi. Sonuç olarak onların ulusal gururları ve kurguladıkları tarih açısından, Bağdat, Şam ve Kahire'nin su götürmez bir biçimde Arap kentleri olması önemlidir. Bu ideolojileri taklit eden ulusal akademisyenlik, Osmanlı olan her unsuru tartışmasız biçimde, bir eski Arap-İslam kurumunun üzerini örten bir yabancı etki olarak görme alışkanlığı geliştirmiştir. Kısacası Avrupa merkezilik ve modern milliyetçilik, Araplara ait ideal bir İslam kenti yaratmaya ve onu özgünleştirmeye yardımcı birleşmiştir.

Bu eğilimler kendini belki de en çok, Arap kentleri üzerine çalışan araştırmacıların Osmanlı belgelerini açığa çıkarmadaki kronik gönülsüzlüğünde göstermektedir. Çok az sayıda çalışma, yerel biyografileri, vakayinameleri ve kadı mahkemesi kayıtlarını, Osmanlı idaresine ait bol miktardaki malzemeye tamamlamaya çaba göstermiştir. En çok Arap ve Osmanlı uygarlıkları arasındaki sentezleri ve çakışmaları ortaya koyma konusun-

da görülen bu kaynaklardan kaçınma durumu, Arap kentlerini imparatorluk normlarından ayırma ve onları doğal ve tipik İslam kentleri sayma eğilimine katkıda bulunmuştur.

Arap toprakları dışındaki Osmanlı kentleri üzerine çalışanların anahtar bir kaynaktan yoksunluğu, Arap farklılığı yönündeki bu eğilimleri daha da ateşlemiştir. Arap topraklarında yerli bir seçkin sınıfın varlığını çok kesin biçimde kanıtlayan kent biyografileri ve vakayinamelerin benzerleri, imparatorluğun Anadolu ve Balkanlar'daki kentlerinden günümüze pek kalmamıştır -ve hatta kalanlar da belki oralarda oturanlar tarafından yazılmamıştır.¹⁶ Bu kıtlığı anlamak güçtür. Belki Anadolu söz konusu olduğunda en azından Osmanlı hâkim sınıfından etnik ve dilsel açıdan (fakat dinsel değil) ayrı -Lapidus ve Hourani'nin Arap-İslam kenti için söz ettiği- bir ileri gelenler sınıfının olmaması, belli bir kentli kimliği ve literatürü üretebilecek bir kentlilik sorumluluğunun ortaya çıkmasını teşvik etmemiştir.

Özellikle vakayinameler, Arapların Osmanlı işgaline verdikleri tepkide olduğu gibi, genel olarak siyasi istekleri kabul ettirmenin bir yolu olarak kaleme alınmıştır. Arap ileri gelenleri, bir ölçüde etnik/kültürel ve siyasi kimliklerle örtüşen bir kent kimliğine dayanarak, entelektüel bir direniş formüle etmiş olabilirler. Anadolu Osmanlı uyruklarının siyasi talepleri başka zeminler ve söylemler -tarikât, güç ilişkileri ya da hamî ve yanaşma, dini ve etnik kimlikler- etrafında dönmüş olabilir. Nedeni ne olursa olsun, bu tür bir literatürün yokluğu, Araplar üzerine kent temelli makale ve monografilerin, Anadolu ve Balkan vilayetleri üzerine olanlardan neden bu kadar çok olduğunu açıklamaya yardımcı olmaktadır. Bu, Anadolu kentlerinin hiç tarihçilik geleneğine sahip olmadığı anlamına gelmez. Ancak sahip olunan, ne Araplarınki kadar kuramsal, ne de boldur.

Kullanılacak bir biyografi geleneği olmadığı için, Anadolu kenti çalışmaları neredeyse sadece Osmanlı devletinin merkez arşivlerinden elde edilen belgelere ve kadî mahkemesi kayıtlarına bel bağlamak zorunda kalmaktadır. Bu bağımlılık, Arap kenti çalışmalarında görülen örüntülerin tersine çevrilmesine yardımcı olmuştur. Arap kenti çalışmaları özgün ve yerli gelişmeleri öne çıkarırken, Anadolu üzerine araştırmalar, ulaşılabilen belgeleri takip ederek, Osmanlı uygarlığına entegrasyon ile İstanbul ve Osmanlı devletine siyasi ve iktisadi itaate vurgu yapmaktadır. Diğer bir

¹⁶ Osmanlı Balkanlar'ındaki kentler üzerine birçok çalışma yayımlanmıştır; ancak genellikle bize uzak dillerde ve aşina almadığımız teknik ve modellerdedirler. Bu yüzden Osmanlı-Balkan çalışmalarının bir tür "paralel dünyası" mevcuttur; bu dünya halen sentez alanının dışında kalmakta ve Balkan şehirleri üzerine tartışmayı bilhassa spekülâtif hale getirmektedir.

deyişle, bu kaynaklar, Osmanlı-Anadolu kentlerinin, Weber'in Hıristiyan Avrupa kentini tanımlarken ayırt ettiği temel özelliklerden (özerklik ve hemşerilik ruhu) yoksun olduğu yolunda, muhtemelen yanıltıcı bir izlenimin ortaya çıkmasına katkıda bulunmaktadır.

Batı Anadolu kentleri Osmanlı başkentiyle, Arap kentlerine göre büyük ihtimalle daha yakın bir ilişki içindeydi. Buna karşın engebeli Anadolu platosu, Kayseri, Konya, Van gibi iç kesimlerde yer alan şehirleri İstanbul'un siyasi ve kültürel etkisinden, mesafe ve uygarlığın ayırdığı Arap kentlerinden belki de daha fazla yalıttıyordu. Güçlü yerel kimlikleri ve özerklikleri gizleyen, muhtemelen elimizde bu şehirlere ait gayri resmi vakayiname ve biyografilerin yokluğudur ve biz bunların gerçekliğini ancak tahmin edebiliriz.

Aynen Arap İslam miraslarından dolayı Osmanlı Arap kentlerine yönelik ilginin uzun süre az olması gibi, Manisa ve İzmir gibi Batı Anadolu Osmanlı şehirlerinin tarihi de Rum mirasları yüzünden gölgede kaldı. Araştırmacılar (özellikle de Batı'dakiler) uzun zaman boyunca Batı Anadolu'da klasik İyon ve Bizans uygarlıklarını öne çıkardılar. Buna karşın, Osmanlı döneminin kültürel ve mimari gelişmeleri hakkındaki değerlendirmeleri ise zayıf kaldı. 20. yüzyıl başları Arap kenti çalışmalarında başkın olan mimari temelli araştırma tarzı, Batı ve Güney Anadolu şehirleri için de söz konusu olmuştur.¹⁷ Bununla birlikte, yerel kaynakların yetersizliğine karşın, 20. yüzyıl başları Osmanlı-Anadolu kentlerine dair çalışmalarda belirleyici olanlar amatör bölge tarihçileridir. M. Çağatay Uluçay gibi bu tür araştırmacılar, Manisa, Bursa ve başka yerlere ait ciltler dolusu mahkeme kayıtları yayımlamışlardır.¹⁸ İbrahim Hakkı Konyalı gibi başkaları ise, abide ve kitabeler gibi "statik" malzemelerden yola çıkarak Konya Ereğlisi, Niğde Aksaray, Şereflikoçhisar, Konya ve Erzurum gibi Anadolu şehirlerinin fiziksel tarihinin ana hatlarını ortaya koymuşlardır.¹⁹ Birkaç istisnayla birlikte, bu çalışmalar, işlenmemiş hammaddenin sunumunun ötesine pek geçememiştir. Sentez bir yana, tartışma girişimleri bile kısıtlı ve kabadır.

¹⁷ Örneğin bkz. M. Münir Aktepe'nin, Osmanlı İzmir'inin kamu binaları ve altyapısı hakkında, 1955 ve 1976 yılları arasında *Tarih Dergisi*'nde yer olan bir dizi, uzun makalesi.

¹⁸ *XVIIinci yüzyılda Manisa'da ziraat, ticaret ve esnaf teşkilâtı*, İstanbul, 1942.

¹⁹ Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleri ile Erzurum Tarihi*, İstanbul, 1960; *Abideleri ve Kitabeleri ile Konya Tarihi*, Konya, 1964, *Abideleri ve Kitabeleri ile Konya Ereğlisi Tarihi*, basım yeri belli değil, 1970; *Abideleri ve Kitabeleri ile Şereflikoçhisar Tarihi*, İstanbul, 1971; *Abideleri ve Kitabeleri ile Niğde Tarihi*, İstanbul, 1974.

Osmanlı Anadolu'sunda kent çalışmalarının uzmanlaşması düzensiz bir biçimde olmuştur. İlk hamlelerden birinde Osmanlı tapu-tahrir defterlerinin bir kısmı ele alınmıştır; bunlar ilk başta, mucizevi bir biçimde, sosyal tarihinin Anadolu şehirlerinin demografik, sosyal ve ekonomik donanımını bölge bölge yeniden tarama düşünüyü gerçekleştiriyor gibi görünmüştür.²⁰ Bu husus büyük ölçüde gerçekleşmeden kalmıştır. Çoğu araştırmacılar bu defterleri (hatta onların 19. yüzyıldaki mirasçısı olan salnameleri) bile fazla eksik, özgün çıkarımlara izin vermeyen genellemelerle dolu ve diğer kaynaklardan kopuk kabul etmekte, onlara nüfus yoğunluğunun kabaca göstergelerini sağlamak dışında bir işlev yüklememekte idler. Ama bunların kendine özgü avantajları da yok değildir. Pazardaki fiyatlar, köy üretimi üzerine bilgiler ve diğer istatistikler, Anadolu şehirleriyle hinterlandları arasındaki ilişkileri, böyle kayıtların olmadığı Arap topraklarına göre çok daha ayrıntılı bir şekilde sayıya dökme imkânı vermiştir.²¹ 1950 ve 60'larda Fahri Dalsar, Halil İnalçık ve Ronald Jennings gibi araştırmacılar, kadı ve hükümet kayıtlarından yararlanarak Bursa, Kayseri ve diğer Anadolu şehirlerinin ekonomisi üzerine daha dengeli yerel çalışmalar gerçekleştirdiler.²² Bu çalışmalar bir yandan bu kaynakların Anadolu kent çalışmaları için sunduğu büyük potansiyeli ortaya koyarken, bir yandan da çarpıcı eksiklikleri sergilerler; özellikle de kırsal ve kentsel seslerin eksikliğini. 1980'lerde Suraiya Faroqhi, Haim Gerber, Daniel Goffman ve diğerlerinin aynı kaynakları Anadolu şehirleri ve kent hayatı

- 20** Bu kaynak temelinde kent çalışmasının iki örneği: Heath Lowry, "The Ottoman Tahrir Defters as a Source for Urban Demographic History: The Case Study of Trabzon (ca. 1486-1583)", doktora tezi, University of California at Los Angeles, 1977 ve Daniel Goffman, "Izmir as a Commercial Center: The Impact of Western Trade on an Ottoman Port, 1570-1650", ikinci bölüm, doktora tezi, University of Chicago, 1985. Bu serinin kendisi için bkz. Heath Lowry, "The Ottoman Tahrir Defterleri as a Source for Social and Economic History: Pitfalls and Limitations," *Sonderdruck aus Türkische Wirtschafts- und Sozialgeschichte von 1071 bis 1920*, Wiesbaden, 1995, s. 183-96.
- 21** Özellikle bkz. Suraiya Faroqhi, *Towns and Townsmen of Ottoman Anatolia: Trade Crafts and Food Production in an Urban Setting, 1520-1650*, Cambridge, 1984 (*Osmanlıda Kentler ve Kentliler*, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 3. baskı, 2000).
- 22** Bursa üzerine bkz. Halil İnalçık, "Bursa XV. asır sanayi ve ticaret tarihine dair vesikalar," *Belleter* 24 (1960), s. 45-102 ve Fahri Dalsar, *Türk Sanayi ve Ticaret Tarihinde Bursa'da İpekçilik*, İstanbul, 1960. Kayseri üzerine bkz. Ronald C. Jennings, "Loans and Credit in Early 17th Century Ottoman Judicial Records: The Sharia Court of Anatolian Kayseri," *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 16 (1973), s. 168-216; "Urban Population in Anatolia in the Sixteenth Century: A Study of Kayseri, Karaman, Amasya, Trabzon and Erzerum," *International Journal of Middle East Studies* 7 (1976), s. 21-57 ve "Kadi, Court and Legal Procedure in Seventeenth-Century Ottoman Kayseri," *Studia Islamica* 48 (1978), s. 133-72.

üzerine kullanma ve birleştirme girişimleri bir ölçüde başarıya ulaştı. Artık yerel unsurlarla dışarıdan gelenler (Osmanlı ve yabancı) arasında, özgün bir yerel sese işaret eden sürekli bir diyalog olduğu açıklık kazanmıştır. Ancak, bu çalışmalar bölgesel kimlikleri saptamayı ve tanımlamayı başaramadı.²³ Bu başarısızlığın bir nedeni, Osmanlı arşivlerindeki sonsuz görünen materyalin dikkat dağıtan cazibesidir. Daha da önemli olan, Anadolu biyografileri ve yerel vakayinamelerinin yukarıda sözü edilen yokluğudur.

Bu boşlukların farkına varıldıkça, kurgulama gücü yüksek araştırmacılar bölgesel kimlikleri yerli yerine oturtma ve tarif etmenin yollarını da belki keşfederler. Örneğin, kadı sicillerinin verimli kullanılması Osmanlı Anadolu şehirlerindeki erkek, kadın, çocuk, zanaatkâr, tüccar ve çırakların; Hıristiyan, Yahudi ve Müslümanların inanç, eylem ve sosyal rollerinin portrelerini oluşturmaya başladı.²⁴ Bunlar, “Türk ve Rum”, “Müslüman ve Hıristiyan”, “Arap ve Türk” gibi yatay kimliklerin daha karmaşık, bölgesel ve ince tasvirlerini sağlamanın yanı sıra, kent ileri gelenlerinin gerçekte kendilerini nasıl kimliklendirdiklerini ve kendilerini bölge ve şehirleriyle ne kadar özdeşleştirdiklerini görmemizi sağlayabilir.

Tabii ki İstanbul, bir titan gibi hem Anadolu hem de Arap Osmanlı şehirleri tarihçiliğinin üstünde dolaşüyor. Gölgesinin düşmesi bir anlamda haklıdır; çünkü imparatorluğun başkentiydi ve bu siyasi, iktisadi ve beşeri yapının kalbiydi. Yine de, İstanbul’un akademik literatürdeki egemenliği tarihsel gerçekliklerden ziyade efsanelerin ürünüdür. İster övmek, ister kötülemek için olsun, Machiavelli’den Montesquieu’ya ve Max Weber’e kadar uzanan siyasi filozoflar, Osmanlıyı, keyfi davranan hükümdarları ve sıkı kontrol edilen toplumuyla despot devletin temel örneği olarak kullanmışlardır. Böyle bir yönetimin, imparatorluk içindeki kentlere herhangi bir özerklik, özgünlük ya da kimlik tanımayacak bir güç ya da kararlılığa sahip olduğu düşünülüyordu.

Onun sürekli bu biçimde çıkarılan sureti, elbette bir hayal ürünüydü. Gerçekte, bu örnek “despot” yönetim, bırakın imparatorluğun geri kalanını, kendi gizemli başkenti üzerinde bile az bir denetime sahipti. Osmanlıların başardığı şey sıkı merkezi kontrol değildi. Daha ziyade, bölgesel yöneticiler ve İslami ve saltanata ait yerel hukukun bir karışımıyla, ince ama esnek ve şaşırtıcı ölçüde merkezîyetçilikten uzak bir siyasi düzen kurdular.

23 Faroqhi, *Towns and Townsmen*; Haim Gerber, *Economy and Society in an Ottoman City: Bursa, 1600-1700*, Kudüs, 1988 ve Daniel Goffman, *Izmir and the Levantine World, 1550-1650*, Seattle, WA, 1990.

24 Antep üzerine bir çalışma yürüten Leslie Pierce ile kişisel görüşme.

Balkanlar, Anadolu ve Arap topraklarındaki şehirler içinde İstanbul, çeşitli güç ve otorite devrelerinin sadece en güçlüsüydü.

İstanbul'un tarihçilik mirası, şehrin kendisi kadar çeşitlilik arz eden bir yapıdadır. Yönetim, ticaret, mahalleler, mimari, sanat ve şiir, diplomasi, Ermeni, Rum, Ortodoks, Yahudi, Müslüman ve yabancı cemaatler üzerine pek çok çalışma vardır.²⁵ Ne var ki bu parçaları bütünleştirmek, İstanbul'u birleşik bir bütün olarak incelemek için çok az çaba harcanmıştır. Bu bölük pörçük yaklaşım muhtemelen kentin doğasındaki kaosu yansıtmaktan ziyade, onun korkutucu karmaşıklığının ve şaşırtıcı bir bollukta olan fakat çoğunlukla sorunlu bir doğaya sahip belgelerinin bir sonucudur. İstanbul hakkında mevcut birkaç şiirsel vakayiname ilginç birer örnektir. Bu metinler pek de vakayiname sayılmaz; çünkü şehri şiir için bir estetik çerçeve, arka plan olarak kullanılır yalnızca. Başka bir deyişle bunlar, yaşayan şehirde (şehirde yaşayanlardan ve toplumdan) ziyade onun manzarası ve yapılarından bahsedip onları yansıtma anlamında, İstanbul'un görkemli profili kadar durağandır.

Osmanlı başkentiyle ilgili çalışmaların çoğu, hangi yönünün üzerinde dururlarsa dursunlar, onun benzersizliğini savunur. İstanbul, imparatorluğun ticari ve siyasi başkentiydi ve en azından Osmanlı şehirleri arasında onun boyutlarıyla ancak Kahire yarışabilirdi. Bu dev başka şehirlerle karşılaştırılacaksa, bu tabii ki Avrupa, dünya devletleri ve imparatorluklarının başkentleriyle olacaktı -Roma, Venedik, Viyana, Paris, Londra, Delhi, Pekin. Kent tarihi çalışmalarının çoğu bu kentleri, siyasi ve ticari işlevleri birleştiren kentler olarak, kültürel ve iktisadi açıdan zengin ve asalak görmektedir. Din ya da yerleşim yeri açısından çok daha az tanımlanmaktadırlar.

Anadolu ve Arap toprakları 1517'den I. Dünya Savaşı'na kadar aynı imparatorluğun parçaları olarak kalmalarına rağmen, bu iki bölgedeki şehirlerle ilgili çalışmalar belirgin olarak farklı yönler izlemiştir. Bu farklılaşma, kısmen mevcut kaynakların, kısmen de teorik çerçeve ve saldırgan ideolojik ve politik gündemlerin sonucudur. Bu kitap bu dengesiz kaynakların yarattığı karmaşaya bir yanıt sunma iddiasında değildir. Ne de İslam kenti kavramına rakip bir teorik paradigmayı ya da en azından açıkça normatif Arap-İslam kenti tasavvuruna karşı çıkmayı hedeflemektedir. Kitapta niyetlenen şey, bir Arap-Osmanlı ve Anadolu-Osmanlı kentiyile birlikte bir de Osmanlı başkenti hakkında ayrıntılı araştırmalar sunarak sözü edilen her bir kentin kendine has kimliğini ortaya sermekle yetinmemek; onları hem benzersiz yerler hem de tipler olarak kurgulamanın çok sayıda yolu olduğunda da ısrar etmektir.

²⁵ Bu çalışmaların birçoğu, bu kitabın üçüncü bölümünde aktarılmıştır.

Model inşa etmek, uzun zamandır kent çalışmalarının ayırt edici özelliği olmuştur. Böylesi yaklaşımlar verimlidir; çünkü araştırma için tiplene ve somut gündemler sağlarlar. Ne var ki, özel olanı dışlama ve bir şehir benzersiz ve ilginç kılan unsurları ayıklama eğilimindedirler. Tüm kariyerlerini çoğunlukla bir şehre adayan ve o şehrin ayrılığının farkında olan kent tarihçileri alternatif yollar aramışlardır. Örneğin, 1930'larda bazı Amerikan kent tarihçileri, özellikle Lewis Mumford tarafından benimsenen -Lapidus ve Hourani'nin yaklaşımlarına çarpıcı bir benzerlik gösteren- "hümanist" geleneği reddetmiş, kentsel biyografi yaklaşımını tercih etmişlerdi. Bu yaklaşım tek bir şehrin öyküsünü kapsamlı bir biçimde anlatır ve onu neredeyse bir "ölümlü" gibi tasvir etmeye çalışır.²⁶ 1960'larda "Yeni Kent Tarihi" diye adlandırılan benzer bir teknik, şehirleri birer süreç ve özgül tiplerin tezahürleri olarak inceledi. Böyle yaklaşımlar şehri, ne kadar karmaşık görünürse görünsün, insanların yaşadığı ve bir şeyler inşa ettiği, çoğaldığı, neredeyse canlı bir sosyal olgu olarak tasavvur eder. Biz Halep, İzmir ve İstanbul'u benzer bir yaklaşımla canlandırıyoruz.

İstanbul'u, "Arap kenti"ni ve "Anadolu kenti"ni farklı tiplerdeki İslam şehirleri olarak görme eğilimimiz göz önüne alındığında, Osmanlı kentleriyle ilgili alan çalışmaları olarak Arap Halep, Anadolu İzmire ve istisnai İstanbul'u seçmemiz keyfi ya da yanlış görülebilir. Ancak biz, bu şehirleri eşleştirmenin sağlam nedenleri olduğuna inanıyoruz. Her şeyden önce bizim (ve birtakım başka kişilerin) onları araştırma konusu olarak seçmemiz gerçeği söz konusu. Osmanlı kentleri hakkında genel bir bilgi kıtlığı bulunmaktadır (Osmanlı kasaba ve köy yaşamı hakkında daha da derindir). Hemen hemen her Osmanlı şehrinin belli dönemlerine, cemaatlerine ve yapılarına değinen monografiler mevcut ise de, büyük boşluklar sürmeye devam etmektedir. Örneğin, 19. yüzyıl Beyrut'una ilişkin çok şey bilmemize karşın (seçtiğimiz üç kentle ticari anlamda birçok ortak yönü olan bir kent), daha önceki tarihi belirsiz kalıyor;²⁷ ya da Selanik, Safed ve Kudüs Yahudi cemaatleri hakkındaki bilgimiz çok geniş ama, bu cemaat-

26 Lewis Mumford, *The Culture of Cities*, New York, NY, 1938. Kışkırtıcı bir Amerikan kent tarihi çalışması için bkz. Eric H. Monkkonen, *America Becomes Urban: The Development of US cities and Towns, 1780-1980*, Berkeley, CA, 1988, özellikle s. 9-30. Ortadoğu kentine yönelik, ikna edici, disiplinler arası bir çalışma için bkz. Dale F. Eickelman, *The Middle East and Central Asia: An Anthropological Approach*, 3. baskım, Upper Saddle River, NJ, 1998, s. 92-122.

27 Leila Fawaz, *Merchants and Migrants in Nineteenth Century Beirut*, Cambridge, 1983 ve *An Occasion for War: Civil Conflict in Lebanon and Damascus in 1860*, Berkeley, CA, 1994.

lerin yaşadığı kentsel koşulları kavrayışımız hiç net değil.²⁸ Kısacası, İstanbul, İzmir ve Halep, anlatsal değerlendirmeler yapmak için yeterince bilgiye sahip olduğumuz yegâne Osmanlı kentleri gibiler.

Araştırmacıları çeken şey, bu kentlerin ayrıksı, hatta sapkın kişiliklerinden çok muhtemelen kaynakların görelî zenginliğidir. Bu kayıt bolluğu kısmen onların Osmanlı İmparatorluğu'ndaki seçkin konumundan kaynaklanmaktadır. Bu açıdan daha da önemlisi, bu şehirlerin, Osmanlı dönemi ilerledikçe daha da belirginleşen Doğu ve Batı, Osmanlı ve Hıristiyan Avrupa dünyaları arasındaki "ara zemin" rolleridir. Diğer bir deyişle, Halep, İzmir ve İstanbul'un her biri kendi tarzında bir sınır bölgesi oluşturdu; ister etnik gruplar arasında (örneğin Halep uluslararası bir ticaret merkezi değil, Arap ve Türk dünyaları arasında bir ara zemindi), ister uygarlıklar arasında (İzmir Batı Avrupa ve Osmanlı toplumunun yan yana geldiği bir yerdi), isterse de dönemler arasında olsun (İstanbul Bizans uygarlığından Osmanlı uygarlığına doğru hareketi temsil ediyordu).

Üç kentimiz de kesinlikle yenilikçi ve benzersizdi. Her birinde etkili ve belli dönemlerde de baskın olan yabancı cemaatlerin varlığı hususu, onları aynı zamanda birleştiren bir noktaydı. Böylesi bölgeler temelde ticariydi ve sakinlerinin çoğu Cenevizli, Venedikli, daha sonra Fransız, Felemenk ve İngiliz tüccarlar ya da onların hizmetinde olanlardı. Bununla birlikte, her birinde dini ve diplomatik bir varlık da söz konusuydu; bu şehirler sözü edilen ülkelerle Osmanlı devleti ve toplumu arasında siyasi ve kültürel bağların kurulmasına yardımcıydılar. Başka bir deyişle, kültürler ötesiydiler ve böyle oldukları için, insanlar ve halklar arasında yoğun kesişmelere hizmet etmenin yanı sıra, kültürel erime ve bütünleşme de bu şehirlerin ayrıksı özelliği idi.

Hıristiyan Avrupalıların Osmanlı İstanbul'u, İzmir'i ve Halep'indeki sürekli varlığının, araştırmacıyı geniş ve düzenli bir kaynak birikimiyle donatmak gibi derin ve pratik bir sonucu vardır. İstanbul'u Osmanlı Arap ve Anadolu şehirleriyle karşılaştırırken yalnızca Osmanlı kayıtlarına bağlı kalmak problemlidir; bu kaynaklar, Anadolu seçkinlerinden ziyade Arap seçkinlerinden bahseder; kır-kent ilişkisi hususunda Arap topraklarını es geçip Anadolu kentlerine odaklanır; ya da, Anadolu ve Arap kentlerinin yönetimle bağlantılarından ziyade başkentin yönetimle ilişkisi hakkında bilgi verir. Ancak bizim üç kentimiz söz konusu olduğunda, bu zorlukların

²⁸ Erken modern Kudüs'ü hızla ve etrafıca kavramamızı sağlayan Cohen'in *Economic Life in Ottoman Jerusalem*'ine, Singer'in *Palestinian Peasants and Ottoman Officials*'ine, Ze'evi'nin *Ottoman Century*'sine vb. müteşekkik olmamıza karşın.

bazılarını, Osmanlı kaynaklarını Venedik, Fransız, Hollanda ve İngiliz kaynaklarıyla tamamlayarak atlatabiliriz. Bu kaynaklar yardımıyla, bu üç şehirdeki cemaatler arası ve uluslararası ilişkiler hakkında çok şey öğrenebiliriz.

Başlıca amaçlarımızdan biri, Arap ve Anadolu kentlerinin aynı zamanda Osmanlı kentleri ve bunlardan Halep, İzmir ve İstanbul'un aynı zamanda Akdeniz kentleri olduğunu çeşitli yollardan belirlemek ve tartışmaktır. İmparatorluğun içinde ve dışındaki başka kentler için de benzer ifadeler kullanılabilir. Ama Selanik, Kahire, Venedik ve Dubrovnik gibi önemli alanları dahil etineye çalışmak, bizi uzmanlık alanımızın dışına çıkarır ve çok geniş hacimli bir çalışmaya neden olurdu; dahası, bu benzersiz ve sıradışı üç kentin anlatsal tarihlerini yazma amacımıza ters düşerdi.

İslam kentlerine yönelik Arap modelinin ve Weber'in onları dışlamasının birer eksiklik olduğuna inansak da, bu kitaptaki niyetimiz onlara karşı bir model oluşturmak değil. Ne de İslam kentinin sanıldandan daha fazla "Avrupa" kenti gibi olduğunu ya da "Anadolu" kentinin "Arap" kenti gibi olduğunu açıkça savunmaya çalışıyoruz. Daha ziyade, Arap ve Avrupa kenti tanımlamaları, diğer kent uygarlıklarının değerlendirilmesinde kullanılabilir bir ideal ölçüt olarak reddediyoruz. Tabii ki şehir tipleri vardır- bazıları dinsel dünyeviden daha çok vurgular, bazıları diğerlerinden daha özerktir, bazıları diğerlerine göre daha fazla kent ruhu taşır, bazıları yönetimden çok ticarete ağırlık verir, bazıları dini binalar, bazıları pazar ve kent meydanlarının etrafında toplumlar kurar, bazıları da diğerlerine göre daha fazla dini ve etnik çeşitlilik sergiler. Ne var ki böylesi tüm kent merkezlerine ve sakinlerine temelde benzersiz ve gettoleştirici özellikler dayatan *tipik* bir Osmanlı, Arap ya da İslam kenti diye bir şey yoktur.

Ayrıca, normatif ve diğerlerinden farklı şehir tiplerinin aranması Osmanlı tarihinin oluşum ve son dönemleri üzerine odaklanmayı cazip hale getirmiştir. Araştırmacılar bir yandan Osmanlı kentlerinin kuruluşunu karakterize eden belli kurumlar arayıp bulmuşlar (cami, bedesten, pazar, kale), diğer yandan çöküş dönemlerinde Osmanlı kentini ayırt eden özellikler keşfetmişlerdir (demiryolu, etnik ve dini gerginlik ve giderek artan ulusal kimlikler). Bu kitapta farklı bir yol izledik: Osmanlı kentleri hakkında yerinde gözlemlerde bulunabilmek için Halep, İzmir ve İstanbul'un orta dönemlerine odaklanmayı seçtik; kuruluş ve çöküş dönemlerini dışarıda bırakmayı tercih ettik. Eğer 15. ve 16. yüzyıllar oluşum dönemi, 19. yüzyıl da çöküş dönemiye, 17. ve 18. yüzyılların da olgun bir denge dönemini temsil etmesi gerekir. Osmanlı kentinin doğası ve karakterini araştırmak için doğaldır ki bu orta döneme bakmalıyız.

Böylesi araştırmalar çok sayıda fikir öne sürer; Weber tiplemesinin mirasının bulanıklaştırdığı belli kamusal kültürlerin (kentsel olmasalar da) varlığını bunların önemlilerindedir. Bir örnek vermek gerekirse, üç metnin her biri yabancı ve yerli kent cemaatleri arasında belli, özel bir ilişkiyi tarif ediyor. Erken modern İstanbul (labirent gibi Galata ve Pera), İzmir (açık Frenk Sokağı) ve Halep'teki (yarı kale hanlar) Avrupalı kolonilerin her biri, buldukları ortakların kendine has kültürel hatlarını izledikçe, farklı biçimlere büründüler. Buldukları şehirlerin karakterlerinin sonucu olarak, yabancılar diğerkent cemaatleriyle son derece farklı yollardan ilişki kuruyorlardı; bunlar İzmir'deki paylaşım ve özünde kozmopolit bir ortak yaşamdan Halep'teki zorunlu izolasyona kadar uzanıyordu. Böylesi yabancı cemaatler, bu Osmanlı şehirlerinin her birini zenginleştirmekle kalmadılar, belli bir kamusal kültürün oluşumuna da katkıda bulundular.

Son olarak, bu kitaptaki yaklaşım ve üsluplar hakkında birkaç söz. Çalışmalarımızı standardize etmeye çalışmadık; bunu yaparken bireysel tarzların kent çeşitliliği, kişilik ve süreçler hakkındaki ana temasını vurgulayacağı inancıyla hareket ettik. Böylece canlı ve sürekli değişen bir erken modern Halep'in sunumu, şehrin diğerkent nispeten durağan tanımlarına karşı bir panzehir etkisi gösteriyor; İzmir'de bölgesel, emperyal ve yabancı güçler arasındaki 18. yüzyıl etkileşimlerinin sunulması, şehrin İngiliz ve Fransızlarının durağan bir Osmanlı zemini "üzerinde hareket ettikleri", Batı'nın bir ileri karakolu olduğu şeklindeki yanlış kanıyı düzeltebilir; ve kurgulanmış biyografilerin kullanılması İstanbul'un birçok mahalle ve cemaati arasındaki özgün ve ilginç ilişkileri gözler önüne serer ve onlara özgü ayrıntıları vurgulayarak anlatır.

BİRİNCİ BÖLÜM

HALEP: OSMANLI İMPARATORLUĞU'NUN KERVAN KENTİ

BRUCE MASTERS

Suriye'nin halihazırdaki metropolü olan Halep, Osmanlı idaresi altında bulunan yerlerdeki üçüncü önemli kent sayılmaktadır. Konum, büyüklük, nüfus ve zenginlik açısından Konstantinopolis ve Kahire'den çok geridedir; bu iki şehrin azametli ihtişamıyla rekabet de edemez Ancak havasının sıhhatine uygunluğu, özel binalarının zarafeti ve sağlamlığı gibi sokaklarının temizliği ve kullanılışlılığıyla da Halep'in ikisinden de üstün olduğu düşünülebilir....

Alexander Russell, 18. yüzyılda kentte ikamet eden bir İngiliz¹

Lik andan geçicek şehr-i Haleb
Yokdu âsâyişe andan enseb

Hak budur âb-ı rûy-ı büldândur
Hayli ma'mûre-i 'âlî-şândur

Balina emti'a-ı gûnâ-gûn
Nicmet ü mâl ü minâl-ı efzûn

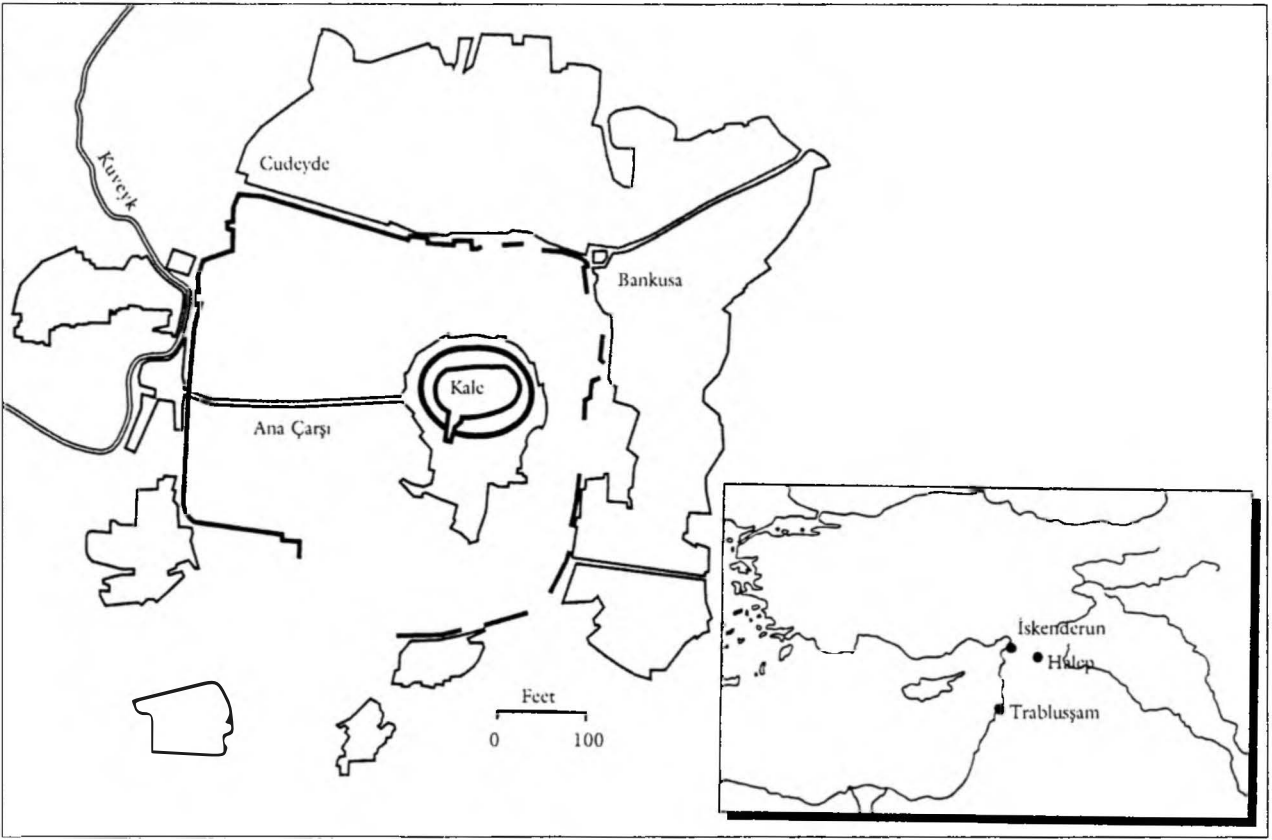
Bâ-husûs âb u hevâsı dil keş
Sâhc-i nehr ü binâsı dil²

Nâbî

1 Alexander Russell, *The Natural History of Aleppo*, Londra, 1794, c. 1, s.1-2.

2 Mene Mengi, *Divan Şiirinde Hikemî Tarzın Büyük Temsilcisi, Nâbî*, Ankara, 1987, s. 24.

Harita 1. Halep

Heybetli bir kalenin süslediği Halep, Osmanlı döneminde, onu ilk gören herkeste kalıcı bir etki bırakırdı. Kentin evleri, camileri, kiliseleri ve dükkânlarının çoğu yerel taş ocaklarından elde edilen taşlardan inşa edilmişti. Bu özellik kente hem bir süreklilik havası, hem de “süt beyazı Halep” (*Halebü’s-Şehba*) lakabını kazandırmıştı. Lakap, Arapçada aynı zamanda süt için kullanılan kelime olan kentin adı üzerine bir kelime oyununu içermektedir. Bu dilsel rastlantı, kentin, İbrahim Peygamber’in kalenin bulunduğu tepede keçilerini sağdığı dönemlerde kurulduğuna dair yerel efsaneye de tamamen uygun düşmektedir. Aslında kentle bu isim arasındaki bağlantı yazılı tarihin başlangıcına kadar gitmektedir.

Osmanlı yönetiminde geçen yüzyıllarda Halep, artık neredeyse kurumuş Kuveyk Nehri’nin suladığı, ancak Şam’ın el-Gute vahasının yeşil görüntüsünden yoksun bahçelerle çevriliydi. Belirli bir mesafeden bakıldığında, kent çoğu ziyaretçiyi son derece sade, fazla alımlı olmayan haliyle çarpıyordu. Onun hakkında bugüne kalan izlenimler, sağlamlığı, düzeni ve temizliğidir. Buna karşın Nâbi’nin dışında çok az kişi kentin güzelliğini anlatan şiirler kaleme almıştır. Kentlerinin yansıttığı kasvetli görüntüden Haleplilerin kendileri de etkileniyorlardı. Şiirlerinde ve halk anlatılarında, kendilerine ağırbaşlılık, tutumluluk ve dürüstlikle donanmış bir kentlilik imajını uygun görmüş ve bunu dikkatli bir biçimde geliştirmişlerdi. Yabancı ziyaretçilerin çoğu da bu klişenin uygunluğunu kabul ediyordu. Bunlar, şöhretlerini siyasi ya da kültürel değil, ticari alanda kazanmış kent sakinleri için uygun özelliklerdi.

Halep’in Osmanlı döneminde bir ticaret merkezi olarak önemi, hem coğrafi konumundan hem de tarihsel gelişmelerden doğmuştu. Kentin muhtemel kuruluşu Ortadoğu kent hayatının başlangıcına kadar uzanıyordu. Halep, ta Hitit ve Mari Krallığı arşivlerine adının Halab ya da Halappa olarak kaydedildiği İÖ 2. bin yılın başlarında da önemli bir bölgesel pazardı. Şehrin uzun ömürlülüğünün nedenlerinden biri, etrafını saran küçük tepelerin desteklediği ve şimdi üzerinde kentin kalesinin bulunduğu höyüktü. Höyük ve diğer tepeler, hep birlikte, bölgeye savunmaya çok uygun bir konum sağlıyorlardı. Savunması kolay konumuna ek olarak, Kuveyk ve yeraltı kuyuları, kent için bol ve güvenilir su kaynakları sunuyordu. Bu kombinasyon baş edilmez olduğunu göstermiş ve bu yerleşim biriminin neredeyse ele geçirilmezliğinin güvencesi olmuştu. Sık sık yağmacılar tarafından harabeye çevrilen Halep her seferinde yeniden inşa edilmişti.

Bölgenin geniş coğrafyası Halep’in bir ticaret merkezi olarak kurulmasına hizmet etmişti. Kent, birlikte bir su taşımacılığı yolu oluşturan, arala-

rında sadece Halep'ten geçen kısa bir kara yolu bulunan Fırat Nehri ve Akdeniz'e hemen hemen eşit mesafedeydi. Bu rotanın hikmeti çoğu insan tarafından biliniyordu ve en azından erken Bronz Çağı'ndan Osmanlıların gelişine kadar, Asya ile Avrupa arasındaki efsanevi İpek Yolu boyunca en çok ticaret amaçlı seyahatin yapıldığı yoldu. Yerleşim merkezi, yaşama kabiliyetine ek olarak, verimli geniş arazilerle çevriliydi. Onların ötesinde batı ve güneybatıya doğru zeytin ve dut ağaçlarıyla dolu tepeler uzanıyordu. Halep'in zanaatkarları onlar sayesinde, kaliteleriyle bölge çapında ün kazanan sabun ve ipekli kumaş üretiyorlardı. Kuzeyde, doğuda ve güneyde değişik kabilelerden (Bedevi Arap, Kürt ve Türkmen) oluşan bölge halkı, çöle sınır steplerden sürülerini otlatmak için yararlanıyorlardı. Kabileler kent sakinlerine yün, et, kilim, halı satıyor, kervan ticareti için gerekli yük hayvanı ve ekspertiz sağlıyorlardı. Karşılığında, onlar da kentin meşhur çadır, kılıç ve eyer yapımcılarının ürünlerini alıyorlardı. "Çöl ile ekili arazi" arasındaki bu ortak yaşama ilişkisi, Halep'in çöldeki bir "liman kenti" gibi işlev görmesine yol açtı. Mevcut su kaynakları ve kolay elde edilebilir yiyeceğin yanı sıra, kentin savunulması uygun bir yerde kurulu oluşu, kent sakinlerine kabile reislerinden bağımsız yaşayabilme olanağı sağlıyordu; zira bu kabileler, Halep'in kuzeyinde ve güneyinde yer alan Kilis ve Hama gibi kendine yetme konusunda daha zayıf pazar kentlerinin siyasetine sık sık müdahale ediyorlardı.³

Coğrafi avantajlarına ve eskiliğine rağmen, Halep Suriye'nin önde gelen ekonomik ve siyasi merkezi olma işlevini pek fazla göremedi. Genellikle daha başarılı bir rakibin -klasik dönemde Antakya, İslamiyetin ege men olduğu dönemin çoğunda Şam- gölgesinde kaldı. 637'de bir Müslüman ordusu tarafından ele geçirilmesinin ardından Hıristiyan âleмиyle sınır oluşturdu. Haçlı seferleri sırasında Halep kalesi, yanı başındaki Antakya'yı cinde tutan Frenklere karşı İslamın siperi olarak, Zengiler (1128-83) tarafından yeniden inşa edildi ve Eyyübilerce (1183-1260) tahkim edildi. Haçlılar kenti birkaç kez kuşattılar, ancak surların korumasındaki kent garnizonu, yardım ulaşana kadar direnmeyi başardı. Halep Doğu'dan gelen istilacılara karşı aynı oranda şanslı değildi. Kent Hülagu'nun (1260), sonra da Timur'un (1401) askerlerince yağmalandı; nüfusunun çoğu öldürüldü ya da köle olarak götürüldü. Bu iki saldırı arasında, 1348'de bir veba salgını kent nüfusunu kırdı geçirdi. Yine de her felaketten sonra halk geri döndü ve şehri yeniden inşa etti.

3 Yusuf Halaçoğlu, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskân Siyasetleri ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi*, Ankara, 1988; Dick Douwes, *The Ottomans in Syria: A History of Justice and Oppression*, Londra, 1999.

Haçlılardan sonra ve yine Timur'un saldırısının ardından, başkenti Kahire olan Memluk hanedanı (1260-1517) Halep'i kuzeydeki dayanak noktası olarak yeniden canlandırma çabasına girdi. Memluk beylerinin himayesi altındaki Halep, Müslümanların hâkimiyetindeki yüzyıllarda daha önce görülmemiş bir refah dönemi yaşamaya başladı. Ticaret yollarındaki değişiklik Timur felaketi öncesinde zaten başlamıştı; ancak bunu izleyen uzun barış dönemi ticaretin parlaması için çok daha uygun bir iklim sağladı. Halep'in bir ticaret merkezi olarak konumuna güç katan önemli bir etken de, Kilikya Ermeni krallığının 1375'te Memluklar tarafından ele geçirilmesi oldu. Bu krallığın liman kenti olan Ayas tahrip edilince, Asya mallarını Akdeniz'e taşıyan tüccarlar rotalarını güneye, Halep'e kaydırdılar. Kentin geniş ticaret ağı açısından konumunu gören Venedik senatosu, on dördüncü yüzyıl sonlarında, Timur tarafından yağmalandığı dönemde Halep'e bir konsolos vekili atadı. Bu görev 1422'de tam bir konsolosluk konumuna yükseltildi.⁴ İtalyanların Halep pazarlarında aradığı temel ürünler, Hindistan ve Doğu Hint Adaları'ndan gelen zencefil ve karabiber (kent bu yüzden "Küçük Hindistan" lakabını kazanmıştı), İran ham ipeği ve Suriye pamuklusuydu. Bu dönemde Avrupa'dan Suriye'ye en çok ihraç edilen ürünler ise İtalyan ipekli kumaşı, kalay ve madeni paraydı.

Memluk dönemi boyunca Şam Suriye'nin gözde eyalet başkenti olarak kalsa da, Halep, camiler ve medreseler inşa eden, kentin ticari geleceği açısından belki daha da önemlisi, şehrin pazarlarını genişletmek ve ıslah etmek üzere bir yapılaşma planını yürürlüğe sokan Memluk beylerinin himayesinden, özellikle mimari açıdan, yarar gördü. Bu arka çıkma, Memluk beylerinin, Halep'in Asya ürünlerine yönelik bölgesel ticari merkez olarak daha o zamandan Şam'ı geçtiğini kabul etmelerinin göstergesiydi. Bu gelişme Memluklarca uygulanan bilinçli bir siyasetten değil, daha ziyade diğer karayolu rotalarının giderek daha da güvensiz bir hale gelmesinden kaynaklanıyordu. Erken Memluk döneminde Şam'ın ve ona bağlı Beyrut limanının Doğu Akdeniz'in (Levant) en önemli ticaret merkezi olmasına hizmet eden Hicaz ve Bağdat'tan gelen kervan yolu, on beşinci yüzyılda yeniden ortaya çıkan Bedevi askeri gücünden dolayı giderek bünyen sorunlar yaşamaya başlamış, artık tamamen güvenilir ve emniyetli bir rota olmaktan çıkmıştı.

Halep'in sahip olduğu ticari refaha karşın, Memluk yönetiminin son demleri kent sakinlerine yönelik baskı ve zulünün söz konusu olduğu bir

⁴ Eliyahu Ashtor, *Levant Trade in the Later Middle Ages*, Princeton, NJ, 1983, s. 121, 325.

dönemdi. Bu yüzden Halepliler, Osmanlı padişahı Yavuz Sultan Selim'in (1512-20) ordusu 1516'da Mercidabık'ta Memluk sultanı Kansu Gavri'yi bozguna uğrattınca hiç üzüntü duymadılar. Muharebenin ardından, yörenin ileri gelenleri Osmanlı sultanını günlerce süren şenliklerle ve ipekli giysi hediyeleriyle karşıladılar. Bir yıl sonra Suriye ve Mısır'ın da fethiyle Akdeniz'in doğu kıyısının tümü sağlam bir biçimde Osmanlıları eline geçti ve Akdeniz'deki tek büyük Müslüman güç Osmanlı devleti oldu. Irak'ı ve Kızıldeniz'in her iki kıyısını ele geçiren Kanuni Sultan Süleyman (1520-66) Osmanlı egemenlik alanını daha da genişletti. Osmanlı hükümlerinin gölgesinin doğuya giden deniz ve kervan yollarının üzerine düşmesiyle, imparatorluk, Hint Okyanusu'nda Avrupa çıkarlarının karşısına dikilmeye hazır bir dünya devleti haline geldi.⁵

Sultanların birbiri ardına değişmesi başlangıçta Halep'in Şam'a tarihsel ve siyasi bağımlılığı konusunda önemli bir değişiklik işareti yaratmadı. Memluk yönetimi tarafından kurulan önceki işleyişi devam ettiren Osmanlılar, Halep'i Şam valisinin yönetimine verdiler. Bu karar büyük olasılıkla birtakım gerçeklikleri yansıtıyordu. Birincisi, Osmanlılar siyasi açıdan muhafazakârdılar ve fethettikleri bölgelerdeki mevcut idari işleyişte genellikle pek değişiklik yapmazlardı. Bu, özellikle de fethettiklerinde zaten Müslüman yönetimi altında bulunan yerlerde geçerliydi. Buna ek olarak, Şam, gerek Emevi (681-750) yönetimi altında bir kez İslamın başkenti olarak hizmet etmesinden, gerekse kutsal şehir Mekke'ye giden geleneksel hac kervanının temel yola çıkış noktası olmasından dolayı saygın bir konuma sahipti. İşte bu yüzden sultanların, valisini Suriye'nin baş valisi olarak adlandırarak Şam'ın bölgesel konumuna büyük önem atfetmeleri gayet makul görünebilirdi. Ancak gelişmeler bu kararın pek de ileri görülülük taşımadığını gösterecekti.

Süleyman'ın 1520'de Osmanlı tahtına oturmasıyla Şam valisi eski Memluk Canberdi el-Gazali, Selim'e ettiği bağlılık yemininin onun oğlu için geçerli olmadığını ilan ederek bir ayaklanma başlattı. Halep'te görevli komutan Karaca Ahmed Paşa, Gazali'nin sancağının peşinden gitmeyi reddetti. Şam kuvvetleri kente ulaştığında kentin kapılarını kapatan paşa, halkı Halep üzerindeki Osmanlı iddiasını desteklemek üzere bir araya getirdi. Kısa süre sonra Şam, Halep'i kurtarmak için gelen bir Osmanlı ordusuna boyun eğmek zorunda kaldı ve ele geçirildi. Belki de Osmanlı İmparatorluğu'nun, aynı şekilde hırslı başka bir Şam valisinin önünü kesmek

5 Palmira Brummett, *Ottoman Seapower and Levantine Diplomacy in the Age of Discovery*, Albany, NY, 1994.

amacıyla Suriye’de alternatif bir iktidar merkezine ihtiyaç duymasından dolayıdır ki Halep, 1534’te, valisi ve baş kadısı doğrudan İstanbul tarafından atanan, yetkililerinin Şam’dan ziyade İstanbul’a karşı sorumlu olduğu tam bir eyalet başkenti düzeyine yükseltildi.⁶

Bununla birlikte eyalet hazinesi, *Arabistan defterdarı* adı altında bir süre daha Şam hazinesine bağlı kaldı. Bu hükümet dairesinin yeri Halep’ti; ancak 1567’ye kadar Suriye ve Kuzey Irak’taki tüm gelirlerin toplanmasından sorumluydu.⁷ Zaten Osmanlıların bürokratik atalet yönünde genel bir eğilimi varken, gelirler konusunda eski Memluk uygulamalarının sürdürülmesinin nedenleri pek açık değildir. Hele Halep’in bu gelirleri muhafaza etmek için Şam’a neden tercih edildiği daha da karanlıktır. Buna karşın bu karar Suriye’deki valilerin bireysel öncelikleri konusunda karışıklık yaratmaya devam etti. İki eyalet hazinesinin ayrılmasından sonra, Şam valileri ara ara Halep’in uzak bölgelerindeki gelirleri toplama konusunda hak iddia edeceklerdi. Bu durum valilerin sahip oldukları güçlerdeki eşitsizlikle daha da sertleşti. 16. yüzyılın çoğunda, sultanlar Suriye’deki özel piyade birliklerini, yani yeniçerileri, nispeten daha sakin olan Kuzey Suriye’den ziyade, asıl olarak Güney Suriye’ye, Şam, Filistin ve hac yolu boyunca yerleştirdiler.⁸ Halep sürekli Şam’ın vergi toplama bahanesiyle yaptığı akınlara maruz kalırken, Halep valileri bu akınları durdurmakta ya çok zorlandılar ya da tümüyle başarısız kaldılar.

16. yüzyıl: Osmanlılaşma

Suriye’yi fethedene kadar, Osmanlılar imparatorluk inşa etme konusunda yüzyılların deneyimini biriktirmişlerdi. Bu deneyim onları, yeni fethettikleri toprakları, iki yoldan birini seçerek bir parçaları haline getirmeye yöneltiyordu: Bu bölgeleri ya doğrudan kendi eyalet yönetimlerine dahil ediyorlar ya da fetihten önceki mevcut yöresel siyasi seçkinlerin eline bırakıyorlardı. İkinci durumda, yerel unsurlar sultan adına gelirleri topluyor, ancak öte yandan ciddi bir bölgesel özerkliğe de sahip oluyorlardı. Buna karşılık birinci yöntem ise her zaman fethedilen bölgenin dikkatlice

6 Eyaletin ne zaman bölündüğüne dair bazı tartışmalar vardır. *Règlements fiscaux ottoman: les provinces syriennes*, Beyrut, 1951, adlı klasik çalışmalarında Robert Mantran ve Jean Sauvaget, ayrılmanın isyanın hemen ardından vuku bulduğunu belirtirler; ancak İ. Metin Kunt, *The Sultan’s Servants*, NY, 1983, adlı eserinde büyük Suriye’nin tümünün, hatta Adana’nın, 1527’de hâlâ Şam genel valisinin yönetimi altında olduğunu belirten bir belge sunar.

7 Uriel Heyd, *Ottoman Documents on Palestine, 1552-1615*, Oxford, 1960, s. 42.

8 Adnan Bakhit, “Aleppo and the Ottoman Military in the 16th Century”, *Al-Abnath* 27 (1978-79), s. 27-38.

araştırılmasını ve ardından tarımsal birimlere (tımara) ayrılmasını gerekli kılıyordu. Bu tımarlar, devletin askeri hizmet karşılığında ücret olarak sadık, sıklıkla dili Türkçe olan sipahilere tahsis ettiği yekpare köylerden oluşabiliyordu. Bu yöntem aracılığıyla, nakit sıkıntısı olan devlet, ordusuna parayla ödeme yapmaktan kurtulmuş oluyordu. Söz konusu mali sistemi aynı zamanda fethedilen bölgenin, sultana bağlı unsurların yerleştirilmesiyle, imparatorluğun siyasi yapısına eklememesine de yardımcı oluyordu. Bu süreç, Balkanlar'daki yerel nüfusun, Bulgaristan'ın bazı bölümlerinde görüldüğü gibi kültürel olarak Türkleştirilmesini ya da Bosna ve Arnavutluk'taki gibi Müslümanlaştırılmasını hızlandırmıştı.

Suriye'nin Osmanlı İmparatorluğu'na katılması süreci ise devletin daha önceki tecrübelerinden farklılıklar içeriyordu. Tarihsel olarak İmparatorluk, Hıristiyan Balkanlar'da yapılan *gaza* veya Osmanlılarla aynı dili ve siyasi kültürü paylaşan Anadolu'daki diğer Türk hanedanlarına karşı verilen savaşlarla büyümüşü. Önce Suriye, ardından Mısır ve daha sonra da Irak'ın ele geçirilmesiyle Osmanlılar kendilerini, yine Müslüman olmakla birlikte özgün bir kent kültürünün mirasçısı, Arapça konuşan bir nüfusun yöneticisi durumunda buldular. Osmanlılar Suriye'ye, kendi zengin, seküler ve estetik kültürleriyle birlikte, aynı oranda gelişkin bir İslam yaklaşımı ve sultanlık yönetim yapısıyla geldiler. Osmanlı geleneği Anadolu'da Fars, Bizans, Türk, Moğol gibi çok ve farklı geleneklerin etkisi altında gelişmişti; ancak Arap topraklarından bu sürece esin kaynağı olan unsur azdı. Bundan dolayı Osmanlılarla onların yeni Arap uyrukları arasında, Müslüman olmanın anlamı konusunda ayrılık yaşanabilirdi. Elbette Osmanlı kültürü de, Osmanlı seçkinlerinin kentli Suriyelilerle paylaştığı güçlü bir Sünni şeriat yorumu içeriyordu. Fakat bununla birlikte özel farklılıklar da söz konusuydu: Suriyeli Müslümanlar tarihsel olarak şeriatta Şafii yaklaşımını benimserken, Osmanlı devletinin resmi şeriat ekolü Hanefiydi.

Ele geçirmelerinin neredeyse hemen ardından tüm Suriye topraklarına yönelik araştırma çalışmaları yapmalarına karşın, Osmanlılar, burada hangi eyalet sistemini uygulayacakları konusunda başlangıçta biraz tereddüt gösterdiler. Ancak el-Gazali'nin 1520'deki isyanının ardından, Şam ve Halep eyaletlerine Türkçe konuşan Osmanlı valiler atandı ve tımara sistemi kuruldu. Geleneksel Osmanlı eyalet yönetimi kalıplarının uygulamaya konulması, Suriye içlerini güvenli bir biçimde Osmanlı etki alanına soktu.⁹ Eyalet

9 Margaret Venzke, "Syria's Land-Taxation in the Ottoman 'Classical Age' Broadly Considered", V. *Milletarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi: Tebliğler*, Ankara, 1990, s. 419-34.

yöneticilerinin başında dili Türkçe olan Osmanlılar vardı ve Şam ve Halep eyaletlerinin birçok köyüne Türkçe konuşan sipahiler yerleştirilmişti. Diğer Arapça konuşulan eyaletlerin valileri ise tersine, sıklıkla yerel seçkinlerden atandı: Mısır ve Bağdat'a Memluklar, Lübnan'daki Trablusşam ve Irak'taki Basra eyaletlerine kabile şetleri.

Halep'in bu şekilde Osmanlı İmparatorluğu'na eklenmesi, kent nüfus karışımı içindeki Türkçe konuşan asker ve bürokratlardan oluşan, Osmanlı denen yeni bir sınıf ortaya çıkmasına yol açtı. Yerli Halepliler bu unsurları *Ricalü'l-Bab* (kapı adamları) adı altında birleştiriyorlardı.¹⁰ 20. yüzyıl Arap tarihçilerinin bu Osmanlıları sık sık işgalci ve daha sonraki Avrupalı emperyalistlerin habercileri olarak görmelerine karşın,¹¹ Osmanlı yönetiminin ilk yüzyıllarında Halep'teki Arapça konuşan nüfusun bu unsurları tamamen yabancı yeni efendileri olarak kabul ettiklerine dair hiçbir kanıt yoktur. Buna karşın onları genel olarak *Rum* (Anadolulu) tanımı altında birleştirmelerinin gösterdiği üzere, Osmanlıları kendilerinden etnik açıdan farklı gördükleri de açıktır. Bu farklılık, özellikle Osmanlı hukukçularının Arapça konuşulan kent merkezlerinde uygulanan hukuk geleneğine karşı çıkan şeriat yorumları getirdikleri zaman dile getirilmiştir.¹² "Osmanlı"nın Arapçadaki tam karşılığı olan '*Osmani*' ya da '*Osmanlı*', 18. yüzyıla kadar Halep'te nadiren kullanılmıştır.

Biri Osmanlı Türkçesiyle dile getirilen ve "kapı adamları" tarafından temsil edilen, diğeri Arapça ifade edilen bu iki büyük Sünni kültürü arasındaki farklılıklar ve benzerlikler, dönemin Suriyelilerinin kafasında, imparatorluğa katılma konusunda şüphesiz karışıklık yarattı. Memluklar ve onlardan öncekiler, devletin tanımlanması konusunda Suriye kentlerinin Müslüman beyin takımına bel bağlarken, Osmanlı sultanları kendilerine hukuki ve siyasi geleneklerle ilgili meselelerde yol gösteren, Türkçe konuşan bir Sünni seçkin zümreye zaten sahipti. Devlete hizmet yoluyla nüfuzlu konumlarını sürdürmelerine olanak sağlayacak bir ara zemin için çaba sarf etmek durumunda olan Suriyelilerdi. Fakat Suriye'nin sahip olduğu

10 Bu, otoritesi "Bab-ı Hümayun" olarak sunulan sultan için kullanılan bir Osmanlı deyimidir; Osmanlı hükümeti için kullanılan genel bir metafor olan ve başvezirin "Bab-ı Bâli"sinden (High Gate, Yüksek Kapı) türeyen "the Porte"i önceler. Bkz. Fatma Müge Göçek, *Rise of the Bourgeoisie, Demise of Empire: Ottoman Westernization and Social Change*, Oxford, 1996, s. 23.

11 Örneğin D. 'Abdallah Hanna, *Harekat el-amme el-dimaşkiyya fi el-kurun el-samin 'aşar ve el-tasi' 'aşar*, Beyrut, 1985.

12 Michael Winter, "A Palemical Treatise by 'Abd al-Ghani al-Nabulusi against a Turkish Scholar on the Religious Status of the Dhimmis", *Arabica* 35 (1988), 92-103.

İslami gelenek ve tarih, ona, Osmanlının görmezden gelemeyeceği ve Suriyelileri yok sayamayacağı bir soyluluk da kazandırıyor. Taraflar bir tür denge sağlamak zorundaydılar.¹³

Şaşırtıcı gelebilir ama, yöneten ile yönetilen arasındaki dil farklılığı, en azından 19. yüzyıl sonlarına kadar, açık bir etnik çatışmaya yol açmadı. Bunun en azından iki mantıklı açıklaması vardır. Birincisi, kentteki Müslümanlar İstanbul'daki rejimi İslami hukuk açısından meşru görüyorlar ve bu yüzden onun sultanını da kendi sultanları olarak kabul ediyorlardı. Bu noktada, devletin ideolojik temelini oluşturan şeriatın, sultanın Arap uyruklarının sadakatini kazanılmasındaki rolü belirleyicidir. İkinci ve belki ilki kadar önemli bir diğer neden de, Halep'teki Osmanlı yönetiminin, bu rejimin kentteki hâkimiyetinden yararlanan çok sayıda yerel unsuru kendi yanına çekmesidir. Kentin Türkçe konuşan valileri o kadar sık değiştiriliyordu ki bunların bir kısmı şehre bile varamıyordu. Onların yerine işleri, sıklıkla yerel halktan olan *kaymakam* ve *muhassil* (vergi tahsilatçı) yürütüyordu. Aynı şekilde, baş kadı da başkentten atanan, Türkçe konuşan biriymiş, kentin daha düşük düzeydeki kadıları gibi onun altında yer alan unsurlar yerel Araplardandı. Bu yolla, "kapı adamları"nın denetimi altında hizmet görerek de olsa, Osmanlıyla geçen yüzyıllarda, Halepliler kentlerinin yönetimine fiili olarak sahip olabildiler.

Ne var ki İstanbul'dan gönderilen bu Osmanlı resmi görevlilerin varlığının kent üzerinde Memluk emirlerinin yaratmadığı bir etki yarattığı su götürmez. Halep'in Müslüman seçkinleri oğullarını medreselerde eğitim görmeleri için İstanbul'a ve Anadolu'daki diğer dini merkezlere, özellikle de Konya'ya gönderiyorlardı. İki dil ve geleneğin günlük etkileşimler çerçevesinde karşı karşıya gelişinin kaçınılmaz sonucu, Halep'teki halk kültürünün önemli boyutlarda "Osmanlılaşması", bir başka deyişle Türkleşmesi idi. Bu melezleştirmenin tipik örneği Suriye'de Osmanlı döneminde inşa edilen camilerin, Bizans tarzı kubbeleri ve kalem gibi minareleriyle Osmanlı mimari üslubunu yansıtmalarıdır; fakat aynı zamanda duvar çinilerinde yerel mimari üsluba ait detaylar ve karakteristik Suriye tarzı siyah-beyaz çizgili görüntüler de korunmuştur. Onlar aslında, kendilerinin tasarlanmasına yardımcı olan ve sonra buralara eleman sağlayan seçkin sınıf gibi, hem Osmanlı hem de Suriyeliydi. Müzikten yemek kültürüne, siyaset ve hukuk teorisinden kahvehane eğlencesine, kentte boy veren sufi tari-

13 İki kültür arasındaki bu arabuluculuk yaklaşımı için bkz. Richard White, *The Middle Ground: Indians, Empires and Republics in the Great Lakes Region, 1650-1815*, Cambridge, 1991, s. x.

katları ve kırsal alandaki köylüler tarafından benimsenen dini ayrıntılıklara kadar, Kuzey Suriye’de Anadolu’dan gelen kültür tohumlarından bir biçimde etkilenmeyen hemen hiçbir şey yoktu ve bu süreç Arapça ve Türkçenin böldüğü iki tarafın Osmanlılarca kontrolüyle hızlandı.

Halep’in tam anlamıyla imparatorluğun bir eyaleti olmasını güvence altına alan Osmanlı seçkinleri, kenti ve onun ticari kapasitesini, hem bu dünya hem de öteki dünya açısından iyi bir yatırım alanı olarak gördüler. Osmanlı yönetimi altında geçen ilk on yıllar boyunca, kente gelen valiler, şehrin görüntüsüne ve ticari altyapısına büyük katkılarda bulundular. 1546’da Hüsrev Paşa, 1556’da Mehmed Paşa, Osmanlı tarzı yeni camilerin yapılmasını finanse etmek üzere dini vakıflar kurdular. Mehmed Paşa 1574’te bir vakıf da, yerel olarak Hanü’l-Gümrük adıyla bilinen kervansaray için kurdu. Hanü’l-Gümrük kentin en büyük ticari yapısıydı ve sonraki üç yüzyıl boyunca da Avrupalı tüccarlara kalacak yer olarak hizmet verdi. Yine bir diğer vali, Behram Paşa, 1583’te hem bir cami, hem de geniş bir çarşı kompleksi kurdu. Herkes, Osmanlı idaresinde geçen ilk yarım yüzyıldaki yapılaşmanın, yerel unsurların sade bir biçimde “şehir” (*el-medine*) dediği Halep’in ticari çekirdeğini iki kattan fazla büyüttüğünü söylüyordu. Bu ticari merkez, bünyesinde elli altı ayrı çarşı ve elli üç kervansaray barındırıyordu.¹⁴ Yeni yapıların hepsi, eskiden Memluklar tarafından yapılanlarla birlikte, şehrin ticari kalbinde yer alıyordu. Bu ticari çekirdek, hepsi bitişik bir çatının altında yer alan, dükkanlar, atölyeler, camiler, hamamlar ve kervansaraylarla dolu, birbirine bağlı sokaklarıyla bir kilometre karenin üzerinde bir alandan oluşuyordu. Kenti ziyaret eden herkes Halep çarşısı (*suk*) karşısında şaşkınlık ve hayranlık duyuyor, onu sadece İstanbul’un ünlü Kapalı Çarşı’sının geçebileceğini düşünüyordu.

16. yüzyılda Halep’in ticari açıdan önemini kavrayan sadece Osmanlılar değildi. Venedikliler Suriye konsoloslarını 1545’te, doğrudan çalışmalarına son verdikleri Şam’dan Trablusşam’a, oradan da 1548’de Halep’e gönderdiler. Bu hareket, Doğu Hint Adaları’ndan gelen karabiber ve diğer baharatların, giderek artan bir biçimde, Şam’ı öne çıkaran Kızıldeniz geçişinden ziyade Basra Körfezi-Fırat Nehri rotasını izlediğinin anlaşılmasını kanıtlıyordu. Ayrıca Halep pazarlarının başka bir çekiciliği daha vardı: İpek. Avrupalılar için özellikle Hazar Denizi kıyısındaki Gilan bölgesinden gelen ipek çok değerliydi; ancak Anadolu’nun uzak bölgelerinden gelen ve Antakya ile Fırat havzasının yerel üretim ipeği de mevcuttu. Yerel dokumacılar diğerlerinden çok Bursa ve Tokat ipeğini tercih ediyor,

¹⁴ André Raymond, *Grand villes arabes à l’époque ottomane*, Paris, 1985.

bu yüzden İran ipeği için Avrupalı taliplilerle fazla rekabete girmiyorlardı. Fakat onların Anadolu'dan gelen ipeğe yüksek fiyatlar ödeme eğilimi, İstanbul ve Bursa gibi imparatorluğun diğer ipek dokuma merkezlerinde sık sık malzeme sorunu çıkmasına yol açıyordu.¹⁵

Halep'teki ipek pazarı 16. yüzyılda ortaya çıkmamıştı. Kent 15. yüzyılda İran ipeğini batıya taşıyan Ermeni tüccarlarca pazar olarak seçilmişti. Diğer rakiplerindense Halep'in seçilmesi, büyük oranda pratik bir nedene dayanıyordu: Kent, bu tüccarların İran ile Azerbaycan arasında sınır oluşturan Aras Nehri üzerindeki merkezleri Culfa'ya diğer ticaret merkezlerine göre daha yakındı. Ayrıca 15. yüzyılda genellikle şiddetin kol gezdiği Orta Anadolu'dan da daha güvenliydi. Bu tüccarların 16. yüzyılda da Halep'e bağlı kalmayı sürdürmelerine karşın, 17. yüzyılın değişen iktisadi ve siyasi iklimi onları, Halep'e ticari rakip olarak ortaya çıkan İzmir'e yöneltti.

16. ve 17. yüzyılda Kuzeybatı Avrupa'da yerel tekstil üretiminin artışı Avrupa'da ipek talebini yükseltti ve Halep ipek pazarı daha da çekici bir hale geldi. Sadece Londra'da, 1600'de üç yüz olan ipekli üretiminde çalışan insan sayısının 1640'ta on binin üzerine çıktığı tahmin ediliyordu.¹⁶ İngiliz ve Fransız tüccarlar, büyüyen ham ipek talebini karşılama konusunda, Venediklilerin Doğu Akdeniz ticareti üzerindeki mevcut teklini kırma arayışındaydılar. Fransızlar 1557'de Halep'te konsolosluk düzeyinde temsilcilik kurdular. 1581'de de İngiliz Levant Şirketi, I. Elizabeth'ten, kendisi ile Halep arasında uzun ve kazançlı bir ilişkinin başlangıcına işaret eden imtiyazını aldı.¹⁷

Şam da şirketin iş yapma imtiyazına sahip olduğu kentler listesinde yer alıyordu; ama hiçbir şirket temsilcisi burada oturmadı. İlk Suriye Levant Şirketi konsolosu 1583'te Trablusşam'a vardı. Bir konsolos vekili olan William Barret aynı yıl Halep'e yerleşti. 1586'da Halep, konsolusun Suriye'deki baş ikametgahı olarak seçildi; bu karar kentin ipek ticaretindeki merkezi rolünü yansıtıyordu. Halep, 1825'te şirket kendini feshedene kadar Levant Şirketi'nin karargahı olmayı sürdürdü. Bununla birlikte, şirketin kapanmasından önceki son on yıllarda, Halep'teki konsolosluk sık sık boş kalıyordu. Avrupalı diğer rakiplerinin ardından 1613'te Felemenkler de Halep'te bir konsolosluk kurdular; fakat Halep'te hiçbir zaman önem-

¹⁵ Damascus, *Evamir el-Sultaniye* (bundan sonra AS), Halep, c. II, s. 124.

¹⁶ Alfred Wood, *A History of the Levant Company*, Londra, 1935, s. 76.

¹⁷ Ralph Davis, *Aleppo and Devonshire Square: English Traders in the Levant in the Eighteenth Century*, Londra, 1967.

li bir ticari varlık oluşturmədılar. Onlar Doğu Akdeniz'deki ticari faaliyetlerini yoğunlaştıracakları kent olarak, daha ziyade İzmir'i tercih ettiler. Halep'te ciddi bir Felemenk varlığının olmaması, Suriye ipek ticaretindeki belirsizliklere ve İngilizlerle Fransızların Halep'te ipekle başarılı bir şekilde değiş tokuş ettiği yünlü kumaş üretiminde Felemenklerin geriliğine bağlanmaktadır. Bu yüzden onlar Halep'teki alışverişlerinde nakit para ödemek zorundaydılar. Halep'te rekabeti sürdürürlerse ellerindeki altın ve gümüşü tüketme tehlikesiyle karşı karşıya kalabileceklerinden, Felemenkler bunun yerine İzmir'de bulunan temel ürünler üzerinde yoğunlaştılar.¹⁸

Halep bir uluslararası ticari merkez olma konumunu, büyük oranda, doğudan gelen kervanlar için uygun bir yer olmasıyla kazanmıştı. Kent, Avrupalılar Doğu Akdeniz'e geldikleri zaman zaten bir ticaret merkeziydi; bunu, Memluk emirlerinin onun ticari altyapısının kurulması konusundaki yatırımlarına borçlıydu. Kervanlarla yolculuk eden tüccarlara hem hamamlar ve bakımlı kervansaraylar gibi konforlu mekânlar hem de koruma sağlanabiliyordu. Seyahat eden tüccarları kentin pazarlarını kesin hedef olarak seçmeye teşvik eden diğer unsurlar, yerel üretim güzel kumaşlar, sabun ve deri işleriydi. Bu mallar ve ayrıca hacdan dönen hacıların kente getirdiği kahve, İran ya da Hindistan'dan gelen tüccarlarca satın alınıyor ve İran'dan ipek veya Hindistan-Basra yolundan çivit ve baskılı pamuklu kumaş getirilen develerle geri taşınıyordu. Bu malların da tutulmasına karşın, İranlı tüccarların asıl rağbet ettiği şey gümüştü. Hem yerel hem de Avrupalı tüccarlar, özellikle İngilizlerin mümkün olduğunca bundan kaçınmaya çalışmalarına karşın, İran ipeği karşılığında altın ve gümüş külçe ödemeye hazırdılar. Bu durum Osmanlı dönemi boyunca madeni paranın sürekli doğuya doğru akmasına yol açtı; bu da sultanların farkında olduğu üzere, iktisadi yapı açısından tehlikeliydi.¹⁹ Fakat külçe ithali üzerindeki vergileri azaltarak madeni paranın kendi ülkelerine akmasını teşvik etmeye çalışmalarına karşın, Osmanlılar hiçbir zaman onun ihracını yasaklamadılar.

Kârlı değiş tokuş olanağı devam ettiği sürece kervanlar yollarını Ha-

18 G.R. Bosscha Erdbrink, *At the Thershold of Felicity: Ottoman-Dutch Relations During the Embassy of Cornelius Calkoen at the Sublime Porte, 1726-1744*, Istanbul, 1975; Niels Steensgaard, "Cansul and Nations in the from 1570 to 1650", *Scandinavian Economic History Review* 15 (1967), s. 13-55.

19 Halep doğumlu 17. yüzyıl Osmanlı tarihçisi Naima, tarihinde bu gümüş azalmasının sonuçları konusunda uyarıda bulunuyordu, Lewis Thomas, *A Study of Naima*, Norman Itzkawits, der., New York, 1972, s. 144-45.

lep'e çevirmeyi sürdürdüler, İran ipeği taşıdılar ve Avrupalılar da sürece uyum gösterdiler. Bununla birlikte, Halep'in Avrupa'yla ticaretinde karşı karşıya olduğu bir dezavantaj vardı: Doğu ile Batı arasındaki ticaretin bu döneminde gelişmiş Doğu Akdeniz ticari merkezleri arasında limanı olmayan tek kent oydu. Avrupalılar başlangıçta Trablusşam'ın sunduğu liman olanaklarını kullanmayı seçtiler. Ancak Trablusşam birtakım nedenlerden dolayı son derece kullanışsızdı. En önemli sorunlar, Halep'ten uzaklığı (eşek ya da deveyle sekiz gün) ve kente giden yol boyunca koşulların uygunsuzluğuydu. Halep'ten Trablusşam'a giden kervanların izleyebileceği iki yol vardı: İçeriden giden, Hama ve Humus kasabalarından geçen bir yol ve Akdeniz kıyısından giden bir sahil yolu. İlk seçenek hac yolunun bir parçası ve bu yüzden Osmanlı kuvvetlerinin koruması ve gözetimi altında olmasına rağmen, sık sık Bedevi saldırılarına sahne oluyordu. Sahil yolu daha emin değildi; çünkü burada da dağlardaki mevzilerinden çıkan Alevi aşiretlerin soygunları yaşıyordu.

Trablusşam'ın Avrupalıların gözünde çekiciliğini azaltan bir başka etken de onun yönetimi idi. 16. yüzyılın çoğunda, Trablusşam'ın yönetimi Sayfa ailesine mensup unsurların elindeydi. Bu aile, bugünkü Lübnan'ın Kisrevan bölgesinde yaşayan ileri gelen Türkmen aşiret reislerini teçhizatlandırmış ve onların emrindeki dağlı akrabalarından oluşan hatırı sayılır bir ordu kurmuştu. Aile, mensup olduğu aşiret ve yandaşları, merkezi yönetimin zaafını kendi çıkarları doğrultusunda kullanma konusunda uzmanlaştıkları için, sadece kısa aralıklarla doğrudan Osmanlı kontrolü altına girmişlerdi. Babıali'nin doğrudan denetiminin dışında kalmanın yanı sıra, Avrupalılardan beceribildikleri kadar çok gelir koparıyorlardı. Sonra bu parayı, İstanbul'a rüşvet ve hizmetkârlarına hediyeler vererek siyasi konumlarını korumak üzere kullanıyorlardı.²⁰

Trablusşam'ın liman olarak kullanılmasının, Halep'ten uzaklığından ve yöneticilerinden kaynaklı olumsuzlukları karşısında, Avrupalılar pek hissettirmeden, gemilerini demirmek için İskenderun'daki (Alexandretta) körfezi kullanmaya başladılar. Sahilinin sivrisineklerle dolu bir bataklık olmasına rağmen, körfeze Halep'ten katırla yolculuk sadece üç veya dört gün sürüyordu. Dahası yol üzerinde hoş bir tepede yer alan Antakya, konaklamak için uygundu ve yağmacılara karşı koruma sağlıyordu. İskenderun'un sahip olduğu bir diğer avantaj da, doğrudan Halep valilerinin yönetim bölgesi içinde olmasıydı. İmparatorluğun aksi yöndeki emirlerine

²⁰ Abdul-Rahim Abu-Husayn, *Provincial Leaderships in Syria, 1575-1650*, Beyrut, 1985, s. 11-66.

karşın, bu valiler Avrupalıların mallarını körfezde boşaltmalarına göz yumuyorlardı. Bu ihmalcı davranışın arkasında yatan neden açıktı. Böylece Avrupa'dan yapılan ithalattan iki kez gümrük vergisi alabiliyorlardı: Bir kere İskenderun'da, bir kez de Halep'te.

1590 civarlarında Avrupalılar Halep'le yaptıkları ticarete yönelik liman olarak artık neredeyse sadece İskenderun'u kullanıyorlardı. Bununla birlikte imparatorluk, ancak 1593'te burada bir gümrük merkezi kurulması emri verdi. Hem Halep valisi hem de yerel tüccarlar, gerçekleşmesine yardımcı oldukları bu hareketi sıcak bir biçimde karşıladılar. Doğru bir değerlendirmeye, bu değişikliğin kendi mekânlarının cazibesini büyük oranda düşüreceğini gören Sayfalar ise karara şiddetle itiraz ettiler. 1605'te İskenderun'un kapatılmasına dair bir karşı emir çıkarttırmayı da başardılar; ne var ki o yıl açık bir ayaklanmaya sahne olan Halep Babıâli'nin kararını dikkate almadı. 1609'da ikinci bir emir çıkarıldı. Avrupalılar İskenderun'un kapatılmasına tahammül edemediler ve kararın geri alınması için İstanbul'daki yetkililer üzerinde baskı kurmak üzere az görülmüş bir dayanışma sergilediler. Bu çabaları işe yaradı; 1612'de İskenderun'daki gümrük merkezi yeniden çalışmaya başladı.²¹ Bu tarihten Türkiye Cumhuriyeti topraklarına katıldığı 1939'a kadar, İskenderun, Halep'in Akdeniz'e açılan kapısı olarak kaldı. Avrupalıların ambarlar, evler, hatta kiliseler inşa etmesine karşın, yerel unsurlar şehrin gelişmesine pek ilgi göstermediler ve liman, Osmanlı döneminin çoğunda bir Avrupalı köyü, Halep yolunda bir istasyon olmaktan öteye gidemedi.

17. Yüzyılda İpek Ticareti

17. yüzyıla girildiğinde Halep'in refahını tehdit eden iki gelişme ortaya çıktı. Bunların birincisi Kürt aşiret reisi Ali Canpulatoğlu'nun kalkıştığı ayaklanmaydı ve yerel kaynaklıydı. İkinci tehdit ise, İran ipeğini ideolojik düşmanı Osmanlı İmparatorluğu'ndan uzak tutmaya çalışan Şah Abbas'tan (1587-1629) geliyordu. Ali Canpulatoğlu'nun isyanı, kişisel bir sorundan patlak vermesine karşın, Halep'in bir ticaret merkezi olarak önemiyle de bağlantılıydı. Ali ve amcası Hüseyin, Şam'dan gelen ve 16. yüzyıl boyunca Halep'te vergi toplama faaliyetlerini sürdüren yeniçerilere karşı Halep'in savunmasını örgütleyerek, memleketleri olan Kilis'in ötesine taşan bir üne kavuşmuşlardı. 1599'da Halep valisi Hacı İbrahim Paşa, İstanbul'dan, kentte kalıcı bir yeniçeri garnizonu kurulması isteğinde bu-

²¹ Londra, PRO, *Calendar of State Papers: Venice*, Londra, 1900, 1904, c. X, s. 318; c. XI, s. 267, 284.

lundu. Sultanın İbrahim Paşa'nın ricasını yerine getirmesinin etkileri hemen görüldü. Yeni garnizon, Şam'da üslenen birliklere karşı direnişte başarılı oldu; ancak aynı yıl valinin görevden alınmasıyla dağıtıldı ve tekrar kargaşa baş gösterdi.²²

Hüseyin'in aşireti 1601'de, ardından da 1603'te çatışmaya girme durumunda kaldı. Onun kuvvetlerinin Halep'te karmaşanın önünde durabilecek tek engel olduğunu gören sultan, 1603'te Hüseyin'e Halep eyaleti valiliğini verdi. Yerel bir kişilik ilk kez böylesine onurlandırılıyordu. Bu seçim, o sırada valilik makamının sahibi olan Nasuh Paşa'nın şiddetli itirazıyla karşılaştı. Söylentiye göre paşa, sultan kendi yerine bir siyah köle tayin etse bunu kabullenebileceğini, ancak Canpulatlardan birinin atanmasını kabul edemeyeceğini söyleyerek kızgınlığını belirtiyordu. Bu yaklaşım, dönemin Osmanlı tarihçileri tarafından, Osmanlı askeri seçkin sınıfının bir üyesinin aşiret mensubu bir sonradan görmeye karşı direnişi olarak yorumlanıyordu. Bununla birlikte bu direniş sözde kalmaktan öteye gidiyordu. Hüseyin'in birlikleri görevi devralmak için kente savaşarak girme durumundaydılar. Kenti hangi valinin yöneteceği sorunu, yerel ileri gelenlerden oluşan ve sultanın fermanın tanınmasında ısrar eden bir heyet tarafından çözüldü ve Nasuh Paşa çekildi.

34

Bir Kürt aşiret reisinin imparatorluğun en büyük kentlerinden birinin valiliğiyle ödüllendirilmesi yönündeki bu adım, şüphesiz, sultanın, artık onun geniş mülklerini koruyan bir askeri gücün sahibi olmadığını kabul etmesi anlamına geliyordu. Gerçekten de bu dönemde Osmanlı tarihi, Celâlî adı altında birleştirilen ve hanedanın geleceğini tehlikeye sokan bir dizi taşra ayaklanmasına sahne oldu. Buna karşılık vermek, eyaletlerde düzenin sürdüğü görüntüsünü yaratmak için devlet, bu durum sultanın mutlak egemenlik iddiasının yıpranması anlamına gelse de, toplama yerel askeri güçlere bel bağlamak zorunda kaldı. Hüseyin'in iyi silahlanmış Kürt akrabaları Kuzey Suriye'deki siyasi boşluğu doldurmaya yönelmişlerdi ve devlet buna Hüseyin'i valilikle ödüllendirerek cevap vermişti. İstanbul, Hüseyin'in yerel güç tabanı konusunda ihtiyatlı olmakla birlikte kısa süre sonra ona, 1605'te İran'a karşı düzenlenen Osmanlı seferine yardımcı olması emri verdi. Kürt kuvvetlerinin cepheye varmasından önce, Osmanlı kuvvetleri Urmiye'de ciddi bir yenilgi yaşadı. Bozgunun ardından Hüseyin muharebe meydanında görününce, yenilmiş, kızgın komutan onu hainlikle suçladı. Hüseyin hemen idam edildi ve kellesi Babıâli'ye gönderildi.

Aşiret liderliği, amcasının yargısız idam edildiğini düşünen ve bunun

22 Bakhit, "Aleppo and the Ottoman Military in the 16th Century".

intikamını almak için isyan bayrağı açan Ali'ye geçti. Suriye'nin kuzeyindeki ticaret yollarını ele geçirme peşindeki Ali, hemen güneye yöneldi ve rakibi Sayfa ailesini bozguna uğrattı. Kuzey Suriye ve başkenti Halep'in denetimi için kentteki çeşitli Avrupalı konsoloslarla doğrudan görüşmeler yaptı ve onlara kendi rejimi altında ticaretin korunacağı, kanunsuz el koymaların ve rüşvetin son bulacağı taahhüdünde bulundu. İki yıl boyunca sultan, Ali'yle dikkatli bir diplomatik oyun oynadı. Bir yerde Ali'nin Halep valiliğini de tanıdı. Fakat isyanı bastırarak bir ordu toplayınca 1607 yazında onu hemen Halep'in üzerine gönderdi. Savaşta yenilen Ali, teslim olması karşılığında Osmanlıların sunduğu koşulları kabul etti. Romanya'ya gönderildi. Orada, 1610 yılında Belgrad'ta ihanet suçlamasıyla idam edilene kadar, göstermelik bir devlet görevlisi unvanı taşıdı.²³

Ali'nin bölgeden yüz kızartıcı biçimdeki ayrılışının ardından, Canpulatoğlu aşireti ikiye bölündü. Daha az sayıdaki bir kol, daha sonra Dürzi Canbulad aşireti olarak yeniden ortaya çıkacakları Lübnan'a gitti. Ailenin diğer kısmı, bugünkü Suriye-Türkiye sınırının iki tarafında yer alan Cebel-i Kürt'te kaldı ve orada, daha sonra 18. yüzyıl boyunca Kilis'in siyasetini belirleyen güç oldular. Ali'nin efsanevi bir kahraman olarak ününün Kilis bölgesinin Kürt halk türküleriyle günümüze kadar sürmesine karşın, Kürtler bir daha asla Kuzey Suriye'nin siyasi hâkimiyeti için ciddi bir harekete girişmediler. Yine de Canpulatoğlu isyanı dönemi Osmanlı liderliğine, Halep'in, bağımsızlık bir yana özerk olmasına bile izin verilemeyecek kadar önemli olduğunu gösterdi. Bu yüzden Osmanlı Devleti, kentin valilerini, sultanın diğer Arap topraklarında oluşturulan türden iktidar odakları oluşturmalarını engellemek üzere sık sık değiştirmeye dikkat etti. Bu uygulama bir yandan 18. yüzyılda kentin sokaklarında siyasi kargaşanın artmasına yol açarken, diğer yandan sultanın kent ve yaşayanları üzerindeki yüksek otoritesine doğrudan meydan okuyan herhangi bir yerel gücün ayaklanmaya girişmesini de engelledi. Sultanlar için kurumlaşmış kargaşa düzenden daha iyiydi, özellikle de siyasi düzenin ayrılmaya yol açma olasılığı varsa.

Şah Abbas Halep'in önemli bir ticari merkez olarak konumuna, Canpulatoğlu Ali Paşa'nınkinden daha ciddi bir tehdit oluşturdu. 16. yüzyılın sonlarında Avrupalılar artık Halep pazarlarından elde edilen baharatın ma-

23 Abdul-Karim Rafeq, "The Revolt of Ali Pasha Janbulad (1605-1607) in the Contemporary Arabic Sources and its Significance," *VII. Türk Tarih Kongresi: Kongreye Sunulan Bildiriler*, Ankara, 1983, s. 1515-34; William Griswold, *The Great Anatolian Rebellion 1000-1020/1519-1611*, Berlin, 1993; Karen Barkey, *Bandits and Bureaucrats: the Ottoman Route to State Centralization*, Ithaca, NY, 1994.

liyetini, Lizbon ve Amsterdam'dakine göre daha yüksek buluyorlardı; deniz taşımacılığı maliyet açısından sonunda kervan taşımacılığını alt etmişti.²⁴ Avrupalılar Halep'e yönelik ticari hırslarını neredeyse tamamen İran ipeği üzerinde yoğunlaştırmaya başladılar. Bu, baharatın artık Akdeniz'e açılan eski ticaret yollarından hiç gelmediği anlamına gelmiyordu. Suriye'de kervanlarla taşınan baharat ve kahve, en azından bir buçuk yüzyıl daha, Avrupalı gemileriyle Doğu Akdeniz'e getirilenden daha ucuz olmayı sürdürdü. İngiliz ticari temsilcilerin 17. yüzyılda ve 18. yüzyıl başlarında Halep'teki baharat ve kahve fiyatlarını da yakından takip etmelerine karşın, İngiliz tüccarların kentte ilgilendikleri temel mal hem İran hem de Suriye ipeğiydi. Şehrin pazarlarından elde edilen diğer mallar olan yerel olarak üretilen ham ipek, pamuk ipliği ve Kürdistan'dan gelen mazı ikincil önemdeydi ve kuvvetle muhtemeldir ki Avrupalı tüccarlar sadece onlar için kente gelmezdi.

İran ipeği nakliyatını, baş rakibi Osmanlılardan başka yöne kaydırma arayışındaki Şah Abbas'ın ihtirasları, Halep'in ipek ticaretindeki merkezi rolünü tehdit ediyordu. Abbas, hükümetlerinden Akdeniz değil Basra Körfezi için ticari imtiyaz almış İngiliz East India Şirketi ve Felemenk VOC (Vereenigde Oost-Indische Compagnie) gibi Avrupalı şirketlerce de teşvik ediliyordu. Bu şirketlerin hissedarları, İran ipek ticaretinin Hint Okyanusu ticaret alanının bir parçası olmasında yarar görüyorlardı ve şahın ipeğinin, malı gemilerine yükleyebilecekleri Basra Körfezi'ne yönelmesini istiyorlardı. Onların bu çabalarına, daha ufak olan İngiliz Levant Şirketi ve Felemenk Directie van den Levantschen Handel en de Navigatie op de Middellandsche Zee (Akdeniz Levanten Ticaret ve Gemi Taşımacılığı Müdürlüğü) karşı çıkıyordu.

Bununla birlikte, 1619 ile Abbas'ın öldüğü 1629 arasındaki on yıllık zaman diliminde, tüm kartlar Şah Abbas'ın elindeydi ve bu süre zarfında İran ipeği Halep'e çok az geldi.²⁵ Halep'teki ipek ticareti dramatik bir düşüşle karşı karşıya kalınca, Avrupalılar kentteki faaliyetlerine son vermeyi düşünmeye başladılar. Fransızlar ve Venedikliler İran'la doğrudan kendi ticari bağlantılarını kurma teşebbüsünde bulundular; ancak daha güçlü silahlarla donanmış Felemenk ve İngiliz ticari filoları Hürmüz Boğazı açıklarında yollarını kesti. Özellikle Fransızlar İran'ın yerine Lübnan ham ipeğini kullanabileceklerini düşünmeye başladılar ve birçok Fransız ticari

24 C. H. Wake, "The Changing Pattern of Europe's Pepper and Spice Imports, ca. 1400-1700" *Journal of European Economic History* 8 (1979), s. 361-403.

25 Nielst Steensgaard, *The Asian Trade Revolution of the Seventeenth Century: the East India Companies and the Decline of the Caravan Trade*, Chicago, IL, 1973.

kuruluşu, acentelerini, hedefledikleri kaynağa daha yakın olmak için Sayda ve Trablusşam'a taşdılar. Hemen hemen sadece İngilizler Halep'te sabırla kalmaya devam ettiler; fakat on yıl boyunca ticari kayıplara katlanmak zorunda kaldılar. Şah Abbas'ın ölümüyle birlikte, büyük ölçüde İranlı tüccarların isteği doğrultusunda, ticaret eski kanallarında akmaya başladı ve Halep yeniden İran ipeğinin temel pazarı haline geldi.

Bu zaman diliminde İran ipeğinin baş aracı, eski Culfa'yı yıkan Şah Abbas'ın kendi başkenti İsfahan yakınlarında inşa ettirdiği Yeni Culfa'ya yerleşen Ermeni cemaatinin mensuplarıydı. Abbas, zaten ticarete aktif faaliyette bulunan Culfa tüccarlarının merkezi rolünü, onlara ülkenin ipek ürünleri pazarı üzerinde fiili bir tekel kurma hakkı vererek daha da artırdı. Bu yolla, Yeni Culfa tüccarlarını "kendi tüccarları" haline getirip Osmanlı hazinesine giden gelirleri azaltarak kendi gelirini artırmayı beklediği açıktı.²⁶ Culfa tüccarlarının Halep açısından önemi Osmanlı yetkililerince de kabul ediliyordu; Osmanlı yönetimi 1690'a değin Halep'teki Culfa cemaatine İslam hukuku çerçevesindeki gümrük yasalarının gayrimüslimlere yönelik öngördüğü cizye vergisi hususunda ve miras hukuku işleyişinde bazı muafiyet ve ayrıcalıklar tanımıştı.²⁷ Aynı önem, mektuplarında tüm İranlı tüccarlardan fark gözetmeksizin "Culfalı" olarak bahseden İngiliz Levant Şirketi temsilcileri tarafından da tanınmıştı.

Bununla birlikte, mahkeme kayıtları, kendi adlarına ya da Müslüman yatırımcıların temsilcisi olarak İran'a giden Anadolu Ermenileri ve Halepli Hıristiyan Arapların da ticaret hayatına girdiklerini kanıtlamaktadır. İlginçtir ki sınırın her iki tarafında yaşayan Müslüman tüccarlar, birbiriyle sık sık savaştan bu iki devlet arasında çok az yolculuk yapmışlardı. 1610'da Bağdat'tan Halep'e gelirken ölen iki İranlı Müslüman tüccarın mülklerinin devri ve bir tüccarla 1707 yılında İran'dan kente dönen iki Halepli Müslüman ticari temsilci arasında bir ticaret akdinin bağlanması durumlarında olduğu gibi, bu değerlendirmeye aykırı istisnalar da söz konusudur.²⁸ Ancak bu örnekler genel eğilimi yansıtmaz. Mahkeme kayıtlarının gösterdiği böylesi durumların azlığı, Müslümanların Mısır ve Hindistan'la

26 R. W. Ferrier, "The Armenians and the East India Company in Persia in the Seventeenth and Early Eighteenth Centuries", *Economic History Review* 2nd ser., 26 (1973), s. 38-62; Vartan Gregorian, "Minorities in Isfahan: the Armenian Community of Isfahan, 1587-1722" *Iranian Studies* 7 (1974), s. 652-80.

27 Şam, Halep mahkeme kayıtları, c. XXXIV, s. 206.

28 İstanbul, BOA, Maliyeden Müdevver (bundan sonra MM) 7439; aynı zamanda Halil Sahillioglu, "Bir Tüccar Kervanı", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi* 2 (1968), s. 63-69; Şam, Halep Mahkeme Kayıtları, c. II, s. 117.

ticarete gösterdiği yoğun ilgiyle karşılaştırıldığında çok çarpıcıdır. Bu, Sünni-Şii ayrılığının her iki tarafında yer alan Müslüman tüccarların, İranlı Şii tüccarların Bağdat’a gitmeyi sürdürmelerine hatta Bursa gibi çok daha uzak yerlere gitmelerine rağmen, “sapkın” topraklarından geçmekten endişe duyduklarını akla getirmektedir.²⁹

Avrupalılar İran ipeği karşılığında Ermenilere gümüş para ya da yünlü kumaş teklif ediyorlardı. Yünlü kumaş Suriye’de erkek ve kadın dış giysisi yapımında, İran’da da ucuz yer örtüsü olarak kullanılıyordu. Doğu Akdeniz’deki neredeyse doymak bilmez yünlü kumaş talebi, yeni gelişmeye başlamış İngiliz tekstil endüstrisinin atağa kalkmasına yardım etti. 17. yüzyıl sonlarında İngilizler Halep ticaretinin Avrupalı ayağının bariz hâkimi konumundaydılar. 1683’te kentin Fransız konsolosu olan Laurant d’Arvieux, Fransızların Halep’ten bir milyon liralık mal ithal ederken, İngilizlerin ticaretinin altı milyona ulaştığını tahmin ediyordu. Fransızların toplam ticaret hacmi, 1700 civarında daha da düşerek 400.000 liraya kadar geriledi.³⁰ Fransızların Halep’te yürüttükleri ticari faaliyetlerdeki düşüşün birtakım açık nedenleri vardı: İran ipeğinin İzmir pazarında da kolay bulunur hale gelmesi, Fransız tüccarların Lübnan pazarından faydalanmaya yönelmesi ve Fransız yünlü kumaşının Halepli tüketiciler tarafından İngilizlerin ürettiğine göre daha kullanışsız bulunması. Fransızların tersine, 17. yüzyılın ikinci yarısında Levant Şirketi’nin Doğu Akdeniz’den Londra’ya taşıdığı ithal malların neredeyse yarısının Halep’ten geldiği hesap ediliyordu. Halep’in İngiliz ticaretindeki önemini, kentte ticari temsilci olarak faaliyet gösteren İngiliz sayısı da yansıtıyordu. Şehirdeki Levant Şirketi rahibi Henry Maundrel, 1697’de sadece on altı Fransız tüccar ve iki Felemenkin oturduğu Halep’te kırkın üzerinde vatandaşının ikamet ettiğini bildiriyordu.³¹

Kentin şeriat mahkemesi kayıtlarından öğrendiğimize göre, Halep’te Avrupalılar ve İranlı Ermenilerin yanı sıra Kuzey Afrikalı, Hindistanlı ve Buharalı tüccar cemaatleri de oturuyordu. Örneğin Hintli cemaat, anlaşıldığı kadarıyla, Osmanlı devleti tarafından bir ölçüde resmen tanınmıştı. 1639’da Halep müftüsünden, cemaat mensuplarının Müslüman ve bu yüzden de cizye vergisinden muaf olduklarına dair bir fetva almışlardı.³²

²⁹ Haim Gerber, *Economy and Society in an Ottoman City: Bursa, 1600-1700*, Kudüs, 1988, s. 117-21.

³⁰ Adel Ismail, *Documents diplomatiques et consulaires relatifs à l’histoire du Liban et pays du Proche Orient du XVIIe siècle à nos jours*, Beyrut, 1975, c. III, s. 203.

³¹ Henry Maundrel, *Journey from Aleppo to Jerusalem at Easter 1697*, Londra, 1832, s. 148.

³² Şam, Halep Mahkeme Kayıtları, c. XXI, s. 213.

Bu gibi Osmanlı olmayan Müslüman cemaatler çoğunlukla Avrupalıların ve Ermenilerin ekonomik faaliyetlerinin gölgesinde kalan düşük ölçekli, seyyar satıcılık türünden ticari etkinlikler sergiliyorlardı. Bununla birlikte, bu genellemenin en azından bir istisnası da vardı. 1645'te Muhammed Nasır adlı bir Hintli tüccar, Halep'te karşı karşıya kaldığı gümrük vergileri konusunda oldukça uzun süren bir tartışma yaşamıştır. Yerel olarak kayda geçen tanıklıktan ve İstanbul'da kayda geçen son hükümden, söz konusu şahsın Mir Zarif isimli Hintli bir prensin ticari temsilcisi olduğunu anlıyoruz. Muhammed Nasır patronu adına 12.500 kuruş değerinde 50 denk çivit getirerek İstanbul'da satmış, 40.000 kuruş değerinde cinsi belirtilmeyen Hint malını da gemiyle İskenderun'dan Venedik'e götürmüştü. Venedik'ten dönerken 60.000 kuruşluk mal almıştı ve bunu kervanla Basra'ya, oradan da Hindistan'a taşıma niyetindeydi.³³ Bu ticari işlemin hacmi, 17. yüzyılda herhangi bir Avrupalı ya da İranlı tüccarın kayda geçmiş ticari etkinliğini gölgede bırakır; fakat aynı zamanda, bir Hintli tüccarın kentte geniş ölçekli ticari etkinlik yürütmesine dair tek örnek olarak kalmıştır.

“Uluslararası” ticaretin 17. yüzyılda Halep'in ticari konumu açısından alabildiğine önemli oluşu, kenti aynı dönemde bölgesel bir ticaret merkezi olarak da değerlendirmemize gölge düşürmez. 17. yüzyılın Kuzey Suriye için Osmanlı yönetimi altındaki bir önceki yüzyıldan gözle görülür biçimde daha zorlu geçmesine karşın, eğer bölgede bir Osmanlı barışı (*pax Ottomanica*) döneminden söz edilecekse, bu terim en çok bu iki yüzyıla yakışır. Bu dönemde aşiretler Osmanlı birliklerince geniş oranda denetim altına alınmış ve ticaret tüm imparatorlukta oldukça yaygın ve serbest bir hareket alanı kazanmıştı. Bunun sonucunda kente imparatorluğun her tarafından gelen tüccarlar Mısır'dan keten kumaş ve pirinç, Yemen'den kahve, Şam'dan kurutulmuş meyve ve ipekli kumaş, Ankara'dan tiftik yününden yapılmış kumaş, Musul ve Selanik'ten yünlü kumaş getiriyorlardı. Halep de pazarlarındaki zeytinyağının kalitesiyle ve onun yan üretimi olan ve Kahire ve İstanbul gibi çok uzak yerlere ihraç edilen sabunuyla ünlenmişti. Ayrıca pamuklu-ipek karışımı bir tür saten olan *alaca* kumaşının yüksek kalitesiyle de nam salmıştı. Mahkemelerde kayıtlı anlaşmalar da, Hindistan'a, İran'a, Bağdat'a, Mısır'a ve Güneydoğu Anadolu'nun daha küçük pazar kentleri ve kasabalarına giden, Halep'te üslenmiş tüccarlardan bahsetmektedir. Halep ticari hayatının bu yönünün Avrupalı ticari temsilcilerin ülkelerine yazdıkları mektuplarda pek sık görül-

33 Şam, Halep Mahkeme Kayıtları, c. XXIV, s. 202, 212; İstanbul, BBA, MM 2765, s. 100.

memesine rağmen, böylesi “iç” ticaretle bağlantılı hem sözleşme hem de parasal yatırım miktarının İran-Avrupa ipek ticaretine dair benzer kayıtlara göre fazlalığı, söz konusu ipek ticareti kentin uluslararası ününün temelini oluştursa da, Halep’in bu dönemdeki refahının asıl olarak bu iç ticaretle ilintili olduğunu düşünmemizi gerektirir.

Kentin yabancı tüccarlar nezdindeki çekiciliğine, şüphesiz, Canpula-toğlu Ali Paşa’nın ayaklanmasının ardından kavuştuğu görelî sükûnet ortamı da yardımcı olmuştu. 1657’de şehrin valisi Abaza Hasan Paşa, yeni atanan başvezir Köprülü Mehmed Paşa’ya karşı bir isyan hareketine girişti. Bu isyan 1659’da bastırıldı. Kentte o zaman ikamet eden bir Alman tüccar olan Wolfgang Aigen’in belirttiğine göre, ayaklanmadan Halep’in ticari hayatı çok az etkilendi ve asi valinin ölümünden sonra hızla normale döndü.³⁴ İsyandan on yıl sonra, eşsiz Türk gezgini Evliya Çelebi, Hicaz’daki kutsal kentlere giderken, yolu üzerindeki Halep’i ziyaret etti. Evliya Çelebi kenti her türlü malın bulunduğu, 61 camisi, 217 Kuran okulu, merkez çarşıdaki 5.700 dükkanı, 7.000 bahçesi, 105 kahvehanesi (bunların birinde aynı anda 2.000 müşterinin oturabildiği iddiasındaydı) ve 176 Sufi dergahıyla övünen, olağanüstü hareketli bir ticari merkez olarak tasvir ediyordu. Söylediğine göre konuştukları Arapça pek zarif olmasa da kent halkı sadeydi ve Allah korkusunu biliyordu.³⁵

Evliya Çelebi, ziyareti sırasındaki kent nüfusunu 400.000 olarak verir. Şehrin 17. yüzyılın ikinci yarısında doruk noktasına çıkan nüfusu Halep’in bu dönemdeki ticari zenginliğini yansıtmakla birlikte, Evliya Çelebi’nin anlatımında belirtilen miktar abartılıdır. Bununla birlikte, kırsal alanda güvenli koşulların giderek azalmasının baskısıyla bağlantılı biçimde artan kentin çekim gücü, Halep’in 20. yüzyıla kadar olan tarihinde eşi görülmemiş bir nüfus patlamasına yardımcı olmuştu. 16. yüzyıl sonlarında 80.000 civarında olan şehir nüfusu, kolera ve veba salgınlarının defalarca kırma yol açmasına rağmen, sürekli bir artış sergileyerek 17. yüzyıl ortalarında yaklaşık 120.000’e ulaşmıştı.³⁶ Bu, Halep’i, Osmanlı İmparatorluğu’nun, İstanbul ve Kahire’den sonra üçüncü en büyük kent merkezi yapıyordu.

Hastalıkların yol açtığı yüksek ölüm oranı göz önüne alınırsa, bu büyük nüfus, Güneydoğu Anadolu ile Kuzey ve Orta Suriye’nin kırsal böl-

34 Wolfgang Aigen, *Sieben Jahre in Aleppo (1656-1663)*, der. Andreas Tietze, Viyana, 1980, s. 99-101.

35 Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, Mehmed Zılloğlu, der., İstanbul, 1984, c. IX, s. 151-55.

36 André Raymond, “The Population of Aleppo in the Sixteenth and Seventeenth Centuries” *International Journal of Middle East Studies* 16 (1984), s. 447-60.

gelerinden gelen, şehrin surları içinde güvenlik ya da refah (veya ikisi birden) arayışındaki göçmenlerin sürekli akınıyla besleniyor olmalıydı. Bunun karşılığında kırdan kente göç Suriye kırsal alanında ciddi bir insansızlaşma sürecinin yaşanmasına da vesile oldu; bu, Batılıların bölgeye dair anlatımlarında klişe haline gelen bir durumdu. 1672’de Kuzey Suriye’yi ziyaret eden Abbé Carré’nin anlattıkları tipik bir örnektir:

Neredeyse yüz yaşında olan ihtiyar bir adam bana buranın tüm Suriye’nin en zengin, en verimli ve kalabalık yerlerinden biri olduğunu anlattı. Gençliğinde orada 50 kasaba ve 400 köy olduğunu hesap ediyordu; artık etrafta on beş-yirmi fersahlık bir alana yayılmış harabelerden başka bir şey değildiler. Bunun nedeni, tüm imparatorluk boyunca hayretle müşahede ettiğim üzere, politikası yabancıların hakim olmasından korkarak kırsal alanı harabeye çevirmek olan Osmanlı İmparatorluğu’nun kötü yönetimiydi. Bu yolla kendi yıkımlarına katkıda bulunuyor gibi görünüyorlar. Zira önemli kentleri dışında hiçbir şeyleri kalmamış; ne var ki onlar da, ticari faaliyetleri, malları, kervanları ve seyyahlarıyla gelir sağlayan yabancı milletlerin yardımları olmasa varlıklarını sürdürmezler.³⁷

Abbé’nin gözlemlerinin Osmanlı kaynakları tarafından da doğrulanmasına karşın, Osmanlıların kırsal hareketlenme konusunda kaygı taşımadığı doğru değildir. Eyaletin kasaba ve köylerinden İstanbul’a, ya vergi miktarlarının düşürülmesi ya da, bu olmadığı takdirde, Halep’e taşınmış buranın eski sakinlerinden vergi toplama hakkı talebinde bulunulan dilekçeler yağıyordu. Osmanlı örfi hukukunun (*kanun*) aksine şeriat hukuku köylülerin topraklarında kalmasını zorunlu görmüyordu ve Halep kadıları eski çiftçileri köylerine geri gönderme konusunda pek istekli değildi.³⁸ Kadılar imparatorluk fermanını bu şekilde delme konusunda yalnız da değillerdi. 17. ve 18. yüzyıllar boyunca Şam’ın önde gelen hukukçuları şeriat yasalarına aykırı uygulamaları mahkum eden fetvalar yayımladılar.³⁹ Köylüler kentlileştikçe, kanunun eski köylerine katkı amacıyla talep ettiği vergiler bile giderek daha güç toplanır oldu. Bununla birlikte, saygın va-

³⁷ Abbé Carré, *The Travels of the Abbé Carré, 1672-74*, Londra, 1947, c. I, s. 40-41.

³⁸ Halep kadılarının önüne gelen ve ele alınan bu tür çok sayıda dava arasında: Şam, Halep Mahkeme Kayıtları, c. III, s. 287; c. XX, s. 289; c. XXXI, s. 28; c. LI, s. 167, 263.

³⁹ Antoine Abdel-Nour, "Traits et conflits du monde rurale syrien au XVIIIe siècle d'après less fatwa de Hamid al-'Imadi" *Mélanges de l'Université Saint-Joseph* 50 (1984); s. 71-84; Bakri Aladdin, "Deux Fatwa-s du Sayh 'Abd al-Gani al-Nabulsi (1143/1731); présentation et édition critique" *Bulletin d'Etudes Orientales* 39-40, (1987-88), s. 9-37; Samir Scikaly, "Land Tenure in 17th Century Palestine: The Evidence from the al-Fatawa al-Khayriyya", Tarif Khalidi, der., *Land Tenure and Social Transformation in the Middle East*, Beyrut, 1984, s. 397-408.

kıf kuruluşlarına gelir sağlamakla yükümlü köylerin söz konusu olması gibi uç durumlarda, işe merkezi hükümet karışmış, Halep valilerinden kaçak köylüleri bularak yeniden eski köylerine döndürmesini istemiştir. Buna karşın bu uygulamanın hayata geçtiğine dair çok az kanıt vardır.⁴⁰

Köylülerin köylerini terk ettikleri bu tür durumlar hakkında sadece anekdot tarzında kanıtlar vardır ve ne yazık ki göçlerin gerçek boyutuna yönelik çok az Osmanlı kaynağına sahibiz. Bununla birlikte vergilendirme niyetiyle daha dikkatli izlenen gayrimüslim nüfusun artışı hakkındaki rakamlar, gayrimüslimler kadar Müslüman nüfus içindeki eğilimlere de belirli oranlarda ışık tutuyordu. 1640'ta Halep'te 2.500 Hıristiyan yetişkin erkek nüfus bulunuyordu. 1695'te bu sayı 5.391'e çıkmıştı. 1740'ta ise kentten Hıristiyan yetişkin erkek nüfusu 8.120'ye ulaşmıştı. Dahası 1695 nüfus hesaplamasına, 1.234 kişinin yeni gelmiş göçmen olduğunu belirten bir not düşülmüştü. Bu, kentten toplam Hıristiyan nüfus kompozisyonu içinde göçmenlerin önemini gösteriyordu.⁴¹

Halep'e Hıristiyan göçünün nerelerden ve neden olduğuna dair kanıtlar da anekdot tarzındadır. Kentin mahkeme kayıtlarından, göçmenlerin temelde üç ana kökenden geldiğini öğreniyoruz: Doğu Anadolu'daki Ermeni köyleri, Güneydoğu Anadolu ve Kuzey Irak'taki Süryani yerleşim birimleri ile Suriye'nin Trablusşam ve Hama bölgelerinin Arapça konuşulan Rum Ortodoks Hıristiyan köyleri. 17. yüzyıl başlarında seyahat eden ve Polonyalı bir Ermeni olan Lvovlu Simeon, Celali isyanları sırasında birçok Ermeni köylüsünün Halep'e gitmek üzere Anadolu'yu terk ettiğini belirtir. 1661'de Halep şeriat mahkemelerinde kaydedilen bir ifadede, Anadolu'nun Sason bölgesinden gelen yetmiş yedi Ermeni erkeği, artık toprak ailelerini geçindiremediği için köylerini terk ettiklerini söylüyordu.⁴²

Süryani göçmenlerin çoğu ya Mardin'den ya da Diyarbakır'dan gelmişti ve "İraki" adıyla satılan, siyah-beyaz çizgili bir tür kumaş dokumacılığında ustaydılar. Halep'e gelişleri şüphesiz ürettikleri malın pazarını genişlet-

⁴⁰ İstanbul, BOA, Ahkâm-ı Halep, c. III, s. 199-244. Belki de sultanın köylülerin kaçması hakkındaki kanunu konusunda sadece Arapça konuşan hukukçular vicdan azabı hissetmiyordu. 17. yüzyılda Kayseri'de de benzer bir sıkıntının olduğu belirtilir: Bkz. Suraiya Faraqi, *Towns and Townsmen of Ottoman Anatolia*, Cambridge, 1984, s. 267-71.

⁴¹ Şam, Halep Mahkeme Kayıtları, c. XXII, s. 21; İstanbul, BOA, MM 3498; Ferdinand Taoutel, "Vesa'ik ta'rihiyya'an Haleb fi-kurun el-samin 'aşar," *el-Maşrık* 41 (1947), s. 252-53.

⁴² Polonyalı Simeon, *Polonyalı Simeon Seyahatnamesi*, çev. Hrand Andreasyon, İstanbul, 1964, s. 93; Şam, Halep Mahkeme Kayıtları, c. II, s. 234.

me arzusuyla bağlantılıydı. Bununla birlikte Halep'e göç etmeye karar vermelerinde, Güneydoğu Anadolu'da "gelenekçiler"le Katolikler arasındaki dinsel gerilimin de rolü olabilir. Kentteki Fransız tüccarların varlığından dolayı, 1627'den beri Halep'te Katolik rahipler ikamet ediyordu ve bunların bir kısmı Diyarbakır ve Mardin gibi uzak yerlere de gitmişti. Halep, Süryaniler arasındaki dinsel muhalifler için bir tür mıknaṭis gibiydi; 18. yüzyıl sonlarında kentteki Süryanilerin ezici çoğunluğu Katolikti.

Nedenleri bir yana, kırsal alandaki Hıristiyan nüfusun kent merkezlerine göçü 17. yüzyıl Suriye'sinde anlaşıldığı kadarıyla çok yaygın bir durumdu.⁴³ Bu olgu özellikle de 18. yüzyıla gelindiğinde Hıristiyanların yalnızca kent merkezleri ve pazar kasabalarında bulunduğu Kuzey Suriye için geçerliydi. Böylesi daha kalıcı Hıristiyan göçlerinin yanı sıra, Halep, Yeni Culfa'dan gelen ciddi bir Ermeni nüfusa da en azından geçici ev sahipliği yapıyordu. Daha 1600 civarında Culfa Ermenilerinin Halep'teki varlığı büyük sayılara ulaşmıştı ve kentin Ermeni nüfusunun çoğunluğunu onlar oluşturuyordu.

Bu varlıklı İran Ermenileri, kentin Ermeni cemaati içinde genel bir kültürel yenilenme hareketinin başlamasına yardımcı oldular. 17. yüzyılın ilk yarısında ürettikleri birtakım aydınlatıcı el yazması eserler, Halep Ermeni kilisesi Surp Asdvadzadzin'in genişletilmesi ve güzelleştirilmesi, 1616'da yeni bir katedralin, Surp Kansuk'un inşa edilmesi, Ermeni toplumunun servetine ve kültürel yenilenmesine işaret ediyordu. Halep Ermeni cemaatinin Osmanlı Ermenileri arasındaki daha geniş nüfuzunun bir göstergesi de Sis Katolikosu Azaria'nın (1581-1601) makamını kente taşımasıydı. Halep'te İran Ermenileri toplumunun varlığı Anadolu Ermenilerini de kente göç etmeye de teşvik ediyordu. 17. yüzyılda şehirde Rum Ortodoks Hıristiyanların açık bir biçimde çok daha fazla olmalarına karşın, 1620'de yaklaşık üç yüz haneden oluşan Ermeni cemaati,⁴⁴ mensuplarından birçoğunun Osmanlı yönetiminde sağlam mevkilerde olmasından dolayı, Halep'teki tartışmasız en nüfuzlu Hıristiyan topluluktu.

Halep'in Yahudi nüfusu Hıristiyanlarınkine benzer bir artış oranına sahipti. 1672'de kayıtlı 450 yetişkin erkek vardı; bunların yetmiş üçü "Frenk" olarak tanımlanıyordu. 1695'te yetişkin Yahudi erkeklerinin sayısı 875'e yükselmişti; bu listedeki erkeklerin neredeyse yarısı "Araplar"ın (*Yehud-ı Arabân*) karşısı anlamında "Frenkler" (*Yehud-ı Efrenc*) olarak

⁴³ Ammon Cohen, "The Receding of the Christian Presence in the Holy Land", Thomas Philipp, der., *The Syrian Land in the 18th and 19th Century*, Stuttgart, 1992, s. 333-40.

⁴⁴ Polonyalı Simeon, s. 155.

gösteriliyordu.⁴⁵ Bu nüfus kayıtlarında ortaya çıkan eğilim, Halep'in, İspanya'dan kovulup İtalya'ya yerleşmiş olan Sefarad Yahudileri nezdindeki çekiciliğini gösterir. Dönemin Avrupa kaynaklarından, kentte İtalyan mallarının pazarlanması ve İtalya'nın Livorno/Leghorn limanına da yerel ürünlerin (özellikle pamuklu) ihracıyla uğraşan Sefarad Yahudilerinin, Halep'in ticari hayatında aktif bir konumda olduklarını biliyoruz. Osmanlı kayıtları, İspanyolca konuşan Sefaradların, ticaretle uğraşmanın yanında kente kalıcı bir biçimde yerleştiklerini de göstermektedir.

17. yüzyıl boyunca kentteki sayıları artan Yahudiler, gayrimüslimlere açık olan saygın bir yöneticilik makamı için Ermenilerle rekabete girdiler: Saltanak adına gümrük resimlerini toplama hakkı (*gümrük emini*). 1640'ta Musa v. İzak el-Haham adlı bir Yahudi görevi bir Culfâ Ermenisinden almayı başardı.⁴⁶ Bu tarihten itibaren de, gümrük mültezimi bir Müslüman olmadığı sürece, görev hep Yahudilerin elinde kaldı. Yahudilerin konumu öylesine sağlaştı ki 1712 tarihinde kaydedilen bir ifâdede, Halep gümrüğündeki tüm görevlerin miras yoluyla kendilerine ait olduğunu iddia ediyorlardı.⁴⁷ Bu tekel, anlaşıldığına göre, Babîlî'nin onların Halep gümrüğünden uzaklaştırılmalarına dair bir buyruk çıkardığı 1830'a kadar devam etti.⁴⁸ Emirde, bu sert uygulama için, cemaatin ihânet ve büyük bir suiistimalden suçlu olduğunu söylemekten başka bir neden gösterilmiyordu; ancak büyük bir olasılıkla, bu buyruğun çıkmasında, kentte Yahudilerin ciddi ticari rakibi olarak ortaya çıkan ve oldukça başarılı Katolik cemaatinin etkisi olmuştur.

Halep 17. yüzyılda, bu nüfus artışına paralel biçimde, fiziksel olarak da büyümeye devam etti. Halep'in varlıklı Hıristiyan tüccarları (17. yüzyılda Ermeniler, 18. yüzyılda Arapça konuşan Katolikler) ve hali vakti yerinde esnafları, kent surlarının kuzeydoğusuna doğru, zengin Cudeyde mahallesine yaptıkları binalarla şehrin büyümesine katkıda bulundular. Mahalle, iç avlularında fiskiyeler ve meyve ağaçlarıyla şirin bahçeler inşa edilmiş çok sayıda zarif iki katlı taş binadan oluşuyordu. Kentin diğer mahalleleri birbirine komşu, değişik inançlara sahip karışık bir nüfusu barındırırken, Cudeyde neredeyse tamamen bir Hıristiyan mahallesi olarak kaldı.⁴⁹ Cudey-

45 İstanbul, BOA, MM 9849, MM 3498; Şam, Halep Mahkeme Kayıtları, c. LXXXVII, s. 13-31.

46 Halep Mahkeme Kayıtları, c. XXVI, s. 229; İstanbul BOA, MM 9829, s. 36.

47 İstanbul, BOA, MM 2777, 5.

48 Şam, AS Halep, XLIV, s. 91-92.

49 Jean-Claude David, "L'espace des chrétiens à Alep: ségrégation et mixité, stratégies communautaires (1750-1850)" *Revue du Monde Musulman et de la Méditerranée* 55-6 (1990), s. 152-70.

de'ye ek olarak, kentin güney ve doğusuna doğru giden kervan yolları boyunca daha fakir mahallelerde kerpiç evler inşa edildi ve kırsal alandan gelen göçmenlerle aşiret mensupları buraları giderek artan bir biçimde doldurdu. Bu mahallelerde oturanlar zorbalık ve düzen tanımamazlıklarıyla ün salmışlardı. Aşiret mensuplarının birçoğu kentin yeniçeri garnizonuna ya da suç çetelerine katılıyordu; bu ikisi de çok sık görüldüğü üzere aynı şey demektir. 1818 ve 1850'de olduğu gibi, kentte şiddet olayları patlak verdiğinde, bunun baş kışkırtıcısı doğu mahallelerinde oturanlardı.

Kentin 17. yüzyıldaki büyümesini gösteren bir diğer kanıt da şehirde önemli vakıfların kurulmaya devam etmesidir. Halep vakayinamelerinde "iyi" valilerden biri olarak gösterilen İbşir Paşa 1653'te Cudeyde mahallesinde çarşılar, dükkânlar ve büyük bir kahvehaneyi içeren kentin en büyük komplekslerinden birini vakfetti; bu, Müslümanları mahalleye çekme amaçlı başarısız bir girişim gibi görünmektedir.⁵⁰ 1681'de, daha sonra başvezir olacak olan Vali Kara Mustafa Paşa, Halepli sonraki kuşakların onun onuruna Hanü'l-Vezir olarak adlandırdıkları bir kervansaray vakfetti. Merkez çarşının dışında yer alan kervansaray, özellikle İran'dan gelen tüccarlara hizmet vermesi için kurulmuştu. Yapı, çoğu kişi tarafından, Halep'te Osmanlı sivil mimarisinin en güzel örneği olarak kabul edilir.

Ne yazık ki İran ticaretine yönelik bir yatırım olarak düşünülen Hanü'l-Vezir, ticaretin düşüşe geçtiği bir dönemde inşa edilmişti. Kara Mustafa'nın kızı Abide Hanım'ın 1736'da Halep'in merkez kadı mahkemesine sunduğu bir dizi şikâyet bunu kanıtlamaktadır. Bu dönemde babasının kervansaray vakfını idare eden Abide Hanım, yönetimden, Hanü'l-Vezir'in İran'dan kente gelen tüccarlara han hizmeti verme konusunda tek olmasını güvence altına alan buyruklar çıkarttırmıştı ve kervansaray kendi elde ettiği gelirlerle varlığını sürdürmeyeceği için, bu buyrukların uygulanmasının takip edilmesi talebinde bulunuyordu. Ancak ticaret gerilediği ve kentte İranlı tüccar neredeyse kalmadığı için kadının yapabileceği fazla bir şey yoktu.⁵¹

Kervan Kentinde Hayat ve Kazanç Arayışı

Halep Osmanlı İmparatorluğu'na katıldığında, yaklaşık dokuz yüzyıllık bir Müslüman kentiydi ve ticari hayatı, Osmanlılar ve Avrupalılar gelmeden önce ortaya çıkmış kurumlar ve uygulamaların yönlendirmesi altındaydı. Araplar tarafından fethedildiği 7. yüzyıldan reformcu Osmanlı

⁵⁰ Jean-Claude David, *Le waaf d'Ibsir Pasa à Alep, Şam, 1982.*

⁵¹ Şam, AS, Halep, c. 1, s. 200, 201, 210.

yönetimince Avrupalı modellere yakın bir ticari rejimin kurulduğu 19. yüzyıl ortalarına dek, Halep'in en önde gelen ticari kurumu, şüphesiz, kentnin ticaret yaşamını şeriatla göre düzenleyen kadı mahkemeleriydi.⁵² Osmanlılar, yerleşik dört Sünni Müslüman şeriat okulunun hepsinin kurallarını uygulayan mahkemelere sahip Halep'teki hukuk sistemini doğrudan karşılıklarına almadılar. Osmanlı yöneticileri, daha ziyade, sultanların himayesindeki Hanefi şeriat okulunu diğerleri üzerinde imtiyazlı kıldılar ve Halep ana Hanefi mahkemesi baş kadısını atadılar. Bu uygulama, o ana kadar devlet otoritesinin bir hukuk okulunu diğerlerine karşı ayrıcalıklı tanımadığı Suriye siyaset geleneğinde açık bir kırılmaydı; yine, Suriyelilerin Şafilikten yana kurumsallaşmış tercihlerinde de bir çatlaktı.

Bütün Osmanlı dönemi boyunca, yerel unsurlarca *mahkemeti'l-bab* (Kapı Mahkemesi) olarak bilinen, kentnin merkezi Hanefi mahkemesinde kadı olarak hizmet gören kişilerin hepsi Osmanlıydı ve Halep'in sivil nüfusuyla sultan arasında aracı vazifesi görüyorlardı. Yerel biyografik kaynaklara göre bu kadıların çoğu acı bir Arapçayla konuşuyorlardı ve kentteki varlıkları Müslümanlar arasında dilden kaynaklı bir gerilim yaratmıyordu. Oysa örneğin Rum Ortodoks cemaati içinde, zaman zaman sadece Yunanca bilen din adamlarının gelmesi, Arapça konuşan cemaatte rahatsızlıklara yol açıyordu. Zamanla, 17. yüzyıl sonlarında Halep'in önde gelen Sünni Müslüman ailelerinin çoğu Hanefi mezhebine geçtiler; hatta nüfuzlu *Eşraf* liderleri bile Hanefilik taraftarı oldular ve uzun süredir görevde olan saygın Zührevi ailesini yerinden ettiler.⁵³ 17. yüzyıl başlarında Halep'te, farklı bölgelerde Hanefi şeriat kurallarını uygulayan üç ayrı mahkeme bulunuyordu. Hanefiliğin bu yüksek saygınlığı karşısında, şehirden sadece Şafilik bu hâkim okulla yan yana varlığını sürdürdürebildi; diğer iki şeriat geleneğinin temsiliyeti ise sona erdi.

Şeriat mahkemelerinin şehrin ticari hayatındaki merkezi rolü, işleri için onlara başvuran gayrimüslimlerce de kabul gördü. Gayrimüslimler, kendi iç sorunları (evlilik, boşanma, miras) konusunda Müslümanlara karışmayan kilise ve haham mahkemelerine başvurma hakkına sahiptiler. Çeşitli Hıristiyan grupları, şeriat mahkemesi tutanaklarında sıklıkla yer almaların

⁵² Ticari mahkemenin ne zaman işlemeye başladığı konusunda karışıklık söz konusudur. Halep mahkemesi onun 1850'de kurulmasına yönelik emirleri kayıt altına alır ve 1852'de onun faaliyet alanının taslağını sunarken, kentnin İngiliz konsoloslu 1860'ta onun hâlâ faaliyete geçmediğini belirtiyordu. Bkz. Londra, PRO, FO 861, s. 82, tarih 2 Şubat, 1850.

⁵³ Marca Salati, *Ascesa e caduta di una famiglia di Airaf Scilti di Aleppo*, Roma, 1992.

dan anlaşıldığı üzere, bu olanaktan çok az yararlanmış gibi görünmektedirler. Bu durum kısmen dört farklı Hıristiyan cemaatinin var olmasından kaynaklanıyordu: Rum Ortodoks, Maruni, Süryani ve Ermeni. Zaten Katolik olan Maruniler hariç, bu cemaatler, mensuplarının Katolikliğe geçmelerinden dolayı gitgide azalmışlardı; bu, farklı Hıristiyan cemaatleri arasındaki dayanışmanın zayıflamasına yol açan bir süreçti. Hıristiyanların içinde yer aldığı çok sayıda dava, Hıristiyan cemaatler içindeki bu dini gerilimin yansması olabilir. Ancak bunlar Arapça konuşan Hıristiyanların, Müslüman komşularının hukuksal ve kültürel dünyası tarafından asimile edilmelerinin belirtileri de olabilir. Yerel Hıristiyanların, başlık parası kurumu (*mahr*) ve miras meseleleri (ölen ebeveynlerinin varlıklarından kızlarına bir pay verilmesini güvence altına alma) gibi kişisel hukuk alanına ait Müslüman uygulamalarını kabul ettiğini gösteren kayda geçmiş davalar bunu kanıtlamaktadır.

Halep'teki Yahudi cemaati, Hıristiyanların tersine, daha muhafazakâr dı ve cemaat içi meseleleri kadı önüne getirme konusunda pek istekli değildi. Bu yüzden Halep şeriat mahkemesi kayıtlarında, kentin Yahudi nüfusu içinde yaşanan meseleleri yansıtan sadece birkaç davaya rastlanmaktadır. Halep Yahudi cemaatinin sergilediği bu iç bütünlük, Suriye'nin diğer taraflarında, hatta tüm imparatorluk genelinde de açıkça görülen bir davranış modelidir.⁵⁴ Halep'te iş yapan bir İngiliz ticari temsilci, 1671'de, hahamlarının şehrin Yahudilerine Müslüman mahkemelerinde birbirlerine karşı tanıklık yapmamalarını söylediğini yazıyordu.⁵⁵ Bununla birlikte, gayrimüslimlerin cemaat içi suç davalarını, tereddüt etseler de, Müslüman kadılarına götürmeleri zorunlu tutuluyordu.

Avrupalı ticari cemaatler ya da kendilerine verdikleri adla "milletler", ticaret şirketlerinin anavatanlarındaki müdürlüklerince atanan kendi konsolosları tarafından yönetiliyordu.⁵⁶ Buna karşın iç meselelerde konsoloslar inatçı milletleri şirket ticari politikası çizgisine çekmek için kadıya başvurabiliyordu. 1616'da Halep'in yeni Fransız konsolosu, İstanbul'un onun meşruiyetini onaylayan bir fetvasını sundu. Bunun ardından valinin askerleri baş kadının emriyle eski konsolosu Hanü'l-Gümrük'teki konsolosluk konutundan çıkardılar.⁵⁷

Ayrıca Avrupalılarla Osmanlı uyrukları (Müslim ya da gayrimüslim) arasındaki davalar için Babîâli, hakemlik yapmak üzere büyük yetkilere sa-

⁵⁴ Amnon Cohen, *Jewish Life under Islam*, Cambridge, 1984; Joseph Hacker "Jewish Autonomy in the Ottoman Empire: its Scope and Limits", Avigdor Levy, der., *The Jews of the Ottoman Empire*, Princeton, NJ, 1994, s. 153-202.

⁵⁵ Londra, PRO, SP 105/113, s. 263, tarih 23 Haziran, 1671.

⁵⁶ Steensgaard, "Consuls and Nations".

⁵⁷ İstanbul, BOA, MD, c. LXXXI, s. 55.

Resim 1: Kente girerken, Halep baularından birinin önünden geçen deve kervanı

hip bir kadı mahkemesi kurdu. Bu zorunlu uygulama, Avrupalılar arasında (yüz yılı aşkın deneyimiyle sisteme boyun eğmiş görünen Venedikliler dışında) ciddi rahatsızlık yarattı ve mümkün olduğunca bu mahkemelerden uzak durmaya çalıştılar.⁵⁸ 1596'da kentte İngiliz konsolos yardımcısı olan George Dorrington, vatandaşlarının hakemlik için kadı önüne gitmekteki gönülsüzlüğünü savunmak üzere şu kaygıları dillendiriyordu:

Son olarak, Türklere karşı savunma yapmanıza izin veremeyiz, senin hem davranış hem konuşma şeklin ya da konuşmaman, bu konudaki yeteneğin suçlanacak. Bu nedenle konuştuğun dilleri bilmeyen ve akılsız bir Türk olman gerekecek, o işleri daha kötü yapacak, böylece yargıcın önüne geldiğinde herkeşe karşı gülünç duruma düşeceksin...⁵⁹

Bu kadı önüne çıkma konusundaki açık rahatsızlık ve kaygının bir başka nedeni de yazılı sözleşmelerin geçerli olabilmesi için onu onaylayan gerçek tanıkların da mahkemede hazır bulunması gibi İslami mahkeme kurallarının varlığıydı. 1660 tarihli bir mahkeme kaydına göre, bir İngiliz tüccar bir Müslüman tüccara karşı, Müslüman tüccarın ölmüş babasının kendisine borcu olan parayı alabilmek için bir dava açmıştı. İngilizin elinde ölen kişi tarafından mühürlenmiş bir sözleşme olmasına karşın, oğul belgenin geçerli olmadığını iddia etmiş ve doğruluğunun kanıtlanması için tanıklar istemişti. Üç gün sonra tekrar mahkeme huzuruna çıkan İngiliz, tanık bulamadığını söylemiş, böylece dava düşmüştü.⁶⁰

1675'te İngilizler sultandan, İngilizlerle Osmanlı uyrukları arasında ortaya çıkan, bin akçeden daha fazla bir tutarın söz konusu olduğu herhangi bir ticari anlaşmazlık durumunda, davanın İstanbul'da, İngiliz büyükelçisinin de katılımıyla görülmesi hakkını aldılar. Bu anlaşmayı, kısa süre sonra Babiâli'yle Fransa, Felemenk ve sonunda tüm Avrupa devletleri arasında yapılan benzer anlaşmalar izledi. İstanbul'dan Halep mahkemelerine ve Avrupalı büyükelçilere hâlâ, Avrupalıların şeriat yasalarına tabi olduklarını belirten cevaplar gelmesine karşın, kapitülasyon anlaşmaları Avrupalıların Halep kadı mahkemeleri önüne çıkmasını büyük oranda azalttı. Çünkü imparatorluğun işe karışması için belirlenen sınır miktar o kadar düşüktü ki Avrupalılarla ilgili davaların çoğu kendi büyükelçilerinin yetki alanına giriyordu. Avrupalılar İstanbul'da, nüfuz ve rüşvet konularında, Müslümanların yerel Halep mahkemelerinde sahip olduğu avantajların aynısını elde ettiler.

⁵⁸ *Calendar of State Papers: Venice*, c. IXX, s. 174.

⁵⁹ John Sanderson, *The Travels of John Sanderson in the Levant, 1584-1609*, Londra, 1931, s. 152.

⁶⁰ Şam, Halep Mahkeme Kayıtları, c. XXVIII, s. 159.

Halep ticaretinin diğer büyük kurumu kervandı. Kervanlar iki tipti: Uzun yollar kat eden büyük kervanlar ile daha küçük deve, katır ya da eşek grupları. Birinci tür kervanlar 2.000 deveye varan büyüklüklerde oluyor ve Bağdat ve Hicaz'a seferler yapıyordu; ikinci tür kervanlar ise Anadolu'ya, Suriye kıyasına ve Mısır'a gidip geliyordu. Tüccarların bazen, özellikle kahve taşımacılığı için daha küçük kervanlar da kurmasına karşın, Hicaz'a giden en büyük kervanlar hac mevsiminde oluşturuluyordu. Bağdat'a kervan gidiş gelişi, develerin yeminin sağlanabileceği mevsimlere bağlıydı. Bedevilerin yönettiği Bağdat kervanları genellikle, her iki yönde de olmak üzere, yılda iki kez yolculuk ediyordu. Aralık'ta ve nisan başlarında hareket eden kervanlar, hedeflerine varmak için yaklaşık kırk-elli gün süren bir yolculuk yapıyorlardı. Avrupalı seyyahlar kervan deneyimini egzotik bulduklarından bu yolculuklara dair, üç yüzyıllık dönem boyunca, sadece ayrıntılarda farklılık arz eden birtakım anlatılara sahibiz.⁶¹

Uzun mesafeli kervanların büyüklüğü ve sıklığını, tüccarların Bedevi saldırılarına yönelik korkusu da belirliyordu. 16. yüzyılın çoğunda ve 17. yüzyılda Osmanlılar bu meseleye yönelik daha önce Memlukların kullandığı yöntemi devam ettirdiler. Bu yöntem, Fırat havzasında, bugün Türkiye'de bulunan Birecik'le Irak sınırındaki Ane arasında yer alan, yerleşimin ve yağmacılardan korunacak yerin olmadığı tehlikeli geniş araziden geçerken kervanları koruması için, "Arapların Prensi" ya da "çölün efendisi" lakabı taşıyan, Mevali aşiretinin büyük reisine ödemedede bulunulmasıydı. Bu anlaşma, Mevali aşiretinin Halep garnizonunu fiilen yok ettiği 1644'te olduğu gibi zaman zaman çığnemesine karşın,⁶² Irak yolunu açık tutmanın güvencesi oldu. 18. yüzyılda güçlü 'Anaza Bedevileri, daha zayıf Mevali aşiretinin yerini alarak Suriye çölünün efendisi oldu. Bunlar para karşılığı Osmanlıya hizmet etmeye pek gönüllü değillerdi ve yağma için kervanlara saldırmayı yeğliyorlardı. Hac kervanlarına bile büyük insan kayıplarına yol açan saldırılar başladı. Çöldeki durumun bozulması Osmanlıların buraya önce Türkmen kabileleri yerleştirme girişimine yol açtı; daha sonra, 18. yüzyılın ikinci yarısında da Bedevilere göz kulak olmak üzere çöl kenarı boyunca Çerkez göçmenleri yerleştirdiler.⁶³ Bedevileri

61 Örneğin bkz. Douglas Carruthers, der., *The Desert Route to India: being the Journals of Four Travellers by the Great Desert Caravan Route between Aleppo and Basra, 1745-1751*, Londra, 1921; Pedro Teixeira, *The Travels of Pedro Teixeira*, Londra, 1902; Jean Thevenot, *Voyages du Monsieur de Thevenot en Europe, Asie, et Afrique*, Paris, 1689; ve Aigen, *Sieben Jahre in Aleppo, 1656-1663*.

62 Mustafa Naima, *Tarih-i Naima*, İstanbul, 1864-66, c. IV, s. 104-10.

63 Norman N. Lewis, *Nomads and Settlers*.

bastırmada uğranılan başarısızlık ve bunun sonucunda kervan yollarının güvenliğinin kalmaması, kervan ticaretinin sonuçta çökmesine ve 18. yüzyılda onun yerini deniz taşımacılığının almasına katkıda bulundu.

Kervanlar Halep dışına ulaştığında, tüccarların malları şehrin hamallarınca boşaltılıyor, kent gümrüğü temsilcileri tarafından değerlendirmeye tabi tutuluyor, daha sonra da bu mallar ve değerleri tüccarın adına kayda geçiriliyordu. Bu formalitelerin yerine getirilmesinin ardından, eşya, eşek sırtında ya da hamallarla kent merkezine taşınıyor, orada vergilendiriliyor. Eğer tüccar kentin yerlisi değilse, genellikle Kürt olan hamallar ticari eşyayı oradan yüklenip şehrin çok sayıdaki kervansarayından birine götürüyorlardı. Bu yapılar tüccarlara konut ve işyeri olarak hizmet veriyordu. Neredeyse hepsi vakıf kuruluşlarının malıydı ve *oda başı* diye adlandırılan bir ücretli tarafından idare ediliyordu. Bu kişilerin çoğu hem aşçı, hem ticari temsilci, hem de hancı olarak hizmet veren, çok dil konuşabilen Ermenilerdi. 18. yüzyılda Halep'te bulunmuş İngiliz doktor Alexander Russell, o günün kervansaraylarına dair şunları anlatır:

Hanlar, genellikle dörtgen biçiminde inşa edilmiş, iki katlı geniş sağlam taş binalardır. Zemin katı her iki yönde, yukarısı kemerli, sadece ön taraftaki bir pencereden ışık alan ve kapısı olan dairelere bölünmüştür. Üst katta pencereler yerine açık bir hayat bulunmakta, etrafında da alt kattaki arka odalara benzer bir odalar zinciri yer almaktadır. Girişin iki tarafında üst kata çıkan merdivenler vardır. Çatı, diğer binaların çoğunda olduğu gibi düz ve teraslıdır. Alt kat depo, muhasebe bürosu, pansiyon, bazen de ahır hizmetleri sunar. Diğer kat ise asıl olarak yolcuların kalması içindir; burada çok makul fiyatlarla kalabilecek yer bulabilirler.⁶⁴

Mallar şehirde tüketilmek üzere ayrılmışsa, toptancılar tarafından tüccarlardan alınıyor, muhtelif perakende satıcı loncaları arasındaki resmi anlaşmalara göre dağıtımları yapılıyordu. Her bir ürün daha sonra, kapalı çarşının çeşitli sokakları boyunca dizili küçük dükkânlara yerleşmiş, şahsi perakende satış yapan tüccarlara gidiyordu. Bu anlaşmalar zaman zaman itirazlarla karşılaşmakla birlikte, cğer kadı mahkemeleri kayıtları şehrin ticaret hayatının gerçeklerini yansıtıyorsa, çarşılar genel olarak çok düzenli yerlerdi. Çarşılarda pazarlık etmenin yaygın olmasına rağmen, fiyatlar, lonca üyelerinin kendileri tarafından saptandığı için, gerçek kıtlığın ya da söylentisinin olduğu dönemler hariç, nispeten sabitti. Dükkânlar sattıkları ürüne göre tasnif ediliyordu ve çarşıda her ürünün kendi bölümü vardı.

⁶⁴ Russell, c. I, s. 18-19.

Dükkânların birçoğunun sahibi vakıftı; satıcılar onları vakıf görevlisinden kiralyorlardı. Halep çarşılarının üstü kapalıydı ve yazın görece serin oluyorlardı. Ayrıca tüm anlatımların ortaklaştığı bir nokta da, çarşıların yıl boyu dikkati çekecek kadar temiz olmasıydı. Yerlerdeki çerçöp bir başka lonca tarafından toplanıyor ve kentin hamamlarının işletmecilerine satılıyordu. Çarşılar çok sayıda çeşme, hamam, cami ve halka açık geniş tuvaletle hizmet veriyordu ve bunların hepsinin bakımı bir başka dini vakıf tarafından sağlanıyordu.

Avrupalı ticari temsilciler Halep'te, belki de Osmanlı İmparatorluğu'nun diğer ticari merkezlerindeki benzerlerine göre daha ihtiyatlı yaşıyorlardı. Burada ne Galata'ya ne de İzmir'in "Frenk Sokağı"na benzeyen bir yer vardı. Çoğu Avrupalı tüccar, alt katlarında günlük ticaretin gürültüsü ve koşuşturması yaşanan kervansarayların ikinci katlarında oturuyordu. Avrupalıların sultanın ülkesinde mülk edinmesinin şeriat yasası ve imparatorluk fermanıyla yasaklanmasına rağmen, mahkeme kayıtlarından açıkça görüldüğü üzere, bazıları bunu yapmıştı. Bunlar en çok kent surlarının kuzeybatı köşesinin karşısındaki büyük oranda Yahudilerin bulunduğu Behsita Mahallesi'nde edinilmiş mülklerdi.

Şehirde mezhepler arası gerilimin alevlendiği 19. yüzyıla kadar, Avrupalı seyyahlar ve yerleşimciler genellikle Halep Müslümanlarının hem Avrupalı ziyaretçilere hem de gayrimüslim komşularına karşı sergiledikleri genel hoşgörüyü işaret ediyorlardı. Fransız Constantine Volney'in aşağıdaki yorumu gibi değerlendirmeler genel görüşü yansıtıyordu:

Türk ya da Hıristiyan olsun kentin halkı, lavık oldukları üzere, tüm Türkiye'nin en uygar unsurları olarak takdir edilmektedir ve Avrupalı tüccarlar böylesi özgürlüğü ve saygılı yaklaşımı hiçbir yerde görmemişlerdir.⁶⁵

Aynı duyguları bir buçuk yüzyıl önce Polonyalı Ermeni seyyah Lvovlu Simon da ifade ediyor, tüm Osmanlı ülkesinde sadece İstanbul ve Halep'te gayrimüslimlere ılımlı ve hoşgörülü davranıldığını yazıyordu.⁶⁶ Hoşgörü elbette farklılıkların kabulüne hazır ve açık olmakla aynı şey değildi. Orada bulunup da Müslümanlığı Hıristiyanlıktan ayıran kültürel farkı kavrayan birkaç Avrupalıdan biri olan Dr. Russell, cemaatler arasındaki yüzeysel hoşgörüyü karşın, alttan alta gerilimlerin de yaşandığını belirtiyordu:

Gerçek inananların düşmanı olarak görülen Frenklere karşı nefretin varlığı ke-

⁶⁵ Constantine Volney, *Travels through Syria and Egypt in the years 1783, 1784 and 1785*, c. 2, Londra, 1787, c. 2, s. 152.

⁶⁶ Polonyalı Simeon, s. 134.

sinlikle hayal ürünü değildir. Bunu sadece ticaretle ilgisi olmayan kişiler arasında değil, kadınlar ve Frenkler hakkındaki fikirlerini yeterince gösteren sözleri dikkatsizce ağızdan kaçırın çocuklar arasında da gözledim. Kendilerine bu kadar kötü biçimde tasvir edilmiş kişiler önünde konuşmamaları gerektiğini bilmeyen çocuklarını azarlamayı ve özür dilemeyi hiç unutmadıkları da bir gerçektir. Ticaret yapan Türkler ve Avrupalılara bağlı ya da onlarla ilişkide olan diğerleri ise bu eğilimlerini gizlemektedirler ve çoğu dost sohbetlerinde ve yardımlaşmayla bu sorunun üstesinden gelmektedirler.⁶⁷

Bu alıntı, Halep Müslümanlarının Avrupalılara sadece katlandığını ve farklı cemaatler arasında çok az dostluklar gelişebildiğini akla getirmektedir. İngiliz ticari temsilcilerin mektuplarında bu konudan pek bahsedilmemektedir ve Russel'in gözlemlerinin Halep'teki sosyal koşulların gerçekliğini ne ölçüde yansıttığından emin olamayız. Halepli ve Ermeni tüccarlarla girdikleri iş ilişkilerinde Avrupalılar, arabulucu olarak yerel Hıristiyan ya da Yahudi "dragoman"lara (Arapça *tercüman* sözcüğünden türetilmişti) güveniyorlardı. Avrupalıların çoğu yabancı bir kültür karşısında kendi denetimlerinde bir yerleşim tarzını ve sosyal hayatı seçiyorlardı; çok azı yerel dil ve gelenekleri öğrenme zahmetine giriyordu. Protestan Avrupalılar (İngilizler, Felemenkler ve az sayıdaki Almanlar) kural olarak yerli kadınlarla evlenmiyorlardı ve çok azı ülkelerindeki karılarını getiriyordu. Russel'in İngiliz ticari temsilcilerin sosyal yaşamına dair anlattıkları iç karartıcıdır:

Kadın topluluğu çok kapalıdır; çünkü yerel Hıristiyan hanımlar Arapçadan başka dil bilmezler ve sadece birkaç Mezza Razza Fransızca konuşur. İngiliz centilmenlerinin bazıları yılbaşı dışında yerli tanıdıklarını ziyarete nadiren giderler. Arapça bilenleri bile sadece Cudeyde'ye gider. İngilizlerin hiçbiri evli değildir; konsolos ve bir tercüman dışında Fransız İşletmesi'ndekiler de öyle. Iskenderun Limanı'nın uzaklığı, deniz yolculuğu yapan birçok insanın Halep'e gitmeye kalkışmasının önünde engeldir. Hindistan'dan gelirken çölü geçen birkaç centilmen yoksa, İngilizler sadece yurttaşları veya diğer Avrupalı seyahatçilerle ziyaret edilme şansına sahip olurlar.⁶⁸

Kentteki Avrupalı ticari temsilcilerin bulunabildikleri az sayıda sosyal etkinliklerden biri genellikle avcılıktı. Bunun yanı sıra, Avrupalı tüccarlar genel can sıkıntısını, ülkelerinden çok nadir de olsa şarap, bira ve jambon yüklü gemilerin gelmesiyle, zaman zaman birbirlerini ağırlayarak atarlar. Bir İngiliz ticari temsilci 1725'te ülkesine yazdığı bir mektupta, do-

⁶⁷ Russel, c. 1, s. 216.

⁶⁸ Russel, c. 2, s. 12-13.

muz pastırması, çay, elma şarabı ve bira gelmesinden memnuniyet duymakla birlikte, hâlâ tereyağı ve peynir yokluğundan rahatsız olduğunu yazıyordu.⁶⁹ Alkol çoğu kişi için bir sorundu. İngilizler 1718'de bir imparatorluk fermanyıyla, ithal ya da ev yapımı, tüzümden içki yapma haklarını onaylatmışlardı.⁷⁰ Büyük kervanların pek sık olmayan gelişleri dışında bol miktarda boş zamanları bulunan ticari temsilciler için sıkıntı süreklilik arz eden bir problemdi. Farklı uluslardan ticari temsilcilerin katılımıyla yapılan oyunlar sahneleme ve toplu okuma faaliyetleri zamanın geçmesine yardımcı olurdu. Durum böyle olunca, 1753'te bir İngiliz ticari temsilci tarafından Londra'ya verilen bir kitap sipariş listesi şaşırtıcı gelmez: *A History of a Woman of Quality* (Meziyetli bir Kadının Hikâyesi), *Memoirs of a Woman of Pleasure* (Bir Zevk Kadınının Anıları), *Boccaccio's Tales* (Boccaccio Masalları), *Shakespeare's Plays* (Shakespeare'in Oyunları), fakat aynı zamanda *Clarke's Sermons* (Clarke'in Vaazları).⁷¹

18. Yüzyılda Halep'te Ticaretin ve Siyasetin Değişen Yüzü

Avrupalı ticaret adamları 18. yüzyılın ilk onyılında Halep pazarlarından kazanç elde etmenin giderek daha da güçleştiğini düşünüyorlardı. Bu, kısmen İran ipeğinin daha az bulunabilmesinden kaynaklanıyordu. Bir yandan İzmir, İran'dan ipek taşıyan tüccarlarca yeni hedef olarak seçilmiş, öte yandan İran'daki ipek üretimi de, Safavi hanedanının 1722'de İsfahan'ın Afganlarca ele geçirilmesiyle girdiği uzun çöküş sürecinin bir sonucu olarak, düşmüştü. Bunlara ek olarak, Halep'teki Avrupalı ticari varlığının baş aktörü haline gelen İngilizler, Doğu Akdeniz ticaretine kendi malları olarak soktukları yünlü kumaşın satışının güçleştiğini hissediyorlardı. 1765'te Halep'teki İngiliz konsolosunun, ulusunun kentteki ticari faaliyetleriyle ilgili karamsar bir değerlendirme yapıyordu:

Bu düşüş çeşitli nedenlerden, ancak en başta, şirbaf, ham ipek ve diğer ipek türlerinin kent pazarlarına çok ciddi miktarlarda geldiği İran'daki nüfus azalmasının etkisiyle olmuştur. 1750'den bu yana İran ipeği bulunmamaktadır. Bunun karşılığı olarak İranlılar bizim kumaşın başlıca alıcısı olmaktan çıkmıştır.⁷²

Pazar kalıplarındaki değişimler konsolusun Halep'teki yurttaşlarının sayısında azalmaya yol açmıştı. Alexander Russell, 1753'te kentte fiilen iş yapan sekiz İngiliz ticarethanesi varken, 1772'de bunların dörde indiğini

⁶⁹ Londra, PRO, SP 110/25, s. 132, tarih 22 Aralık 1725 ve s. 138, 24 Aralık 1725.

⁷⁰ Halep Mahkeme Kayıtları, c. XLV, s. 116.

⁷¹ Londra, SP 110-72, ff. 28, 20 Eylül 1753.

⁷² Londra, PRO, SP 110/29, s. 211, 30 Temmuz 1765.

bildiriyordu. Fransızlar, şehrin ticari hayatında daha önceki konumlarının aksine, bu değişikliklere İngilizlerden daha başarılı bir biçimde uyum göstermişler ve yüzyıl boyunca ticaretin düşüş yaşamasına karşın, Halep'teki en büyük Avrupalı topluluk olma konumunu onların elinden almışlardı. Dr. Russell, kentte 1753'te dokuz olan Fransız ticarethanesi sayısının 1772'de "altı ya da yedi"ye indiğini belirtiyordu.⁷³

Fransızların kaydettiği bu nispi başarının çeşitli nedenleri vardı: Fransız fabrikaları daha hafif yünlü kumaş üretiyordu ve bu kumaş İngilizlerin pazara sunduğundan daha ucuzdu; daha parlak olan renklerinden dolayı da Haleplilerce tercih ediliyordu. Ayrıca Fransızlar, Halep pazarlarında hâlâ bulunabilen ürünleri, temelde Suriye pamuklusu ve ipeğini, tekstil endüstrilerinde kullanabiliyorlardı. Fakat bu uyum göstermelerle bile, 18. yüzyıl sonlarında Halep'teki Fransız ticari faaliyeti, bir önceki yüzyıl sonlarında olduğu gibi, oldukça düşük düzeydeydi. Napolyon'un 1798'de Mısır'a müdahalesiyle Fransızların Suriye'deki ticari çıkarları daha da zayıfladı. Osmanlı sultanı müdahaleye misilleme olarak Fransız tüccarları ülkesinden kovdu ve mallarına da el koydu.⁷⁴ Fransız tüccarların 1801'de Fransız kuvvetlerinin Mısır'dan çekilmesinin ardından Halep'e dönmelelerine karşın, etkinlik düzeyleri büyük oranda düştü.

Avrupalı tüccarların Halep'ten bu çekilişi, tüm ticari faaliyetin sona erdiği anlamına gelmiyordu. İran ticaretinin uzun süren bir çöküş yaşamasına ve sadece 19. yüzyıl ortalarında bir canlanma göstermesine rağmen, Halep'teki ticari hayat daha önce bilinen aynı bölgesel kalıpların birçoğunu takip etmeyi sürdürdü. Avrupa'yla ticaret geriledi; ancak Avrupalı ticari temsilcilerin kentten çekilmesiyle sona ermediği de açıktı. Suriye'de hâlâ Avrupa üretimi mallara yönelik bir talep vardı; bunun karşılığında Avrupalılar da Kuzey Suriye ham pamuk ve ipeğine ihtiyaç duyuyorlardı. Avrupalı tüccarların yerine, Avrupa üretimi malları doğrudan satın almak için sık sık Akdeniz limanlarına yolculuk ederek ithalat faaliyetlerini yürüten yerel tüccar cemaatleri ortaya çıktı. Doğrudan Avrupa ticareti içinde yer alan Halep'in yerel tüccarları üç farklı gruptan oluşuyordu: Temelde İtalyan ya da Avusturyalı kökenli Roman Katolikleri (Levantenler), Sefarad Yahudileri ve Arap Katolikleri. Müslümanlar ise aksine, çok düşük yoğunluklu bir ticari görüntü sergiliyorlardı. Onlar Osmanlı iç pazarında ticari faaliyet sürdüren unsurlar olarak kaldılar. Zaman zaman Avrupa ticaretine

⁷³ Russell, c. 2, s. 3-5.

⁷⁴ Yusuf Dimitri 'Abbud el-Halebi, "el-murtad fi ta'rih Haleb ve Bagdad" Fevvez Mahmud el-Fevvez, der., yüksek lisans tezi, Şam Üniversitesi, 1978, s. 195-99.

sermaye yatırdılar; ancak doğrudan içine girmeleri nadir görülen bir durumdu. Bu gayrimüslim ticari topluluklar aşağıda ayrıntılı bir biçimde ele alınacak; fakat önce ortaya çıktıkları siyasi ve iktisadi ortamı gözden geçirmemiz gerekir.

18. yüzyıl, Osmanlı Halep'inin sosyal ve siyasi yapısında büyük dönüşümlere tanıklık etti. Sultanın hükmü altındaki ilk iki yüzyıl süresince Halep'in siyasi denetimi Osmanlı unsurların elindeydi. Yönetici kesim vali, onun başkentten gönderilmiş bürokratik ve askeri profesyonellerden oluşan maiyeti ve baş kadıları içeriyordu; bunlar imparatorluk halklarının çeşitliliğini gösteren etnik kökenlerden geliyorlardı ve Osmanlı Türkçesi konuşuyorlardı. İktisadi güç ise daha karmaşık sosyal katmanlar arasında paylaşılıyordu: Müslüman tüccarlar, yerel Müslüman dini seçkin sınıf mensupları (*ulema*), siyasi görev sahipleri ve Avrupalı ticaret toplulukları. Avrupalıların dışındaki bu seçkin grupları sık sık birbirine karışıyor ve birbirlerinden kız alıp veriyorlardı. 18. yüzyıl ortalarında bu kalıplar, görünüşte eski hallerini sürdürmekle birlikte, değişim yaşıyorlardı.

Kentin siyasi güç dengesindeki en önemli değişikliklerden biri eyalette üslenen askeri kuvvetlerin giderek daha fazla yerel kökenlilerden oluşmasıydı. Bu dönüşüm, imparatorluğun mali ve askeri açılardan inişler yaşamamasıyla, aşama aşama olmuştu. Merkezin gücü gerileyince, Halep eyaletine, yönetilmeleri giderek daha da güçleşen çeşitli aşiret grupları yerleşti. Kentin kendisinde de, başkentten sağladığı birliklerin sayısında görülen azalma, yeniçeri saflarını yerel unsurları ve bu arada kırsal kesimden gelen göçmenleri de asker kaydederek güçlendirmeye yol açtı. Yerel toplama yeniçeriler kısa sürede devletin artık dolduramayacağı bir boşluğu kaplamaya başladılar. Siyasi gücün yerel askeri unsurlarca ele geçirilmesi sadece Halep'e özgü bir durum değildi; 18. yüzyılda imparatorluğun birçok şehrinde aynı süreç yaşandı. Bununla birlikte Halep'in, yeniçerilere muhalefetin Eşraf'tan gelmesi gibi bir farklılığı da vardı. Eşraf, şeriat hukuk sistemi altında, bazı vergilerden muafiyetin de içinde yer aldığı bir takım ayrıcalıklara sahipti; ancak bu konumun bir siyasi birliğe evrilmesi nadir görülen bir durumdu. Daima çok sayıda insanın peygamber soyundan geldiğini iddia ettiği bir yer olduğu anlaşılan Halep'te, bu unsurların temsilcisi *Nakibü'l-Eşraf*, kentin siyasi hayatında ortaya çıkan karışıklıklarda tarihsel olarak en nüfuzlu sivil otoritelerden birisiydi. 17. yüzyıl sonlarıyla 18. yüzyıl başlarında bazı uyanık kişiler söz konusu görevi kentte Eşraf olduğunu iddia eden beş-on bin insana dayah bir iktidar zeminine haline getirmişlerdi. 18. ve 19. yüzyıllarda *Nakib* çeşitli kereler bin-

lerce silahlı “akraba”sını Halep sokaklarına yeniçerilerle kanlı kavgalara çağırabilişti.⁷⁵

Bizi Yeniçerilerle Eşraf arasındaki rekabetin, hem etnik hem de sosyo-ekonomik köklere sahip olduğunu düşünmeye teşvik eden nedenler vardır. Yeniçeriler genel olarak aşiretlere bağlı ve kırsal kökenli unsurlar olarak kente sürüklenmişlerdi ve kent sosyal dokusundaki “dışarıdakiler”den geliyorlardı. Ezici çoğunluğu şehrin doğu mahallelerinde yaşıyordu ve büyük oranda aşiretler tarafından sağlanan ürünlerle bağlantılı loncalarda (katırcılar, kasaplar ve debbağlar) hizmet görmek durumundaydı. Eşraf ise tersine, *intra muros* (sur içi) mahallelerde yoğunlaşmıştı ve tekstil üretimiyle bağlantılı loncaların en çok rastlanan üye tipini oluşturuyorlardı. Fakat bu tarz bir sınıflandırma, çok sayıda istisnai durumu ya da daha doğrusu, yaşamlarında ilk bağlı oldukları gruptan diğerine geçen kişileri anlatmakta yeterli değildir. Açık olan, iki grubun varlığının, birbirlerine üstünlük sağlamaya çalışmalarından dolayı, kent sokaklarında sürekli karışıklıklara yol açmasıdır.

Daha az dramatik olmakla birlikte, 18. yüzyılda Halep’in iktidar yapısının geçirdiği aynı oranda önemli bir evrim de, bir düzine veya daha fazla sayıda önde gelen yerel ailenin şehrin iktisadi ve siyasi hayatına etkin bir biçimde katılmaya başlamalarıydı. En azından Osmanlı idaresinin başlangıcından, hatta tahminen daha da öncesinden beri, önemli yerel ulema aileleri, kent nüfusunun temsilcileri gibi hareket ediyorlardı. Statüleri dini otorite ve şehirdeki birçok dini vakfın yöneticisi olmalarından kaynaklanıyordu. Kentin ticari yapılaşması büyük oranda bu vakıflarca finanse ediliyor ve bu kurumlarda yönetici olanlar onlardan manevi açıdan olduğu kadar maddi açıdan da yarar sağlıyorlardı. Bu unsurlar Cabiri, Kevakibi, Müderris, Kudsi ve Taha aşiretlerinden oluşuyordu. Bu aileler üstünlüklerini Arapça soyadlarına Osmanlıca/Farsça “zade” ekini ekleyerek belirtiyorlardı (Cebirizade, Kudsizade gibi). Diğer Müslüman aileler Halep’ten bir ticari ambar biçiminde yararlanıyorlar, ya bizzat tüccar ya da finanse edici olarak uzun mesafeli ticaretle ilgileniyorlardı. Bunlar Labak, Muvakkit ve Amiri ailelerine mensuptular. Ticari ve dini seçkinler arasındaki ve aslında yerel sivil Müslüman seçkin aileler ile Osmanlı aileler arasındaki mesafe, zamanla önemli Sünni aileler arasında kız alıp vermeler olduğu için, sadece bir ailenin zenginliğinin nereden geldiği hususunda anlam kazanıyordu. Eski tüccar aileleri oğullarını medreseye gönderdiler, ulema aileleri ti-

⁷⁵ Bu olgu üzerine, artık klasikleşmiş bir çalışma için bkz. Herbert Bodman, *Political Factions in Aleppo*, Chapel Hill, NC, 1963.

caretle uğraşmaya başladılar, Osmanlı görevlilerinin çocukları kente yerleştiler ve sivil seçkinlerin bir bölümünü oluşturdular.⁷⁶

Bu sivil seçkin aileler de zengin olabiliyordu, ama gerçek iktisadi güç Halep'in tarım yapılan iç bölgelerindeki mülkleri kontrol edenlerdeydi. 17. yüzyıl boyunca bunlar çoğunlukla tımar ya da iltizam sahipleri olarak köylerin gelirlerinin doğrudan denetimini elinde bulunduran askerlerin ve Osmanlı memurlarının kontrolündeydi. Bu Osmanlı sınıfının iktisadi konumu, bölge köyleriyle kurulan bağımlı kredi ilişkileri aracılığıyla köylülerin tarımsal üretiminin dolaylı kontrolünün de sağlanmasıyla, daha da güçlendi.⁷⁷ Bununla birlikte, 17. yüzyıl sonunda merkezi yönetim iltizamları yaşam boyu kullanım hakkı (*malikâne*) olarak satmaya başlayınca, Halep'in varlıklıları için yeni fırsatlar ortaya çıktı. Yeni mali sistemden ilk yararlananlar, daha sonra malikâne olarak aldıkları köylere önceden borç para veren Osmanlı memurları ve çocukları oldu. Onları, birikmiş servete sahip ve daha iyi yatırım arayışındaki yerel aileler izledi. 18. yüzyıl başında süreç oldukça ilerlemiş ve eyalet mülklerinin çoğu mültezimlerin eline geçmişti. Kesenin ağzını açanlar, giderek artan biçimde yerel Müslüman aileleriydi. Yüzyıl ortalarında eyalet mali sisteminin büyük oranda yerel unsurların eline geçmesi durumu kesinlik kazanmıştı.

Yüzyılın sonunda Cabiriler, Amiriler ve Tahalar gibi önde gelen yerel aileler Halep'in tarım yapılan iç bölgelerinin çoğunu etkin bir biçimde denetimleri altına almışlardı. Yerel güç dengesindeki bu değişim, *kaymakam* ya da *mütesellim* ve *muhassil* gibi önemli eyalet görevlerine defalarca Halepli kişilerin atanmasıyla meşruiyet kazandı; bu, yerel seçkinlerin kanuni olmasa da fiili olarak eyalet yönetimini ele geçirmelerini yansıtıyordu. Bu yerel Müslüman mültezimler, daha sonra kendilerine bağ köylüleri, geride kalan Avrupalı tüccarların büyük arzusu doğrultusunda, tütün ve pamuk gibi tarımsal ürünler üretmeye sevk ettiler ve Halep'in Avrupa'yla yeni ticari ilişkilerine yön verilmesine yardımcı oldular.⁷⁸

Bununla birlikte, statüdeki bu yükselmeye, etraflı ve etkin bir siyasi güç olma eşlik etmedi. Müslüman seçkinler birbirlerine karşı mesafeli kal-

76 Margaret Meriwether, "The Notable Families of Aleppo, 176-1830; Networks and Social Structure", doktora tezi, Pennsylvania Üniversitesi, 1981.

77 Bruce Masters, *The Origins of Western Economic Dominance in the Middle East: Mercantilism and the Islamic Economy in Aleppo, 1600-1750*, New York, 1988.

78 Jean-Pierre Thiécke, "Décentralisation ottomane et affirmation urbaine à Alep à la fin du XVIIIe siècle", Gilles Kepel, der., *Passion d'Orient*, Paris, 1992, s. 113-76; Rhoads Murphey, "Tobacco Cultivation in Northern Syria and Conditions of Its Marketing and Distribution in the Late Eighteenth Century", *Turcica* 17 (1985), s. 35-50.

dılar.⁷⁹ Her büyük aile kendini komşularıyla doğrudan yarış içinde gördü. Bu güvensizlik havası, kentten siyasi kontrolünü ellerinde tutmakta başarısız kalan ve herhangi bir yerel karşı güç birliğinin oluşmasını engelleme arayışına giren Babıâli'nin kentteki temsilcileri tarafından da sık sık körüklendi. Bir çıkar birliği oluşturma bilincinden uzak Müslüman aileler doğrudan siyasi güç kullanımına çok az yöneldiler ve kendilerini sadece sokaklarda çatışan yeniçeri ve Eşraf grupları ya da bu gruplarla yönetim arasında arabuluculuk etmekle sınırladılar. Valinin bulunmadığı ya da baskıcı olduğu dönemlerde siyasi muhalefet yalnızca sokak ordularınca yükseltiliyordu. Bu kuvvetleri oluşturanlar fakir mahallelerden getiriliyor, Eşraf veya yeniçerilerden olduğunu iddia eden sokak kabadayıları tarafından yönlendiriliyordu. Bu savaşçılar varlıklı ailelerce nadiren müttefik ya da potansiyel liderler olarak görülmüyordu. Aslında sokaklarda yaşanan şiddet, sık sık Sünni seçkin kesim mensuplarının halkın öfkesinin hedefi haline geldiği bir kanlı ayaklanma (*jacquerie*) başlangıcının özelliklerini gösteriyordu.

Katolik ve Sefarad Yahudi Ticari Seçkinlerinin Ortaya Çıkışı

Halep'in varlıklı Müslüman aileleri 18. yüzyıl sonlarında bölgede baskın iktisadi güç olarak öne çıktılar; ancak bu başarılarını, ona uygun bir siyasi güce çeviremediler. Yeni bir Müslüman seçkin kesiminin iktisadi öneminin artmasıyla paralel bir biçimde, birtakım Katolik Arap aileleri de değişen ekonomik şartlardan yararlanarak 18. yüzyılda yeni bir saygınlık düzeyine ulaştılar. Onların bu hızlı yükselişleri, Halep'i bir önceki yüzyılda ziyaret eden Avrupalıların yerli, Arapça konuşan Rum Ortodokslarını (Arapça konuşulan eyaletlerde Melkitler olarak da bilinirlerdi)⁸⁰ ve Yakubi Hıristiyanları sürekli, Ermenilerin aksine, sefil bir hayat süren unsurlar olarak tarif etmiş olmalarından dolayı, daha da dikkat çekiciydi.

Bu tüccarlar arasında bir cemaat ruhunun oluşmasında kilit unsurlardan birisi, onların kolektif kimlikleri içinde Katolikliğin oynadığı roldü. Halep'te Katolik cemaatlerinin ortaya çıkışı ve buna paralel olarak ticari hayatta önemli bir konuma ulaşmaları, şüphesiz kentte Avrupalı tüccarların varlığından kaynaklanıyordu. Latin Katolik misyonerleri Avrupalı tüccarların peşinden kente gelmişler, Halep'in, memleketleri ve köylerindeki

⁷⁹ Bodman, *Political Factions in Aleppo*, s. 100-2; Margaret Meriwether, "Urban Nobles and Rural Resources in Aleppo, 1770-1830", *International Journal of Turkish Studies* 4 (1987), s. 55-73.

⁸⁰ Bu büyük oranda, belirsiz bir tarihsel geleneğe sahip, Arapça konuşan Rum Katoliklerinin kendilerini, 1821'den sonra Osmanlılar nezdinde gözden düşen etnik Rumlardan ayrı tutmak üzere kullandıkları, sonradan uydurulmuş bir kelimedir.

kurumlardan kopmuş göçmen nüfusu içerisinde verimli bir toprak bulmuşlardı. Üst rütbeli rahiplerine yazdıkları raporlarda, bireysel vicdani seçimlerini ruhani meselelerde sadakatlerini artık patriğe değil papaya sunma yönünde değiştiren kadın ve erkeklerin yarattığı sürekli bir hareketliliği kaydediyorlardı.⁸¹

Bununla birlikte, belirli herhangi bir zamanda Latinlerin ayinlerine katılan Hıristiyan nüfusun oranının ne olduğunu anlamak zordur. Bir kaynak, 17. yüzyıl sonunda Süryanilerin dörtte üçünün Katolik olduğu tahmininde bulunmaktadır.⁸² Kentte makamını rahatça kullanan Sis Ermeni Katolikosu'nun ruhani liderliği altında birleşen Ermeniler de, 17. yüzyıl sonunda geniş oranda Katolikliğe sempati göstermişlerdi. Buna karşın bir İngiliz ticari temsilci, ta 1749'da, kentteki Rum Ortodokslarının sadece yüzde onunun Uniat olduğunu tahmin ediyordu.⁸³ Misyonerlerin kendileri ise çok daha yüksek sayılar veriyorlardı. Cizvitler 1714'te Halep'te daha o zamandan 5.000 ile 6.000 arasında kişinin kendilerine katılmış olduğu iddiasında bulunuyorlardı.⁸⁴ Eğer verilen sayı doğru olsaydı, bu, şehrin Hıristiyanlarının yarısının Katolik olduğu anlamına gelirdi. İstanbul, Kudüs ve Antakya Ortodoks Patrikleri, büyük ihtimalle 1733'te sultana gönderdikleri bir raporda, Halep'teki Melkitlerin çoğunun "Frenklerin dini"ni benimsediklerini kabul ediyor, ancak sıkı Katoliklerin sadece elli kişiden ibaret olduğunda, diğer yüz kişinin ise belki de "sapkınlık" içinde bocaladığında ısrar ediyorlardı. Geriye kalan Melkitlerin Ortodoksluğa ve sultana bağlılıklarını sürdürdüklerini, fakat kötü bir yerel din adamı grubu tarafından budalaca yoldan çıkarılmış olduklarını savunuyorlardı.⁸⁵

Katolik cemaati mensuplarının toplam sayısı ne olursa olsun, bu mezhep değiştirmelerin yol açtığı korku, resmi kilise hiyerarşisinin, durumunun düzeltilmesi ricasıyla sultana başvurmasına neden oldu. Babîâli, 1709'da aldığı bir buyruk çerçevesinde, Halep valisine, Şeybani Hanı'nda görünürde Fransız tüccar topluluğu için yapılan, düzenli Latin ayinlerine yerel Hıristiyanların katılmasını yasaklamasını bildirdi. Bunu tutuklamalar ve

81 Bunlar için bkz. *Documents inédits pour servir à l'histoire du Christianisme en Orient*, der. Fr. Antoine Rabbath, 2 cilt, Paris, 1905-1911.

82 Rabbath, c. II, s. 87-88.

83 Rabbath, c. II, s. 87-88; ve Londra, PRO, SP 110/29, 18 Nisan 1749, s. 25.

84 Bernard Heyberger, "Les chrétiens d'Alep (Syrie) à travers les récits des conversions des Missionnaires Carmes Déchaux (1657-1681)", *Mélanges de l'École Française de Rome* 100 (1988), s. 461-99. Suriye'deki Katolik misyoner hareketi üzerine bütünlüklü bir tartışma için bkz. Heyberger, *Les chrétiens du proche-orient au temps de la ré-forme catholique*, Roma, 1994.

85 İstanbul, BOA, Cevdet Adliye 6212.

hapis cezaları izledi.⁸⁶ Benzer uygulamalar bir sonraki yüzyılda tüm Suriye'ye yayıldı. Latinlerin Rum Ortodoks cemaati içinde yürüttükleri mücadele, 1724'te Antakya Patriği III. Athansius Dabbas'ın ölümüyle bir dönüm noktasına vardı. Şam'daki din adamları İstanbul Patriğinin ve sultanın seçimi olan Kıbrıslı Rum Sylvestros'a bağlılıklarını bildirirken, Halep'teki din adamları sonuçta hem Roma ile iyi ilişkilere sahip hem de bir Arap olan Kyrillus Tanas'ı destekler duruma geldiler. Kyrillos, Dürzilerin kontrol ettiği Cebel-i Lübnan'daki Şevir'e sürgün gitmek zorunda bırakılmasına karşın, 1729'da Roma'daki Papa tarafından Antakya Katolik Patriği ilan edildi.

Şam ile Halep arasındaki belirgin çatlak, Halep'te bağımsız bir Uniat hareketinin muzaffer bir biçimde ortaya çıkışına işaret ediyordu. Bu unsurlar, yeni ilan edilen patriklerinin sürgünde olmasına rağmen, önde gelen Müslümanların tanıklığı sayesinde Halep valisi ve baş kadısından 1729'da Maksimus el-Hakim adlı bir Haleplinin onların metropoliti olarak tayin edildiğini belirten bir emir koparmayı başardılar.⁸⁷ Katolikler, patrikleri Lübnan'da sürgünde kalmakla birlikte, Katolik inancının Melkitler arasındaki konumunu güvence altına almaya yardımcı olan bu görevi yüzyılın büyük kısmı boyunca korudular. Uniat hareketinin Halep'te elde ettiği popülaritenin kentteki Rum Ortodoks ruhban kesiminin çoğunluğunun Roma'ya yönelmesinde bariz bir etkisi vardır. Ancak yine de sadakatlerindeki bu değişimin nedenleri tümüyle açık değildir.

Latin Katoliklik mezhebi mensuplarının kendi mezheplerine insan kazanmak üzere gösterdikleri aktif çabanın bu durumun ortaya çıkmasında şüphesiz bir payı vardı. İstanbul Patriği'nin görüşü de bu yöneydi ve resmi Osmanlı tepkisini de onun düşünceleri şekillendirmişti. Sultan, yanıt olarak, Katolikliğe geçişi engellemek için, hem Latin din adamlarının Ortodoks aileleri ziyaret etmelerini hem de Avrupalı tüccarlar dışındakilere sağlık hizmeti vermelerini yasakladı. Bu yasaklama Latin din adamlarının Şam'dan gitmelerine yol açmakla birlikte, Halep'te Avrupalı Katolik tüccarların sürekli varlığı, çok sayıda aktivist din adamına kentte kalmaları için uygun bir mazeret yarattı. Örneğin 1681'de şehirde yirmi sekiz Fransız papazı vardı ve bu miktarın Halep'te o sırada ikamet eden Fransız tüccarların ihtiyaç duyduğundan çok daha fazla olduğu açıktı.⁸⁸ 1760'ta bu sayı yirmi misyoner papaza düştü; ancak onların yanında on üç yerli Mel-

⁸⁶ Şam, Halep Mahkeme Kayıtları, c. II, s. 27; c. LI, s. 95.

⁸⁷ İstanbul, BOA, Cevdet Adliye 516.

⁸⁸ Warren Lewis, *Levantine Adventurer: the Travels and Mission of the Chevalier d'Arvieux, 1653-1697*, New York, NY, 1962, s. 41.

kit Katolik din adamı, dört Ermeni ve üç Suriyeli Katolik papazı da vardı. Katolik inancı o dönemden itibaren Halep'e sağlam bir biçimde yerleşti ve hiyerarşik yapısı kesinlikle yerli oldu.⁸⁹

Halep'te bir Hıristiyan mezhebi çerçevesinde bir Katolik ruhban sınıfı çekirdeği ortaya çıkınca, bunlar aynı inancı seçecek diğer unsurlara destek oldular.⁹⁰ Ayrıca Şam'da dini siyasetten büyük oranda çekilmiş olan Maruni din adamları da Halep'te Katolikliğin yaygınlaşmasında can alıcı bir rol oynadılar. Diğer Katolik cemaatlerine, din adamlarının başı kanunla derde girdiğinde, sık sık yardıma koştu. Buna karşılık geleneksel kiliselerin ruhban kesimi, Maruni din adamlarının yıkıcı bir yol izlediği görüşünde birleştiler ve sultana, diğer Hıristiyanların Maruni ayinlerine katılmasının yasaklanması doğrultusunda baskıda bulundular. Devlet, bu tür mezhep değiştirmelerin zaten sultana karşı vergi yükümlülüklerini yerine getirme konusunda zorluk çeken cemaatleri rencide ettiği gerekçesiyle, birtakım durumlarda bu yönde uygulamalara gitti.⁹¹

Unianın Halepliler için çekiciliğini açıklama yollarından biri, teolojinin Halep ile Şam Hıristiyan seçkinleri arasındaki kentler arası rekabeti ifade etmek üzere kullanılmasından geçmektedir. Bu, en azından, bir Ortodoks papazı ve Şam tarihçisi olan Mikha'il Burayk'ın dile getirdiği, Antakya Kilisesindeki hizipçiliğin altında yatan temel neden gibi görünmektedir.⁹² İstanbul'daki Rum Ortodoks hiyerarşisinin Antakya Patrikliği bir etnik Rum ruhban sınıfına tabi kılmaya çalışması, Arapça konuşan cemaatte dil temelli bir kızgınlık yarattığından, uyumun bozulmasına etnik gerilimler de etkide bulunmuş olabilir. Daha 1678'de Halep'te bir grup Rum Ortodoks Arap, Arapça bilmediği için Antakya Patriği Neophytos'un otoritesini tanımayacaklarını açıklamıştı. Kentin Müslüman baş kadısı önünde, gerçek patriklerinin, Halep'in yerlisi Kyrillus olduğunu belirtmişlerdi.⁹³ Bununla birlikte yerelliğin etnik özellikten daha çekici geldiği yönünde bir açıklama daha doyurucu görünmektedir; zira yine Arapça konuşan Şamlılar, Sakız Adası kökenli olmakla birlikte Şam'da doğan ve eğitim gö-

⁸⁹ Heyberger, *Les chrétiens du proche-orient*, s. 294.

⁹⁰ Örneğin 1774'te vali Suriye Katolikleri üzerine ağır bir vergi yükleyince, Piskopos Jarwah'a bağlılıklarından dolayı, Ermeni, Rum ve Maruni Katalik cemaatleri de fona katkıda bulundular, 'Abbud, "el-Murtad" s. 26.

⁹¹ Şam, AS, Halep c. II, s. 3; İstanbul BOA, Ahkâm-ı Haleb c. II, s. 203.

⁹² Mikha'il el-Damaşki Burayk, *Ta'rih el-Şam, 1720-1782*, Kustontin el-Başa, der., Harissa, 1930, s. 3-7. Bu görüşe bir destek için bkz. Thomas Philipp, *The Syrians in Egypt, 1725-1925*, Stuttgart, 1985, s. 19.

⁹³ Şam, Halep Mahkeme Kayıtları, c. XXXIV, s. 39.

ren Neophytos'a ve Ortodoksluğa bağılıklarını sürdürmüşlerdi. Dahası kurumsal kilise hiyerarşileri ile cemaat arasında hiçbir dilsel farklılık olmayan Süryaniler ve Ermeniler de Unianın cazibesinden aynı oranda etkilenmişlerdi. Üç kilisenin hepsindeki Uniat hiyerarşisi, yerellik hipotezini destekler biçimde, Haleplilerden oluşuyordu. Bunların aynı zamanda Arapça da biliyor olmaları, büyük olasılıkla sadece tali bir öneme sahipti.

Çekiciliği yaratan bir başka olgu da, Avrupalıların Halep'te dini okullar kurmasıydı. Bu okullarda, Batı dillerinin yanı sıra, Avrupa'dan gelen yeni bilgiler, fen bilimleri ve matematik üzerine dersler veriliyordu. Babıâli'nin Avrupalıların açık dini faaliyetleri konusundaki titizliğinden dolayı, okullar Arapça konuşan Uniat din adamları tarafından yönetiliyor, fakat müfredat değiştirilmeksizin uygulanıyordu. Romanya'da matbaacılık eğitimi almış Katolik yanlısı bir metropolit olan Athansius Dabbas, bu Batı'ya açılma yolunu izleyerek 1706'da Halep'te Osmanlı İmparatorluğu sınırları içindeki ilk Arapça yayınevini kurdu. Ortodoksların 1720'de Dabbas'ın Cebel-i Lübnan'a gönderilmesiyle sonuçlanan muhalefetine kadar, yayınevi yaklaşık on yıl faaliyetini sürdürdü.⁹⁴ Ne yazık ki ta Maruniler 1857'de bir diğerini kurana kadar, artık kentte yayınevi faaliyeti olmayacaktı.⁹⁵ Yine de bu yenilikle birlikte Uniat din adamları yeni ilmi hallerin, İncillerin ve diğer dini materyallerin Arapça basılmış metinlerinden yararlanabildiler.⁹⁶ Dünyevi bilimler ise yayımlanmak için bir başka yüzyılı bekleyecekti; ancak Lübnan'daki Uniat din adamları tarafından yayımlanan bilimsel çalışmalar, daha sonra, 19. yüzyılda, Halep'te Arap kültürel rönesansı üzerinde büyük etkiye sahip olacaktı.

Halep'in Melkit Katolik din adamları, Şam'dan ayrılmayla birlikte, yaklaşık bir yüzyıl boyunca, sadece İstanbul'daki patriğin zaman zaman sergilediği onları Ortodoksluğa geri kazanma çabaları dışında, yönetimin kayıtsız tavrıyla karşı karşıya kaldılar. Ortodoksluğa dönmeleri neredeyse her zaman Katolik tüccarların verdiği rüşvetle engellendi. Ortodoksların geçici olarak üstünlük sağladığı ve kentin Katolik metropolitinin Lübnan'da sürgündeki patriğine katılmak zorunda kaldığı dönemler de olmakla birlikte, Katolikler sonuçta bu tür karışıklıkların hepsinden galip çıkmasını bildi. Uniatlar kentteki çeşitli dinsel mevkileri yandaşlarıyla dol-

⁹⁴ Muhammed Ragıb el-Tabbah, *A'lam el-mubala bi-ta'rih Haleb el-şaba'*, yeniden basım, Halep, 1977, c. III, s. 247-48.

⁹⁵ el-Tabbah, c. IV, s. 355.

⁹⁶ 1725'te Halep valisi ve kadısı Babıâli'den, Melkitlerin, okullarında Rumca ve Arapça harflerle basılmış İncil ve eğitim materyalleri kullanmakta ve dağıtmakta serbest olduklarını belirten bir buyruk aldılar, AS Halep, c. III, s. 234.

durmayı başardıktan sonra, geleneksel kiliselerin onlara karşı misilleme hareketlerine girişmesi güçleşti. Birleşik bir ruhban sınıfı, İstanbul'daki patriğin yönelttiği saldırılar karşısında bir denge sağlamak için, Halep'teki Fransız konsolosunun da sık sık devreye girmesiyle, Halep valilerinin desteğini ve sağlam bir şekilde Katoliklerin arkasında duran Müslüman ileri gelenlerinin yardımlarını sağlayabiliyordu. Buna karşın, Antakya ve Kudüs Ortodoks Patriklerinin devletin Güney Suriye'de Ortodoksluğun korunması yönünde müdahale etmesini isteyen sürekli talepleri yerel otoriteleri, orada Katolik etkinlikleri üzerinde yasaklamalara ve Latin "sapkınlığı"nda ısrar eden yerel unsurlar hakkında kovuşturmalara gitmeye zorluyordu.⁹⁷

Bununla birlikte, Halep'teki ruhban kesimine, Osmanlı uyruklarının Frenk din adamlarının düzenlediği ayinlere katılması üzerindeki yasak sürekli hatırlatılıyordu. Ne var ki bu buyruklar, Katoliklik artık sadece yabancı papazlar tarafından yayılmadığı için, yerel ruhban kesiminin patrikten ziyade papaya bağlılığı biçimindeki temel soruna cevap vermiyordu.⁹⁸ İstanbul Patriği bu sürecin farkındaydı ve onun ricası üzerine 1781 Nisanında Babiâli tarafından Halep'e gönderilen bir imparatorluk buyruğunda, Halep Metropolitinin, kendi altındaki din adamlarının Ortodoks âdetlerine uymasını sağlama konusunda gevşek davrandığı belirtiliyor ve reforma gidilmesi isteniyordu.⁹⁹ O yıl metropolit, sözünü sakınmaz bir Katolik destekçisi olan Jarmanus Adam'dı. Onun görevde olmasına itiraz edilmemesi, patriğin sapkınlara kaybettiği Halep'i en azından geçici olarak gözden çıkardığına delalet ediyordu. İmparatorluk buyruğu Halep valisi tarafından, basit bir biçimde, sultanın emirlerine itaatsizliklerine göz yumması karşılığında Uniat cemaatlerinden sızdırdığı rüşvetlerin mazur görülmesi olarak algılandı. Sultanın memnuniyetsizliğiyle hazır para arasında bir seçim yapmak gerektiğinde, görüldüğü kadarıyla çoğu Osmanlı görevlisi parayı tercih ediyordu. Bir kez para ödenince de cemaat istediğini yapmakta serbest kalıyordu.

Sayırsız biçim arz eden Katoliklik, gelişmek için, hükümetin bu göz yummasıyla da olsa, birçok yoldan kentin yeni ortaya çıkan Hıristiyan tüccar seçkinlerinin kalplerini ve zihinlerini kazanmak zorundaydı. Halep Hıristiyanlarının 17. yüzyılda Müslüman yatırımcıların ticari temsilciliğini

⁹⁷ İstanbul, BOA, Ahkâm-ı Şam-ı Şerif, c. II, s. 28-29, Yafa ve Akre'deki cemaatin Kudüs patriğinin şikayetlerinin etkisiyle ayrılmasıyla ilgili, s. 98, Şam'daki keşişlerin, bu kentin patriğinin teşvikiyle, Katolik eğilimlerinden dolayı cezalandırılmasının buyrulması.

⁹⁸ Örneğin, İstanbul, BOA, Ahkâm-ı Halep, c. IV, s. 31.

⁹⁹ İstanbul, BOA, Ahkâm-ı Halep, c. IV, s. 31-32.

yaparak da kendilerine iktisadi bir konum sağlamalarına karşın, servet birikimine yönelik daha büyük fırsatlar, kentteki Avrupalı şirketlerin işlerinde çıktı. Bu, Osmanlılarla Avrupalılar arasındaki ticari anlaşmaların yabancı ticari şirketlere yerel unsurlardan tercümanlar seçme izni vermesiyle ortaya çıkan bir imkândı. Avrupalı güçlerin himayesi altında olan bu kişiler, Avrupalı ticari temsilcilerin sahip olduğu, ülke kanunlarının dışında saptanmış hakların aynısına sahip olacaklardı. *Berathlı* olarak bilinen bu unsurlar, yasal ve dolayısıyla daha önce sahip olmadıkları iktisadi imtiyazlara ve siyasi nüfuza sahip oluyorlardı.

Bu avantajlar, kentte oturan Avrupalı tüccarlarla ilişki sayesinde Avrupa pazarları konusundaki bilginin artışı ve kendi açılarından akıllıca yatırımlarla birleşince, 18. yüzyılın akışı içerisinde bazı varlıklı tüccar aileleri ortaya çıktı. Bu ailelerin en önemlileri, hepsi aynı dönemde, 18. yüzyılın ilk yarısında, Halep'teki İngiliz konsolosunun yanında çalışan mensupları olan 'A'ida, Gadban ve Dellal aileleriydi. Yüzyılın ikinci yarısında şehirdeki İngilizler azalınca, bu üç aileye mensup kişiler, Fransızlar ve aynı zamanda Felemenkler için çalıştılar. Avrupalıların yanında çalışmak ekonomik ilerleme açısından çok güvenli bir manevra tarzı olmasa da, bunun iktisadi karanlıktan çıkan ilk Hıristiyan aileleri için bir zemin sağladığı da açıktı.

Fakat yüzyılın sonunda, Halep'te ticaret sahnesine Belit, Kusa, Kubba, Tütüncü, Gazzala, Kebbaba gibi başka Hıristiyan tüccar aileleri de çıktı. Bunların tümü *berathlı* statüsüne sahip olmamakla birlikte, hepsi de ticari geleceklerini Doğu ile Batı arasındaki ticarete bağlamıştı. Belki daha önemlisi, neredeyse tümü Katolikti. Bununla birlikte, Weber'in yaklaşımına muhalefet eder biçimde, Katolikliğin Halep'te bir Hıristiyan ticaret sınıfının iktisadi yükselişinin nedeni olduğu iddiasıyla bir "Katolik Ticari İtiği" yaklaşımını öne sürmek istemiyorum. Daha ziyade, görüldüğü kadarıyla, bu tüccarlar Katoliklikte Avrupa'yla entelektüel ve ruhani olduğu kadar siyasi bir bağlantı da bulmuşlardı. Ayrıca, kendisi de genellikle aynı ailelerden kaynaklı Katolik hiyerarşisi, onların çıkarları doğrultusunda hareket ediyordu. Aynı dönemin Katolik Avrupa'sındaki gibi, Halep'te bir piskoposla önde gelen bir tüccarın kardeş olması pek görülmeyen bir şey değildi. Kurumsallaşmasının ardından Katoliklik, ticaret burjuvazisi olarak ortaya çıkan kesim için önemli bir kendini ifade etme ve kimliklendirme aracı haline geldi. Farklı dini/etnik gruplar arasındaki eski sınırları aşan yeni bir cemaat ruhu kazandırarak Roma'ya bağlılık ve Arapça çerçevesinde yeni bir kimlik yarattı. Tüccar ailelerinin çocukları İtalya veya Fransa'daki ilahiyat okullarına gittiler ve cemaatlerine hem kültürel hem de ruhani rehberlik etmek üzere Halep'e döndüler.

Avrupalı güçlerce sağlanan himayenin kazandırdığı statülerinin heyecanına kapılan Hıristiyan tercümanlar önceleri, 18. yüzyılda, Batılı gözlemcilerin de ifade ettiği gibi, küstah tavırlar sergilemişlerdi. Kentin valileri, Müslümanları herhalde Hıristiyan sonradan görmelerin arsız davranışları olarak addettikleri tutumlardan rahatsızlıklarını, sistemli biçimde Hıristiyan tüccarları hapse atarak, azınlıkların burnunu sürtmeye yönelik giysi kuralları uygulayarak ya da bir keresinde olduğu gibi, bir tercümanı halk önünde tokatlayarak gösterdiler.¹⁰⁰ Bununla birlikte, Batılı tüccarların şehirden çekilmesiyle, onların himayesi altında gelişme fırsatları azaldı. Dahası, 18. yüzyılın ikinci yarısında Avrupalı güçlerin sultanın ordusuyla savaşa tutuşmasıyla, bu himayenin geçici olduğu da ortaya çıktı. 1788'de Avusturya ile Osmanlı arasında patlak veren savaş, Halep'te Avusturyalıların himayesindeki unsurların can havliyle başka hamî bulma çabasına girmesine yol açtı. Benzer şekilde Napolyon'un Mısır'a müdahalesiyle hem Fransa'dan hem de Felemenk'ten alınan beratlar hükmünü kaybetti.¹⁰¹ Babiâli, meselelerin karmaşıklığını artırır bir biçimde, Halep'teki beratların hızlı artışından giderek daha da fazla kuşku duyar hale geldi ve bu Avrupalı himayesi altında olma iddialarının hepsinin gerçekte, fiilen Avrupalı konsolosların faaliyetleriyle bağlantılı olup olmadığını kesin olarak anlamak üzere düzenli araştırmalar yaptırmaya başladı.

Avrupalı himayesinin sürekliliği konusundaki şüpheler, önde gelen Hıristiyanları yerel Müslümanlarla ittifak arayışına yöneltti. 18. yüzyıl sonlarında çoğu önemli Müslüman aile, aynı oranda öne çıkmış Katolik ailelerle ortaklıklar kurdu. Katolik aileleri Müslümanlara banker, iş ortağı, hatta İstanbul'da etkin gezgin satıcılar olarak hizmet veriyorlardı. Bunun karşılığında Müslümanlar da Hıristiyan müttefiklerine kârlı iltizam işinin kapılarını açıyorlardı. Müslüman ya da Hıristiyan olsun Halep'in seçkin aileleri güç için birbirleriyle sık sık keskin bir rekabete giriyorlardı ve bu onları kendi mezhepleri dışından ittifak bulmaya yöneltiyordu. Ünlü bir Müslüman ailenin, kendisi de Katolik destekçilere sahip başka bir Müslüman aileye karşı, müttefik bir Katolik aileye sahip olması çok rastlanan bir durumdu. Örneğin Gadbanlar bir zaman kentin Eşraf grubunun etkili lideri Seyyid el-Vahhab Tahazade'nin müttefikleri iken, Gadbanlarla rekabet halindeki 'A'ıdalar ise bu liderin rakipleriydi.¹⁰² 'A'ıda ailesi de, rakipleri Vali İbrahim Katırağası bir zamanlar hem Felemenklere hem de Fransızlara tercüman olarak hizmet veren Nasrullah Della'a İstanbul'da temsil-

¹⁰⁰ 'Abbud, "el-Murtad", s. 18, 24, 41, 82.

¹⁰¹ 'Abbud, "el-Murtad", s. 108-10, 195-99.

¹⁰² İstanbul, BOA, Ecnebi dizileri, İngiltere, c. XXXVI/2, s. 14-48, 160.

ciğini yaptırırken, genellikle Cabiri ailesiyle ittifak içindeydi.¹⁰³ Halep'te 18. yüzyıl sonlarındaki mezhep kavgasında Müslüman ve Hıristiyan seçkinlerin siyasi çıkarları birbirine yakınlaştığı için, bu iş bağlantıları diğer alanlarda da yakın işbirliğine yol açtı.¹⁰⁴ 1791'de Hıristiyan komşuları yeniçeri külhanbeylerinin fiziksel baskı ve vahşet tehdidi altına girince, Tahazade, Eşraf grubunu bu unsurları sokaklardan temizlemek üzere müdahaleye yöneltti. Eşraf grubu 1800'de Mısır üzerine sevk edildiğinde ise, Hıristiyanlara yönelik şiddet, onların yokluğunda artış gösterdi.¹⁰⁵

Halep Yahudi cemaatinin üyeleri de, Avrupalıların Kuzey Suriye ticaret hayatına doğrudan katılımının azaldığı bu dönemde zenginleşti. Sefarad Yahudilerin İtalya'dan 16. yüzyılda başlayıp 17. yüzyıl boyunca da devam eden akını Halep Yahudi cemaatini oldukça büyüttü. Bu Sefarad bir kısmı, genellikle İtalyan devletlerinden birinin ya da İtalya'nın geniş bir bölümü üzerinde etkiye sahip Avusturya'nın vatandaşı olma konumunu korudu. Livorno liman kentiyile aile bağları olan diğerleri ise Fransız himayesi talep edebiliyorlardı.¹⁰⁶ Akdeniz boyunca yaşayan dindışlarıyla aile ve ticaret bağlantılarına sahip olan Halep Yahudi ailelerinin birçoğu, Halep ile İtalyan liman kentleri arasındaki ticarete aktif bir biçimde yer aldılar. Bunlar arasında, 18. yüzyılda da Halep'in Avrupa'yla dış ticaretinde önemli rol oynamayı sürdüren Silvera, Altaras, Bigio ve de Picciotto aileleri de vardı. İngiliz tüccarları Yahudilerin Doğu Akdeniz ticaretine karışmalarından son derece rahatsızdı ve ticari temsilcilerini sık sık Yahudilerle herhangi bir ticari ilişkiye girmemeleri konusunda uyarıyorlardı. Bu, büyük oranda, Avrupa'yla kendi ticaret bağlantılarına sahip Yahudilerin Doğu Akdeniz ticaretinde, Ermenilerin yaptığı gibi, İngiliz ticari temsilcileri alt edebileceklerine yönelik korkudan kaynaklanıyordu. Fransız tüccarlar da Yahudi ticaret adamlarıyla olası bir yarıştan sakınıyorlardı; fakat Prusyalılar ve İtalyan devletleri uyrukları gibi Suriye'de daha küçük çapta ticaret yapan unsurlar, simsarlık, ticari temsilcilik ve tercümanlık hizmetleri konusunda ciddi biçimde Yahudilere bağımlıydılar. *Signores Franco*s adı altında toplanan bu önde gelen Sefarad Yahudi tüccar aileleri, Halep'teki Yahudi cemaatinin Batılılaşmasında -büyük oranda Katoliklerin kent Hıristiyanları için oldukları biçimde- önemli araçlar oldular.

103 'Abbud, "el-Murtad", s. 193-213.

104 Bruce Masters, "Power and Society in Aleppo in the 18th and 19th Centuries", *Revue du monde musulman et de la Méditerranée* 62 (1991-94), s. 151-58.

105 'Abbud, "el-Murtad", s. 121, 211-12.

106 Thomas Philipp, "French Merchants and Jews in the Ottoman Empire during the Eighteenth Century", *The Jews of the Ottoman Empire*, Avigdar Levy, der., Princeton, 1994, s. 315-25.

Hıristiyan tüccarların Katolikliğe geçmesi Halep Hıristiyan cemaatleri arasında sert iç anlaşmazlıklara yol açmıştı ve Halep Yahudi cemaati de iç çekişmelerden tamamen bağımsız değildi. 17. yüzyılda Halep'in önde gelen hahamlarından biri olan Shlomo Laniado, birtakım Sefarad tüccarların yaptığı gibi, karizmatik Sabetay Sevi'nin öğretilerini benimsedi. Bu "Sahte Mesih" in inanç değiştirmesinin ardından, Halep Yahudi cemaatinin bir kısmı peygamberlerini takip ederek Müslümanlığa geçtiler. Halep, 20. yüzyıla kadar böyle bir cemaatin varlığını devam ettirdiği Selanik gibi bir *dönme* cemaatine hiç sahip olmadığından, bunlar sonuçta ya kenti terk ettiler ya da şehrin genel Müslüman nüfusu içerisinde eridiler.

18. yüzyılda Halep'te ikamet eden yaklaşık beş bin Yahudi içinde daha önemli potansiyel fay hattı ise *Signores Francos* ile cemaatin geri kalanı arasında uzanıyordu. 18. yüzyıla kadar kentte, Behsita mahallesinde bulunan tek bir sinagog vardı. Baş hahamlarının Sefarad olmasına karşın, görüldüğü kadarıyla cemaatin İspanyolca ve Arapça konuşan kesimleri arasında açık sürtüşme olduğuna dair fazla kanıt yoktur; oysa bu iki kesim arasında 16. yüzyılda çekişme söz konusuydu.¹⁰⁷ Bununla birlikte, 1765' te bir Sefarad ve aynı zamanda Sabetay Sevi'nin takipçisi Shlomo Laniado'nun torunu olan Halep baş hahamı Sholmo Raphael Laniado, *Signores Francos* un Halep valilerinin Yahudi cemaatini yükümlü tuttıkları ortak vergiye katkıda bulunmaları konusunda ısrar etti. Yabancı himayesi altında olmalarından dolayı onlara vergilerden muafiyet sağlayan Sultandan aldıkları imtiyazlara sahip Sefarad tüccarların çoğu bu tür bir katkıda bulunmaları gerektiği iddiasına karşı çıktılar. Hıristiyan cemaatleri içindeki benzer tartışmalardan farklı olarak, bu çekişme, tüccarların yanında yer alacağı tartışmasız olan Müslüman mahkemelerine (çünkü yabancı konsoloslardan berat almış Hıristiyan tüccarlar söz konusu olduğunda öyle yapmışlardı)¹⁰⁸ hiç yansımada. Dahası Halep hahamları meseleyi kendi aralarında, Sefarad tüccarların cemaate "gönüllü" olarak katkıda bulunacaklarını kararlaştırarak genel anlamda çözdüler. Buna karşın bu uzlaşma, her iki tarafta da rahatsızlıkları gidermedi ve 1778'de Sefarad tüccarlar sadece Sefaradlar için bir hayır fonu kurdular. Bunun ardından da, ana sinagoga gitme zorunluluğundan kurtulmak için kendi mekânlarında sinagoglar inşa ettiler.¹⁰⁹

107 Hacker, "Jewish autonomy in the Ottoman Empire", s. 168-69 ve Joseph Sutton, *Magic Carpet: Aleppo-in-Flatbush*, New York, NY, 1979, s. 175.

108 İstanbul, BOA, Ecnebi dizileri, İngiltere, c. XXVII/2, s. 18 ve Şam, Halep Mahkeme Kayıtları, c. 89, s. 17.

109 Sutton, *Magic Carpet*, s. 173-75; Walter Zenner, "Jews in Late Ottoman Syria: External Relations", Shlomo Deshen ve Walter Zenner, der., *Jewish Societies in the Middle East: Community Culture, and Authority*, Washington, DC, 1982.

18. yüzyılın ikinci yarısında Avrupalı tüccarlar kentten çekilince, Sefarad cemaatinin üyeleri çoğunlukla onların konsolosluk işlerini üstlendiler. Bunlardan bazıları Katolik Arap tüccar ailelerinin bir kısmıyla ticari ittifaklar kurdular. Örneğin Katolik Melkit Dellal ailesi mensupları sık sık Raphael de Picciotto'nun ticari faaliyetlerinde istihdam edilmekteydi. Ancak iki cemaat arasında, bir zamanlar aynı pazarda yarışmaktan kaynaklanan ve Avrupalı misyonerlerce taşınan anti-Semitizmin güçlendirdiği gerilimler de söz konusuydu.¹¹⁰ Bu dönemin en başarılı Sefarad ailesi, şüphesiz Picciottolardı. Raphael de Picciotto 1784'te Avusturya konsolosluğuna tayin edildi. Avusturya'nın imparatorlukta konsolosluk düzeyindeki temsilciliği 1788'de patlak veren savaş dolayısıyla geri çekilince, Raphael de Picciotto, Toskana ve Napoli'nin temsilciliğini üstlendi.¹¹¹ Raphael'in torunları onun sağladığı konumu sürdürdüler ve 19. yüzyıl boyunca, değişik zamanlarda Avusturya, Sicilya, İsveç, Rusya, Prusya ve Birleşik Devletler'in konsolosluklarını yaptılar. Ta 1880'de bile bir diğer Raphael de Picciotto Rusya'nın Halep konsolosuyken, erkek kardeşi Elia de Picciotto'da Avusturya adına aynı görevi yürütüyordu.¹¹² *Signores Franco*sun yanı sıra, bu geçiş döneminde Arapça konuşan Yahudi cemaati üyeleri de gelişme kaydetti; bunların en göze çarpanları Sittun, Harari ve Kıbay aileleriydi. Bunlar Katolik tüccarların ve Sefarad dindaşlarının elde ettiği nüfuz ve zenginlik düzeyine ulaşamamalarına rağmen, Bağdat'la olan ticarete uzmanlaştılar ve anlaşıldığı kadarıyla Müslüman tüccarlarla pek gerginliğe girmeden bu pazarı paylaştılar.

Sayıları belki de onu geçmeyen Levanten Katolik tüccar ailesi, 19. yüzyıldan kalan Halep'e ait bir kısım Osmanlı gümrük kaydına göre, Avrupalı tüccarların bıraktığı boşluğu doldurma konusunda hem Katolik Arap, hem de Yahudi tüccarlardan daha başarılıydılar. Bu aileler Selanik, Rodos, Kıbrıs, İstanbul ve İzmir'de yerleşmiş kollara sahipti. Bununla birlikte sahip oldukları konsolosluk himayesinden dolayı, işlerini kadı mahkemelerinin alanı dışında yürüttükleri için, etkinlikleri hakkında çok az doğrudan kayıt kalmıştır. En önde gelen Levanten ailelerin üçünün (Markopoli, Durighello ve Poche) üyeleri, zaman zaman rakip ve müttefik oldukları de Picciottolar gibi, Birinci Dünya Savaşı'na kadar, aralarında ABD, Porte-

110 Yaron Harel, "Jewish-Christian Relations in Aleppo as Background for the Jewish Response to the Events of October 1850", *International Journal of Middle East Studies* 30 (1998), s. 77-96.

111 'Abbud, "el-Murtad", s. 108.

112 Londra, PRO, FO 226/107, Rose to Canning, Beyrut, 24 Ekim 1880.

kız, İspanya, Felemenk ve Avusturya'nın bulunduğu çeşitli ülkelere sık sık konsolosluk düzeyinde temsilcilik hizmeti verdiler. Çeşitli Levanten ailelere ait ticari belgeler, Halep'teki Poche ailesinin arşivlerinde saklanarak 19. yüzyıldan bugüne kalmıştır; ancak bunlar henüz araştırmacıların kullanımına açılmamıştır. Bu yapıları kadar da, bu Levanten tüccarların faaliyetleri büyük oranda bir muamma olarak kalacaktır.

Halep'in Moderniteye Huzursuz Geçişi

19. yüzyılın ilk yarısının hem iktisadi, hem de siyasi açıdan son derece karışık geçmesi, Halep'te yaşayanların talihsizliği idi. Anaza Bedevileri, Raşvan ve Şeyhli Kürtleri, Türkmenler gibi aşiret grupları sistemli olarak, kervan ticaretini tehdit eder tarzda, kenti dönem dönem kuşatabiliyorlardı. Yeniçerilerle Eşraf arasında süregelen silahlı çatışmaların yarattığı kaos, merkezi yönetimin doğrudan denetimini neredeyse imkânsız hale getirmişti. Osmanlı hanedanı önce 1807'de III. Selim'in tahttan indirilmesiyle sonuçlanan yeniçeri darbesiyle boğuşmuş, ardından da onun halefi II. Mahmud (1808-1839) Anadolu ve Balkanlar'da iktidara meydan okuyan bazı derebey çıkışlarını bastırmaya uğraşmıştı. Bu karmaşa döneminde Halep'te yeniçeriler ciddi bir nüfuz kazanmışlardı ve şehrin valilerinin imparatorluk buyruklarını yerine getirme çabalarına karşı direnç gösteriyorlardı. Bu siyasi belirsizlik havası önde gelen Hıristiyan ve Yahudi tüccarları, faaliyetlerini İzmir, İstanbul, Musul ve Bağdat gibi başka yerlere kaydırmaya zorladı.

Halep'te kontrolü sağlama arayışındaki Babiâli, yeniçerileri engellemek üzere, 1813'te, Anadolu derebey ailelerinden birinin oğlunu, Çapanoğlu Celalettin Paşa'yı valiliğe atadı. Şehre varışından kısa süre sonra, Celalettin Paşa, bazı ileri gelen yeniçeri liderlerini konağına davet etti. Belirtildiğine göre konağın girişindeki bir odada durduruldular ve vali tarafından boyunları vurduruldu. Bununla birlikte bu sert önlem ancak geçici bir başarı sağladı ve Hurşid Paşa'nın yönetimi sırasında, 1819 Ekiminde kentin yoksulları ayaklandı. İsyan kentin, kısmen kırsal bölgenin güvensizliğinden kaynaklanan, gıda kıtlığı çektiği dönemlerden birinde çıkmıştı ve Osmanlı görevlilerin hububat stokladığı söylentilerinden dolayı patlak verdiği bildiriliyordu. Vali kent dışındaydı ve Halep isyancıların eline geçti. Bir grup Eşraf ileri geleni -ki onları isyanı çıkarmakla suçlayan o döneme ait en azından bir anlatım vardır.¹¹³ yağmayı engellemek için

113 Bulus Kara'ali, *Eham havadis Haleb fi nifs el-evvel min el-kurun el-tasi' 'aşar*, Kahire, 1933, s. 37-40.

kent yönetimini mahalleler bazında düzenledi. Başında Yeniçeri Muhammed Ağa Koca olan bir konsey kuruldu ve bu kurul belirlenen bir fiyattan hububat satışını denetledi. Ayrıca valiye, isyanın nedenlerini anlatan ve kurulun sultana kesin bağlılığını belirten bir dilekçe de gönderildi. Buna karşın Sultan II. Mahmud (1808-39) ayaklanmanın başarıya ulaşmasına izin veremezdi ve Hurşid Paşa'nın isyanı bastırmasına yardımcı olmak üzere bir ordu gönderdi.¹¹⁴ Kentin sultanın birliklerince kuşatılması ve tahrip edilmesi olasılığı karşısında, Avrupalı konsoloslar, Ocak 1820'de teslim olunacağını bildirmek üzere aracılık yaptılar. Halep'in kısa ömürlü yerel hükümet denemesi sona erdi ve bunu ihanetle suçlanan Haleplilerin tutuklandığı, idam ve sürgün edildiği bir baskı dönemi izledi.

Halep'in insan eliyle yaşadığı felaketin yaralarını sarmak için çok az zamanı oldu; çünkü 1822 Ağustosunda büyük bir depremde yerle bir oldu. İngiliz konsolosu Edward Baker şunları anlatıyordu:

13 Ağustos 1822'de akşam saat sekiz buçukta, Halep, Antakya, İdlib, Rihah, Derkuş, Armanas, Paşalıktaki her köy ve müstakil ev, Mezopotamya'da Şam Paşalığındaki bazı kasabalar, Bağdat'a kadar, on ya da on iki saniye içinde deprem tarafından tamamen yerle bir edilerek taş ve moloz yığını haline geldi; en az yirmi bin insan (nüfusun onda biri) bunların altında kalarak can verdi ve bir o kadarı da yaralandı veya sakat kaldı.¹¹⁵

Kayıplara dair bir başka sayı da kenti 1830'da ziyaret eden Polonyalı haham David D'Beth Hillel tarafından aktarılmıştır. Buna göre ölen insan sayısı 50.000'dir.¹¹⁶ Şehrin uzun tarihinde daha önce de deprem felaketleri yaşanmıştı; ancak bunların hiçbiri 1822'deki kadar büyük oranda insan kaybına ve maddi hasara yol açmamıştı.

19. yüzyılın ilk çeyreği boyunca, Sultan II. Mahmud, Kuzey Suriye'deki egemenliğinin karşı karşıya olduğu sorunların tamamen farkındaydı. Bununla birlikte, Yunanistan'da Mart 1821 ayaklanmasıyla başlayan daha ciddi bir problem bölgenin kontrolünü yeniden sağlamlaştırma yönündeki girişimlere engel oluşturdu. Yunanistan'daki savaş devlet için bir ölüm kalım meselesi gibi görülüyordu; Halepli tüccar ve loncalardan yıllık fazladan para ve kentten asker toplanması istekleri bunu yansıtıyordu.

¹¹⁴ Cemal Tukin, "Mahmud II. Devrinde Halep İsyanı, 1813-1819", *Tarih Vesikaları* 1 (1941), s. 256-65.

¹¹⁵ Edward Barker, *Syria and Egypt under the Last Five Sultans of Turkey*, 2 cilt, Londra, 1876, c. 1, s. 321-22.

¹¹⁶ Walter Fischel, *Unknown Jews in Unknown Lands: the Travels of Rabbi David D'Beth Hillel (1824-32)*, New York, NY, 1973, s. 69.

Buna karşın imparatorluğun yara alması olasılığı, bu dönemde Halep nüfusunun tüm kesimleri için mutlak zararlı değildi.

1818'de Babiâli, İstanbul Rum Ortodoks Patriği'nin ısrarı üzerine Halep'teki Melkit din adamlarının Ortodoksluğa tabi olmasını emredince, şehrin Katolik Melkitleri geçici bir gerileme yaşamışlardı. Ne var ki 1821 Yunan ayaklanmasıyla birlikte Halep'in Katolik tüccarları Babiâli'ye, kendilerinin sultanın giderek daha fazla sadakatsiz bulunduğu bir kiliseden özerk olduklarının tanınması ricasında bulundular. Halep Katolikleri 1822'de onların, İstanbul Ortodoks Patriklığının "ihamet ve isyan" tavrının tersine, sadakatlerini kabul eden ve onlara Halep'te özerklik tanıyan bir imparatorluk buyruğu aldılar.¹¹⁷ Buyruk, Katolik cemaatine ayrıca tüm Halep Rumlarından (Melkitler) vergi olarak alınan her kırk paranın otuz beşini toplama hakkını da veriyordu. Bu imtiyaz, o tarihte Halep'teki Melkitlerin neredeyse tümünün Katolik olduğunun kabul edilmesi demektir. Bu durum bir yıl sonra Müslüman ileri gelenlerin kentin baş kadısı önünde verdikleri, Rumlar arasında sadece otuz-kırk hanenin hâlâ Ortodoks olmasına karşın geriye kalan 1.500 hanenin Katolikliğe bağlı olduğunun iddia edildiği ifadeyle doğrulanıyordu.¹¹⁸ Katolik Melkitler, 1848'e kadar resmi bir millet olarak tanınmamalarına karşın, kentte kendi iç meselelerinde, İstanbul ya da Şam Ortodoks hiyerarşisinin müdahalesinden uzak, tartışmasız bir denetime sahip oldular.

Saltanata muhalefeti bastırmaya yönelik diğer bir hamlede ise yeniçeriler 1826'da İstanbul'da ünlü Vaka-yi Hayriye'yle dağıtıldılar. Kısa süre sonra Halep de oradaki yeniçeri birliklerinin lağvedilmesi emri aldı; ancak bu, başkentteki dağıtmaya eşlik eden büyük çaplı idamlar olmaksızın gerçekleşti. Aslında anlaşıldığı kadarıyla önde gelen yeniçeriler sadece birkaç aylığına kenti terk ederek eyaletin kasabalarına gitmişler, daha sonra geri dönmüşlerdi. Güçleri azalmış, ancak tümüyle yok edilememişti; kentin fakirlerinin hoşnutsuzluklarını dillendirmeye devam ettiler.

Böylesi siyasi ve doğal altüst oluşlarla yüz yüze gelen kentin, 19. yüzyılın ilk yarısında gerileme yaşaması şartırtıcı değildir. Şehrin zaten onarım isteyen surları 1822 depremiyle büyük hasar gördü ve bir daha hiç tamir edilmedi. Kent, daha önceki yüzyıllarda olduğu gibi, veba ve kolera salgınları yaşadı. Fakat öncekilerden farklı olarak insan kayıpları köylerden yeni gelenlerle telafi edilemedi; çünkü köylerin kendileri de büyük oran-

117 Şam, AS, Halep, c. XXXVIII, s. 141; bir de Hidemitsu Kuraki, "The Orthodox-Catholic Clash in Aleppo in 1818", *Orient* 29 (1993), s. 1-18.

118 Şam, AS, Halep, c. XXXVIII, s. 184.

da insansızlaşmıştı. Tüm bölgedeki bu nüfus azalmasına paralel olarak, Halep'in nüfusu Osmanlı dönemindeki en düşük düzeyine indi. Bir İngiliz konsolosluk görevlisi 1840'ta kentte yaşayanların tümünün 65.000 ile 80.000 arasında olduğu tahmininde bulunuyordu.¹¹⁹

Bu fiziki azalma şehrin Avrupa'yla ticaretine de yansdı. 1814'te Halep'in Fransa'yla ticaretinin hacmi 1789'dakinin sadece beşte biriydi. Napolyon'un giriştiği savaşlar Fransa'nın özellikle Osmanlı İmparatorluğu'yla ticaretinde bir gerilemeye yol açmış olmakla birlikte, Fransa'nın Suriye'yle ticaretindeki düşüş Avrupa'nın Suriye ürünlerine yönelik ilgisindeki genel bir azalmanın göstergesiydi. Halep'teki Fransız konsolosu Jean-Baptiste-Luis-Jacques Rousseau, 1820'de şehirde sadece on üç Avrupalının yaşadığını bildiriyordu: Üç Fransız, beş İtalyan, üç Avusturyalı ve iki Toskanalı.¹²⁰ Bu ilk otuz yıllık sürecin büyük kısmında kentteki İngiliz varlığı, hem oradaki en son Levant Şirketi temsilcisi hem de İngiliz başkonsolosu olarak hizmet veren John Barker'dan ibaretti; o da sık sık uzun süreliğine şehirden ayrılıyordu.

Buna rağmen, tekrar tekrar yaşanan krizlere karşın, Halep önemli bir bölgesel pazar merkezi ve imparatorluğun ciddi üretim merkezlerinden biri olmayı sürdürdü. Sabunu ve *alaca* kumaşı imparatorluk dahilinde tutulmaya devam ediyor, gemiyle Mısır, Suriye ve Anadolu'daki merkezlere taşınıyordu. Fransız konsolosluk raporları, 1812'de Bağdat ile Halep arasındaki ticaret hacminin, Fransa'yla Halep arasındakinden en az dört kat büyük olduğunu belirtiyordu. Tümünüyle deve sırtında yapılan bu ticaret, İran kumaşı ve tütününün, Hint pamuklu kumaşı, baharatı ve çivitinin, Yemen kahvesinin ithalatı ile Avrupa malları (özellikle şeker), ipekli kumaş ve sabun ihracatından oluşuyordu.¹²¹ Bu bölgesel ticaret haham D'Beth I Hillel tarafından şöyle anlatılıyordu:

Ülkelerinden mal getiren Avrupalı, İranlı ve Hindistanlı tüccarlar vardı. Uygun fiyata bol miktarda hububat, iyi et, çok güzel peynir, iyi şarap ve bol sebze bulunuyordu... Ayrıca sabun ve zeytinyağı üretim yerleri vardı.¹²²

Halep'in Avrupalı tüccarların coğrafi tasavvurlarından hızla silinmeye yüz tuttuğu bu dönemde, kentin en büyük savunucularından biri Barker'dı. Barker, nehrin üzerinde buharlı tekneler işleterek Fırat yolunun tekrar açıl-

119 John Bawring, *Report on the Commercial Statistics of Syria*, Londra, 1840, s. 3-4.

120 Eugen Wirth, "Alep dans la première moitié du XIXe siècle", *Revue du monde musulman et de la Méditerranée* 62 (1991), s. 131-149.

121 Wirth, "Alep dans la première moitié du XIXe siècle."

122 Fischel, *Unknown Jews in Unknown Lands*, s. 69.

masını veya daha sonra 1839'da gelen bir ilhamla, demiryolu inşa edilerek Halep'in Basra'ya bağlanmasını düşünüyordu. Bu tasarı tümüyle Doğu Akdeniz'in geleceğine daha gösterişli bir sömürgeci bakışın parçasıydı:

Eğer Fırat vadisi ve Mezopotamya bir göç alanı olarak kullanılırsa, yeryüzünde bize aynı oranda avantaj sunan başka hiçbir yerin olmadığını rahatlıkla söyleyebiliriz. Sağlıklıdır, ılıman iklime, düzenli mevsimlere, bol yağmura, bol güneşe, verimli bir toprağa, mükemmel güvenlik koşullarına (eğer birbirine destek olacak uygun sayıda göçmen birlikte giderse) sahiptir. Belirli sayıda göçmenin yerleşmesinden kısa süre sonra, birlik sağlam olduğundan, bir Arap müdahalesi sorunu olmayacaktır.¹²³

Halep'in o dönemki koşullarının ve geleceğinin daha gerçekçi bir değerlendirilmesi, ismi belirlenemeyen Halep müteselliminin gönderdiği ve Hicri 1245'te (1829-30) Babıâli tarafından alınan bir layihada yer alıyordu. Bu belgede, Halep ile Irak arasındaki bölgenin Emevi ve Abbasi halifeleri döneminde tümüyle gelişmiş, bu yüzden de gelir getiren köylerle dolu olduğu hatırlatılıyordu. Anlatıma, buraların artık boş ve harap halde olduğu belirtilerek devam ediliyordu. Buna Arabistan'dan gelip bölgedeki köylülere uzaklaştıran Bedevi kabileleri sebep olmuştu. İlginç bir biçimde tarihsel gerçeklikten daha çok siyasi bakış açısını öne çıkaran mütesellim, bu yıkıcı davranış konusunda 'Anazadan ziyade Vahabileri suçluyordu. Aslında Vahabiler ne Halep'i de içine alacak kadar kuzey bölgelere akınlar düzenlemişler, ne de Bedevi kabilelerini ideolojik etkileri altına alabilmişlerdi. Dahası mütesellim sözlerini, son zamanlarda kırsal alandaki durumun, Humus-Hama'daki ve Halep'e daha yakın bölgelerdeki köylerin de terk edilmesine yol açacak kadar kötüye gittiğini söyleyerek sürdürüyordu. Sonuç olarak Halep, potansiyel düşman kabilelerle tamamen kuşatılmıştı ve hatta Azaz ve Kilis Kürtleri, dağlı Aleviler ve Amik Ovası Türkmenleri gibi eskiden daha uysal olan aşiretler de köylere ve kente gelen kervanlara saldırıyor ve yağmalyorlardı.

Merkezi yönetimin Halep'i koruyabilme kapasitesinin azaldığını ifade eden mütesellim, sözlerini, konsolos Barker'ın yaklaşımını önceden düşünmüşse benzer tarzda, iyimser bir notla bitiriyordu. İngiltere, Fransa ve İspanya'nın Amerika, Hindistan, Hindicini ve Doğu Hint Adaları'ndaki mülklerinden kazandıkları zenginliğe işaret ederek, sultanın eski ticaret yollarının yeniden açılması ve Kuzey Suriye ovalarındaki köylerin yeniden bayındır hale getirilmesiyle elde edebileceği gelirden söz ediyordu. Böylesi girişimler Osmanlı hanedanına, Avrupalıların denizaşırı mülklerinden

kazandıklarına denk gelir getirecekti. Mütesellim ve konsolosun gelecek kurguları arasında, birçok benzerliğe karşın, temel bir farklılık vardı. Mütesellimin kafasında açık bir biçimde İngiliz sömürgecilerinden ziyade Osmanlı sömürgecileri vardı.¹²⁴

Bununla birlikte, Osmanlı devleti, Mısır'ın isyancı valisi Mehmed Ali'nin oğlu İbrahim Paşa 1831'de Suriye'yi işgal ettiği için, pek harekete geçme fırsatı bulamadı. 1840'a dek süren Mısır işgali Halep tarihinde nüfus arasında travmatik bir bölünme yarattı ve Suriye tarihinde önemli bir dönemeç oluşturdu. Devletçi politikalar yürütmeye çalışan Mısır yönetimi, yönetime bağlı tekeller oluşturarak Suriye'nin tarımsal ve endüstriyel verimliliğini Mısır'a yönlendirdi. Halep açısından bakıldığında bu, Osmanlıların elinde kalan Anadolu ve Kuzey Irak'a yönelik ticaretin bozulması anlamına geliyordu. Bunun sonucunda önde gelen Hıristiyan ve Yahudi tüccarların çoğu Halep'i terk ettiler ve işgal dönemini Anadolu'da, Kıbrıs'ta ya da Irak'ta geçirdiler. Müslümanların Halep'ten ayrılmak için başka nedenleri de vardı. İbrahim Müslümanlar için genel zorunlu askerlik uygulaması getirmiş, bu da yüzlerce genç Müslümanın hâlâ Osmanlı kontrolü altında olan bölgelere akın etmesine yol açmıştı.¹²⁵

İbrahim Paşa yönetimi, neredeyse tüm Suriye Müslümanlarının nefretine hedef olmasına rağmen, John Barker ve John Bowring gibi İngiliz gözlemciler tarafından ilerici görülüyordu. Bu yönetim, İngiltere'nin Osmanlılarinkinden daha adil bulunduğu bir hukuk sistemi uyguladı. Dahası ülkede yollar ve limanlar inşa ederek ya da mevcutları ıslah ederek ticari altyapının modernleştirilmesi ve gayrimüslim azınlıklara yerel meselelerde daha fazla rol verilmesi arayışındaydı. Halep Hıristiyanlarının birçoğu da İbrahim'e aynı olumlu yaklaşım çerçevesinde yaklaşıyordu. Suriyeli bir Katolik okulu öğretmeni olan Na'um Bahhaş 1835'te, öldüğü 1875 yılına kadar yazmayı sürdürdüğü bir günlük tutmaya başlamıştı. Mısır işgali dönemi hakkında yazdıkları, cemaatine karşı davranışların iyiliğine dair takdir duyguları sergilemektedir. Kilise inşa edilmesi konusundaki eski yavaş hafifletilmişti ve Müslümanların yanı sıra Hıristiyan ileri gelenlerine de danışılıyordu.¹²⁶

Halep'in tekrar Osmanlı yönetimi altına girmesini, hemen, tarihi öneme sahip iki belgenin ilanı izledi. Bunların ilki, imparatorluğu İngiliz tüc-

¹²⁴ İstanbul, BOA, HH 48006.

¹²⁵ İstanbul, BOA, HH 3190.

¹²⁶ Na'um Bahhaş, *Ahbar Haleb*, Fr. Yusuf Kuşacı, der., 3 cilt, Halep, 1985-1992.

carlar için fiili serbest ticaret uygulaması aracılığıyla Batı sömürüsüne açan 1838 İngiliz-Osmanlı Ticaret Anlaşması'ydı. İkincisi ise, 1839'da ilan edilen Gülhane Hatt-ı Şerifi'ydi. Bu, sultanın uyruklarının can ve mal güvenliği, orduya düzenli ve adil bir biçimde asker toplanması, suç isnat edilen herkesin açık yargılanması, tüm uyruklara dinlerine bakmaksızın eşit adalet gibi ilkeleri kabullenme niyetinin açıklanmasıydı. Osmanlı İmparatorluğu'nun bu yeniden tarif edilmesi çerçevesinde Halep'in İngiliz hevesleri açısından oynayabileceği rol, John Bowring tarafından şöyle özetleniyordu:

Halep, Suriye içlerindeki depoların büyük farkla en önemlisi ve belirli sayıda İngiliz tüccarının yerleşik bir düzen kurduğu tek iç bölge kentidir. Halep'te yaşayanların âdet ve gelenekleri ticarete, Suriye'nin diğer bölgelerine göre daha uygundur. Atalarının ticari şöhretlerinden ve eskiden yaygın ticari faaliyet yürüttükleri doğuda ve batıdaki birçok yerden söz etmekten hoşlanırlar... Halep'in yerel konumu birçok açıdan, ticarete çok uygundur. Düşük fiyatlarla kiralanabilen bol miktarda ambara sahiptir; Fırat'a birkaç saatte ulaşılacak bir mesafededir ve hanları ile kahvehaneleri doğudan gelen yolcularla doludur. Kentte, kendi başına ciddi bir tüketim malı talebine yol açan lüks yaşama âdeti vardır...Eğer ticaretin çeşitli dallarının oluşmasına izin verilirse ve eğer onlara kişi ve mülkiyet güvencesi verilerek güven telkin edilirse -ki bu ölmaksızın tüm girişimler durur ve yok olur- zenginlik ve nüfuzda büyüme söz konusu olur gibi görünmektedir.¹²⁷

Bowring'in, Osmanlı'nın Asya eyaletlerinde yaşanacak iktisadi bir yeniden canlanmada Halep'in rolüne ilişkin iyimser değerlendirmesi, 1837'de, kent hâlâ Mısır işgali altındayken, Birleşik Devletler'in konsolosluk işlerini yürüten bir Levanten olan A. Durighello tarafından kaleme alınmış bir raporda da tekrarlanmaktaydı. Rapor açık bir biçimde Amerikalı tüccarları Halep ticari hayatına çağırarak amacıyla yazılmıştı. Raporda, Avrupa'dan gelen temel ithalat ürününün İngiliz pamuk ipliği olduğu ve bu ipliğin Amerikan üretimi iplikten daha kötü olduğu belirtiliyordu. Özetle Halep'in, Amerikalı tüccarların ticari ağlarını Asya boyunca yayabilecekleri bir ticaret merkezi olarak cazibesini anlatan Durighello, Bağdat'tan sürekli Hindistan çiviti ve pamuklu kumaşı, İran ipeği ve tütününü taşıyan kervanların gelişine işaret ediyordu. Ayrıca Halep'in kendi ürettiği malları İzmir ve İstanbul'a ihraç ettiğini ve Diyarbakır, Mardin ve Urfa'dan oluştuğunu söylediği Güneydoğu Anadolu ticaretindeki merkezi rolünü vurguluyordu.¹²⁸

¹²⁷ Bowring, *Commercial Statistics*, s. 77.

¹²⁸ Washington, National Archives, Microfilm Publications, T188, Halep, 1835-40.

Bununla birlikte, Amerikalı tüccarlar Halep'e yoğun ilgi göstermediler ve 1840'ta konsolosluk kapatıldı; 1850'lere kadar da kapalı kaldı. Amerikalı tüccarlar Kuzey Suriye'yi verimli bir toprak olarak görmeseler de, birtakım başka yurttaşları öyle değerlendirdi. Amerikan Congregationalist misyonerleri 1849'da kente kalıcı bir biçimde yerleştiler ve 1855'te de bir okul kurdular. Ne var ki şehirdeki Katoliklerin onların faaliyetlerine karşı sergiledikleri soğuk tavırdan dolayı amaçlarında başarılı olamadılar. Kentin Katoliklerini kendilerine kazanmaya çalışmakla geçen on yılın ardından, Amerikalılar çabalarını Halep'e tekrar gelen ciddi sayıdaki Ermeni göçmen üzerinde ve Kuzey Suriye'deki misyon çalışmalarının merkezini kaydardıkları 'Ayntab (Gaziantep) civarındaki Ermeni nüfus arasında yoğunlaştırma kararına vardılar.

Halep'in yeniden sultanın egemenliği altına girmesini izleyen on yılda, çevresi de yavaş yavaş güvenli bir hale gelince, Bowring ve Durighello'nun önceden gördükleri üzere, Halep'in iktisadi konumunda giderek artan bir gelişme görüldü. Ne var ki ekonomik koşulların değişmesi, Halep toplumunu oluşturan tüm unsurların yaşam standartlarında aynı oranda bir iyileşme getirmede. Hepsi olmasa da çoğunluğu Hıristiyan ve Yahudi olan tüccarlar, Avrupa mallarının ülkeye akması ve Halep'in de bunları Güneydoğu Anadolu ve Kuzey Suriye'ye ulaştıran bir oluk hizmeti görmesiyle zenginleştiler. Sultan Abdülmecid'in mührüyle kanunlaşan reformlar, Hıristiyanların daha önce yüz yüze oldukları birtakım sıkıntı verici kısıtlamalardan kurtulmalarını sağladı. Sadece yeni oluşturulan şura-yı belediyede seslerini duyurmakla kalmadılar, aynı zamanda Uniat hiyerarşileri resmen millet olarak tanındı (Ermeniler 1831'de, Katolik Melkitler 1848'de). Daha da önemlisi, 1848'den sonra Uniat cemaatlerine yeni kiliseler inşa etme izni verildi. Yüzyıllarca süren geleneksel yaklaşımlardan sonra gelen bu dönüşüm, son zamanlarda elde ettikleri konum ve zenginliği kutlayarak yeni heybetli binalar yapmaya başlayan Katoliklerce coşkuyla selamlandı. Onların yeni düzeni onayladıklarını Tanzimat'ın giysi alanındaki sembolü olan fesi kabul etmeleri de kanıtlamaktaydı. Bahhaş, 1844'te fes giyilmesine dair emirler Halep'e ulaştığında, kimsenin buna uymadığını belirtir. Fakat 1847'de, bir grup Hıristiyan genci sarıklarını çıkararak fes giymeye karar verdi ve Abdülmecid'i açık bir biçimde destekledi.¹²⁹

Bununla birlikte, kentın Müslüman fakirleri yükselen fiyatların olumsuz etkisine maruz kalmış ve bazı durumlarda, geleneksel zanaatların

¹²⁹ Bahhaş, *Ahbar Haleb*, c. I, s. 255; c. II, s. 47. Onların giysi tarzları giderek diğer Hıristiyanlarca da izlendi, c. II, s. 191.

önemlerini yitirmesinden dolayı, geçim olanaklarını kaybetmişlerdi. Onların konumlarını daha da aşındıran bir biçimde, devlet, Müslüman uyruklarıyla ilişkilerinde değişikliğe gidiyordu. Onlar da giderek artan bir biçimde sultanı, İslamın mirasını Frenklere satan kişi olarak görmeye başladılar. Bu hoşnutsuzluklarına ek olarak devlet, bir yandan onların gayrimüslim komşuları karşısındaki ayrıcalıklı konumlarını geriletirken, taşıdıkları sorumlulukları da kişisel vergi ve genel zorunlu askerlik biçimlerinde artırmak istiyordu. Hıristiyanların ilerlemesi, Müslüman nüfusun rahatsızlık duyan unsurlarınca, geleneksel olarak yasalar tarafından kabul edilmiş üstünlüklerinin yitirilmesi olarak görülüyordu. Bu Müslümanların bazıları, yeni kiliselerin inşa edilmesini engellemeye yönelik imparatorluk buyrukları çıkarılması çabasına girişti. Bu girişimler inşaat faaliyetlerinde geçici aksamalara yol açarken, Müslümanlar bu yeni binalardan birini işgal edecek onu cami ilan ettiler.¹³⁰

Cemaatler arasındaki gerilimler, valilerin hiçbir mezhepsel taşkınlığa hoşgörü gösterilmeyeceği yönündeki uyarılarına karşın, azalmadan devam etti. Melkit Katolik Patriği Maksimus Mazlum'un Ağustos 1849'da Halep'te bir zafer alayı düzenleyerek yeni bir katedralde fazla gösterişli bir törenle mevkiine oturması bu gerilimli havayı daha da kızıştırdı. Onu katedrale kadar getiren alay hem büyük haçlar taşıyor hem de geleneksel Suriyeli kutlama tarzına uygun biçimde, tüfeklerle havaya ateş ediyordu. Bu durum bazı Müslümanlar tarafından kentin yakında Hıristiyan hâkimiyeti altına gireceğinin işaretleri olarak algılandı. Alayda tüfeklerin varlığı, Hıristiyanların silahlandığı yönündeki korkuyu güçlendirdi. Müslüman cemaati arasında Hıristiyanların 1821'de Mora'da yaptıkları gibi ayaklanmak üzere oldukları söylentilerinin yayılması, durumu daha da gergin hale getirdi.

Sultan ile Müslüman uyrukları arasındaki geleneksel bağ çözülüyordu. Müslüman-gayrimüslim ilişkilerindeki bozulma tüm Osmanlı İmparatorluğu'nda, imparatorluğun yıkıldığı 1918'e kadar süren ciddi bir sorun olacaktı; ancak Osmanlı Asya eyaletlerindeki ilk toplum içi şiddet patlaması Halep'te ortaya çıktı. Müslümanların yeni düzenden duydukları hoşnutsuzluk, 17 Ekim 1850'de, Halep'te zorunlu askerliğin başlamak üzere olduğu söylentisiyle galeyana dönüştü. Hızla büyük bir kalabalık toplandı ve Mustafa Zaid Paşa'yı görmeye giderek, kentte mecburi askerlik uygulaması olmayacağı ve son zamanlarda yürürlüğe sokulan, tüm yetişkin erkeklerden kafa vergisi alınması uygulamasının kaldırılacağı konula-

¹³⁰ Bahhaş, *Ahbar Holeb*, c. II, s. 142-46.

rında teminat istedi. Korkuya kapılan vali, kent surları dışında, Şaik Yaprak mahallesindeki yeni kışlaya sığındı; zira iyice büyüyen ve saldırganlaşan kalabalık kent merkezindeki dükkânları yağmalamaya başlamıştı. Kalabalığın öfkesi çabucak kentin kuzeyindeki zengin Hıristiyan mahallelerine yöneldi. Yeni inşa edilmiş kiliseler ve Hıristiyanların evleri yağma edildi. Avrupalı konsolosların ve önde gelen Müslümanların araya girmesi can kaybının yüksek olmasını önledi. İlk başta ölen insan sayısının yirminin altında olduğu bildirildi; bir düzine insan da daha sonra, ayaklanmada aldıkları yaralardan dolayı öldü. Bununla birlikte, maddi ve Hıristiyanların moral anlamda uğradıkları zarar çok büyüktü. 1851'de bir Osmanlı komisyonu bir zarar listesi çıkardı: İçinde Melkit Katolik patrikhanesinin, kütüphanesinin ve arşivlerinin de bulunduğu altı kilisenin yanı sıra, 688 ev ve otuz altı dükkân yağmalanmış ve kısmi hasara uğramıştı.¹³¹

Şehir bir hafta içinde sakinleşti; fakat vali hâlâ kışlada mahsurdu ve isyancı kalabalık, yerel bir yeniçeri lideri olan Abdullah el-Bebinsi'nin başında bulunduğu kendi yönetimini kurmuştu. Bu gergin durum 5 Kasım 1850'ye, kentin asilerin geldiği mahallelerini ateşe tutan İngiliz topçusu desteğindeki bir Osmanlı ordusunun gelişine kadar devam etti. Kente boyun eğdirilmesi büyük bir insan kaybına mal oldu. İngiliz konsoloslunun tahminlerine göre beş bin insan öldürüldü ve bazı mahalleler harabe-ye döndü. Bu kararlı fakat vahşi eylemle kentte Osmanlı kontrolü kesin olarak sağlandı ve 1918'e kadar da benzer bir sorunla karşılaşmadı. Hıristiyan nüfus arasında yaşanan ve 1850'deki şiddet patlamasının en az on yıl sonrasına kadar süren ortak psikolojik travma, İngiliz konsolosu J. H. Skene tarafından 1860'ta şöyle tarif ediliyordu:

Halep Hıristiyanları açık göz, para kazanmayı beceren bir halktır; ticarete kabiliyetli, evde cimri, destek bulamadıklarında sefil ve fazla korundukları zaman küstahtırlar. Onların büyük çoğunluğu sürekli bir terör hali çerçevesinde hayatlarını sürdürür. Bu sadece, 1850'de yaşadıkları kırımın yarattığı bir refleks-tir...¹³²

Osmanlı Yönetiminin Son Yarım Yüzyılı

1850'deki toplum içi şiddetin kötü etkilerini yaşayan Halep, 1860'ta Suriye'nin çoğunu sarsan mezhep çatışması kargaşasına sürüklenmekten sakındı. Yine de 1860 yazında Müslüman cemaatinin arasında, gençleri

¹³¹ İstanbul, BOA, İ Dahiliye 13493/7.

¹³² Konsolos Skene'den Sir H. Bulwer'a, 4 Ağustos 1860, Bilâl Şimşir, *Biritsih Documents on Ottoman Armenians*, c. 1 (1856-80), Ankara, 1982, s. 24.

Şam Müslümanlarının izinden giderek Hıristiyanlara karşı ayaklanmaya çağıran isimsiz mektuplar dolaşıyordu. Yakında bir ayaklanma çıkacağı söylentileri karşısında Hıristiyanlar aralarında para topladılar ve kentin daha fakir mahallelerindeki kilit unsurlara rüşvet olarak dağıttılar.¹³³ Bununla birlikte, sonuçta barışın korunmasını asıl sağlayan, Halep'in askeri valisinin ve Müslüman ileri gelenlerin bu yöndeki kesin arzularıydı. Şehirdeki İngiliz konsolosunun belirttiği üzere bu, Müslüman çoğunluğun liderlerinin Hıristiyanlara yönelik bir tavır değişikliğinden kaynaklanmıştı:

Bu eyalette dinsel hoşgörü hükümet yetkililerince açıkça dile getirilmektedir ve bu ilkenin çiğnenmesi yönünde hiçbir önemli girişim söz konusu değildir. Hatta bu hoşgörü son zamanlarda Ulema tarafından çok çarpıcı bir tarzda sergilenmiştir: Ulema sokaklarda Hıristiyanlara kötü davranan Müslümanları çeşitli kereler azarlamış ve en saygın imamların bazıı camilerde açıkça, Kur'an'dan alıntularla kanıtlayarak, Tanrı önünde tüm insanların eşit olduğu biçiminde vaazlar vermişlerdir.¹³⁴

1850 ve 1860 “olaylarından” sonra Halep sakin bir biçimde, Bowring'in daha önce kendisine biçtiği role yöneldi. Ticari ve iktisadi açıdan yüzyılın ilk yarısında uğradığı zararları telafi etmeye başladı. Bunu kısmen nüfusunun tekrar artmaya başlaması da gösteriyordu. Bu artış biraz da yeni bir göçmen dalgasının yardımıyla olmuştu. Kentin yeniden canlanan ekonomisinin çektiği bu göçmenlerin çoğu Güneydoğu Anadolu'dan gelmişti. 1849'da yapılan cizye ödeyen gayrimüslimlere yönelik bir araştırmada, 727 yetişkin erkek “yabancı” olarak sayılmıştı. Bunların çoğunluğu Ermeni isimleri taşımaktaydı ve yarıdan fazlasının iki yerden geldiği kaydedilmişti: Arapkir ve Sason. Osmanlı tarafından 1850'de, ayaklanmanın hemen öncesinde yapılan kente ait ilk nüfus sayımı, şehirde 34.000 yetişkin erkek Müslüman, 7.800 yetişkin erkek Hıristiyan ve 1.800 yetişkin erkek Yahudi bulunduğunu gösteriyordu. Yahudi erkeklerin sayısının açıkça mevcudun altında verilmesinin gösterdiği üzere, her ne kadar bu sayılar şüphe götürür olsa da, 1908 eyalet salnamesinde belirtilen sayılarla karşılaştırıldığında, 19. yüzyılın ikinci yarısında şehirdeki nüfus artışının büyüklüğü ortaya çıkar: 83.679 Müslüman, 19.320 Hıristiyan, 9.353 Ya-

133 Londra, PRO, FO 406/8, s. 378, Consul Skene to Lord Russell, 27 Kasım 1860; Leila Fawas, *An Occasion for War: Civil Conflict in Lebanon and Damascus in 1860*, Berkeley, CA: 1994, s. 77.

134 Consul Skene to Sir H. Bulwer, Aleppo, August 20, 1860, David Gillard, der., *British Documents on Foreign Affairs: Reports and Papers from the Foreign Office Confidential Print*, University Publications of America, 1984, kısım I, ser. B, c. VI, s. 1-3.

hudi, 2.562 yabancı ve 4.897 geçici yerleşimci, toplam 119.811 kişi.¹³⁵ İlginç olan, 1908'de kent nüfusunun aşağı yukarı 17. yüzyıldaki bilinen düzeyine ulaşmasıydı.

Halep'in 19. yüzyılın ikinci yarısında nüfus anlamında eski yoğunluğuna döndüğünden kuşku olmamakla birlikte, yerel endüstrisinin İngiliz ithalatına ayak uydurma kapasitesi konusu münakaşalıdır. Bu dönemde yabancılarla ticaretinde kent zarar etmişti. Bu zararın boyutlarını gösteren bir İngiliz konsolosluk raporunda sayılar şöyle veriliyordu: 1885, ithalat 1.558.368 sterlin, ihracat 998.476 sterlin; 1887, ithalat 1.618.881 sterlin, ihracat 884.895 sterlin; 1889, ithalat 1.764.510 sterlin, ihracat 980.642 sterlin.¹³⁶ Bununla birlikte, Halep'in imparatorluğun diğer bölgeleriyle olan ödemeler dengesindeki durumu da başka bir meseledir. Örneğin 1890'a ait konsolosluk raporları, kent in o dönemdeki ticaretine dair kayıtların Osmanlı limanlarından gelen veya buralara giden malları içermediğini belirtmektedir.

En yeni araştırmalar Halep'te çalışır durumdaki dokuma tezgahlarının sayısındaki düşüşe dair İngiliz konsolosluk raporlarını kuşku duymaksızın kabul etmekte ve bu özelliği İngiliz üretimi kumaş ithalinin yerel ekonomi üzerindeki tahribatının bir göstergesi olarak kullanmaktadır.¹³⁷ 1890 raporu, kentte o yıl yapılan tekstil üretiminin, sadece otuz yıl öncesindekinin ancak yüzde otuzu olduğunu iddia ediyordu. Rapor, bu düşüşün temel nedenleri olarak, Anadolu halkının Rusya'yla yapılan savaştan dolayı fakirleşmesini ve Mısır'a yönelik ticaret üzerine getirilen yeni vergileri gösteriyordu. Bununla birlikte, yakınlarda Donald Quataert bu yaklaşıma karşı çıkmış ve Halep'in kumaş üretiminin dönem boyunca gücünü koruduğunu savunmuştur. Hatta aslında bu üretimin 20. yüzyıl başlarında artmış bile olabileceğini öne sürmektedir.¹³⁸ 1890 İngiliz konsolosluk raporu, üretimde bir düşüş olduğunu belirt-

¹³⁵ İstanbul BOA, ML. VRD.CMH, 1177; Edward Barker, der., *Syria and Egypt under the Last Five Sultans of Turkey: being Experiences, during Fifty Years, of Mr. Consular-General Barker*, Londra, 1876, yeniden bas. New York, NY, 1973, c. 2, s. 297; *Salname-i Vilayet-i Halep 1326*, İstanbul, 1909, s. 224.

¹³⁶ Londra, PRO, FO 861/22.

¹³⁷ Abdul-Karim Rafeq "The Impact of Europe on a Traditional Economy: the Case of Damascus, 1840-1870", Jean-Louis Bacque-Grammont ve Paul Dumont, der., *Economie et sociétés dans l'Empire Ottoman*, Paris, 1983, s. 419-32; Meriwether, "Women and Economic Change," *Arab Women: Old Boundaries, New Frontiers*, der. Judith Tucker, Washington, DC, 1993, s. 65-83.

¹³⁸ Donald Quataert, *Ottoman Manufacturing in the Age of the Industrial Revolution*, Cambridge, 1993, s. 77-79.

Resim 2: Halep kalesinin kuzeybatıdan ve Cudeyde'nin damlarının yukarıdan bir görünümü.

mekle birlikte, Quataert'in, Halep kumaş üreticilerinin yüzyılın başında ellerinde tuttıkları Anadolu ve Irak pazarlarının çoğunda hâkimiyetlerini sürdürdükleri yolundaki iddiasını da destekler. 19. yüzyılın son onyıllarına ait diğer İngiliz konsolosluk raporları, Halep tüccarlarının kentin iktisadi hinterlandındaki bölgesel merkezlerle (Gaziantep, Diyarbakır, Musul ve Kuzey Suriye ile Güneydoğu Anadolu'da bulunan daha küçük pazar kasabaları) sağlıklı bir ödemeler dengesine sahip olduğunu anlatır.¹³⁹

Sultan II. Abdülhamid'in saltanat dönemi (1876-1909), Halep ve etrafındaki bölge üzerinde Osmanlı siyasi kontrolünün, Osmanlı yönetiminin belki sadece 16. yüzyıldaki "altın çağ"ı döneminde yaşanana denk bir biçimde, oldukça güçlü olduğu bir zaman dilimidir. Yönetimin askeri gücü bir zamanlar hâkim unsurlar haline gelen Bedevi kabilelerini hem çö-lün içlerine sürmüş hem de tamamen denetimi altına almıştı. 1860'tan sonra Kuzey Suriye buğdayı ve kumaşının Avrupa'ya ihracatında önemli bir sıçrama yaşandı. Terk edilmiş tarım arazileri üzerinde özel tasarrufa izin veren 1858 Osmanlı Arazi Kanunnamesi şartlarından yararlanan önde gelen Halepli aileler, Fırat'a kadar uzanan bölgedeki ekilebilir geniş toprakların denetimini ele geçirmeye yöneldiler.¹⁴⁰ Değişikliklerden yararlanan aileler çoğunlukla 18. yüzyıl sonlarında iltizamların kontrolü sürecinde öne çıkan ailelerin torunlarıydı. Toprağı ele geçirmeye dönüşen bu süreçte, 1864'te Fırat üzerindeki Deyrû'z-Zur'da yeni bir sancağın oluşturulması onlara yardımcı oldu. Bu idari birim, bir garnizonun da desteğiyle, Kuzey Suriye steplerinde Osmanlı denetiminin sağlanmasına yaradı ve 16. yüzyıl sonundan beri Bedevilere terk edilmiş toprakların ekilip biçilir hale getirilmesini teşvik etti.

Halep'in Müslüman seçkinleri artık güvenliğin sağlandığı kırsal alanda zenginleşmek için yeni fırsatlar yakalarken, Hristiyan ve Yahudi seçkinler daha uzaklara yönelmeye başladılar. Halepli Hristiyan tüccarlar zaten 19. yüzyıl başlarında faaliyetlerini Avrupa'ya kaydırmışlardı. Circi v. Yusuf Himsi adındaki, Marsilya'da uzun süre ikamet etmesinin ardından Fransız vatandaşlığı elde etmiş bir Rum Katoligi, İbrahim Paşa'nın Suriye'yi işgali öncesi ve sonrası dönemde Halep ihracatında önde gelen tüccarlardan birisiydi. Yüzyılın sonunda, onun Avrupa serüvenini başka birçok kişinin izledi. Kentteki İngiliz konsolosu şunları belirtiyordu:

Yerli Hristiyanlar ve Yahudiler Londra, Manchester, Liverpool ve Marsilya'ya

¹³⁹ Heinz Gaube ve Eugen Wirth, *Halep: Historische und geographische Beiträge zur baulichen Gestaltung, zur sozialen Organisation und zur wirtschaftlichen Dynamik einer vorderasiatischen Fernhandelsmetropole*, Wiesbaden, 1984, s. 256-72.

¹⁴⁰ Lewis, *Nomads ve Settlers*, s. 46-53.

yerleşip oradan Halep'teki ortaklarına mal göndermektedirler ve ülkeyi, dilini ve genel olarak mallarını kârlı bir biçimde nasıl satacaklarını daha iyi bilen bu ortaklar, Halep'te toptan satışa yönelik ithalat yapan Avrupalı ticarethanelerle boy ölçüşebilmektedirler.¹⁴¹

Bu göçmenler arasında Himsilerin yanı sıra, her ikisi de Manchester'de yerleşmiş olan Rum Katoliği Havva ailesi ve Yahudi Sittun ailesi de vardı. Önde gelen Yahudi ailelerin birçoğu da New York City'ye göçmeye başladı; bu göçlerin sürmesi sonuçta kentte geniş bir Arapça konuşan Yahudi cemaati yarattı. Aynı dönemde daha az sayıda göçmen de Filistin'e yönelde. Yeni Dünya'ya taşınmaya istekli görünmeyen Halep Rum Katoliklerinin birçoğu, yeni yurtları olarak Beyrut ve İstanbul'u seçti. İlk üne kavuşan ailelerden ikisi, 'A'ida ve Gadban, kalıcı olarak İstanbul'a taşındı. Diğer aileler bu iki kentle bağlantılarını sürdürdüler; üyeleri Cebel'i Lübnan mutasarrıflığı valileri olarak hizmet veren Kusa ve Tütüncü aileleri de bunların arasındaydı.¹⁴² Bu Halep Katolikleri İstanbul'da genel Levanten Roman Katolik nüfus içinde eridi. Başlarda bu kaçınılmaz değildi; ancak Katolik Melkitler bir millet olarak meşruiyet kazandıktan sonra bile Beyoğlu/Galata'daki Roman Katolik kiliselerine katılmaya devam ettiler, başkentin Levanten Katolik nüfusuyla evlilikler yaptılar ve iç içe geçtiler.

Halep nüfusu yüzyılın ikinci yarısında ilk yarısında olduğundan çok daha sakindi. Fakat gene de, koşullar izin verdiğinde, kendini yeniden oturtmayı beceren Osmanlı otoritesine karşı eski direnişin kalıntıları devam ediyordu. Özellikle 1878-79 kışı Halep halkı için çok çetin geçti. Havanın sertliğinin yanı sıra, Anadolu'daki Osmanlı-Rus Savaşı ciddi yiyecek kıtlığı yaratmıştı. Fiyatların artışı ve un kıtlığının yakın olduğu söylentileri sonucunda, kentin fakir halkı geçmişte birçok kez olduğu gibi ayaklandı ve merkez çarşıdaki dükkânlara saldırarak onları yağmaladı. Şehrin askeri garnizonunun komutanı Cemal Namık Paşa tam patlama noktasında, 1850 olaylarında yaşananın tam tersine, hızla duruma müdahale etti ve düzeni yeniden sağladı. Böylece yatırımları korunan seçkin Müslüman aileler bu müdahaleyi coşkuyla karşıladılar. Cemal Paşa'nın eyalet valiliğine getirilmesi için lobi faaliyetlerine başladılar ve 1880'de bu istek gerçekleşti.¹⁴³ Bununla birlikte, yeni valinin toprak reformuna yönelik girişimleri

141 Londra, PRO, FO 195/41, alıntı yapan Gaube ve Wirth, *Halep*, s. 256. İngiliz konsolosu James Skene'in, 1872'de yazdığı genel raporunda yer alan benzer bir iddia için bkz. Aleppo, FO 226/174, s. 4.

142 Engin Akarlı, *The Long Peace: Ottoman Lebanon, 1861-1920*, Berkeley, CA, 1993, s. 193-99.

143 Kamil el-Gazzi, *Nahr el-zahab fi ta'rih Haleb el-şehba*, Halep, 1923-26, c. III, s. 409-10.

söz konusu olunca, Halep'in seçkin Müslüman ailelerinin birçoğu başta-ki desteklerinden pişmanlık duydular. Cemal Paşa yedi yıl görevde kaldı; bu, bir Osmanlı eyaleti olarak kentin tarihindeki en uzun valilik sürelerinden biriydi. Cemal Paşa Haleplilerin gördüğü en iyi yönetimlerden birini sergiledi. Onun idaresine yönelik nostaljik sıcak duygular kısmen, kentte rüşdiye ve iptidadiye gibi yeni devlet okullarının açılmasındaki rolünden ve kent pazarlarına stokçuluğu ve vurgunculuğu önleyecek yeterli yiyecek maddesi sağlamasından kaynaklanıyordu.¹⁴⁴

Ne var ki Cemal Paşa herkes tarafından sevilmiyordu. Valiliğe atanmasından kısa süre sonra, Haşim el-Harrat isimli Müslüman bir işadamı tarafından kurulmuş, editörlüğünü tanınmış bir Müslüman entelektüel olan Abd el-Rahman el-Kevakibi'nin yaptığı, hem Arapça hem de Osmanlı Türkçesiyle basılan *el-İtidal* adlı bağımsız bir gazeteyi kapatmıştı. Aynı ikili daha önce, 1878'de kentte *el-Şebba* adlı Arapça bir gazete basmaya kalkmış, benzer bir sonuçla karşılaşmıştı. Sultan Abdülhamid'in kulları olan Halep valileri, 1867'de kurulan iki dilli resmi eyalet gazetesi *Fırat/Furat*'a karşı yıkıcı olabilecek bir muhalefete müsamaha gösteremezlerdi.¹⁴⁵ Kısa süre çıkıp kapanan yeraltı gazeteleri görülmesine karşın, adı daha sonra *Halep/Halab* olarak değiştirilen *Fırat*'ın tekeline son verme iddiası taşıyan bir gazete ortaya çıkmadı.

1886 Kasımında, Zirun Çıkmakiyan adlı bir Ermeni avukat, Cemal Paşa'ya suikast girişiminde bulundu. Başarısız girişimin ardından, suikastçı otuz yıl hapse mahkûm edildi. Çıkmakiyan'ın yalnız hareket edip etmediği konusunda şüpheli olduğu açıkça anlaşılan Cemal Paşa, Çıkmakiyan'ı bu başarısız suikasta teşvik ettikleri gerekçesiyle, içlerinde Husam el-Din el-Kudsi, Nafi el-Cabiri ve el-Kevakibi'nin bulunduğu bir takım Müslüman seçkinleri tutuklamaya yöneldi. Aslında muhtemelen, hayata geçirmeye çalıştığı reformların bir kısmına -ki bunların arasında toprak reformu da vardı- muhalefet eden ileri gelen ailelere gözdağı verme niyetindeydi.¹⁴⁶ Bu kişilere yönelik herhangi bir resmi yargılama olmadı ve kısa süre sonra serbest bırakıldılar. Bununla birlikte, salverilmesinin hemen ardından Kahire'ye giden el-Kevakibi, burada Osmanlı yönetimine karşı Arap muhalefatinin önde gelen seslerinden biri oldu ve Osmanlı hanedanının halifelik hakkını sorgulayan *Ummü'l-Kura* (Köylerin Annesi anlamına gelen Mekte'nin lakaplarından biri) adlı gazetesini yayımlamaya başladı.

¹⁴⁴ el-Tabbah, *A'lâm el-nubala*, c. III, s. 372-73.

¹⁴⁵ el-Tabbah, *A'lâm el-nubala*, c. III, s. 393-94, 404-409.

¹⁴⁶ el-Tabbah, *A'lâm el-nubala*, c. III, s. 381-83; el-Gazzi c. III, s. 410-11.

Osmanlı yönetiminin son yirmi yılında Halep sıkı bir biçimde imparatorlukla bütünleşti. Abdülhamid saltanatının son yılları, kenti hem kıyıda-ki Trablusşam'a hem de Şam'a bağlayan yeni demiryollarının yapımını gördü; şehrin bazı caddeleri gaz lambalarıyla, hatta tramvay hatlarıyla tanıştı. Halep'in 20. yüzyıldaki yeni yüzü, kenti Büyük Savaş'tan önceki onyılda ziyaret eden bir Avrupalı olan Mark Sykes tarafından coşkulu bir biçimde tarif ediliyordu:

Sekiz yıl önce ilk gittiğimde tipik bir Kuzey Suriye kentiydi. Kalabalık, harap pazarlarında pislik ve hastalık hüküm sürüyordu; binalara bakıldığında en göze çarpan özellikleri, yıkılmaya yüz tutmuş olmaları ve zavallılıklarıydı... Ekmekçi tezgâhlarına aç gözlerle bakarak sarsak sarsak dolaşan yarı aç askerler, şehrin hemen kapısından öteye doğru uzanan kıraç ve ekilmemiş topraklar, inşaat halinde kalmış binalar ve Müslümanların yabanıl, aptalca tutuculuğu, bir yokluk, cehalet ve çöküntü manzarası oluşturuyordu. 1906'da ise Halep bambaşka bir görüntü sunuyor. Eski kent aslında büyük oranda önceki halini koruyor; ancak pazarların çoğu yeniden yapılmış, sokaklar tamir edilmiş, iş ve ticaret hayatı durmaksızın büyümekte. Surların ötesinde, her yönde, son derece güzel ve orijinal evler boy vermekte -eskiden yerleri kaplayan çalılıklar ve bahçeler yok olmuş, yerlerini tümüyle, büyüyen şehrin yeni meydanları almış... Zenginlik, ticaret, hareket ve trafik tüm beklentilerin ötesinde artmış; bu her yönden ilerleme, sanırım, bir nedene bağlanabilir. Kentin doğusunda bulunan arazilerde tarımsal üretimin genel olarak yeniden canlanması.¹⁴⁷

Kentlerinin canlanması ve yavaş yavaş modernleşmeye doğru ilerlemesi, 20. yüzyıl başlarında çoğu Halepli için övünç kaynağı olmalıydı; fakat aynı zamanda, diğer Osmanlı-Arap şehirlerinde olduğu gibi, Müslüman, Hıristiyan ya da Yahudi olsun, kent seçkinleri, imparatorluğun yaşama şansının ne olduğu ve çöküşünün kendileri için taşıdığı anlam konusunda karışık fikirlere sahip olmalıydılar. Katolik Melkit entelektüeli Fathullah Marraş'ın parlak çocukları Fransis, Maryana ve Abdullah'ın yazınsal ürünleri, belki de şehrin seçkinleri arasındaki imparatorluğa yönelik karmaşık duyguların tipik örnekleriydi.

Üçlünün en üretkeni olan Fransis Marraş genç bir delikanlıyken babasıyla Paris'e gitti ve hayatı boyunca bir yandan Beyrut, Paris ve Halep arasında yolculuklarını sürdürürken, bir yandan da fen bilimleri, matematik ve eğitim konularında birtakım çalışmalar üretti. Avrupa'da daha uzun süre kalan erkek kardeşi ise Londra'da ve Paris'te çeşitli Arapça gazete çıkar-

¹⁴⁷ Mark Sykes, *The Caliphs' Last Heritage: a Short History of the Ottoman Empire*, Londra, 1915, s. 298-300.

ma girişimlerine katıldı; hatta amatör bir biçimde, yükselen ve Avrupa ve Kuzey Amerika'daki Arap göçmenleri etkileyen Arapçılık akımıyla da ilgilendi. Belki de en tanınmış Suriyeli kadın şair olan Maryana ise doğduğu şehirde kaldı ve hâlâ varlığını sürdüren klasik kaside türünde şiirler yazdı. Bunlardan birisini 1876'da Sultan Abdülhamid'in tahta çıkışı üzerine kaleme almış ve annesine ithaf etmişti; diğerleri çeşitli Halep valilerine yazılmıştı.¹⁴⁸

Maryana'nın şiirlerindeki konu seçiminin de yansıttığı üzere, anlaşıldığı kadarıyla Osmanlılık bazı biçimlerde kentteki baskın ideoloji olma konumunu sürdürüyordu. Beyrut, Şam ve Bağdat gibi diğer Arap şehirlerinden farklı olarak, Birinci Dünya Savaşı'nın hemen öncesinde Halep'te herhangi bir Arapçı faaliyetin ortaya çıktığına dair fazla kanıt yoktur. El-Kevakibi'nin Arapçılığa kişisel yönelişine karşın, imparatorluğun solduğu günlerde ayrılıkçı duygular, öyle anlaşılıyor ki, pek görülmemekteydi. Savaş gelip çattığında binlerce değilse de yüzlerce Halepli genç Osmanlı ordusu saflarına katıldı. Bunlar Arap Ayaklanması'nın yanında yer almadılar; ancak öte yandan, uğruna savaştıkları ve öldükleri dava için coşku duyduklarına dair de hiçbir kanıt yoktur.

1918'de imparatorluk çöktüğünde Haleplilerin kafa karışıklığı devam ediyordu; hatta gelecekte ne yapacakları konusunda bölündüler. Hıristiyan ve Yahudilerin çoğu Fransız denetiminden yana iken, diğerleri yüzlerini Faysal'ın Arap krallığına döndü. Müslümanlar arasında Fransız varlığına yönelik destek yoktu; hatta bazıları imparatorluğun Mustafa Kemal tarafından yeniden kurulmasını umut ediyorlardı. 1920'de kent Fransızlarca işgal edilince, kırsal alanda İbrahim Hannanu liderliğinde silahlı bir direniş patlak verdi. Halep'in kendisi sessiz kaldı ve Halepliler şehrin Fransız mandası altındaki Suriye'de bir eyalet başkenti olmasına razı oldular. Zaman zaman düşman olan Türkiye ve Irak devletlerinin sınırlarının ötesinde kalan geleneksel pazarlarını kaybeden Halep derin ekonomik krizlere sürüklendi. Bu durum, söz konusu pazarların Osmanlı dönemi boyunca kentin iktisadi zenginliğindeki geleneksel önemini daha da anlamlı kılmaktadır.

İKİNCİ BÖLÜM

İZMİR: KÖYDEN KOLONYAL LİMAN KENTİNE

DANIEL GOFFMAN

88

Bu şehrin 2000 kadar evi yukarı kale [Kadifekale] bayırlarına yapılmıştır. Bağ ve bahçeli saraylardır ama mamur binaları daha ziyade deniz kıyısındadır. İsmail Paşanın 1068'de [1657-58] bu şehri yaptığı yazılıdır. Ona göre 10 Müslüman, on kefre, on frenk ve yahudi, iki Ermeni ve bir kıpti mahallesi vardır. bu mahallelerde 10.300 kırmızı kiremitli büyük, güzel koniacklar vardır. Baştan başa taş duvarlı câmi, mescid, medreseler, tekkeler, darülcürria ve darülhadisler ve mekteplerle süslenmiş, zenginler yeri bir şehridir. 40 kahvehane, 70 sabunhane, 200 meyhane, 20 bozahane, 20 boyahane bir çarşı saraçhane, bir mumhane, bir gümrükhane vardır. Ancak hiç bedesten yoktur.

Evliya Çelebi (1671-72)¹

Smyrna [İzmir], iyi bilindiği gibi, birkaç yüzyıldır Doğu Akdeniz'in en önemli ticaret yeri olmuştur.

Macfarlane (1829)²

İzmir'i gözleyen, ilki bir Osmanlı, ikincisi bir İngiliz tanık tarafından kaleme alınan bu tür pasajlar, şehrin büyüklüğü ve etkisi konusunda ta-

1 *Evliyâ Çelebi Seyahatnamesi*, İstanbul, 1984, c. IX, s. 92-93 ve 96.

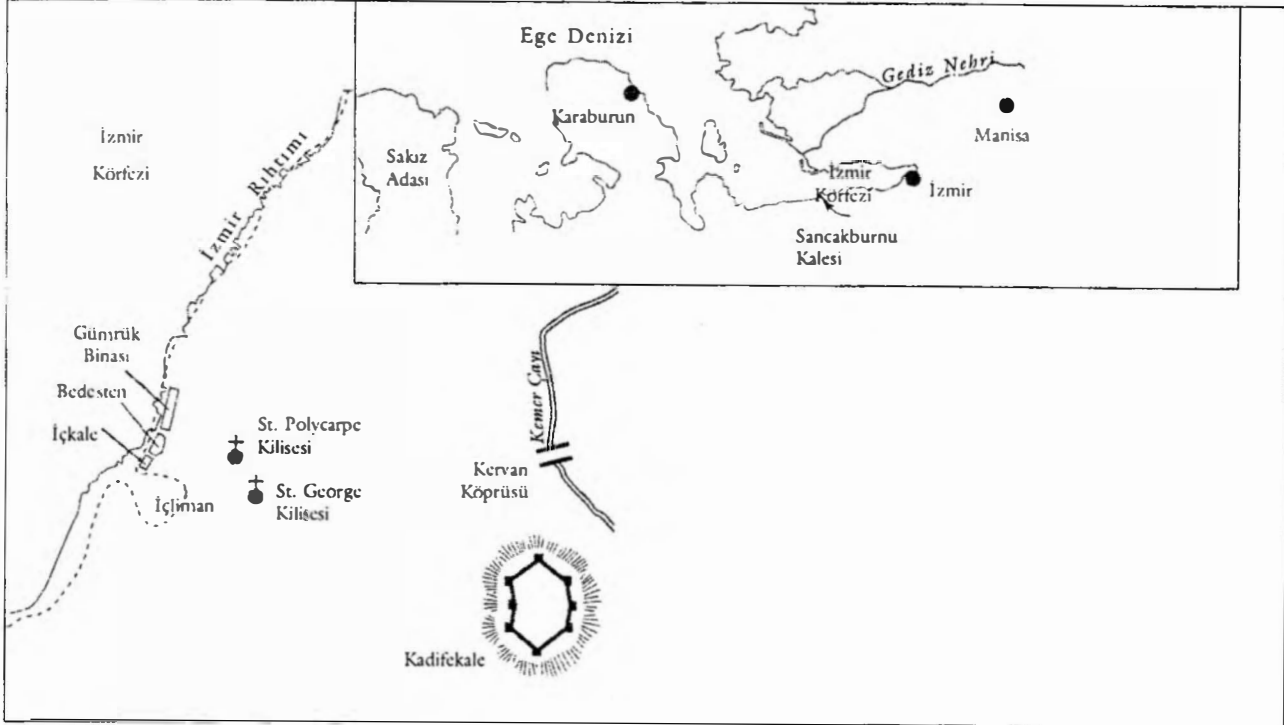
2 C. Macfarlane, *Constantinople in 1828*, Londra, 1829, s. 32.

rihçileri ciddi yanlış algılamalara sürükleyegelmiştir. Evliya Çelebi'nin kentin 17. yüzyıl sonundaki haline yönelik gözlemleri, muazzam büyüklükteki olağanüstü seyahatnamesinde sergilediği tutuma uygun biçimde, yüz­süz denebilecek kadar abartılıdır. Böylesi bariz mübalağalara rağmen, araştırmacılar sık sık onun yorumlarını ve şişirilmiş istatistiklerini tekrarlamakta ve, belki de yansıttıklarının kendine özgü­lüğü söylediklerinin çok değerli olduğu sanısı yarattığından, onları eleştiriye tabi tutmadan kabullenmektedirler. Macfarlane'in bir buçuk yüzyıl önce dile getirdiği ifade tamamen, profesyonel bir bilim adamında çok az görülen, genellikle turist ve bazen de işadamı olan yazarların kullandığı tarzın özelliklerini taşır. Bir tüccar olan Macfarlane'in kafası asıl olarak ticaretle meşguldü; gelişmeyle ya da İzmir'in 19. yüzyıldaki ticari canlılığının nedenleri konusunda pek ilgili değildi. Yazarlarının çok farklı niyetlerine karşın, bu ifadelerin her ikisi de hızlı değişim yaşayan bir yerin durağan bir "şipşak fotoğrafını" sunmaktadır. Tarihçiler uzun zaman bu tür yanıltıcı söylemleri kabullenmişler ve sonuçta kafalarında eski, değişmeyen ve çok önemli bir kent canlandırmışlardır.³

Şehre Yönelik Kurgular

Tarihçilerin uzun süre Evliya Çelebi gibi Osmanlıların ya da Macfarlane gibi tüccarların gerçek dışı yorumlarını kabullenmeleri, belki de İzmir'i onları sorgulamayı gerektirecek kadar önemsememelerinden kaynaklanıyordu. Aslında, çok değil daha yirmi yıl önce, diğer Osmanlı kentleri, özellikle de İstanbul ve Halep hakkında, Osmanlı İzmir'ine göre çok daha fazla bilgiye sahiptik. Hem Yunanlıların hem de Romalıların, şehri "Smyrna" adı altında genellikle önemli bir kent olarak kullandıklarını; Bizanslıların ondan, imparatorlarının 13. yüzyılda Konstantinopolis'ten elli yedi yıllık sürgünlüğü sırasında, bir ticaret merkezi olarak yararlandıklarını; 14. yüzyılda, önemli bir Türkmen beyliği olan Aydın­oğulları'nın, kenti Ege Denizi'ne kuvvetli bir deniz gücü çıkarma amacıyla değerlendirdiklerini; Timur'un 1402'de şehri ele geçirip yerle bir ettiğini; yaklaşık yetmiş yıl sonra Venediklilerin de aynı şeyi yaptığını; kentin 1688'de, yani İvliyâ'nın ziyaretinden on beş yıl sonra, ciddi bir deprem­den dolayı yine yerle bir olduğunu ve Macfarlane'in gittiği sırada İzmir'in yeniden önem-

3 Daha genel anlamda, Osmanlı çalışmaları hem bir zaman ya da mekânın koşullarını değerlendirme ve bunları tümüyle bir başka zaman ve mekâna da atfetme, hem de Osmanlıların kendi haklarındaki iddialarını sorgulamaksızın kabul etme eğilimlerinden mustarıptır.

Harita 2: İzmir

li ve farklı bir ticari merkez haline geldiğini biliyorduk. Bununla birlikte, Evliya Çelebi ve Macfarlane'in sağladığı bölük pörçük ve büyük oranda anlatsal malzemenin dışında, 15. ve 16. yüzyıllar arası dönem, tarihçilik açısından boş bir alan oluşturuyordu.

Halep ve İstanbul hakkında çok daha fazla bilgiye sahip olmamızın nedenlerinden biri, bu iki şehrin önemlerinin süreklilik arz etmesiydi. Osmanlılar 15. yüzyılda İstanbul'u, 16. yüzyılda Halep'i fethettiklerinde, topraktan daha fazlasını elde ettiler. Güçlü tarihi anıların da mirasçısı oldular. Halep sadece İslami ilim dünyasında başat bir konuma sahip olmakla kalmıyordu; aynı zamanda ortaçağ Akdeniz dünyasında uzun süre seçkin bir ticari merkez olarak hizmet vermişti. Bu yüzden Osmanlılar, 1516'da kenti fethettiklerinde, derhal dini inancın koruyucusu rolünü üstlendiler ve şehirden yayılan, daha önce de var olan, karmaşık ticaret ağının yöneticisi oldular.⁴ 1453'te Bizans'ın geriye kalmış unsurlarını da bozguna uğratarak Konstantinopolis'i zapt ettiklerinde ise, ticari geleneklerin yanı sıra, büyük çaplı siyasi ve ideolojik geleneklerin de mirasçısı oldular. Aslında İstanbul'un Osmanlıların kendilerini algılayış biçimleri üzerindeki etkisinin, onların kent üzerindeki etkisinden çok daha büyük olduğunu söylemek abartılı olmaz. Roma ve Bizans imparatorluklarının başkenti, İslam dünyasının "elma"sı ve Avrupa ile Asya, Ege Denizi ile Karadeniz arasındaki kavşak noktasının kontrolü, Osmanlı düşüncesinde büyük ağırlığa sahip oldu; ona sahip olmak, neredeyse tek başına, bu devleti bir yerel beylikten bir dünya imparatorluğuna dönüştürdü. Açıktır ki Halep ve İstanbul'un tarihi rolleri, bu kentleri seçkin geçmişlerine yeniden kavuşturmak ve hatta daha da ileri götürmek hususunda kararlı olan yeni fatihlerinin kafalarında çok önemli bir yer tutuyordu. Modern tarihçilik Osmanlıların duydukları ilgileri sıkça yansıtmıştır ve Osmanlıların Halep ve İstanbul takıntısı, 20. yüzyılda nispeten geniş bir ikincil literatürün ortaya çıkmasına yardımcı olmuştur.

Osmanlı İzmir'i için aynı şeyler söylenemez. Osmanlıların kent hakkında, bir Bizans ticaret merkezi (özellikle 13. yüzyılda) ya da Timur'un 15. yüzyıl başlarında Anadolu'ya yönelik hamlesinin batıdaki son durağı olarak bazı duyarlılıklara sahip olmalarına rağmen, hafızalarında İzmir'e dair en önemli anı, burasının Osman'ın, Orhan'ın ve Murad'ın bir uç gaza beyliği olarak en başarılı rakibi Aydınoğulları'nın liman şehri olmasıydı. Gerçekten de 15. ve 16. yüzyıllarda Osmanlılar Akdeniz'deki Venedik, Habsburg ve korsan filolarına karşı mücadele ederken, denizdeki gaza fa-

4 Doğu Akdeniz'deki uluslararası ticaretin aynı zamanda hem sürekli hem de esnek oluşu üzerine bkz. Palmira Brummett, *Ottoman Seapower and Levantine Diplomacy in the Age of Discovery*, Albany, 1994.

ahiyetlerinde, kendi atalarını değil, Aydınoğlu Umur Bey'i (ölümü 1348) model almışlardır.⁵ Modern tarihçilik, Osmanlının İstanbul ve Halep bağımlılığı üzerinde kafa yorduğu gibi, Aydınoğulları'nın yönetimi altındaki İzmir'e yönelik takıntısı konusunu da araştırmaktadır. Umur Bey ve torunları, Osman, II. Mehmed ve I. Süleyman gibi hayali vatansever kişilerden sayıldıkları için, Türkiye'de yoğun ilgi görmüşlerdir.⁶ Bununla birlikte, bu tür anılar Osmanlı hafızasında İzmir hakkında bir ideolojik, ticari veya siyasi merkez olarak tarihi sorumluluk duygusunun korunmasını pek sağlayamamıştır. 1425'te Osmanlı devletine kesin olarak katılmasından sonraki yüzyıllarda İzmir'e yönelik hem o dönemdeki hem de modern ilgi, sembolik ya da gerçek anlamda iktisadi veya idari önemi olmadığından, giderek daha da azalmış görünmektedir.

Kısacası, 1450'lerdeki İstanbul'un ya da 1510'lardaki Halep'in durumundan farklı olarak, 1420'lerin İzmir'i ve havalisinde Osmanlıların elde ettikleri şey, çok özel bir tarihi olmayan bir toprak parçasıydı. Sahip oldukları İslami (Halep'te), Bizanslı (İstanbul'da) ve ticari hayata dair (her ikisinde de) miraslara büyük önem veren bu imparatorluğun kurucularının, kendi Türkmen geçmişlerine (İzmir ve diğer yerlerde) fazla duyarlılık göstermedikleri kesindir. Bu yeni dünya devletinin hükümdarları için Batı Anadolu, korunacak, eski haline getirilecek veya geliştirilecek değil, topraklarına katılıp kullanılacak bir bölgeydi. Sonuç olarak, bir yandan 17. yüzyılda Osmanlı döneminde yaratılan başka herhangi bir kentten daha fazla uluslararası bir antrepo olarak ortaya çıkışı, öte yandan gelişmesini Osmanlının bilinçli çabasına ya da şehre yönelik inancına çok az borçlu olması noktasında, İzmir'in durumu bariz bir uyumsuzluk taşıyordu. Aslında kentin, Osmanlıların amaçlarından dolayı değil, onlara rağmen geliştiği de iddia edilebilir.

Osmanlı İzmir'ine yönelik gerçekçi bir yorum getirmek için anlatsal Osmanlı kaynaklarına (büyük oranda hükümdarların kente karşı kayıtsızlıklarını yansıtırlar) ya da yerel mahkeme kayıtlarına (çoğu 1922'deki büyük yangında yok olmuştur) bel bağlayamamamıza karşın, artık birbirine ekleyerek kentin en azından iktisadi ve ticari hayatına dair -muhakkak ki hâlâ tam net olmayan- bir resim çizebilecek yeterince ayrıntının bilgisine sahibiz. Aslında sadece aşağı yukarı yirmi yıl içinde, yalnızca İzmir'in tarihini gün yüzüne çıkarma yolunda düzenli tarih çalışmaları sergilenmekle kalın-

5 Cemal Kafadar, *Between Two Worlds: the Construction of the Ottoman State*, Berkeley, CA, 1995, s. 69.

6 Bkz. Tuncer Baykara'nın en yakın zamanlı hagiografya çalışması, *Aydınoğlu Gazi Umur Bey [Paşa] (1309-1348)*, Ankara, 1990.

manış, aynı zamanda çeşitli farklı tarih anlayışları ortaya çıkmaya başlamıştır.⁷ İzmir'in 16. yüzyıl sonları ve 17. yüzyıl başlarındaki yükselişinin nedenleri ve kentin 19. yüzyılda Osmanlıların "dünya iktisadi sistemi"ne entegre olmasındaki rolü meselesi, temel tarih tartışmaları arasında yer almaktadır.

Elbette İstanbul ve (daha ziyade) Osmanlı Halep'i konusundaki bilgimizin de son birkaç onyılıda çok büyük oranda arttığı söylenebilir. Bununla birlikte, İzmir hakkındaki bilgi patlamasının daha dramatik ve güçlü olduğunu iddia edebilirim; çünkü İzmir hakkında öğrenmemiz gerekenler daha fazlaydı. Bu liman kenti halen daha diğer ünlü Osmanlı şehirleri kadar çabucak hatırlanmasa da, onun Osmanlı yönetiminin son üç yüzyılında öteki bölgesel merkezleri geçtiği, zenginlik ve uluslararası nüfuz konularında başkentin kendisiyle yarışan bir ticaret merkezi olduğu artık kabul edilmektedir.

17. yüzyıl İzmir'inin oluşumunda Osmanlı merkezi yönetiminin katkısının çok az olduğu bir gerçektir. Kenti planlayan ve yaratan kentin asıl mühendisleri ve mimarları olan yerel yöneticiler, şehrin Hıristiyan Avrupalı misafirleri, onların ortakları ve zaman zaman da rakipleri olan Osmanlı Hıristiyan Ermenileri, Rum Ortodoksları, Yahudileri ve Müslümanlarıdır. İzmir'e dair kaynaklarımız bu gerçekliği ziyadesiyle yansıtmaktadır. Birçoğunun -mektuplar, seyyahların anlatımları, misyoner raporları ve günlükler- yabancılara ait olmasına karşın, bu kaynaklar İzmir'in ticari ve kültürel sürecinin izlerini sürmede ve kentin yabancı topluluklarının zihniyetini açığa çıkarmada son derece değerlidir. Fakat öte yandan bunlar bize İzmir ve çevresindeki Osmanlı toplumunun iç işleyişi konusunda çok az ipucu verir. Kısmen erken modern Osmanlı siyasi kültürünün büyük oranda sözel olmasından, kısmen de Halep, İstanbul ve başka Osmanlı kasaba ve kentlerindeki günlük yaşamın işleyişiyle ilgili çok şey öğrendiğimiz kaynağın (kadı mahkemesi sicilleri) 1850'lerden önceki İzmir için elimizde bulunmamasından dolayı, 17. yüzyıla ait Osmanlı kaynakları sıklıkla idari meseleler ve yabancıların kaygılarıyla sınırlıdır.⁸ Neticede İzmir ve

7 Osmanlı İzmir'inin tarihini yeniden kurgulama konusunda en güvenilir ve bize bu tür değişiklikler üzerinde çalışabilmemize olanak sağlayan bazı araştırmacılar Elena Frangakis-Syrett, Suraiya Faroqhi, Reşat Kasaba, Mübahat Kütükoğlu ve Necmi Ülker'dir.

8 Bu kaynak için bkz. Reşat Kasaba, "Geç dönem Osmanlı toplumsal tarihi için kaynak olarak Mahkeme Sicilleri", *Tarih ve Toplum* 14 (1985), s. 49-53. Ondan örnekler için bkz. Haim Gerber ve Jacob Barnai, *The Jews in Izmir in the 19th Century: Ottoman Documents from the Shar'i Court* (İbranice), Kudüs, 1984; bu çalışma bu belgelerin önemini kesin biçimde ortaya koyar ve sonuçta onların kaybolma trajedisini sergiler.

havalisinin Müslüman Türkleri, belgelerde yabancıları, hatta gayri Müslim Osmanlılardan bile çok daha az görülürler. İzmir'in asıl kurucuları gayri Müslim Osmanlılar aracılığıyla Osmanlı toplumuyla sık sık bağlantıya giren Batı Avrupalılar olduğundan, bilgi eksikliğinin belli bir gerçekliği yansıtması ihtimalinde ancak bir miktar teselli söz konusudur. Bu yabancılar hem dil hem de kültür gibi basit nedenlerle, Hıristiyanlarla (ve hatta Yahudilerle), Türkler ve diğer Müslümanlarla olduğundan daha rahat ilişkiye girmişlerdi.

O halde Osmanlı İzmir'ini kavrayabilmemiz konusunda hâlâ boşluklar vardır. Bu tür boşluklardan birisini kent kültürü hakkındaki bilgimizin kıtlığı oluşturmaktadır; nasıl işlemiş olabileceği ya da temel aktörlerinin kimler olduğundan öte, böyle bir unsurun var olup olmadığını bile bilmiyoruz. Aynı şekilde, kentin gelişmesinin 18. ve 19. yüzyıl Osmanlı arka planının bilgisinden de yoksunuz. Sorun arşiv kaynaklı olmaktan ziyade metodolojiktir (bir dereceye kadar da siyasidir, çünkü bazı araştırmacılara Türkiye ya da başka yerlerdeki Osmanlı belgelerini araştırma izni verilmemektedir). Bu dönem üzerinde yoğunlaşan araştırmacıların birçoğu, çeşitli modernizasyon paradigmasını izleyerek, hinterlandını doğmakta olan Avrupa merkezli bir dünya iktisadi sistemine bağlayan İzmir'e bir düğüm noktası olarak dikkat çekmektedirler.⁹ Bu çizgi, son derece verimli olmasına rağmen, aynı zamanda yeni-şarkiyatçılığa doğru eğilim göstermekte ve yerel tarihi heybetli görüntüsünün ardında ezmeye yönelmektedir.¹⁰ Sonuç olarak, özellikle geç dönem Osmanlı İzmir'indeki ticari ve idari gelişmeler göz önüne alındığında, Osmanlı arşivlerinde ve kütüphanelerde bulunan binlerce belge ve başka materyal büyük oranda bilinmezliğini korumaktadır.

Bununla birlikte, bu tür belgelerle kanıtlayamasak bile, İzmir'in gelişmesinde Osmanlı olmayan unsurların baskın rolünün, 17. yüzyıl ve sonrasında Müslüman etkinliğine mani olmadığı tahmininde bulunabiliriz. Elbette Türkler nüfus olarak belirleyiciydi ve muhtemelen kent nüfusu-

9 Bu tarih okulu Binghamton'daki New York Eyalet Üniversitesi Fernand Braudel Merkezi'yle ve onun yayın organı *Review: A Journal of the Fernand Braudel Center for the Study of Economies, Historical Systems, and Civilizations*'dir. Bu derginin önemli bir sayısı (*Port-Cities of the Eastern Mediterranean, 1800-1914* 16.4. [1993]) Osmanlı kentlerinin "dünya ekonomisi"ne eklenmesi üzerine olan çalışmaları içerir (*Doğu Akdeniz'de Liman Kentleri*, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2. baskı, 2000).

10 Bunun temsilcilerinin birçoğu, "şarkiyatçı" ekolü reddetmeleriyle ün kazanan "post-kolonyal" entelektüellerdir (bu konuda bkz. Arif Dirlik, "The Post-Colonial Aura: Third World Criticism in the Age of Global Capitalism", *Critical Enquiry* 20 (1994): 328-57). Buna karşın, Batılı eğitimleri ve modernist bakışları, onları zaman zaman sadece Batı kaynakları ve modellerini dikkate almaya sevk etmektedir -elbette etkili bir paradoks.

nun kesin çoğunluğunu oluşturma durumları hiçbir zaman değişmedi. İzmir'in çarşıları ve pazarlarında etkindiler; şehir sakinlerinin erzak ihtiyacını neredeyse tek başlarına sağlıyorlardı. Yabancıların perspektifinden bakıldığında daha önemlisi, İzmir ve havalisinde başat kişiler olan, şehrin ve bölgenin çıkarlarını temsil edebilen, sık sık da eden, hem Osmanlı memurlarına hem de ticari rakiplere karşı denge unsuru vazifesi gören “ayan”ı oluşturmalarıydı. Elbette en önemlisi de, her Osmanlı asker ve yöneticisinin kesinlikle Müslüman, muhtemelen de Türk olmasıydı. Bu durum, hiçbir Osmanlı beylerbeyinin yetkisi altında olmayan İzmir’de, özellikle zor bir gerçeklik arz ediyordu. Bu yüzden, diğer Osmanlı kent ve kasabalarından dramatik bir biçimde farklı olarak, Osmanlı kapudanpaşasının bir vesileyle ziyareti dışında, şehir kadısının gücünü sınırlayabilecek güç çok azdı; bu makam sadece Osmanlı unsurlara hizmet vermek ve hükmetmekle kalmayıp, aynı zamanda yabancı ulusların meselelerine de kesin ve cezadan muaf bir biçimde karışabiliyordu (ve birtakım kritik dönemlerde de bunu yapmıştı).

Yeni bir Dünya İmparatorluğuna Entegrasyon

Ayrıntılı bir Batı Anadolu haritası ticari bir gözle incelendiğinde, İzmir’in konumu hemen göze çarpar. Geniş ve korunaklı bir körfezin ucuna yerleşmiş, nehirler ve vadiler aracılığıyla kuzey, doğu ve güneye doğru yayılmış zengin bir hinterlanda bağlanan kent, Batı Anadolu kıyısının aşağı yukarı ortasında yer alır. Aydın, Tire, Manisa gibi önemli iç merkezlerle açılan koridorlar, İzmir Körfezi merkezli ışınlar gibi yayılır. Bu yerin taşıdığı üstünlüklerin kesinlikle farkında olan Eski Yunanlılar burada, “Smyrna” adıyla, İyonya’nın, hatta aslında Yunan dünyasının önde gelen merkezlerinden biri olacak bir yerleşim birimi kurdular. İzmir’i çoğumuz Homeros’un muhtemel doğum yeri ve Yedi Havari Kilisesi’nden birisinin bulunduğu şehir olarak hatırlarız. Hıristiyanlığın ilk piskoposlarından birisi olan Polykarpos, 155 yılında burada şehit edildi. Kent geç Bizans yönetimi altında zayıf düştü; Malazgirt Muharebesi’nden (1071) sadece beş yıl sonra Türkmen yağmacıların eline geçti. Bunu izleyen yaklaşık yirmi yıllık süreçte, 1093’te Bizanslılar tarafından yeniden alınana kadar, genellikle Türkmen Çaka Bey’in yönetimi altında, korsanlık etkinlikleri için bir merkez haline getirildi. Kent tekrar ancak 13. yüzyıl başlarında, 1204’te Latinlerin Konstantinopolis’i işgal etmesinin Bizans imparatorunu yaklaşık altmış yıllık bir sürgün başkenti kurduğu İznik’e taşınmaya zorladığında önem kazandı.

Bizans'ın yaşadığı bu kaos döneminde, Smyrna, mücadelesi sadece Konstantinopolis'i yeniden alma çabasından ibaret olmayan, ayrıca doğudan gelen ve imparatorluğu sel gibi kaplama tehlikesi taşıyan yoğun göçebe Türkmen ve Moğol akını durdurmakla da uğraşmak zorunda kalan Bizans İmparatorluğu'nun ticaret merkezi olarak serpilip gelişti. İroniktir ki Bizanslılar sadece başkentlerinin kontrolüne sahip olmadıkları dönemde başarı kaydettiler. Konstantinopolis'in 1261'de yeniden ele geçirilmesiyle, imparatorluk yönetiminin ilgisi Balkanlar üzerinde yoğunlaştı. Bizanslılar, Kuzeydoğu Anadolu'daki sınırlarını tahkim etme yönünde oldukça gelişigüzel birtakım girişimlerde bulunmalarına karşın, Smyrna'yı Ceneviz kontrolüne, Anadolu'nun geriye kalanını da fiilen Müslümanlara bıraktılar.

Gerçekten de yetmiş yıl içinde tüm bölge İslam adına savaşan Türkmen savaşçı gruplarının eline geçti ve Batı Anadolu kıyısı boyunca bir dizi küçük beylik kuruldu.¹¹ Anadolu'nun kuzeybatı köşesinde bir toprak parçası koparan Osmanlıların batı ve güneyine doğru geniş bir yay biçiminde, Karesi, Saruhan, Aydınöğlü, Menteşe ve Teke uç beylikleri yer alıyordu. Ortabatı Anadolu'nun vadilerinde bir hanedanlık kuran Aydınöğulları, en ünlü beyleri Gazi Umur Bey'in idaresi altında, önce Smyrna'nın civarını, sonra da, yaklaşık 1328'de kentin kendisini ele geçirdiler. Bununla birlikte Aydınöğulları atalarının yolundan ayrılmadılar ve bu liman kentini başkentleri yapmadılar. Hanedan, saldırıya açık bu kıyı kentine taşınmadı; yönetim yeri, bir iç kesim kenti olan Aydın olarak kaldı. Bu kararın hikmeti otuz yıl sonra Haçlılar şehrin aşağı kesimlerini, eski liman kalesi St. Peter'le (sonraki adıyla İç Kale) birlikte ele geçirince anlaşıldı. Haçlılar burayı, Timur'un 1402'de Batı Anadolu'yu yakıp yıkarak ilerleyişi sırasında kaleyi de tahrip etmesine dek, ellerinde tuttular. Zaferinin ardından Timur, Ortabatı Anadolu'nun birçok yerinin yanı sıra İzmir'i de Aydınöğullarına geri verdi ve kentin denetimi 1425'e kadar onlarda kaldı. O yıl Aydınöğlü II. Umur'u tahtından indirerek idam ettiren Osmanlı sultanı II. Murad, İzmir'i ve II. Umur'un diğer topraklarını yeniden büyümekte olan ülkesine kattı.

Osmanlıyla geçen ilk yüzyıllarda tüm Batı Anadolu kıyısı, başkenti İstanbul için bir "meyve sepeti" olarak tutma amacıyla, bölgenin ticari işleyişini hararetle sınırlama arayışındaki bir yönetime esir oldu. 16. yüzyıl sonlarında Babiâli'nin İzmir ve civarındaki temsilcileri için çıkardığı buyrukların çoğunun İstanbul için tahsis edilen meyve ve hububatın temini, stokçu-

11 Bu geçiş süreci üzerinde epey çalışıldı. Yakın tarihli tarihsel bir değerlendirme için bkz. Kafadar, *Between Two Worlds*.

luğu ve kaçakçılığı hakkında olması, yönetimin bakış açısını yansıtır ve aynı zamanda da nispi etkisizliğini akla getirir.¹² Genelde “iaşencilik”¹³ olarak nitelenen bu politikanın temel hareket noktası, serpilip gelişen başkentin yiyecek ihtiyacının sağlanmasını güvence altına almaktır. Belki de Osmanlılar bölgenin kültürel geçmişine karşı hiçbir özel yükümlülük hissetmedikleri için, bu strateji Batı Anadolu’da özellikle sıkı bir biçimde izlendi. Kısacası yönetim ne İzmir’de ticareti teşvik etti, ne de böyle bir antreponun getirebileceği paraya sıcak baktı. 19. yüzyılda da aynen süren bu merkezîyetçi siyaset ısrarı Osmanlıların hem 1600’lerin merkantilizmine hem de 1800’lerin serbest ticaretine yönelik gönülsüzlüğündeki sürekliliği gösterir.¹⁴

15. ve 16. yüzyılların büyük kısmında, Babiâli Batı Anadolu’nun ürün ve zenginliğinin çoğunu İstanbul’a akıtmakta başarılı oldu. Bu yaklaşımın sonucunda, girintili çıkıntılı Batı Anadolu kıyı hattı benek benek, nüfusları asla iki ya da üç bini geçmeyen küçük kasabalarla bezendi. Ayasoluğ, Kuşadası, Foça, Menemen ve İzmir gibi yerleşim birimlerinde oturanlar, zengin Anadolu vadilerinin bol bol sunduğu hububat, kuru üzüm, incir, portakal, pamuk, yün ve diğer ürünleri sağladılar; İstanbul’dan gelen gemiler, Osmanlı İmparatorluğu’nun başkentini beslemek, giydirmek ve büyütmek üzere, bu ürünleri taşıdılar. Bununla birlikte, bu merkezi kumandaya dayalı ekonomi tamamen kapalı da değildi. Osmanlı yönetimi Venediklilere, Cenevizlilere ve diğer Avrupalılara, Anadolu ürünlerine, daha da önemlisi Anadolu kıyılarına kadar gelen İran ipeğine ulaşabilmeleri için sınırlı da olsa izin veriyordu. İzmir bu ticari faaliyette de büyük rol oynamıyordu. Bu ipek ticareti için tercih edilen yer Çeşme kasabasıydı; oradan gemilere yüklenen ipek Ceneviz kontrolü altındaki Sakız Adası’na götürülüyordu. İzmir muhtemelen daha ziyade gayri resmi ticaretle ilgileniyordu. Kaçakçılar Ege adaları üzerinden ve Anadolu kıyısının sayısız koyları, körfezleri ve yarımadaaları arasında ticaretlerini kârlı bir biçimde yürütüyorlardı. Buralardaki kasabalarda yaşayanlar da kanun dışı ticari faaliyetlerde bulunuyorlar, -özellikle hububatın kıt olduğu İtalya ve başka yerlere ihraç edilen- hububat ticaretiyle ilgileniyorlardı. Ancak bu tür faaliyet-

12 Daniel Goffman, *Izmir and the Levantine World, 1550-1650*, Seattle, WA, 1990, s. 33-45.

13 Bu konuda bkz. Suraiya Faroqi, *Towns ve Townsmen of Ottoman Anatolia: Trade, Crafts ve Food Production in an Urban Setting, 1520-1650*, Cambridge, 1984.

14 Bu konuda bkz. Bruce Masters, *The Origins of Western Economic Dominance in the Middle East: Mercantilism and the Islamic Economic in Halep, 1600-1750*, New York, 1988 ve Halil İnalçık ve Donald Quataert, *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1914*, Cambridge, 1994. Karşıt bir değerlendirme için bkz. Brummett, *Ottoman Seapower and Levantine Diplomacy*.

ler oldukça sınırlıydı ve Babiâli'nin kendi kendine yetme sistemi yüzyılın büyük kısmı için sağlam bir biçimde devam etti.

Entegrasyondan Tekil Serbest Ticarete

16. yüzyıl sonlarında içte ve uluslararası planda yaşanan birtakım değişiklikler bu devlet zorlamasına dayalı, devlet maliyesince yürütülen ve merkezîyetçi iktisadi sistemin çözülmesine zemin hazırladı. Her şeyden önce, 17. yüzyıla girerken Habsburg ve Safavi imparatorluklarına karşı verilen uzun savaşlar sırasında, Osmanlı yönetimi bir dizi askeri ve mali ıslahata başvurdu. Bunların belki de dönüşüme en uygun olanı, devletin askeri yapılanmasında hızlı ve sürdürülmesi olanaksız bir genişlemeye gidilmesi ve sonuçta mülksüz, işsiz ve silahlı insan gruplarının yaratılmasıydı.¹⁵ Bu yeniden yapılanma başkentin gücü karşısında yerel unsurların gücünü (otoritesini olmasa da) artırarak İstanbul ile taşra arasındaki ilişkilerin dönüşmesine yardım etti. Öyle ki eşkıya liderleri, önde gelen yerel otoriteler ve aileler karar alma süreçlerine daha fazla karışır oldu. Bu tür değişiklikler Osmanlı'nın Batı Anadolu'ya yönelik iktisadi politikalarını doğrudan etkiledi. Çünkü İstanbul artık yerel ileri gelenlerin, gümrük görevlilerinin ve kadıların, imparatorluğun tüccarların pamuk ve hububat stokçuluğu ya da kaçakçılığı yapmalarına izin verilmemesi yönündeki bir buyruğunu yerine getirip getirmeyeceklerinden, taşradaki askeri yetkililerin saldırgan bir tavra girip girmeyeceklerinden ya da Batı Anadolu ve imparatorluğun diğer bölgelerindeki kanun dışı silahlı çeteleri ele geçirmek için etkili bir çaba harcıyıp harcamayacaklarından emin değildi.¹⁶

Tam aynı dönemde Osmanlı yönetimi, Hıristiyan Avrupa'yla olan siyasi ve iktisadi ilişkilerinde de köklü değişikliklere gitti. Aşağı yukarı 1600'e kadar gelen süreçte Osmanlılar Avrupa'daki diğer güçlerin gözünü tamamen korkutmuştu. Bu, Osmanlıların adım adım Batı Akdeniz'e ve Kuzeybatı Balkanlar'a girdiği Kanuni Sultan Süleyman devriydi. Bu sırada Hıristiyanlık yer yer hizip çekişmeleri yaşıyor, Avrupa'nın hâlâ Katolikliğe bağlı unsurları Müslüman hasımları karşısında kayıp üstüne kayıplar veriyordu. Böylesi bir durumda, siyasi ve iktisadi gelişmelerin akışını Müslüman Osmanlı İmparatorluğu belirliyordu. Bu çarpık ilişkinin baş araçları, önce Floransa, Cenova ve Venedik'e, Reform'un ardından da Kuzey Avrupa'da Atlas Okyanusu'na kıyısı olan ülkelere Babiâli'nin zaman za-

¹⁵ Bu olgu konusunda özellikle bkz. Halil İnalcık, "Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire, 1600-1700", *Archivum Ottomanicum* 6 1980, 283-337.

¹⁶ Bkz. Goffman, *Izmir and the Levantine World*, s. 25-49.

man ihsan ettiği ticaret anlaşmalarının (kapitülasyonlar) yanı sıra lobicilik, rekabetçilik ve rüşvetçilikti.

Bu kapitülasyonların görünüşte şeriat hukukuna uydurulmuş teorik temelleri, 1600'den sonra değişmedi;¹⁷ bununla birlikte, ticari işleyişin tarafları arasındaki ilişkilerin durumunda farklılaşma yaşandı. 17. yüzyıl başlarında Osmanlılar Batı Avrupalılara, giderek artan bir biçimde, siyasi ve iktisadi eşitleri gibi davrandılar. Bu hissedilmesi zor bir değişimdi. Yine de dikkatli bir gözlemci, denge getirici Zitvatoruk antlaşmasıyla (1606) neticelenen Osmanlı ve Habsburg imparatorlukları arasındaki yıpratıcı mücadeleye ya da İngilizlerin ve Felemenklerin Doğu Akdeniz'de fazla zarar görmeden dolaşan yeni tip gemilerine veya İngilizlerin 1640'larda ve 1650'lerde Osmanlı siyasetçi ve yöneticilerini yönlendirme politikalarına ya da hatta Atlas Okyanusu'na kıyısı olan ülkelerin Osmanlı ülkesinde yeni pazarlar ve değişik mallar bulmaya yönelik enerjik ve sıklıkla izinsiz arayışlarına bakarak bunu görebilirdi. Bu gelişmeler, Batı Avrupa'nın dünyanın geri kalanıyla ilişkilerinde dramatik değişiklikler yaratan unsurlardı. Söz konusu değişimi en açık biçimde sembolize eden, Felemenklerin ve İngilizlerin, ipek ve baharatın Doğu'dan Bursa, Halep ve İskenderun üzerinden Batı'ya taşındığı eski ticaret yollarını felce uğratmasıydı. 17. yüzyılda yer yer, bazen de etkin bir biçimde sergilenen direnişe rağmen, İngilizlerle Felemenkler 1700 civarında Hint Okyanusu'ndaki ticari faaliyeti kesin bir biçimde yeniden organize etmeyi başardılar ve malların çoğunu Avrupa'ya Ümit Burnu üzerinden göndermeye başladılar.¹⁸

Bu yenilikler birçok Osmanlı antreposunun zayıflamasına yol açtı ve diğerlerini de ticari faaliyetlerini yeniden yapılandırmaya zorladı. Hem Bursa hem de Halep süreçten kötü bir biçimde etkilendi; fakat yerli ipek ve İran ipeği onları tümüyle yıkılmaktan korudu ve sonuçta ciddi iyileşmeler sağladı. Bununla birlikte, paradoksal bir biçimde, değişiklikler Batı Anadolu'nun, özellikle de 16. yüzyılda bir köyden pek de büyük olmayan İzmir'in büyük çapta ilerlemesini hızlandırdı. İzmir'de muhtemelen iki bin kadar Müslüman Türk, çok az sayıda da Rum yaşıyordu.¹⁹ Bunların bir kısmı meyve ve sebze yetiştiriciliğine ek olarak hem onaylı hem de ka-

¹⁷ İnalçık ve Quataert, *Economic and Social History*, s. 188-90.

¹⁸ Niels Steensgaard, *The Asian Trade Revolution of the Seventeenth Century: the East Indies Companies and the Decline of the Caravan Trade*, Chicago, IL, 1974.

¹⁹ Bu döneme ait, Başbakanlık Osmanlı Arşivi (bundan sonra BOA), Tapu-Tahrir defterleri 537'de bulunan elimizdeki tek istatistiğe (güvenilir veya değil) göre. Bu kaynak konusunda bkz. Goffman, *Izmir and the Levantine World*, s. 13-18 ve İnalçık ve Quataert, *Economic and Social History*, s. 103-19.

nun dışı bir biçimde bölgesel ticaretle uğraşıyorlardı. Buna karşın, 1640 dolaylarında kent artık otuz beş ya da kırk binlik nüfusa sahipti. Bu insanların geçimlerini temelde bölgesel ve uluslararası ticaretle sağlıyorlardı.

Bursa ve Halep gibi eski ticaret merkezlerine zarar veren aynı küresel dönüşümler İzmir'in aniden bir dalga gibi kabarmasına yol açtı. Baharat ticaretindeki hasar sadece Ortadoğu pazarlarında kriz yaratmakla kalmadı, aynı zamanda Osmanlı ve yabancı tüccarları alternatif ticari alanlar arayışına zorladı. Bunları da Osmanlı İmparatorluğu ve İran'da üretilen ipeğin yanı sıra, Batı Anadolu kaynaklı ürünlerde buldular. Bu tüccarlar artık, mali politikalarını korumakta kararlı güçlü bir merkezi yönetimle uğraşmak zorunda da değildiler. Bu, Babıâli'nin duruşunu birden değiştirdiği anlamına gelmiyordu; ancak yönetimin merkeziyetçi kurgularını dayatabilme kapasitesi düşmüştü.

Bununla birlikte, İzmir'in gelişme sürecini tetikleyen sadece küresel ve iktisadi faktörler değildi. Açık ve kararlı bir bilinç eksikliği de başat etkenlerdendi. Basit bir biçimde İstanbul'un ve Osmanlı'nın maddi ihtiyaçlarını karşılayan bir yer olması dışında, Batı Anadolu'nun tarihi misyonuna dair hiçbir net yaklaşım yoktu ve bu bölge belli bir süreç boyunca hiçbir yönlendirici inisiyatif üstlenememişti.

Yine de İzmir doğal bir jeopolitik bölgenin kalbinde yer alıyordu ve Felemenk, İngiliz, Fransız ve Venedikli tüccarlar 17. yüzyıl başlarında Ermeni, Rum, Yahudi ve Müslüman Osmanlı ticaret adamlarının yanı sıra, yerel memurlar ve eşkiya gruplarıyla yan yana gelerek İstanbul'un ciddi askeri ve parasal sorunlarının yol açtığı boşluğu doldurmaya yöneldiler. Kısacası, 17. yüzyıl Batı Anadolu'sunda, tam anlamıyla devletçi Osmanlı iktisadi ve toplumsal yapısı içinde, Hansa Birliği'yle ya da Rönesans İtalya'sının kent devletleriyle çarpıcı benzerlikler gösteren bir tarzda, yenilikçi bir *laissez-faireci* oyuk açıldı.

Göbeğinde İstanbul'dan ziyade İzmir'in yer aldığı tek bir ticaret ağı, hükümetin sık ve şiddetli protestolarına rağmen hızla gelişti. Bu süreç gayet basit bir biçimde işledi. 1610'larda ve 1620'lerde Felemenk, İngiliz, Fransız ya da Venedikli tüccarların temsilcileri Halep, Bursa veya İskenderun'da kârlı ticari faaliyet yürütebilecekleri umudunu büyük oranda kaybederek İzmir'e ve diğer Batı Anadolu liman kasabalarına gelmeye başladılar. Zaman zaman tekstil ürünleri satmak ya da kuru üzüm, kuru incir, pamuk veya yün satın almak, hububatı da hem satın almak hem de kaçakçılığını yapmak üzere küçük komisyonlar oluşturdular. Bu tür adamlar ya pazarlık ve değiş tokuş yapmak üzere, geleneksel seyyar satıcılara çok fazla benzer bir biçimde hareket ederek, Menderes ve Gediz Nehirlerinin va-

dileri boyunca maceralı yolculuklara çıkıyor ya da işlerini, bölgeye bu süreçle eşzamanlı yerleşen Ermeni, Rum, Yahudi ve Müslüman simsarlar üzerinden yürütüyorlardı.²⁰ Bol kazanç doğal olarak yeni yatırımlara ve gittikçe büyüyen, karmaşık bir örgütlenmeye yol açtı; öyle ki 1640'larda girift bir ticaret ağı tüm Batı Anadolu eyaletlerini birbirine bağlayarak ticari malları ve insanları bu ağın çekirdeğini oluşturan İzmir'e sürükledi. Aslında İzmir iki ağın büyüyen bağlantı noktası olarak işlev gördü: Birisi, Amsterdam, Londra, Marsilya ve Venedik'ten gelen konsolos ve ticari temsilcilerin temsil ettiği, bir dalga gibi gelen Batı Avrupa ticari canavarlarının dokunacıydı. Diğeri, bu canavarlara yiyecek toplayan, temelde gayri Müslim Osmanlıların temsil ettiği çekirdekti: İzmir, erzak dağıtılan bir pencere kafesi misali, malların toplandığı merkez hizmeti gördü. Buradaki temel yenilik, toplanan malların gemilerle İstanbul'a değil, Batı Avrupa'ya nakledilmesi idi.

Yeni Ekonomik Düzenin Manipüle Edilmesi ✕

Venedikli tüccar Nicholas Orlando Batı Anadolu'daki bu yeni sistemin en maharetli mimarlarından biriydi. Önce tüccar daha sonra da Felemenk konsolosu olarak sürdürdüğü çalışma hayatı İzmir'in yeniden canlanışının ilk onyıllarını kapsar ve bu tür araçlarla Osmanlı uyrukları ve yöneticileri arasındaki karmaşık ilişkilerin yürütülüş biçimini sergiler. Kuramsal olarak, Orlando gibi bir tüccar kapitülasyonların oluşturduğu ilkeler çerçevesinde hareket ederdi. Oysa Hıristiyan Avrupalının bakış açısına göre böylesi bir belge bir antlaşma olarak görülmele birlikte, Osmanlılar için onun anlamı tamamen farklıydı. Osmanlı yöneticileri, İslami bir devletin temsilcileri olarak, bu tür bir kâğıt parçasını bir *ahidname*, yani onaylı bir imtiyaz garantisini olarak değerlendiriyorlardı.²¹ Osmanlı yönetimi Osmanlı Ortodoks Rum cemaatiyle, Dubrovnik balyosuyla ve birçok Osmanlı uyruğu halklarla benzer anlaşmalar imzalamış ve bu yabancıları aynı biçimde, İslam hukukuna uymayı kabul eden tebaa *taifeler* veya *milletler* olarak formüle etmişti.²²

Sonuç olarak, kendini Osmanlı memurları veya uyrukları ile yasal bir münakaşa içerisinde bulan Orlando gibi yabancı bir tüccarın izlemesi gereken prosedürler bir Osmanlı millet mensubunun izlemesi gerekenlerle

²⁰ Steensgaard, *Asian Trade Revolution*, s. 22-59.

²¹ Bkz. Halil İncalcık, "İmtiyazat", *Encyclopedia of Islam*, ikinci baskı, Leiden, 1960.

²² Bkz. Daniel Goffman, "Ottoman Millets in the Early Seventeenth Century", *New Perspectives on Turkey* 11 (1994), S. 135-58. İncalcık da aynı noktaya güçlü bir vurgu yapar, *Economic and Social History*, s. 189-92.

aynıydı. Kentin kadısına bir arz sunabilir, kadı da bunu ya kendi mahkemesinde çözüme bağlar ya da, yabancının ısrarı durumunda, şikâyeti Babîâli'ye iletirdi. Merkezi (İslami) hükümet büyükelçiler ve nüfuzlu çevreler tarafından akıl verilerek çoğunlukla etkilenir, ardından da meselenin kesin ve değiştirilemez çözümünü bildiren bir ferman yayımlanırdı (en azından ideal biçimi buydu). Bu işleyiş tarzı sadece Babîâli'nin eyaletleri üzerindeki iktidar ve otoritesini sürdürmesine yaramakla kalmıyor, aynı zamanda Avrupalı tüccarlara böyle -kendilerine- yabancı bir ortamda ticari faaliyetlerini yürütmeleri için güvenilir bir altyapı ve yüksek kârlar peşindeki Avrupalı ticaret kumpanyalarına dikkate değer bir siyasi güç sağlıyordu.

Bununla birlikte, İslam hukukunun temel ilkeleri üzerine inşa edilen bu yapı 17. yüzyıl başlarında çökmeye başladı. Konsolos ve tüccarların İstanbul'dan taleplerde bulunmaya devam ettiği, rüşvetçi memurlar arasında çetevari grupların varlıklarını sürdürdüğü ve Babîâli'nin hâlâ hükümler verdiği bir gerçektir; ancak yönetim, kararlarını uygulama konusunda daha az etkiliydi (eskiden de ne kadar etkili olduğu çok tartışmalıdır). İmparatorluğun bu tökezlemesi taşradaki yetkililere daha geniş hareket alanları açtı ve Orlando ile onun gibi başka unsurlar, Batı Anadolu'daki bu boşluğu dolduracak bölgesel güçleri tespit ederek ve onlarla anlaşarak değişen manzaradan yararlandılar.

Ortaya çıkan bu yerel otoriteler arasında, ateşli silahların yaygınlaşmasından ve merkezi yönetimin Batı Anadolu'da imparatorluğun diğer bölgelerindeki yarı özerk mülkleri bölümlenme ve dağıtma konusundaki denetiminin gevşemesinden yararlanan "savaş lordları" da vardı. Orlando'nun belki de en dikkate değer anlaşması, bu tür unsurlardan birisi olan ve 1620'lerde terhis edilmiş Osmanlı askerleri ve firarilerden geniş bir grup oluşturarak Manisa civarındaki bereketli toprakların çok büyük bir kesiminin denetimini eline geçiren "eşkıya" Cennetoğlu'yla yaptığıydı. Felemenk büyükelçisi 1625'te Babîâli'ye, Orlando ve İzmir'deki Felemenk tüccarların "Cennetoğlu'nun eşkıyalarının kendilerine zarar vermemesi için ona bir mektup ve haraç gönderdiklerini" bildiriyordu.²³ Felemenk konsolosu, Cennetoğlu'na "koruma parası" ödemeyi kabul ederek, Osmanlı yönetimine ağır geçiş vergileri ve fazla yük bedelleri ödemekten kurtulma ve kendisi ile yanında yer alan unsurların İzmir'de oluşturdukları ticari örgütlenmeyi İstanbul'un tahakkümünden uzak tutma konularında başarı kaydetti.²⁴

23 BOA, Maliyeden Müdevver 6004, s. 124.

24 Bu kavramın devlet yapılanmasındaki önemi için bkz. Frederic Lane, "Economic Consequences of Organized Violence, *Journal of Economic History* 18 (1958), s. 410-17.

Daha genel anlamda ise, ayrıcalıkların böylesi bariz kötüye kullanılması kapitülasyonların Osmanlıların düşündüğü tarzdan uzaklaşmasına ve daha ziyade uluslararası diplomasi ve kanunlardan muaf olma (extraterritoriality) anlamında bir Avrupa tarzının ortaya çıkmasına yönelik bir eğilimi gösterir.²⁵

1630'lar ya da 1640'lara gelindiğinde Batı Anadolu, iktisadi yapı ve nüfus açısından yeniden şekillenmişti. Dağınık duran, nispeten tek tip kasaba ve köyler artık, Osmanlı yöneticileri ve gezgin satıcılar tarafından gelişigüzel birbirine bağlanmaktan ziyade, hem nüfus hem de endüstri anlamında hep birlikte İzmir'e yöneliyorlardı. Müslüman Türkler ve diğer Osmanlı uyrukları Manisa, Aydın, Kuşadası, Çeşme ve Menemen gibi Batı Anadolu kasabalarından buraya akıyorlardı. Daha uzak yerlerden gelen topluluklar vardı: İran İsfahan'ının yanı sıra Halep ve Bursa'dan Ermeniler; Sakız ve diğer Ege adalarından Rumlar; Osmanlı toprakları ile İber Yarımadası, İtalya ve diğer Hıristiyan bölgelerden Yahudiler; Felemenkler, İngilizler, Fransızlar, Venedikliler. Bunların hepsi, görece özerkliğinden ve yeni oluşan zenginliğinden yararlanmak üzere İzmir'e üşüştiler.

Sakız da, İzmir'in yükselişiyle zenginlikleri kısıtlanan çok sayıdaki bölgesel merkezden birisiydi. Anadolu kıyısı açıklarında, tam İzmir Körfezi'nin karşısında yer alan bu ada liman kasabası, 16. yüzyılın büyük kısmında, Hıristiyan ve Müslüman dünyalarının bağlantı noktası olarak hizmet görmüştü. 1566'da Osmanlılarca fethedilene kadar bir Cenevizli asilzade ailesinin yönetimi altındaydı. Ada sadece bir miktar ipek üretmekle ve sakız üretiminde tekel olmakla kalmıyor, aynı zamanda Anadolu topraklarında yetiştirilen meyve ve hububatın Batı Akdeniz dünyasına ulaştırılmasında bir kanal işlevi görüyordu.²⁶ En önemlisi, Anadolu'yu geçen çok sayıda İran ipek kervanının yolu Anadolu liman kasabası Çeşme üzerinden Sakız'a ulaşıyor ve orada Avrupalı gemilerine yükleniyordu.²⁷ Osmanlı yönetimi altında medeniyetlerin buluşma noktası konumunu kaybeden Sakız, bir nakliye merkezi olarak önemini büyük oranda yitirdi. Artık gemiler İzmir'de ve diğer anakara limanlarında daha verimli ve ucuz yükleme boşaltma yapabiliyorlardı.

Yine de adanın fatihleri buranın itibarını sürdürme arayışındaydılar. Bu strateji, İstanbul'un tüm potansiyel rakiplerinin önünü kesme yönündeki

25 Bu, Osmanlı otoritesinin tümüyle kırıldığı, Osmanlı meşruiyetinin çok fazla azaldığını iddia etmek değildir. Osmanlılar adaptasyonda ustaydılar. 17. yüzyılda Batı Anadolu'da bu konudaki gelişmeler için bkz. Karen Barkey, *Bandits and Bureaucrats: the Ottoman Route to State Centralization*, Ithaca, NY, 1994, özellikle s. 189-228 (*Eşkî-yalar ve Devlet*, İstanbul Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999)..

26 Bkz. Goffman, *Izmir and the Levantine World*, s. 55-64.

27 Inalcık ve Quataert, *Economic and Social History*, s. 226-27.

Osmanlı siyasetine uygundu. Sakız'ın malların aktığı bir kanal olarak tarihten gelen rolünü sürdürme teşebbüsü, hükümetin muhafazakârlık anlayışını yansıtması açısından önemlidir. Bununla birlikte Osmanlılar bu girişimlerinde başarısız oldular. Bunun nedeni sadece Sakız'ın artık İslam ve Hıristiyan dünyaları arasında bir köprü (en azından iktisadi anlamda) olmaması değildi; ayrıca tüccarlar de şimdi adayı gözden çıkarabilecek durumdaydılar ve öyle de yaptılar. Sonuç olarak, aksi yöndeki açık Osmanlı çabalarına karşın,²⁸ fethedilmesinden sonraki elli yıl içinde, konsoloslar ve adanın başlıca Rum tüccarları anakaraya taşındılar ve Sakız kasabasındaki tüccarlar neredeyse tamamen kendi çevrelerindeki üretime (özellikle sakız ve daha kaba ipek) bel bağlamak zorunda kaldılar.

İzmir'in gelişmesi, Manisa ve diğer Batı Anadolu kent ve kasabalarının iktisadi ve ticari işleyişini de değiştirmişti. Örneğin Manisa, hem Gediz Nehri hem de Sipil Dağı'na bitişik cömert bir vadide yer alır. Nehir kasabaya geniş pazarlara ulaşma imkânı bahşederken, dağlar da hem onu koruyor hem de Türkmen hayvan yetiştiricilerinden et, deri ve halı gibi ürünler elde etmesini sağlıyordu. Ek olarak, Osmanlı yönetiminin ilk yüzyıllarında Manisa, Osmanlı şehzadeleri için (içlerinde Fatih Sultan Mehmed ve Kanuni Sultan Süleyman da vardı) eğitim yeri hizmeti görmüştü.²⁹ Kısacası devlet, imparatorluğun Ortabatı Anadolu'daki idari ve iktisadi merkezi olarak İzmir'i ya da diğer kasabaları değil Manisa'yı seçmişti.

Bununla birlikte, 17. yüzyıl başlarında Manisa, imparatorluğun etkinlik kaybının ve Batı Avrupa'nın artan isteklerinin sonuçlarından olumsuz etkilenme konusunda Sakız'dan geri kalmadı. Cennetoğlu gibi eşkıyalar kasabanın etrafını saran geçilmez dağlarda barınıyorlardı ve yerel ekonomiye hakimdiler; Orlando gibi ticaret adamları bu ve diğer unsurlarla iş yapıyorlar, bölgenin yün, deri ve başka ürünlerini İzmir'e ve anlaşıldığı kadarıyla buradaki limanda sürekli bulunan Felemenk, İngiliz ve Fransız gemilerine yönlendiriyorlardı. Manisa'nın deri işleyicileri, tekstil üreticileri ve diğer işkollarındaki çalışanları, işlerin bozulmasından, kıtlıklardan ve fiyatlardaki dramatik artışlardan şikâyetçiydiler ve merkezi yetkililer durumu kontrol altına alma arayışındaydılar.³⁰ Yine de bu yeni eğilimler varlığını sürdürdü. 1630'lar da kent, İzmir'in açtığı ticari çukura yuvarlandı ve endüstrisinin çoğu, ticari açıdan duyarlı Rum ve Yahudi nüfusu gibi, bu liman kentine taşındı.

28 Bkz. Daniel Goffman, "Early Ottoman Chios: The Demise of a Commercial Center," *The Mediterranean History Review* (basılıyor).

29 Bu olgu ve sonuçları için bkz. Leslie Peirce, *The Imperial Harem: Sovereignty and Women in the Ottoman Empire*, Oxford University Press, 1994, s. 45-47.

30 Bkz. Goffman, *Izmir and Levantine World*, s. 70-72.

Yeni bir Frenk Mahallesinin Yaratılması

Bu toplu ticaret ve endüstri transferi İzmir'in topografyasını, nüfus yapısını ve ruhunu değiştirdi; çünkü büyük sayılarda hem gayri Müslim Osmanlı hem de yabancı buraya yerleşti. 1600 civarında talihini burada arayan sadece birkaç Avrupalı varken, otuz yıl sonra Batı'dan gelen turistler kenti Doğu Akdeniz turlarının sürekli bir parçası haline getirdiler ve Venedik, Marsilya, Londra ve Amsterdam'daki tüccarlar gözü pek, genç temsilcilerini düzenli olarak bu liman kentine gönderdiler. Avrupalı seyahat literatürü bu popülerleşme olgusuna ışık tutuyordu. 1620'lerden önce İzmir'in adı pek fazla duyulmuyordu. Daha sonra hiçbir turist ya da ticari temsilci onu çarpıcı bir biçimde tasvir etmekten geri durmadı. Örneğin 1621'de, Fransa Kralı'nın bir temsilcisi olan, Courmenin Baronu Louis Deshayes şunları söylüyordu:

Bugün İzmir, Ermenilerin Halep yerine buraya getirdikleri yün, balmumu, pamuk ve ipek üzerine yoğun bir ticarete sahiptir. Çok vergi ödemedikleri için Ermeniler açısından buraya gelmek daha avantajlıdır. Burada büyük bir serbestlik içinde yaşayan çeşitli tüccarlar vardır; Fransızlar Venediklilerden, İngilizlerden veya Felemenklerden daha çoktur.³¹

İzmir'e ciddi tüccarlar da gelmeye başladı. 1638'de, önde gelen Londra tüccar Roberts, dünyadaki ticaret merkezlerinin olumlu ve olumsuz taraflarını tartışan hacimli kitabında, şevkle şöyle anlatıyordu:

Bu limanın ticaretindeki en önemli unsur, bizim tahıl ektiğimiz gibi ekilen ve komşu ovalarda yılda tahminen 20.000 kental dolayında yetiştirilip bir miktar İngiltere, Fransa, Felemenk ve İtalya'ya yollanan pamuktur. Ayrıca mazı, anason, deri, balmumu, grogren ipliği, müselles, halı, grogren, tiftik, şark kumaş ve bazı meyve ve şifalı otlar da bol bulunur.³²

Yazar, İzmir'in zengin ve farklı hinterlandı hakkındaki bilgileri, henüz yarım yüzyıl önce kurulmuş ve 1610'larda kasabada bir İngiliz ticari işletmesi açmış olan İngiliz Levant Şirketi'nin temsilcilerinden almıştı. Aslında Roberts'ın kendisi de bu şirketin bir mensubuydu ve bu dinamik merkez ve civarında iş yapan Richard Lawrence ve benzerleri gibi kendi adamlarından gelen komisyonlarla servetini büyütmişti.³³

³¹ Baron Louis Deshayes de Courmenin, *Voyage de Levant fait par le Commandement du Roy en l'année 1621 par le Sr. D.C.*, 2. baskı, Paris, 1632, s. 342.

³² Lewes Roberts, *The Merchants Mappe of Commerce: wherein the Universall Manner and Matter of Trade, is Compendiously Handled*, Londra, 1638, s. 118-19.

³³ Richard Lawrence'ın ticari temsilciliği ve kralcılığı konusunda bkz. Daniel Goffman, *Britons in the Ottoman Empire, 1642-1660*, Seattle, WA, 1998, s. 46-51 ve 187-90.

İzmir’i Batı Avrupa’da ünlendiren sadece ticaret de değildi. Onun bir sınır bölgesine benzer havası bir fırsat ve incelik ortamı doğuruyor ve birçok ülkenin hırslarını üzerine çekiyordu. Fransız gezgini Tournefort’un işeret ettiği gibi:

Bu caddedeysen kendimizi Hıristiyan âleminde gibi hissediyoruz; insanlar burada İtalyanca, Fransızca, İngilizce ya da Felemenkçeden başka dil konuşuyorlar. Birbirlerine saygılarını sunmak isteyen herkes şapkasını çıkarıyor. Ortalıkta Kapuçinler, Cizvitler, Rekoletler görülüyor... Kiliselerde hep birlikte dini şarkılar söylüyorlar; hiçbir sorunla karşılaşmadan ilahiler söylüyorlar, vaaz veriyorlar ve dini hizmet sunuyorlar. Fakat buna karşın Muhammet dininden olanları pek umursamazlar, çünkü meyhaneler gece gündüz, her saat açık.³⁴

Yukarıdaki pasaj, bu olağanüstü medeni kentte bile, dönemin büyük dini ayrılıklarının tamamen ortadan kalkmaçlığını göstermektedir. Aslında Osmanlı yönetimi çok daha sonraları (1699’da) yabancılardan, görünüşte Frenk Sokağı’nda gezinen “sarhoş, eli silahlı, çok sayıda” Osmanlı denizcisinin Hıristiyan müminlere eziyet ve evlerini tahrip ettikleri yolunda şikâyetler aldı.³⁵ Bununla birlikte, İzmir rıhtımının arkasından dolaşan Frenk Sokağı’nda İngilizler, Fransızlar, Venedikliler ve Osmanlılar serbestçe sohbet ediyor, Anglikanlar, Kalvinistler, Katolikler, Sefarad Yahudileri, Müslüman Türkler, Ortodoks Rumlar ve Ermeniler neredeyse omuz omuza ibadetlerini yapıyor, hatta birlikte eğleniyorlardı. Babıâli, sadece yabancı dindarlara yönelik tacizi sert bir biçimde mahkûm etmekle kalmadı, Felemenk ticari temsilcilere, Yenimahalle’deki yanmış kiliseleri 1696’da yeniden yapılanaya kadar, kendi evlerinde Kutsal Kitap okuma izni de verdi.³⁶

1650’lerde ve 1660’larda Müslümanlar, kentin altmış ya da yetmiş bin kişilik nüfusunun hâlâ en büyük kısmını oluşturuyorlardı. Bununla birlikte, ucu ucuna bir çoğunluğa sahiptiler ve yabancı Hıristiyanların, Ermenilerin, Rumların ve Yahudilerin yoğunlaştığı ve hâkim olduğu denize bitişik çekirdek ticari bölgenin uzağında toplanmışlardı. 1610’larda ve 1620’lerde çeşitli kiliselerin yeniden inşası, yabancı topluluğunun yalnızca zenginliğini değil, yaşadıkları dar bölgeyi nasıl etkin bir biçimde kullandıklarını da gösteriyordu. Frenklerin St. George Kilisesi, St. Polycarpe Kilisesi ve bu tür başka kutsal Hıristiyan yapılarını genişletmek ve yeniden

34 Joseph Pitton de Tournefort, *Relation d’un voyage du Levant*, Lyon, 1727, c. II, s. 375.

35 BOA, Ecnebi Defteri 22/1, s. 110-11.

36 BOA, Ecnebi Defteri 22/1, s. 102, n. 2 ve 106.

inşa etmek üzere izin koparması (Osmanlı kanunlarının böylesi çalışmaları yasaklamasına rağmen), ayrıca, aklı başka yerlerde, belki de ihmalkâr Osmanlı yönetiminin bu pervasızca büyüyen kasabaya yönelik dikkatinin ne kadar az olduğunu da anlatır.³⁷

Cemaatler Arası Çatışma

Osmanlıların, dini açıdan farklılıklar içeren bir toplumu organize etmek üzere getirdikleri millet sisteminin Hıristiyanlara ve Yahudilere belli bir özerklik vermesi gibi, bu sistemin bir uzantısı olan kapitülasyon rejimi de İzmir ve imparatorluğun diğer bölgelerindeki yabancılara yasal ve dini meselelerde dikkate değer bir serbestlik sağladı. Ticari şirketler ve hükümetler bu düzenlemeleri, kendilerini ve tüccarlarını diğer devletler ve cemaatlerle çıkabilecek sorunlardan ve birbirlerine karşı rekabetten korumak için yasal yapılanmalar kurmak üzere kullandılar. İzmir'deki Felemenk, İngiliz, Fransız ve Venedik konsoloslarının görevleri yöneticilik yapmanın ötesine geçti (Halep, İstanbul ve başka yerlerdeki meslektaşları gibi). Onlar tarihçilerin sık sık öne sürdüğü gibi, zamanlarının çoğunu *avani*alara ve diğer Osmanlı "tacizlere" karşı yurttaşlarını korumak ve bu tür olayları protesto etmekle de geçirmiyorlardı. Aslında temsilcilerin en çok vaktini alan ve önemli sorumluluk, büyükelçilik ve konsolosluk zabıtlarının defalarca kanıtladığı üzere, yürüttükleri işlerin imtiyaz düzenlemelerine uygunluğunu sağlamaktı.

İzmir'de bunu yapmanın özellikle zor olduğu ortaya çıkmıştı. Bölgenin doğasında var olan karışıklık, gözü doymaz tüccarlarla haris memurlar arasında hiddetli tartışmalara neden oldu. Zaman zaman bir kadı ya da bir yeniçeri ile bir konsolos arasında, yetki veya hukuk konusunda gerilim yaşanıyordu. Bazen Osmanlı gümrük görevlileriyle (genellikle ya Yahudi ya da Ermeni oluyorlardı ve iltizamlarından olabildiğince çok sikke toplama peşindeydiler) yabancı ticari temsilciler (bu tür durumlardan sakınmak için sürekli taviz veriyorlardı) arasında çatışmalar patlak veriyordu. Diğer zamanlarda, ticaret yapan rakip uluslar mal ve pazar için rekabet ediyorlardı. Özellikle İngilizler ve Fransızlar karşılıklı suçlamada bulunma konusunda uzmanlaşmış görünüyorlardı. Buna karşın Felemenk, Venedikli, Yahudi, Ermeni ve Müslüman tüccarlar da, kendileri dışındakilerin zararı pahasına, servet ve denetim elde etmek üzere yüklendikçe yükleniyorlardı. Bununla birlikte en gürültülü tartışmalar, kendi içlerinde komisyon ve itibar savaşı veren aynı ulustan rakipler arasında cereyan ediyordu.

³⁷ Böyle bir izin örneği için bkz. BOA, Ecnebi Defteri, 13/1, s. 97.

Bu kavgalara sık sık, onları kontrol altına almak için gönderilen birçok memur da karışıyordu. Özellikle Fransızlar idari karışıklıktan dertliydi-ler.³⁸ Kronik sıkıntılar Marsilyalı tüccarların konsoloslukları satmasına neden oldu; ve bu da İzmir, Halep ve diğer yerlerde daha baskıcı yönetimlere yol açtı. 1626'dan 1651'e kadar Fransızların İzmir konsolosu olarak görev yapan Jean Dupuy, bu gücü kötüye kullanmaya örnek teşkil ediyordu. Dupuy sık sık kendi yurttaşlarıyla çekişmeye giriyordu ve kavgalarından bir kısmı Osmanlı mahkemelerine gitmişti. Örneğin 1636'da bir Fransız tüccarı, hakkında çeşitli suçlamalarda bulunarak Osmanlı görevlilerine şikâyet etti.³⁹ Diğer vukuatları da, 1649'da keyfi bir davranışla İzmir'den ihraç edilen Fransız malları üzerine yüzde ikilik vergi uygulamasında olduğu gibi, sırf parasal meselelerle ilgiliydi.⁴⁰

İzmir'deki İngiliz cemaatinin işleyişi de pek farklı değildi. 1640'larda cemaat, rakip İngiliz tüccarlar arasındaki bir dizi çekişmenin yarattığı, kentin caddelerine yayılan bir karmaşaya sürüklendi. Mücadele, büyük oranda, o zamanlar Britanya'da patlak veren iç savaşın bir yansımasıydı. Yine de yerel koşullar ve kişisel düşmanlıklar, iç siyasi ve dini düşmanlıklarla birleşerek, İzmir'de zaten körüleşen durumu daha da keskinleştirdi.⁴¹ 1646 yazında çekişme tüm kenti sardı; 16 Haziran'da, kuşatma altındaki umutsuz kralı I. Charles adına "ası" tüccarları (parlamento yanlıları) yakalamaya ve mülklerine el koymaya çalışan bir İngiliz, İstanbul'daki büyükelçisine şunları bildirdiyordu:

Bu sabah kadının oğlu, naibi ve önemli yetkililer geldi. Ama bizim beklemeden kadının evinde ve tüm şehirde ne bulursak el koyma planımız duyuldu; saat 7'de oğlu geldi ve konsolosun evine girdi ve tüm depoları açtırdı. Biz onun evine varmadan tüm şehir ayaklandı, Yahudiler tarafından kışkırtıldı, sokaklarda şehrin işinin biteceği ilan edildi, ticaretin kaybedileceği, bu yüzden konsolosun kapısı önüne şehrin it kopuğu dolmuştu. Sokaklar onlarla doluydu. Öte yandan, daha acımasız bir düşman daha kötü şeylerin tehdidini taşıyordu. Altın Lyon efendisi konsolosun evine 40 adam yolladı, ya parasını ya da mallarını alacağına yemin etti ya da şehri toz duman edecekti.⁴²

38 Bkz. Niels Steensgaard, "Consuls and Nations in the Levant from 1570 to 1650", *Scandinavian Economic History Review* 15 (1967), 13-55.

39 BOA, Ecnebi Defteri 26/1, s. 5, n. 1.

40 BOA, Ecnebi Defteri 26/1, s. 47-48 ve 48, n. 1.

41 Takip eden olayın meydana geliş koşullarınının daha etraflıca bir tartışması için bkz. Goffman, *Britons in the Ottoman Empire*, 5. kısım.

42 *Subtilty and Cruelty: or a true relation of Sr Sackville Crow, His Designe of seizing and possessing himselfe of all the Estate and the English in Turkey. With the Progresse he made, and the Meanes he used in the execution thereof*, Londra, 1649, s. 6.;61: Hetherington ve Zuma'dan Crow'a, 16 Haziran 1646.

Bu kavgaanın göbeğinde keskin İngiliz karşıtlar arasındaki sert çatışma yer olsa da, tüm kent -memurlar, ticari temsilciler, simsarlar, hamallar, meyhaneciler, tercümanlar ve dükkâncılar- ve çok sayıda yabancı ziyaretçi de bu karmaşanın parçası oldular.

Böylesi olayların, yalnızca kentin özerkliğinin artmasına değil, İngilizlerin İzmir'in ticaretindeki yönlendiriciliğinin güçlenmesine de yol açması bir paradoks gibi görünmektedir. Osmanlıların gelişmelere tepki vermekte sürekli etkisiz kalması merkezi yönetimin otoritesini zayıflattı ve seçkinleri, yerel yöneticileri, konsolosları, eşkıyaları ve başkalarını, şehrin ve bölgenin kontrolünü ele geçirmeye talip olma doğrultusunda cesaretlendirdi. Frenk Sokağı'nın denize yakınlığı, İngiliz gemilerinin koruması (İngiliz konsolosunun ikametgâhının tam kapısındaki kırk denizci ile canlı bir biçimde kanıtlanan) ve "kenti ezip geçme" (ve sonra, limana giren bir İngiliz gemisinin hiçbir sorun yaşamadan top ateşi açma) tehdidinin gerçekliği, İngilizlerin kendi deniz güçlerine güvenlerini artırdı ve İzmir'deki diğer unsurları, Osmanlı devletinin onları yabancı saldırılardan koruma kapasitesi konusunda kuşkuya sürükledi. Birtakım İngiliz "asiler" in İzmir'in kendine özgü koşullarını, kendi büyükelçilerini ve İngiliz-Osmanlı yetkililerinin onlara karşı ortaklıklarını alt etmede başarıyla kullanmaları, bu unsurların kendilerine ve kente olan güvenlerini olağanüstü artırdı. Sert çatışma içinde iyice öğrendikleri tarzlar ve stratejiler, daha sonra Batı Anadolu'daki ticari ve siyasi rakiplerine karşı mücadelelerinde onlara yardımcı oldu.

Bir Osmanlı Yerleşimi: 17. Yüzyıl İzmir'inde Yahudiler

Yukarıda aktarılan alıntı, Yahudileri İngiliz büyükelçisinin asilerin mallarına el koyma girişimini engelleyen baş unsur olarak tarif etmektedir. Bu, kuşkusuz, kısmen bu inanca yönelik derin antipatiden kaynaklanmaktadır. Ancak meselenin bir de başka yönü vardır: 17. yüzyıl başlarında İzmir'deki Yahudi cemaati muhtemelen yabancı müdahalecilerin ticari anlamda en önemli Osmanlı rakipleriydi. 1590'larda büyük olasılıkla İzmir'de hiç Yahudi yaşamadığı, 1605'e kadar resmi bir Yahudi cemaatinin oluşturulmadığı (en azından on yetişkin erkek nüfus gerektiriyordu) dikkate alındığında, bu durum şaşırtıcıdır. 1605'ten itibaren cemaat hızla büyümüş, 1660'a kadar kentin Cemaat-i Gebran ve Liman-ı İzmir olarak bilinen merkez ve güney mahallelerine bin veya iki bin Yahudi yerleşmişti.⁴³

43 Bu, Osmanlı vergi toplama kayıtlarına göre böyledir (bkz. BOA, Maliyeden Müdevver 14, 672). Yerel kaynaklar (hem Osmanlı hem de Batı Avrupalı) daha yüksek sayılar verir; ancak bunlar ve diğer nüfus istatistikleri konusunda ciddi bir abartma eğilimi de gösterirler. Seyyah sayısını gösteren bir liste için bkz. M. Çınar Atay, *Tarihinde İzmir*, İzmir, 1978, s. 114-15.

İmparatorlukta yaşayan ve son zamanlarda göç etmiş olan Yahudilerin sayısının büyüklüğü göz önüne alındığında, İzmir’i keşfetmelerinin bu kadar uzun süre alması şaşırtıcı görünmektedir. Belirli sayıda Osmanlı Yahudisi (bunlar, Bizans’la bağlantılarından ötürü, genel olarak Romanyotlar olarak bilinirdi) baştan itibaren imparatorluk toprakları boyunca dağınık bir biçimde yerleşmişlerdi. Buna karşın II. Mehmed, onların çoğunu, kenti 1453’te fethetmesinin ardından İstanbul’a taşınmaya zorladı; böylece İzmir ve diğer Anadolu ve Balkan kasabaları Yahudi nüfusunu kaybetti.⁴⁴ Bunun peşinden, Germen topraklarında yaşayan Yahudiler palazlanmakta olan imparatorluğa göç ederek Romanyot Yahudilerle, hem de bu cemaatin yapısını incelekle değiştirerek birleştiler. Bunu başka göçler izledi. 1492’de İspanya’dan, hemen peşinden Portekiz’den tüm Yahudilerin sürülmesinin ardından, Sefarad Yahudileri ve onların Marrano akrabaları İstanbul’daki küçük Yahudi cemaatine sel gibi aktılar ve Selanik, Safed ve başka yerlerde yeni cemaatler kurulmasına yardımcı oldular.⁴⁵

Bu cemaatler geliştiler. 16. yüzyıldaki meşhur enerjik döneminde Osmanlı yayılma ve gelişme dalgasına binerek sürüklendiler. Bununla birlikte, görüntü hiçbirinin İzmir’e yerleşmediği yönündedir. Tam diğer Osmanlı ticaret ve endüstri merkezlerinin gelişme kaydettiği sırada, İzmir’in varlığıyla yokluğu bile belli değildi. Osmanlı Yahudileri İzmir’e, ancak yerleştikleri diğer merkezler sarsıntı geçirdiği zaman yöneldiler.

Yahudilerin İspanya’dan Osmanlı İmparatorluğu’na taşınması, göç hareketlerinin klasik “itme-çekme” unsurlarının sonucuydu. “İtme” dini temelli zulüm ve kovmadan, “çekme” ise kısmen Osmanlı merhameti, kısmen de başka göç edecek yer olmamasından kaynaklanıyordu. Yahudilerin İzmir’e yerleşmesinin nedenleri ise daha farklıydı. Burada “itme”yi oluşturan temel unsur imparatorluğun ana merkezlerinde tekstil üretiminin zayıflığıydı. Batıdan gelen Yahudi göç dalgası, bu endüstri dalının 16. yüzyılda Selanik, Safed, Manisa ve başka yerlerde modernleştirilmesine yardımcı olmuştu. Bununla birlikte, 17. yüzyılda hammadde fiyatlarında görülen yükseliş, Osmanlı’nın mali krizi (özellikle, giysileri Selanik üretimi

⁴⁴ Bkz. Joseph Hacker, “The Impact of the “Sürgün-System on Jewish Society in the Ottoman Empire in the 15th-17th Centuries”, 4. Uluslararası Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarihi (1071-1922) Kongresi’nde sunulan tebliğ, Münih, 4-8 Ağustos 1986.

⁴⁵ Bu olgu ciddi biçimde araştırılmıştır. Özellikle bkz. Avigdor Levy, der., *The Jews in the Ottoman Empire*, Princeton, NJ, 1994, yanı sıra Daniel Goffman, “The Quincennial of 1492 and Ottoman Jewish Studies”, *Shofar: An Interdisciplinary Journal of Jewish Studies* 11.4. (1994), s. 57-67.

kumaştan yapılan yeniçerileri etkiledi) ve İngiliz, Felemenk ve Fransız mal temin edicilerin sert rekabeti, Osmanlı tekstil endüstrisini tamamen bunalmaya soktu. Bu süreçten etkilenenler arasında bir yüzyıl önce imparatorluğa yerleşmiş binlerce Yahudi de vardı. Olanakların kısıtlı hale gelmesi onların bir kısmını alternatifler aramaya yöneltti ve bu alternatifleri de İzmir'in gürbüz ekonomisinde buldular.

Osmanlı İmparatorluğu iktisadi anlamda tekstil endüstrisine bağımlıydı ve, aynen İzmir'in büyümesine muhalefet ettiği gibi, Yahudi üreticilerin bu hareketine karşı çıktı. İstanbul daha 1610'da "Selanik'te yeniçerilerin kumaşlarını üreten bazı Yahudilerin İzmir'e taşınmış olması"ndan şikâyetçiydi ve bunların geri dönmelerini emretti; ancak bu buyruk bir işe yaramadı.⁴⁶ Yedi yıl sonra, Yahudilerin Manisa'dan İzmir'e taşınmasına itiraz eden benzer bir emir daha yayımlandı.⁴⁷ Burada, imparatorluk dahilindeki oluşumlara devlet katkısının dikkate değer bir tersine çevrilişi söz konusudur. Aynı İstanbul ve Halep'in 15. ve 16. yüzyıllarda kaydettiği gelişmenin kısmen yönetimin desteğinin bir sonucu olması gibi, 16. yüzyıl Yahudi merkezleri de Osmanlı'nın teşvik etmesiyle sıçrama yapmıştı. Bir yüzyıl sonra ise tersine, İzmir, Osmanlı muhalefetine rağmen ortaya çıktı ve kentnin Yahudi cemaati de Babiâli'nin aksi yöndeki direktmesine karşın büyüdü.

Aynı dönemdeki Hıristiyan Ermeni, Ortodoks Rum ve Müslüman Türklerin yerleşiminden daha geri kalmayan biçimde, İzmir'deki Yahudi yerleşimi hem ticari hem de idari kalıplardaki değişiklikleri yansıtır. Yeni gelenler cemaat özerkliklerini korumaya çalışmalarına, hatta sinagoglar ve dini örgütlenmeler kurmalarına (aynen bir yüzyıl önce İstanbul ve Selanik'te olduğu gibi) rağmen, tekstil üretimini bir yana bıraktılar. Büyük oranda İngiliz ve diğer Batılı tüccarların getirdiği kumaşların daha ucuz ve kaliteli olmasından dolayı, 16. yüzyıl Osmanlı toplumunun bir parçası olmayı sağlayan bu işkolu, basit bir deyişle artık yaşayabilir durumda değildi. Bunun yerine çoğu yerleşimci kendisini ticaretle ilişkilendirdi (ironik bir biçimde, onları tekstil endüstrisinin dışına atan aynı uluslarla işbirliği yaparak). İzmir'de, Frenk Sokağı boyunca yayılan konsolosluk, ev ve dükkanların sahiplerinin, hizmetçi, simsar, sarraf, komisyoncu ve tercüman talepleri vardı. Her Osmanlı etnik-dini grubundan unsurlar, 1620'lerde Venedik konsolosunun ikinci tercümanı olarak çalışan Aaron Levi gibi Yahudiler de içinde olmak üzere, bu pozisyonları doldurmaya koştular.⁴⁸

⁴⁶ BOA, Mühimme Defteri 79, no. 4.

⁴⁷ BOA, Maliyeden Müdevver, 7266, s. 11.

⁴⁸ BOA, Maliyeden Müdevver, 6004, s. 15.

16. yüzyılda göçmen Yahudiler sadece tekstil endüstrisinde değil, aynı zamanda tahsildar olarak da işler buldular. Yönetim İzmir'in büyüdüğü-
nün farkına varıp kentin ticari işleyişini düzenlemeye başlayınca, böylesi
yöneticiler doğal olarak yeni kentte de benzer görevler elde etmeye ko-
yuldular. Gerçekten de, 1610 ile 1650 arasında İzmir'de gümrük vergisi
toplayan görevlilerin fiilen tümü Yahudiydi⁴⁹ ve Felemenk, İngiliz, Fran-
sız ve Venedikli tüccarlar kendilerini, genellikle, bu görevlilerin dindaşları-
na çevrelereine toplamak zorunda hissediyorlardı.

Bu döneme ait Osmanlı beratları bu baskın özelliği yansıtır. Örneğin
1638'de, "bazı kişiler", Antalya'daki Fransız tüccarlardan, İzhak adlı
bir Yahudinin tercümanlık görevinden alınmasını talep ettiler. Buna kar-
şın İzmir'in Fransızları bu baskıya direndiler ve bu şahsın görevinin başın-
da olduğunu teyit eden bir tezkere çıkarttılar.⁵⁰ İki yıl sonra Fransız bü-
yükelçisi, Avraham veled-i Yusuf isimli bir Yahudinin İzmir Fransız kon-
solosluğuna tercüman olarak tayini için imparatorluk divanı önünde gay-
retli bir mücadele sergiledi.⁵¹ Fransızları Osmanlı Yahudilerinin koruyucu-
suna soyunduran şey elbetteki şefkat değildi. Ashında Fransızlar,
yaklaşık üç yüzyıl önce, ülkelerindeki tüm Yahudileri kovmuşlardı ve Ya-
hudi inancına yönelik dillere destan düşmanlıklarını sürdürüyorlardı. Bu-
na karşın Osmanlı dünyasında bu tür atamalar gerekiyordu; çünkü Yahudi-
ler, gümrük ve diğer Osmanlı memuriyetlerinde hizmet veren dindaşları
aracılığıyla Fransızların emniyetini sağlıyorlardı. Ayrıca Fransızları ve diğer
yabancıları, onları kafa karıştırıcı ve göz korkutucu Osmanlı mahkeme sis-
teminin içine sürükleyebilecek davalardan da koruyorlardı. Tam Fransız
büyükelçisinin kendi konsolosunun Yahudi tercümanını savunduğu sırada,
Rab adındaki bir başka Yahudinin aynı konsolosa karşı İzmir kadısı
önünde görülen bir dava açması belki de bir tesadüf değildi.⁵²

Bu olaydan, tüm sorunların cemaatler arası bir özellik taşıdığı sonucu
çıkarılmamalıdır. İzmir'de meydana gelen en sert çatışmaların bir kısmın-
da kendi yurttaşlarına karşı mücadele eden İngilizlerin ve Fransızların yer
alması gibi, Yahudiler, Ermeniler, Rumlar ve Müslümanlar da sık sık kendi
içlerinde birbirleriyle çatışmaya girmişlerdi (genellikle yabancılarla itti-
fak yaparak). Bu yüzden 1630'ların sonlarında iki İngiliz, birbirlerine kar-
şı Yahudi cemaati mensuplarının yardımını istemişlerdi. 1639'da cemaat

⁴⁹ Goffman, *İzmir and the Levantine World*, s. 88.

⁵⁰ BOA, Ecnebi Defteri 26, s. 18.

⁵¹ BOA, Ecnebi Defteri 26, s. 22, n. 2.

⁵² BOA, Ecnebi Defteri 26, s. 20, n. 2.

özerkliğinde ciddi bir bozulma yaşandığı bir sırada, İzmir mahkemelerinde, bir grup Yahudi ve İngiliz, yine İngiliz ve Yahudilerden oluşan bir diğer grupla karşı karşıya gelmişti.⁵³ Yıllarca süren bu mesele, bize, İzmir'deki çeşitli sosyo-dinsel cemaatleri birbirine bağlayan karmaşık iktisadi, hatta sosyal ilişkilerin yanı sıra, birçok kişinin Osmanlı toplumunu tanımladığına inandığı cemaat çizgilerini bulanıklaştıran gerçeklikler hakkında çok şey anlatır. İzmir'de liderlerin onlar aracılığıyla cemaat özerkliğini belirlemeye çalıştıkları dinsel ve dilsel bağlılıklar bütünü, küçük kıskançlıklar, açgözlülük ve canlı bir pazarın karmaşık gerçeklikleri karşısında bozguna uğradı. Ermeniler, Felemenkler, İngilizler, Fransızlar, Ortodoks Rumlar, Yahudiler, Müslümanlar ve Venedikliler zengin, şaşırtıcı ve genellikle bu farklı unsurlardan oluşan toplum içinde özerkliği sürdürmeye yönelik yasal ve toplumsal çabaları boğan bir ticari kombinasyonlar ağı oluşturdular. Gerçekten de öyle görünüyor ki kaynaklarımız (Osmanlı cemaat hayatını anlamamıza temel oluşturan birçok kanun ve yönetmelik) bu kez bizi müthiş derecede yanıltmakta ve pazarın gerçekliklerinden uzak bir ideali yansıtmaktadır.

Muhtemelen Osmanlı İmparatorluğu'nun en ünlü Yahudisi olan Sabetay Sevi'nin biyografisi, 17. yüzyıldaki İzmir Yahudi cemaatini anlamamızı sağlayan küçük bir dünya işlevi görmektedir. Sevi'nin babası Mordehay yaklaşık 1614'te Mora'dan İzmir'e göç ederek buradaki diğer Yahudilere katıldı.⁵⁴ Önce bir yumurta satıcısı olarak İzmir ekonomisinin bir ucundan iş hayatına atıldı; fakat kısa süre sonra kentin ticari kalbine giderek İngiliz tüccarlar için simsarlık ve temsilcilik yapmaya başladı. Sabetay'ın iki ağabeyi babalarının yolunu tutarak komisyoncu oldular ve ailenin serveti üçüncü oğula, kendileri de kentin zenginliğinden dolayı İzmir'e sürüklenmiş dönemin en ünlü hahamlarından bazılarının gözetimi altında Talmud çalışmaları yapma imkânı sağladı.

Bununla birlikte, İzmir'in farklı ve uyarıcı atmosferi genç adamı aynı zamanda kendi inancı dışındaki anlayışları öğrenmeye de yöneltti. Bu bilgilerin bir kısmını şehre yerleşmiş Yahudi mistiklerinden, diğerlerini de liman kentinde birlikte yaşadığı, çeşitli mezheplere mensup Müslüman ve Hıristiyanlardan elde etti. 1660'larda Sabetay geleneksel Museviliği reddetti, cemaat işleyişini büyük oranda çığnedi, tehlikeli biçimde sapkın ve

⁵³ Bkz. Goffman, *Britons in the Ottoman Empire*, 4. kısım.

⁵⁴ Sevi hakkında en etraflı ve inandırıcı biyografi için bkz. Gershom Scholem, *Sabbatai Sevi: the Mystical Messiah, 1626-1676*, çev. R. J. Zwi Werblowsky, Princeton, NJ, 1973.

popülist bir yaklaşım benimsedi. 1666'da kendini ve birçok dindaşını kendisinin uzun zamandır beklenen Mesih olduğuna inandırdı. Ruhani coşku sadece yeni ve narin İzmir Yahudi cemaatini darmadağın etmekle kalmadı, tüm Yahudi dünyasına da yayıldı ve özellikle Osmanlı İmparatorluğu dahilindeki ticari hayat üzerinde bozucu bir etki yarattı. 1672'de din değiştirmesinin ve dört yıl sonra da ölümünün ardından Sevi'nin popülaritesi azaldı (kısmen *dönme* unsurlar arasında sürmesine karşın). Onun böylesine ün kazanması, yalnızca Osmanlı Yahudi cemaati içindeki ekonomik bozulmanın ve şahlanan ideolojik karşıtlığın bir sonucu değildi; ayrıca İzmir'in sosyal ve entelektüel bir kargaşa alanı olduğunu da gösteriyordu.

Sevi'nin popülaritesi, o zamanlar İzmir'deki Yahudi cemaatini etkisi altına alan (tüm Osmanlı Yahudi dünyasında olduğu gibi) iktisadi krize paralel olarak ortaya çıktı ve sürdü. Kentteki Yahudilerin zenginliği, cemaatin gümrük vergisi toplanmasını kontrol etmedeki maharetinden ve bu durumun ticaretin diğer kollarında hâkimiyet sağlamak üzere kullanılmasından geliyordu. Bu avantaj, iki alanda söz konusuydu. Birincisi, gümrük vergisi toplayıcıları bu konumlarını, imparatorluğun 15-16. yüzyıllardaki ve 17. yüzyılda da olan fetihleriyle yaygınlaşan ve gelişen Osmanlı ticari ağına girmek için kullanabiliyorlardı. Bu Osmanlı dünyası, 16. yüzyılda İstanbul ve Selanik'te birleşen Yahudi ağının temel alanıydı; Yahudilerin zenginliği de bu yapılanmaya hâkim olmalarından kaynaklanıyordu. Buna karşın İzmir'de ikinci bir alan söz konusuydu; çünkü Osmanlı ticaretini yöneten kesim içerisinde Yahudilerin varlığı onların Fransızlar, İngilizler, Felemenkler ve diğer Avrupalı devletlerin o zamanlar kurduğu uluslararası ticaret dünyasına girmelerini kolaylaştırdı. Bu yeni ağın yaratıcıları Osmanlı ticaretini baltalamaya kalkışmaktan ziyade, onu yeniden yapılandırmaya, Batı Avrupa merkezli bir sisteme entegre etmeye çalıştılar. Yabancı tüccarlar bu yeni dünyada kendilerine manevra yapmada yardımcı olacak yerel unsurlara ihtiyaç duyuyorlardı ve bunun için, genellikle, Osmanlı iktisadi ve idari hayatında en iyi bağlantılara sahip olan Yahudileri seçtiler.

Bununla birlikte, uzun süre önce tüccarlar, zayıflayan merkezi iktidarın yönetim kademelerinin İzmir'deki ticari hayata eski liman kentlerindeki gibi hâkim olamayacağını görmüşlerdi. Bundan dolayı da Yahudi gümrük memurlarının kararlarına, hatta görebildiğimiz kadarıyla İstanbul'daki Osmanlı yetkililerine karşı, eşkıyalara, yerel ileri gelenlere ve çeşitli memurlara (genellikle aynı kişilerdi) başvurmaya yöneldiler. Bu yüzden Yahudiler ölü doğmuş iki ticari ağın bağlantı noktasıydılar. Onların yerine Rumlar ve Ermenilerin yanı sıra Orlando gibi Venedikliler bile, Fransızlar,

İngilizler ve Felemenkler adına ticari temsilcilik, simsarlık, hatta konsolosluk gibi konumlar kazanmaya başladılar ve 1660'larda, yabancılar ve İzmir hinterlandındaki mal sağlayıcılar arasındaki aracılık Yahudilerden bu unsurlara geçti. Yahudi cemaatinin uluslararası ticaret sahnesinden tümüyle silinmemesine karşın, 1666'da Sabetay Sevi'yi izleyenlerin çoğunluğu bu güç kaybının farkında ve dolayısıyla da tedirgin olmalıydı.

Bir Osmanlı Liman Kentinde Kültürel Farklılık

Kentin tümü bu keyifsizliği yaşamıyordu. Yaklaşık 1660'dan önce İzmir, kıyı boyunca ve etraftaki tepelerin içine doğru karınakarışık bir görüntü arz ediyordu. Yabancılar doğal olarak, İzmir'in uzun rıhtımına paralel, kentin Akdeniz ve Atlas Okyanusu dünyalarıyla temel bağlantı noktası oluşunun simgesi bir dar yol -Frenk Sokağı- boyunca yerleşmişlerdi. Bu bulvarın üzerinde Batı Avrupa toplumuna has yapılar yükseliyordu -sıra sıra bahçeleriyle övünen villalar, ikinci katlarında oturlan kocaman mağazalar, birkaç düzine meyhane ve kahvehane, Hıristiyan mezheplerini temsil eden çeşitli kiliseler, hatta gezinti yerleri ve tiyatrolar.

Ev sahipliğini konsolosların ve önde gelen tüccarların yaptığı sayısız özel eğlence de düzenleniyordu. 1650'lerde İzmir'de ikamet eden Chevalier d'Arvieux bu konuda şunları anlatıyordu:

Tanınmış İngiliz tüccar M. Edouard'ın evinde çoğu akşam toplanan kişilerin arasında ben de yer alıyordum... [Karısı] genç ve güzeldi; gençlik ve güzellikte kendisinden aşağı kalmayan dört bekâr nedimesi ona eşlik eder, biz gençlere iç çektirirlerdi... Genellikle önce dans edilir, ardından akşam yemeğine geçilirdi. Rum kadınları davet edilirler... gelirler ve eğlenirlerdi... Türk misafirler başlangıçta olup bitenlerden büyük şaşkınlık yaşarlar, giderek alışırlardı.⁵⁵

Bu yabancı memlekette çalışan, vatan hasreti çeken memurlar ve ticari temsilciler -rahatlıkla bir Batı Avrupa kentinin bir mahallesi olarak kabul edilebilecek- bu özel bölgeye sığınabilir ve burada, uzaktaki yurtlarını hatırlatan birçok eğlence ve teselli bulabilirlerdi.

Bununla birlikte birkaç kısa adım onların bu tanıdık muhitin dışına çıkmalarına yeterdi. Muhtemelen Frenk Sokağı'nın arka tarafında, tam günün yinde kıvrılarak uzanan ve öne çıkmış Osmanlı kentlerinin sembolü olan büyük çarşı, bugünün Türkiye kentlerindeki çarşılardan çok da farklı değil-

⁵⁵ Chevalier d'Arvieux, *Memoires du Chevalier d'Arvieux, Envoye Extraordinaire du Roy, etc.*, J.B. Labat, der., Paris, 1735, c. I, s. 101; Warren Lewis, *Levantine Adventurer: the Travels and Missions of the Chevalier d'Arvieux, 1653-1697*, New York, NY, 1962, s. 35 içinde alıntılındığı gibi.

di. Ermeniler pasajın birinde ipekli ve tiftik yünü, bir sonrakinde de müceher satıyor olababilirlerdi; köşeye doğru Yahudiler pamuklu ve yünlünün yanı sıra ipekli satarlardı; yolun karşı tarafında Rumlar sakız, balık, şarap, deri, ham ipek ve yün ipliği satışı yaparlardı; sokağın aşağısında Türkler kuru üzüm, kuru incir, şamfıstığı ve hububat satarlardı; sokağı kesen geniş ve insanların kaynaştığı bir alan, köylülerin, iç kesimlerin zengin, taze ve kurutulmuş ürünlerini getirdiği bir açık pazara gelindiğini anlatırdı. Kentin tüm sakinleri bu pasajlarda iç içe geçer, Arapça, Ermenice, Felemenkçe, İngilizce, Fransızca, Rumca, İtalyanca, Yahudi İspanyolcası, Türkçe bağırıp çağırırlar, sıkı pazarlıklar ederler, çeşitli karışık dillerin sözcükleri havada uçuşur, alandaki sesler, görüntüler, kokular çok hoş bir karışım oluştururdu.

Osmanlı İzmir'inin dini grupları, geleneksel biçimde iş yapmalarına ve muhtemelen bu pazarda birbirleriyle dostluk ilişkileri içinde olmalarına rağmen, içgüdüsel olarak ve Osmanlı geleneğine uygun bir biçimde, camilerinin, kiliselerinin ve sinagoglarının etraflarında boy veren mahallelerde, ayrı ayrı oturma eğilimindeydiler. Ana çarşının doğusuna ve güneyine doğru yayılan mahallelerde çeşitli Osmanlı uyruğu cemaatler yerleşmişti. İkamete mahsus mahallelerde bile bir miktar iç içe geçmişlik söz konusuydu. Yine de belli cemaatler belli yerlerde yoğunlaşıyordu. Cemaat-i Gebiran denen, eski ve geniş Rum mahallesi çarşının tam arkasında yer alıyordu; çoğu Ermeni muhtemelen bu mahallenin doğusunda yaşıyordu ve Yahudiler de oturmak için herhalde, bu mahallenin tam doğusuna düşen Liman-ı İzmir'in arka tarafını seçmişlerdi. Türk çoğunluğun büyük kısmı ise, bu genel olarak gayrimüslimlerin oluşturduğu çekirdeğin çevresini saran geniş bir yarım daire biçiminde yerleşmişti. Mescid-i Selâtinzade, Faik Paşa ve Han-Bey isimli mahallelerdeki evleri, çok eski bir kale (Osmanlı kentinin bir diğer simgesi) olan Kadifekale'nin süslediği Pagos Tepesi'nden aşağı, daha alçaktaki kaleye ve iç limana doğru dizilmişti. Limanın etrafını dolanarak güneye doğru akan kanalın çevresinde Yazıcı ve Ali Çavuş mahalleleri yer alıyordu.

Açık kapıları ve balkonlarıyla özel dünyalardan belli belirsiz ipuçları sunan bu labirentimsi mahallelerde gezinen insanı, binaların yüksek tahta cepheleleri arasından geçen dar ve dolambaçlı yollar yönlendirirdi. Dolaşan kişi, belirgin sükûnetiyle inanan insanı bir düzine kadar camiden, çeşitli kiliselerden veya dokuz-on sinagogdan birine davet eden bir avluya girebilirdi. Bu yapılar şehrin topografyasına hâkimdi. İzmir'in deri tabaklama endüstrisinin yer aldığı bölge (yine Osmanlı kentinin bir diğer gerekli parçası) olan Şaphane'nin pis kokuları, kuzeydoğuya doğru tirmanan, sonra da en kolay geçiş yeri Kervan Köprüsü olan Kemer Çayı civarında dolaşan maceraperestin

burun deliklerine hücum ederdi. Belirli mevsimlerde Kervan Köprüsü'nden binlerce deve, eşek ve at itişip kakişarak geçer, İzmir'e Anadolu'nun ve Doğu'nun ürünlerini getirir, geriye de Avrupa'nın sunduklarını taşırdı.

Hıristiyanlığın, İslamın ve Museviliğin dini, ticari ve özel yapıları İzmir'de huzursuz bir biçimde bir arada bulunuyorlar ve şehrin sakinlerine uyumsuz bir mimari tarz ve biçim bolluğuyla hitap ediyorlardı. Erken büyüme güçlü bir merkezi sistemin gelişmesini engellemiştir. Kent gelişigüzel ve eklektik bir biçimde yayılmış olmalıydı. Örneğin bu erken dönemde çeşitli kiliseler, bu tür yapılara karşı İslami sınırlamalara rağmen yapılmıştı ve birçok konsolos ile D'Arvieux'un M. Edouard'ı gibi varlıklı ticari temsilciler evlerinin arkasına, görünüşte gezinti tekneleri için, aslında rahatça kaçak ticaret yapma amaçlı özel iskeleler inşa ettirmişti.

Yabancı tüccar veya turistler Frenk Sokağı'na hapsedilmiş de değillerdi. Bir gravür, hoş bir biçimde İzmir Körfezi'ni dolaşan bir "konsolosun gezintisi"ni resmeder.⁵⁶ Bir başka gezgin, biraz daha uzağa yapılan, rahatlık verici bir gezintiyi aktarır:

İngilizler tarafından şchirden 6 mil kadar uzakta bir eğlenceye davet edildik. Orada bizi alaturka ağırladılar. Toprakta çukurlar açıldı, şşşlerimiz tahtadandı, ateş beslemek için odunlar kesildi, halılarımız bir ağacın gölgesine, çok güzel suyu olan bir çeşmenin yanına serildi. Tümümüz bağdaş kurup yedik içtik, eğlencemizi ormanın kendisi üzüm, nar, ceviz, kestane, elma, incir, erik ağaçlarıyla tamamlıyordu.⁵⁷

İzmir aşına insanlara rahatlık ve mimari serbestlik sağlamakla kalmıyor, egzotik bir harikalar diyarının eğlencesini de sunuyordu.

Babıâli'nin Müdahaleleri

İzmir'in iç gelişmesinin hızı 1650'ler ve 1660'larda, Atlas Okyanusu kıyısından daha fazla tüccarın ve daha fazla Hıristiyan Ermeni, Ortodoks Rum, Yahudi ve Müslüman Osmanlının, onun zenginliğinden ve serbestliğinden yararlanmak için kente akın etmesiyle arttı. Yüzyıl ortalarında şehirde hâlâ Türk-Müslümanların çoğunluğu oluşturmalarına karşın, hatırı sayılı büyüklükteki Ermeni, Rum ve Yahudi Osmanlı cemaatleri ile geniş Felemenk, İngiliz, Fransız ve Venedikli toplulukları İzmir'i gerçek bir dün-

⁵⁶ Jean Du Mont, *Voyages de Mr. Du Mont, en France, en Italie, en Allemagne, à Malthe, et en Turquie*, c. II, La Haye, 1699. Yeniden baskısı için bkz. Goffman, *Izmir and the Levantine World*.

⁵⁷ Richard Barge, *A Relation of Sundry Voyages & Journeys made by mee*, f. 11. Bu günlük Bodleian Library, Rawlinson Mss, C. 799'da bulunmaktadır.

ya kenti görünümüne büründürdü. Bununla birlikte Osmanlı yönetimi, büyüyen kentin yaşadığı sürece etkili bir tarzda uyum göstererek bu liman şehrine yönelik tavrında değişikliğe gitti. İstanbul'da önemli nüfuzlu mevkilerdekilerden birçoğu artık İzmir'i kan emici bir parazit olarak değerlendirmiyorlardı ve kenti imparatorluk hazinesi ve ordusu için son derece gerekli bir gelir kaynağı olarak görmeye başlamışlardı. Bu yüzden yönetim artık yoğun biçimde İzmir'in İstanbul'la yarışan tüketiciliğini bozma arayışında değildi. Bunun yerine, özellikle 1660'lardan sonra, şehrin uluslararası ticari faaliyetini teşvik ederek ve onu imparatorluğun iktisadi ve idari yapısına yeniden entegre etmeye çalışarak İzmir'in zenginliğinden yararlanma çabasına yöneldi.

Bu arada sultanın yönetimi yeni siyasetini daha iyi yürütebilecek bir hale gelmişti. 17. yüzyıl başlarında idari beceriksizlik boy vermesine karşın, 1660'lar ve 1670'lerde merkezi güçler Osmanlı askeri kuvvetinde bir yeniden dirilme yarattılar ve devlet hazinesini gerekli harcamaları karşılayabilme yetisine kavuşturdular. Köprülü Mehmed Paşa'nın 1653'te başvezirliğe getirilmesiyle, devlet İzmir civarındaki bölgeyi ve diğer uzak eyaletleri idari anlamda yeniden İstanbul'a bağlamaya başladı. Batı Anadolu söz konusu edildiğinde, bu süreç, eyalette küçük kasabalar ve iç kesimlerin standardize edilmesi biçimindeki belirli oranlarda klasikleşmiş tarz doğrultusunda reformlara gidilmesi doğrultusunda değil, en güçlü yurttaşlarına sınırlama getirerek ya da mallarına el koyarak, iktisadi egemenliğini yıkarak, gümrük vergilerini düşürme yoluyla ithalat-ihracat ticaretini teşvik ederek ve gelir fazlasının bir kısmının başkente akmasına kanal açarak doğrultusunda işledi.⁵⁸

Osmanlılar uzun süredir kendi hâkimiyetlerini açıkça gösteren kurumlaşma ve düzenlemeler üzerine vurgu yapıyordu; ve 17. yüzyıl sonlarında İzmir'de ilk kez yüksek memurlar vakıfların hamileri oldu. Bu en üst düzeydeki Osmanlı yöneticilerinin kentin nüfuzunun ve zenginliğinin farkına giderek daha çok vardıklarını açıkça gösteriyordu. Köprülülerin yönetimi altında İstanbul, sonuçta İzmir'in gelişmesini etkin bir kamusal kurumlaşma kampanyasıyla düzenleme arayışına yöneldi.

Mali ya da siyasi olmaktan daha çok askeri bir kriz, hükümetin yapılanma kampanyasını zora soktu. 1656'da başvezir, Venediklilerin Çanakkale

⁵⁸ Necmi Ülker, "The Rise of Izmir, 1688-1740", doktora tezi, University of Michigan, MI, 1974 ve Barkey, *Bandits and Bureaucrats*, s. 189-228. Barkey tüm 17. yüzyılı devlet ile yerel direniş odakları arasında görüşmeler ve uyarlamalar dönemi olarak görür.

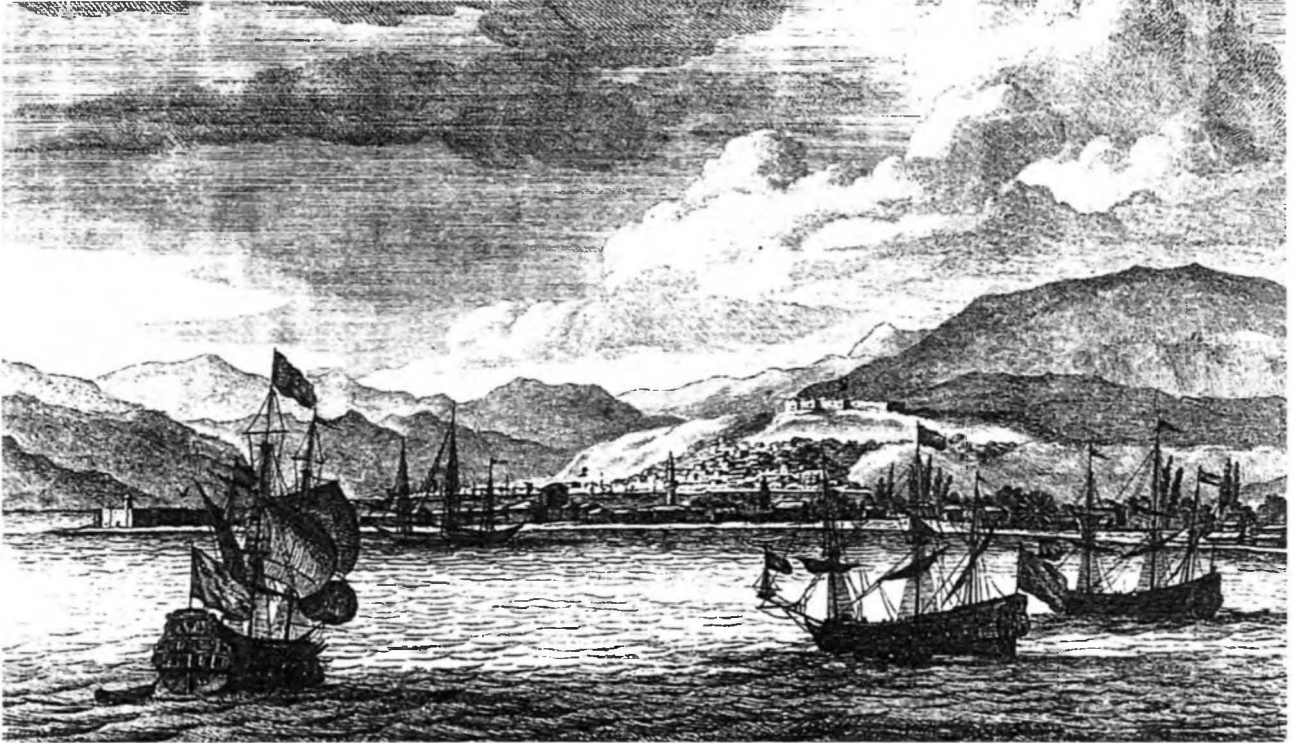
Boğazı'na yönelik, İstanbul şehrinde kıtlık ve sonuçta kargaşa çıkması tehlikesi yaratan ablukasını kırmak gibi hayati bir zorunlulukla karşı karşıya kaldı. Umutsuzluk içinde, o sırada İzmir Körfezi'nde demirli bulunan ve ağır silahlarla donatılmış İngiliz ticaret gemilerinin Osmanlı donanmasına katılmasını emretti. Ancak bu isteği uygulamayı sağlayacak bir kale yoktu ve İngiliz kaptanları saygısızca yelken açarak kaçtılar.⁵⁹ Uzunca bir süredir bu tür bir kaleden yoksunluk sadece askeri açıdan zayıflık anlamına gelmiyordu (1472'de bir Venedik filosu küstahça kasabayı ele geçirmiş ve yakmıştı), aynı zamanda idari anlamda da bir zayıflık demekti (böyle bir yapı olmaksızın yetkililer limana girip çıkan gemilerin gümrük vergilerini ve diğer harçları ödemelerini sağlayamazdı).

Böyle bir kale için ideal bir yer de vardı. İzmir'i doğu rüzgârlarından koruyan bir yarımada olan Karaburun ile kent arasında, yaklaşık yarı yolda, kuzeyden İzmir Körfezi'nin içine doğru genişleyen Gediz Nehri bir delta oluşturuyordu. Burada meydana gelen alüvyonlu oluşum, gemilerin geçebileceği kanalı o kadar daraltıyordu ki körfezin güney kıyısındaki küçük çıkıntının üzerine inşa edilecek tek bir kale bile gemilerin giriş çıkışını denetlemeye yetebilirdi. 1656 yenilgisinin hemen ardından, Köprülü Mehmed böyle bir kale yapılmasını emretti. 1658 ya da 1659'da Sancakburnu Kalesi'nin yapımının bitirilmesiyle, devlet, limanı istediğinde kapatabilme ve kenti Venedikliler ile başka saldırganlara karşı savunabilme konumunu kazanmakla kalmadı, aynı zamanda deniz yoluyla yapılan ticareti daha rahat denetleyebilme ve vergileri daha kolay toplayabilme şansını da yakaladı.

Yönetim bu şansını hemen kullanmaya başladı. Osmanlılar İstanbul'un fethi öncesinden beri, Karadeniz'den Ege Denizi'ne açılan başlıca kanalı denetleyen "Boğaz" kalelerinde vergi topluyordu. 1650'lerin sonlarında, Köprülü'nün yetki ve gücü yeniden merkezileştirme stratejisinin bir parçası olarak, benzer bir uygulama da Sancakburnu'da (imparatorlukta diğer kalelerin yanı sıra)⁶⁰ yürürlüğe kondu. Bu karar, giderek artan biçimde hükümet denetimi dışında ticarete alışmış olan yabancı ulusların kızgın protestolarına yol açtı. 1657 yazında kentteki ticari temsilciler başvezirin kaleyi inşa etme planını öğrendiler ve bunun limanın ticari hayatına yönelik sonuçlarından endişeye kapıldılar. Gerçekten de 13 Kasım 1657'de İngiliz Levant Şirketi'nin yöneticileri İz-

⁵⁹ Goffman, *Britons in the Ottoman Empire*, 10. kısım ve başka yerler.

⁶⁰ Örnek için bkz. BOA, BADH, A.DVN, dosya 31, belge 47, 29 Ağustos-9 Eylül 1660; burada yönetim, Boğaz kalelerinden biri olan Seddülbahir'den geçen her geminin, başka yerlerde ödedikleri verginin aynısını ödemeleri buyruğunu verir.

Resim 3: 17. yüzyıl sonları İzmir'inin körfezden görünümü: ön planda Atlas Okyanusu kıyılarından gelen gemiler; orta planda, ucunda Sancakburnu Kalesi bulunan kara çıkıntısı; arka planda Kadifekale'nin süslediği kentin kendisi

mir'deki konsoloslarına, etrafındaki kişilerle bir karar vermek için toplanması direktifi verdi: İngiliz gemileri yeni kalenin önünden geçerken Osmanlılara kendilerini denetletecekler miydi, yoksa yüklerini başka yerde boşaltmaya mı yöneleceklerdi?⁶¹ İzmir'deki devlet görevlilerinin Babîâlî'ye, yabancıların zaten gemi başına mahkemelere kırk kuruş, iskele muhafızlarına yirmi kuruş ödediklerini söyleyerek ve ek bir navlun bedelinin aşırı kaçtığı iddiasıyla ithalat-ihracat vergilerinin toplanmasına karşı çıktıkları yolunda şikâyetle bulunmasıyla, 23 Nisan 1659'da yabancılar tümünden hareketlendi.⁶² Felemenk, İngiliz, Fransız ve Venedikli tüccarlar, bu ve diğer girişimlerin, kârlarının bir kısmını alıp götüreceğinin ve en yenilikçi, ancak genellikle şüphe uyandırıcı iş yürütme biçimlerinin birçoğunu engelleyeceğinin farkındaydılar. Yabancıların, Osmanlı yönetiminin müdahalelerine karşı, boykotlarla ve İstanbul'daki temsilcileri aracılığıyla yaptıkları başvurularla direnmeye çalışmalarına karşın, Osmanlı yetkilileri yollarından dönmediler ve yeni düzenlemeler hayata geçirildi.

Evliya Çelebi 1671-72'de, kalenin tamamlanmasından on üç yıl kadar sonra, onu büyük oranda hasara uğratan depremden ise otuz yıl kadar önce İzmir'i ziyaret etti. Onun kaleyi tarifi, diğer kaynaklarımızın anlatımlarıyla doğrulamaktadır:

Yere batası kâfirlerin giemileri çoğunlukla gümrük vermeden kaçıp giderlerdi. bu yüzden İzmir gümrüğü boş kalmağa başlamıştı. Nihayet Köprülü boğaza bu sağlam kaleyi, Dergâh-ı âli kapıcıbaşı Geveze-zâde Ağa marifetiyle yaptırdı. Şimdi boğazdan bir ek kâfir gemisi değil bir çırnak geçemez. bu yüzden o sene gümrük emniğini 200 kese fazlaya aldılar. Dört köşe bir kaledir. etrafı bin yüz adımdır. Hendeği yoktur. Kale içinde avlusuz seksen ev, bir hünkâr câmii vardır. Dizdari, iki yüz neferleri vardır. Yedi kulesi, yetmiş parça balyemez topu vardır. Kibleye bakar bir demir kapısı vardır. Bir köprü ile kaleye girilip çıkar. Köprü başında bir lonca köşkü vardır. Kale kapısı üzerinde şu târih vardır: ⁶³

Yazar kalenin kapısında bulunan beyaz mermerdeki dizeyi de aktarır:

Görünce Hâtîfi gaybî didi bu kal'aya târih
Kilidi bahr ü ber oldu ve hakka kal'a-i sancak (1077) [1666-67]⁶⁴

⁶¹ Londra, PRO, State Papers 105/151, f. 160.

⁶² BOA, BADH, A.DVN, dosya 30, belge 76. Bu önemli buyruğa dikkatimi çeken Caroline Finkel'e teşekkür ederim.

⁶³ *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, c. IX, s. 98-99.

⁶⁴ *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, c. IX, s. 99. Bu tarih, diğer belgelerle 1659 ya da daha öncesi olduğu kanıtlanan, kalenin kullanıma girdiği dönem olamaz.

Bu bilgi sadece Osmanlıların bu kalenin yapımına gösterdikleri dikkati belirtmekle kalmaz; aynı zamanda Babiâli'nin Sancakburnu Kalesi'ni inşa etmekteki temel kaygısını da ortaya koyar: Ticareti düzenlemek ve çok hareketli İzmir liman kentinde gümrük vergilerini toplamak.

İstanbul ortaya çıkan geliri yalnızca kalede istihdam edilen askerlerin giderlerini karşılamakta kullanmıyordu. Yöneticiler bu kaynağı ayrıca İzmir'de, önde gelen bir Osmanlı kentinin temel unsurları addedilen özelliklerin birçoğunu sağlayacak bir altyapının kurulmasına yardımcı olmak üzere de değerlendiriyorlardı. 1670'lerde Köprülü Fazıl Ahmed Paşa, yüzyılın diğer Osmanlı şehirlerinde mevcut topografik tarzı sağlamaya yönelik bir programı yürürlüğe koydu. Kentin en önemli caddelerine kaldırım taşı döşenmesini emretti; yakındaki Buca ve Halkapınar düzlüklerinden şehre su getirmek üzere su kemerleri inşa ettirdi; büyük bir han, bir bedesten, hamamlar ve kervanlarla gemilerin limana getirdiği ve buradan götürdüğü eşya yığınlarının daha düzenli saklanması ve yönlendirilmesi için çok geniş bir gümrük binası inşa ettirdi.⁶⁵ Bu girişimler, Osmanlıların İzmir'in giderek daha fazla farkına vardığını ve kentin imparatorluk içindeki öneminin arttığını göstermektedir.

Osmanlı yönetimi başka yollarla da İzmir'deki ticari faaliyeti düzenleme arayışındaydı. İzmir'in 17. yüzyıl başlarındaki bağımsız havası, iş hayatı anlamında birçok düzensizliğe yol açmıştı. Bunlar arasında ipek için gümrük vergisi ödemekten kaçınma, eşyaların bir gemiden doğrudan diğerine yasadışı nakli, gemilerin resmi gümrük hangarının dışında yüklenip boşaltılması, Osmanlı görevlilerinin demirlemiş gemileri aramasına izin verilmemesi ve en adı çıkmış, Frenk Sokağı'ndaki özel ikametgâhların doğrudan denize açılan çıkış kapıları meselesi vardı ve "onlar aracılığıyla sultan gümrük vergilerinden hile yoluyla mahrum bırakılıyordu".⁶⁶ 1690'ların ortalarında Babiâli, tüm bu suiistimallerin, özellikle de, "hepsi halledilsin, gümrük binasının dışında açık kapı kalmasın"⁶⁷ diyerek denize açılan girişler meselesinin engellenmesine yönelik, anlaşıldığı kadarıyla etkisiz kalan, telaşlı emirler gönderdi.

17. yüzyıl sonlarında Batı Anadolu'daki ticaret ağının yapısı ve in-

⁶⁵ Ülker, "Rise of Izmir".

⁶⁶ Poget Papers, folder VIII, letter 85. Bu önemli belge koleksiyonu the School of Oriental and Africon Studies kütüphanesinde bulunmaktadır. Bono bu koleksiyon hakkında bilgi veren kütüphane görevlisi Colin Heywood'o ve onlar üzerinde çalışmama ve alıntı yapmama izin veren Lord Paget'in varislerine teşekkürlerimi sunarım.

⁶⁷ Paget Papers 27, folder VIII, letter 85.

san malzemesi de değişiklik gösterdi. 1670'lerden önce çeşitli gruplar ve şahıslar (içinde yabancılar da olmak üzere), bölgenin vadileri ve kasabaları boyunca oldukça gelişigüzel bir biçimde yayılmışlardı. İstanbul, her zamanki gibi, Felemenk, Venedikli ticari temsilciler ve ta Ankara'ya kadar gidip orada angora yünü toplamak üzere bir yan işletme kuran İngiliz tüccarların tüm Batı Anadolu'yu serbestçe dolaşmasına onay veren beratlar dağıtıyordu.⁶⁸ Buna karşın 17. yüzyıl sonlarında yabancılar kendilerini giderek İzmir'le sınırladılar ve mal araştırması yapmak için taşrayı dolaşmak üzere Ermeni, Yahudi ve Müslüman temsilciler tuttular.

Yabancıların taşradan bu çekilmesinin nedenleri net değildir. Bölgenin daha kanunsuz bir hale gelmesi söz konusu değildi.⁶⁹ Aslında Osmanlı yönetimi eşkıyalık sorununu sindirme ve kendine bağlama yoluyla halletmişti ve bu oldukça gecikmiş yeniden merkezileşme, İzmir ve çevresine görelî bir güvenlik sağlamıştı. Daha büyük bir ihtimalle, İzmir ve İstanbul'daki Osmanlı yöneticileriyle, eski kanundışı unsurlar ve yerli tüccarlar (zaman zaman hepsi aynı şey demek oluyordu) arasında oluşturulan ittifak yabancıları bunaltıyor ve taşradan sürüyordu. Belki de kibirli ve imtiyazlı yabancılar karşı kızgınlık artmıştı ya da Fransız ve İngiliz tüccarlar, Osmanlı uyruklarının, ticaret yaptıkları bölgeyi kendilerinden daha iyi bildiklerini anlamışlardı. Babiâli'nin yaptığı reformlar da Batı Anadolu'dan ürün toplanması ve dağıtılmasının biçiminde değişiklik yaratmış olabilir. Osmanlı tüccarları yeni değişikliklerin ve tarifelerin anlamını yabancıardan daha iyi kavrayabiliyorlardı. İngilizleri 17. yüzyıl sonlarında Ankara'dan gitmeye zorlayan kesinlikle bu tür bir deneyimdi.

Batı Avrupalıların İzmir'in hinterlandından çekilmesine yol açan nedenler ne olursa olsun, bu gelişmenin sonuçlarından birisi, yabancılarla Osmanlı tüccarları arasındaki bağlantının temellerinin zayıflaması ve yabancıların kendilerini evlerinde hissedebilecekleri bir alan yaratma niyetlerinin güçlenmesi oldu. Daha uzun vadede ikinci bir sonuç, Osmanlı uyrukları ve cemaatlerinin, bu kârlı ticari faaliyetin kontrolünü elde etme yarışında, yabancılarla olduğu gibi birbirleriyle rekabetinin de yoğunlaşmasıydı.

Bir Portekiz-Yahudisi Ticari Ağı

Eskiden güçlü olan İzmir'deki Yahudi cemaati 1690'larda zayıflamış

⁶⁸ Faroğhi, *Towns and Townsmen*, çeşitli yerlerde.

⁶⁹ Elena Frangakis-Syrett'in *Commerce of Smyrna in the Eighteenth Century (1700-1820)*'de öne sürdüğü gibi (Atina, 1992).

olabilir; yine de yeni durumun yarattığı imkânların ilk farkına varan yerli grup onlardı. Kendi ülkeleriyle Osmanlı ülkesi arasındaki ticarete tekell olma arayışındaki Felemenk, İngiliz ve Fransız Levant şirketlerinin ticari temsilcilerinin yaptığı gibi, hırslı Osmanlı tüccarları ve simsarları da doğal olarak bu kârlı alışverişten pay alma amacındaydılar. 18. yüzyıl sonlarında Ermeniler ve Rumlar mevcut ticari ağı çatlatmakta başarılı olacaklardı. 17. yüzyıl sonunda ortaya çıkan ve XIV. Louis Fransa'sını Avrupa'nın diğer ülkelerinin birçoğuyla karşı karşıya getiren yaygın savaş ortamından yararlanan İzmirli Yahudiler ise, böylesi bir yarığı hızlı bir biçimde yaklaşık bir yüzyıl önce açmışlardı.

7 Kasım 1693'te İzmir'de bulunan yirmi dört İngiliz ticari temsilcisi İstanbul'daki büyükelçilerine, bu liman şehrinde çok sayıda mensubu ve inananı bulunan Hıristiyanlığın "Portekiz Yahudileri"ne karşı şikâyetlerini ilettiler ve "İngiliz menşee ve üretimi mallar için onlara gönderilen büyük komisyonların... cesaretlendirdiği topluluk burada olağanüstü sayıya ulaştı" yakınmasında bulundu.⁷⁰ Bu Yahudiler muhtemelen sessiz sedasız Tudor Londra'sına yerleşen, İngiliz Uluslar Topluluğu sürecinde ve daha sonrasında yasal konuma ulaşan ve bu kentte ticari bir güç olarak ortaya çıkan Sefaradların torunlarıydı.⁷¹

Anlaşıldığı kadarıyla bu Yahudiler, 1690'ların başlarında, önce Fransızlarla akabinde de Felemenklerle, onların bayraklarının koruması altında gemilerle mal taşımacılığı konusunda başarılı görüşmeler yapmışlardı. Felemenk ve Fransız temsilcilerden gelen bir dilekçe yağmurundan, Portekiz Yahudilerinin temel kaygısının Osmanlı vergilerinden, özellikle de gayrimüslim uyruklardan düzenli bir biçimde toplanan kafa vergisinden muaf olmayı garanti altına almak olduğu anlaşılmaktadır. Bu yüzden Koen veled-i Manuel ve Mosi veled-i Abram adlı iki Portekiz Yahudisi, bu tür vergileri ödemekten kaçınmak için İzmir'deki Felemenk topluluğuna hekim olarak hizmet vermişlerdi.⁷² Buna karşın, kısa süre sonra bu tür koruma için başka yollar bulundu. Aslında bu cemaat söz konusu durumdan neredeyse birdenbire, bir ticari yayılmanın ilk örneğini oluşturmak üzere yararlandı.⁷³ Cemaat Doğu Akdeniz'de, yalnızca İngiliz Levant Şirketi'nin kendi yetkilerine denk türden ticari imtiyazları hızla elde etmekle

⁷⁰ Paget Papers, falder V, letter 153.

⁷¹ Jonathan Israel, *European Jewry in the Age of Mercantilism, 1550-1750*, Oxford, 1985.

⁷² BOA, Ecnebi Defteri 22/1, s. 67.

⁷³ Bu yaklaşım konusunda bkz. Philip D. Curtin, *Cross-Cultural Trade in World History*, Cambridge, 1984.

kalmadı; ayrıca İngiliz pazarı ve âdetlerini içinde yer alarak anlama, İzmir'deki varlıklı dindaşlarından büyük bir sermaye elde etme, ailevi ve dini bağlılık aracılığıyla ayakta duran bir ilişki ağı kurma ve karmaşık Batı Anadolu ticari ağını kavramada İngilizlerin çok önüne geçme gibi avantajlar da kazandı. Sonuç, İngiltere'yle Batı Anadolu'yu, Levant Şirketi'ninkinden bile daha etkin biçimde birbirine bağlayan bir ticari ağın ortaya çıkmasıydı. 1693'te İzmir'deki umutsuz İngiliz ticari temsilcileri, "bizim cemaat, bu ülkedeki en büyük itibar ve üne sahip olduğu zamanlarda bile", Londra ve İzmir arasındaki alışverişte, "sadece kısır seyirciler olarak kaldı," itirafında bulunuyorlardı.⁷⁴ İşletme, büyükelçisine başvurdu; talep, kraldan, Felemenk Zümreler Meclisi'ni Felemenk Levant Şirketi'ni Portekiz Yahudilerine ticari imtiyazlar sağlamaktan vazgeçmeye zorlamasının istenmesiydi.⁷⁵

İzmir'deki İngiliz cemaatinin protestoları pek de hızlı bir etki sağlamadı. Tersine, 11 Kasım 1693'te İzmir'deki Felemenk konsolosu, Portekiz Yahudileri cemaatinin birtakım liderlerine himaye sağladı; hatta İstanbul'daki temsilcisi, oradaki İngiliz büyükelçisinin protestolarını savuşturma çabaları sergiledi.⁷⁶ Felemenk temsilci bu girişimlerinde başarılı da oldu. 1694 Şubatında Babîâli İzmir kadısı ve önde gelenlerine, Felemenk bayrağı altında ticaret yapabilecek "İspanya, Portekiz, Ankona, Sicilya, Floransa, Katalonya, Flandre ve diğer gayrimüslim ticari topluluklarına", Felemenklerin imtiyazlarına uygun davranılması yönünde bir buyruk yayınladı.⁷⁷ Bu durum, Amsterdam, Londra ve İzmir Sefarad cemaatleri için, en azından Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde, bir zamanlar kendilerini kovan -ki sonrasında böylesi kârlı bir ticari yayılma ortaya çıktı- Portekiz'in yerlileri olduklarını iddia edebilmelerini sağlayarak bir ironi oluşturdu. Ancak bu, söz konusu hırslı tüccarların, Felemenk ve Fransız bayrakları altındaki güvenilmez himayeden hoşnut oldukları anlamına da gelmiyordu. 28 Mayıs 1694'te İzmir'deki bir İngiliz ticari temsilci olan Pelatia Barnardiston, büyükelçisine, yakınlarda birtakım Yahudi tüccarların söylentiye göre Babîâli'yle, onlara diğer bütün ticari topluluklardan daha fazla ticaret serbestliği sağlayacak kendi *abidnameleri* konusunda gö-

74 Paget Papers, folder V, letter 153.

75 Yüzyılın daha önceki bölümlerinde böyle bir başvuru muhtemelen İstanbul'daki Osmanlı yönetimi üzerinden yapılırdı. 1690'larda İngiliz ticari temsilci böyle bir adımı gereksiz bulmuş, bunun yerine, gerçek emperyalist bir tarzda, doğrudan Londra ve Amsterdam'daki "esas" yönetimlere başvurmuş görünmektedir.

76 Paget Papers, folder V, letter 157.

77 BOA, Ecnebi Defteri 22/1, s. 63.

rüşmeler yapmak üzere İstanbul'a ya da Edirne'ye doğru yola çıktıklarını haber veriyordu.⁷⁸

Öyle görünüyor ki 26 Ekim 1694'te İngiliz Levant Şirketi'nin kendisi de bu büyümekte olan ağı kabul etti. Osmanlı yönetimi İngiliz talebinin aksine karar verdiği ve Felemenk şirketi, belki de Amsterdam'daki Seferad cemaatinin baskısı altında, "Portekizli" tüccarlara sağladığı imtiyazları geri almayı reddettiği için, İngiliz şirketi İzmir'deki konsolosuna bu Yahudilere İngiliz himayesi teklif etmeye başlaması direktifi verdi.⁷⁹ Osmanlı yönetimine söz konusu Portekiz Yahudilerinin "reaya"⁸⁰ ya da Osmanlı uyrukları olarak tanınlanması, böylece ticari imtiyazlara sahip olmalarının kabul edilmesi yolundaki başvurudan ancak üç yıl sonra İngilizler bu yeni kurulan örgütlenmeye karşı birtakım başarılar elde edebildi.

İngilizler bu ve diğer rakip cemaat örgütlenmelerine karşı uyanık olmak zorundaydı. Örneğin Temmuz 1706'da Şirket, İzmir'deki temsilcisini, tercümanlarını en büyük özeni göstererek İngiliz kumaş ticaretine zarar vermeyecek kişilerden seçmesi konusunda uyarıyordu. Yöneticiler şu açıklamada bulunuyordu:

Bu gizli trafiği sürdürmek amacıyla belli merkezlere böyle korunup yerleştirilen birkaç kişi var. Londra'da Viz Ariton di Georgio, İzmir'de Serchis di Georgio, Livorno'da sözü edilen Serchis'in kayın biraderi Zacharia. Bunun karşılığında sana şu emri veriyoruz: Gerçekten bizim hizmetimizde olmayan kimseye hiç berat verme ve o çeşit gizli işlere bulaştığından en ufak bir şüphelenen kişilerden tüm korumamı çek.⁸¹

Bu dökümanda Yahudilerden ziyade Ermenilerden söz edilmesine karşın, İngiliz Levant Şirketi akraba olan bu üç Ermeninin güçlü bir ticari oluşum kurabileceği değerlendirilmesi yapılmıyordu. Bunlar muhtemelen Doğu Akdeniz'deki İngiliz ticaretiyle bağlantılı, yukarıda söz edilen temel şehirlere tamamen bu niyetle yerleşmişti.

Bu bağlantı ağına model oluşturan, İsfahan'dan başlayıp Halep, İzmir ve Bursa gibi Osmanlı kentleri üzerinden geçerek Kuzey ve Batı Avrupa içlerine uzanan, uzun ömürlü ipek ticareti yapılanması olabilir. Bununla birlikte, kesin ve yeni olan farklılık, 17. yüzyıl sonlarında hem Ermeni hem de Yahudi cemaatlerinin, Atlas Okyanusu'na kıyısı olan ülkelerin şirketlerinin bir önceki yüzyılda kurdukları sisteme kendilerini kabul ettirme yönünde

78 Paget Papers, folder VI, letter 52.

79 Paget Papers, folder VI, letter 220.

80 Paget Papers, folder IX, letter 149.

81 Public Record Office, State Papers 105/332, s. 41.

atak girişimlerde bulunmalarıydı. Özetle, bu yaratıcı çabalar Osmanlı Ortodoks Rum tüccarların 18. yüzyılda kurdukları Fenerli ticaret ağının hâbercileri oldukları kadar, daha önceki aile ve cemaat bağlantılarını da taklit ediyordu.⁸² Bunlar elbette meccalsiz ve moralsiz cemaatlerin eylemleri değildi.

Buna karşın bu söylenenlerden Sefârad ağının her zaman iyi işlediği ve tümüyle denetlenemediği sonucu çıkarılmamalıdır. İzmir'in dış etkilere açık cemaat yapısının bir yansıması olarak, bu örgütlenmenin her yanına anlaşmazlık havası sinmişti. Haim Samuel Enriques ve Solomon di Abram Pegna adlarındaki iki Portekiz Yahudisi arasında 1694'te cereyan eden bir tartışma bu çatışmalara örnektir. Enriques birkaç yıl boyunca bir yandan Abram Pegna'nın bir işte baş ortağı olmuş, öte yandan da Felemenklerin Kuşadası konsolosluğunu yapmıştı.⁸³ Bununla birlikte ortaklık, güya İzmir Yahudi cemaatinin Enriques hakkında sahte para basmaktan (bu dönemde Felemenklerin kötü bir üne sahip olmasına yol açan bir uygulama) dolayı dava açması nedeniyle, kısa süre sonra bozulmaya yüz tuttu.⁸⁴ 1693 Martında Enriques, İzmir'deki Felemenk cemaatinin bir üyesi olarak, Osmanlı yönetiminin bu davayı İzmir Yahudi mahkemesinden İstanbul'daki imparatorluk divanına aktarmasını sağlamayı başardı.⁸⁵ Bir yıl sonra, önce Enriques (Kuşadası Felemenk cemaatinin bir temsilcisi olarak sahip olduğu haktan dolayı), ardından da Abram Pegna, Babiâli'de şikâyetlerini takip etmek üzere İstanbul'a gittiler.

İstanbul'da hem Felemenk (Enriques'in adına), hem de İngiliz (di Abram Pegna'nın adına) temsilciler anlaşmazlığa dahil oldular. Felemenklerin müdahale nedeni basittir: Elçi, Kuşadası'nda Felemenk konsolosu olduğu için, Enriques'i savunmakla yükümlüydü. Buna karşın İngiliz büyükelçisinin davanın diğer tarafına karşı böylesi bir yükümlülüğü yoktu. Lord Paget'ın katılımı, İzmir'de bir İngiliz ticari temsilci ve di Abram Pegna'nın yakın arkadaşı olan Pelatia Barnardiston'un, arkadaşına yardım etmeleri için konsolosuna ve büyükelçisine yoğun biçimde ricalarda bulunmasından kaynaklanıyordu.⁸⁶ Belki Barnardiston'un başvuru-

⁸² Bkz. Traian Stăianovich, "The Conquering Balkan Orthodox Merchants", *Journal of Economic History* 20 (1960), s. 234-313.

⁸³ Paget Papers 27, folder VI, letter 56; ve BOA, Ecnebi Defteri 22/1, s. 74, n. 2.

⁸⁴ Bu mesele konusunda örneğin bkz. BOA, Mühimme Defterleri 99, s. 80, Şubat 1690 ve 11, Nisan 1690.

⁸⁵ BOA, Ecnebi Defteri 22/1, s. 56.

⁸⁶ Bkz. Paget Papers 27, folder VI, letters 56, 52, 51 ve 49 (bu belgeler tersinden kronolojik sıraya göre düzenlenmiştir).

rularının etkisiyle olduğu kadar Yahudi örgütlenmesine zarar verme fırsatı yakalamaktan dolayı da, Lord Paget imparatorluk divanı önünde di Abram Pegna'yı temsil etmeyi kabul etti. Ancak aracılık çabaları başarısız oldu. Nisan 1695'te yayımlanan bir buyrukla Babiâli İzmir kadısına, Felemenklerin sahip oldukları imtiyazlara Enriques lehine uyulmasını emretti.⁸⁷

Osmanlı İmparatorluğu'nun 17. yüzyılda değişimler geçirmesi, Avrupa'yla yeni bir ilişki tarzının önem kazanması ve yeni tür bir küresel ticaretin ortaya çıkışı, İzmir'deki Osmanlı uyrukları için yeni fırsatlar yarattı. Görüldüğü kadarıyla, oluşmaya başlayan Yahudi ticaret ağının da gösterdiği üzere, bu tür açılımlardan evvela İzmir Yahudileri yararlanacaktı. Ancak narin yapılanmaları, kısmen haddinden çok sayıda değişken unsura (özellikle İngiltere ve Felemenk'te ulus devletlerin yükselişi sürecinde yaşanan iç sorunlar) bağımlı olmalarından dolayı, hızla çöktü. 18. ve 19. yüzyıllarda İzmir'de gelişen Levanten kültür, kültürel ve etnik açılardan Batı Avrupalı, İtalyan, Ermeni ve Rum izleri taşıyordu. İzmir'in Yahudi nüfusu büyümeye devam etti; fakat maddi açıdan parlak dönemi sona ermişti. Giderek artan bir biçimde, kendisi de -en azından iktisadi anlamda- gittikçe marjinalleşen bir Osmanlı dünyası çerçevesinde yaşamaya yöneldi.

Bir Felaket Dönemi

10 Temmuz 1688'de bu yeni kenti alt üst eden korkunç bir depremi ve yangını takip eden günlerde, Avrupalı tüccarlar, Osmanlı uyrukları ve Babiâli'nin ortak çabalarıyla İzmir çok çabuk ayağa kalktı. Şehir zaten bu tür doğal felaketlerle hep iç içe yaşamıştı. Yerleşim biriminin yakınından bir fay hattı geçiyordu ve yer sarsıntıları sıradan olaylardı.⁸⁸ Erken modern dönemde, sarsıntıların yol açtığı yangın felaketleri zaman zaman zaten harap olmuş mahalleleri kasıp kavuruyordu. Daha da korkunç olan, kentin üzerine özellikle yaz aylarında çöken, ancak bazen yıllarca süren bulaşıcı hastalıklardı. Farelerin üzerinde yaşayan pireler muhtemelen Akdeniz dünyasına 1340'larda veba (ya da Kara Ölüm) taşımıştı; bu hastalık sonraki beş yüzyıl boyunca da belirli aralarla bölgeyi kırıp geçirdi.⁸⁹

⁸⁷ BOA, Ecnebi Defteri 22/1, s. 74, n. 2.

⁸⁸ İzmir ve Türkiye'nin diğer yerlerindeki deprem hareketleri konusunda bkz. N.N. Ambraseys ve C. F. Finkel, *The Seismicity of Turkey and Adjacent Areas: a Historical Review, 1500-1800*, İstanbul, 1995. Özellikle bu deprem için bkz. s. 90-93.

⁸⁹ Bkz. William H. McNeil, *Plagues and Peoples*, Garden City, NY, 1976. Daniel Defoe, *A Journal of the Plague Year*, Londra 1969, hastalığın devletle toplum arasındaki ilişkileri nasıl dönüştürebileceğinin eşsiz bir anlatımı olarak durmaktadır.

İzmir sakinleri, bu tür felaketlerin ortaya çıkması olasılığını dikkate almıyor değildi. İzmir'in Müslüman cemaatinin çoğu Avrupalı yolcuya felaketler konusunda pek kaderci gibi görünmesine ve devletin karantina barakaları gibi önlemler almada gönülsüzlük göstermesine karşın (bir İngiliz 1765'te "bazı Avrupa kentlerindeki gibi vebaya mahsus hastaneler kurulur, sıhhi düzenlemeler zorunlu tutulursa... veba tamamen önlenilebilir," değerlendirmesi yapıyordu),⁹⁰ zengin gayrimüslimler veba salgını olduğunda kenti terk etmeyi âdet haline getirmişlerdi. 17. yüzyıl başlarında kentte oturan Avrupalılar, salgın sona erene kadar yaz tatillerini verimli Anadolu köylerindeki malikânelerde avlanarak ve ziyafetler düzenleyerek geçirme gibi uzun süren bir alışkanlık geliştirdiler. Depremlere karşı da önlemler alınmıyordu. Birinci katları taştan inşa edilen, ikinci katlar tahta kirişlerin etrafı tuğla ve balçıkla doldurularak yapılan İzmir'deki binaların çoğu depreme ve yangına dayanabiliyordu. Ayrıca ilk sarsıntıda yabancıların çoğu limanda demirlemiş, nispeten güvenli gemilere kaçmıyordu.

1688'de bu tür hazırlıkların çoğunun boşuna olduğu ortaya çıktı.⁹¹ Deprem muhtemelen çok şiddetli olmasa da, merkezi anlaşıldığı kadarıyla kenti denizden gelecek müdahalelere karşı koruyan kalenin tam altındaydı. Yer sarsıntısı sadece yeni inşa edilmiş Sancakburnu Kalesi'ni tahrip etmekle kalmadı; İzmir'in kiliselerinin, camilerinin ve sinagoglarının çoğunu da yıktı. Şiddetli rüzgârın büyüttiği bir yangın tüm Frenk Sokağı'nı ve deniz ile Pagos Tepesi arasında yer alan mahallelerin çoğunu kapsıyordu. Kontrol edilemeyen yangın tahta yapıları yaktı, taş yapıları tahrip etti, sayısız yerleşimciyi kavrulan enkaz içinde hapsetti. Rüzgâr hafiflediği, artçı şoklar durduğu ve yangın şiddetini kaybettiğinde, kent harabece dönmüştü. On-on beş bin kişi hayatını kaybetti ve neredeyse tüm mallar tahrip oldu.

Bu trajedinin ardından İzmir'i yeniden inşa etme kararı pek sıradan bir iş değildi. Osmanlı ülkesi boydan boya, depremin harabeye çevirdiği köyler, kasabalar, hatta kentlerle doluydu.⁹² Devlet yeniden yapımı finanse edecek yardım kurumlarına sahip değildi; ayrıca İzmir'in durumunda olduğu gibi, kentin deprem, yangın ve salgın gibi felâketleri artık yaşamaya çağının da bir garantisi yoktu. Yeniden inşa kararı, bir yerin tarihi önemi-

⁹⁰ Richard Chandler, *Travels in Asia Minor, 1764-65*, Edith Clay, der., Londra, 1971, s. 223. Müslüman "kaderciliği" uzun süre şarkiyatçı bir tema olarak kalmıştır.

⁹¹ Bu depremin ve sonuçlarının en etraflı anlatımı için bkz. Ülker, "Rise of İzmir".

⁹² Ambraseys ve Finkel, *Seismicity*.

ne veya iktisadi öneminin sürüyor olmasına bağlıydı; 1688'in ardından İzmir'i yeniden yapım kararının çıkmasına işte bu önem neden oldu.

İzmir'in görünürde bir alternatifi yoktu. Sakız ve diğer adaların limanları, Batı Anadolu'nun temel ürünlerinden ve doğuya giden kervan yollarından çok uzaktı. Foça ve Kuşadası gibi anakara kasabaları ise İzmir'inki kadar geniş ve demirlemeye uygun limana sahip değildi; buralardan Anadolu hinterlandına ulaşmak da zordu. Manisa ve diğer iç kesim kent ve kasabalarında yabancıların isyanlardan, genel karışıklıklardan ve doğal afetlerden korunmak için güçlü bir biçimde takviye edilmiş gemilerine sığınma şansı yoktu (1688'de yangından ve artçı şoklardan korunmak için böyle gemilere kaçamayan birkaç Batı Avrupalı hayatını kaybetmişti). Daha önemlisi, Osmanlı yönetimi işeci politikasını (ya da belki de sadece alışkanlığını) sürdürüyordu ve Batı Anadolu kıyısında bir başka ticari merkezin oluşmasına karşıydı.

İzmir'deki tüccarların, memurların ve yerleşimcilerin bu yüzden kenti yeniden inşa etme ve bu işe hemen başlama dışında seçenekleri pek yoktu. Bu işin göz korkutucu olmasına ve Osmanlı yönetiminin de çok az parasal destek sunmasına rağmen, birtakım teşvik edici unsurlar kentin restorasyonunu kolaylaştırdı. Bunların ilki, yabancı tüccarların ve şirketlerinin evlerin, kiliselerin, bedestenlerin ve çeşitli kamu binalarının yeniden yapılmasına yardımcı olmak için kaynaklarını seferber etmekteki gönüllülüğüydü. Örneğin Fransız cemaati, sadece konsolosluklarına ait yeni bir pansiyon ve kendileri için ticari binalar yapmakla kalmadı, aynı zamanda Kapuçin St. Polycarpe Kilisesi'nin yeniden inşasına da nezaret etti.⁹³ İkincisi, İzmir'deki kamu yapılarının birçoğunun inşasında Köprülü Ahmed Paşa'nın daha önceki sponsorluğu -saltanat ailesi tarafından desteklenen dini vakıflara sağladıkları gelirle birlikte- onun mirasçılarının da yıkılmış hanların, su yollarının, çeşmelerin yenilenmesinin finanse edilmesine yardımcı olmasına neden oldu. Üçüncüsü, depremin bölgedeki ürünlerin birçoğunun hasadının hemen öncesinde olması, yeniden inşa için hızla para elde edilmesini sağladı.

Bu vaziyet, bu büyük girişimde herkesin işbirliği yaptığı anlamına gelmiyordu. Dayanıklı ve yeraltındaki bölmelerde depolanmış ürünler, molozların altında kalmıştı. Bunların çıkarılması esnasında zaman zaman bir-

⁹³ Bu çalışmaya izin veren Osmanlı buyruğu için bkz. BOA, Ecnebi Defterleri 28/3, s. 20, n. 1. Bu kilise konusunda özellikle bkz. Livio Missir Reggio Mamchi di Lusignano, *Epitaphier des grandes familles Latines de Smyrne*, c. II: *Les pierres tombales de l'eglise française Saint-Polycarpe*, Brüksel, 1985.

den çok tüccar veya cemaat onlar üzerinde hak iddia ediyordu. Ayrıca Osmanlı memurları da aksi iddialarda bulunuyorlardı. Gerçekten de bazı durumlarda çeşitli konsoloslar, diğer hak iddia edenlere karşı destek bulmak üzere İstanbul'a başvurmuştu.⁹⁴

Şehir böylesi sorunlu durumlara karşın iki yıl içinde tekrar ayağa kalkmasını ve yoluna devam etmesini, temelde, Osmanlı uyruklu aracılardan, burada oturan yabancı tüccarların, bölgenin ileri gelenlerinin ve kentte dini vakıflarla bağlantılı ve başka çıkarları olan bazı İstanbullu ailelerin çabalarına borçluydu. Bununla birlikte sonraki iki yüzyılda da yer sarsıntılarını, yangınlar ve veba bu liman kentinin müzmin dertleri olmaya devam etti.

Riskli Bir Kentte Hayat

Sonraki hiçbir depremin 1688'dekiyle kıyaslanabilecek düzeyde olmasına karşın, bunların bazısı ciddi zararlar verdi; ayrıca çeşitli psikolojik etkiler de bıraktı. Örneğin 1737'teki nispeten küçük bir sarsıntının ve sonucunda çıkan yangının ardından, birçok yerleşimci evde kalma korkusuyla tanıştı. Bu korku insanları yıldızların altında uyumaya yöneltti ve sayısız tüccar, mallarını hiç de uygun olmayan gemi güvertelerine yığıldı. Bu dehşetin yaşanmasından ancak aylarca sonra kent eski sosyal ve ticari hayatına geri dönebildi. Bir İngiliz seyyahın 1765'te gerçekleşen bir başka depremi anlatışı, böylesi kaygıların hangi temellere dayandığını gösterir: "11 Temmuz'da bütün evi sallayan bir yer sarsıntısı yaşadık; tepemizde çatının ek yerleri ve kiremitleri çatırdadı... Öylesine heyecan vericiydi ki sanki yeryüzü yüzmeye başladı sandım. Yaşanan büyük bir dehşetti."⁹⁵

Yangınlar sadece bu tür depremler sonrasında çıkmıyordu. Kundakçılık, ayaklanma ve dikkatsizlik de yoksul insanların harap evlerini, hatta sık sık yer sarsıntılarında dayanmaları için bir kısmı taştan inşa edilmiş daha pahalı yapıları bile perişan eden yangınlara yol açıyordu. Hem Osmanlı hem de Avrupalı kaynaklar, belki de halka açık binalara resmi karşıtlığı ve bu karşıtlığın doğurduğu uygulamalara eşlik eden potansiyel siyasi muhalefeti yansıtır biçimde,⁹⁶ bölgede 1600 ya da 1601 de ortaya çıkan tütün ba-

⁹⁴ Felemenklerin durumu için bkz. BOA, Ecnebi Defteri 22/1, s. 35, 19-29 Haziran 1688, and BOA, Ecnebi Defteri 22/1, s. 36, 9-19 Ağustos 1688.

⁹⁵ Chandler, *Travels in Asia Minor*, s. 219.

⁹⁶ Osmanlı yönetimi tütüne karşıydı ve zaman zaman tütün yetiştirilmesi ve içilmesini yasaklama girişimlerinde bulundu. Bkz. M. C. Uluçay, *XVIII. yüzyılda Manisa'da Ziraat, Ticaret ve Esnaf Teşkilâtı*, İstanbul, 1942, s. 42; Katib Çelebi, *Balance of Truth*, s. 51. İzmir'de tütün yetiştirilmesine karşı çıkılması konusunda bir belge için bkz. İzmir, see BOA, Mühimme Defterleri 80, n. 82.

ğimliliğının, özellikle de dayanıksız ve kolay yangın çıkabilen kahvehaneler ve meyhanelerde yaygın biçimde içilmeye başlanmasından itibaren, yangın tehlikesini artırdığında ısrar ederler.⁹⁷ Çok daha sonraları başka bir seyyah, “evlerin yapımında ne kadar çok tahta kullanıldığı ve her toplumsal kesimde, her yerde tütün içmenin ne kadar yaygın olduğu hatırlanmışında”⁹⁸ İzmir’deki yangınların sıklığında şaşılacak bir şey olmadığı gözleminde bulunuyordu. 1742’de çıkan 18. yüzyılın en kötü yangını, muhtemelen kötü niyetli kişiler tarafından çıkarıldı ve kentin belki de üçte ikisini tahrip etti.⁹⁹

Tehlikelerin en büyüğü, 18. yüzyılda neredeyse her bahar ve yaz mevsiminde İzmir’in üzerinden dehşet saçarak geçen bubonik vebaydı. Hastalığın kenti en feci ziyareti 1757 ile 1772 yılları arasında oldu ve şehri bir kefen gibi sararak nüfusunun yüzde on beş ya da yirmisini yok etti. 1764-65’te aylarca İzmir’de kalan İngiliz Richard Chandler, salgının niteliğini tarif ediyor ve gelişimindeki yoğunluğu belirtiyordu. Hastalık bahar sonlarında kenti az rastlanan bir şiddetle vurunca, Chandler, çok sayıda başka insanla birlikte, kendini telaşa nispeten güvenli köylere ve açık kırsal alana attı. O yaz, salgının hızı kesildikten sonra İzmir’e döndüğünde, hastalığın ne kadar korkutucu olduğunu gözlemlemiştir:

Türk mezarlıklarından geçerken ve hayatın her aşamasında zayıf bir gövdenin belirsiz yazgısını sergileyen ve ölümün yaş ve seçkinlik ayrımı yapmadığına dair ekstra kanıt sağlayan farklı boyutlardaki birçok mezarın yanından geçiyorduk. Daha ileride yarı yanmış ev yıkıntıları vardı; bunlar genel bir yangın felaketiyle karşı karşıya kalmıştı son zamanlarda. Kışın kalabalık olan Frenk Sokağı’nda düşünceli bir yüz ifadesi olan birkaç insanla karşılaştık. Bu bölgenin nispi tenhaliği üzerimize çöken karanlık düşünceleri güçlendirdi. Bu kamusal felaket ve özel acı hepsinin başındaydı ama bazıları mucizevi bir şekilde korunmuştu. Frenk Sokağı’nın kapısındaki yeniçeri tarafından coşkuyla karşılandık.¹⁰⁰

Bu pasajın yazarı, en karanlık düşünceliler dışındaki herkesle, dehşetli bir şaşkınlığı paylaşıyordu. Üstünkörü araştırmaları sonucunda, zorlama bir biçimde vebayı “muhtemelen gözle görülemeyen, küçücük, yuvalarını insan vücudunda yapan ve orada gizlenen bazı hayvancıklardan ortaya çı-

97 Bu konuda, sosyal bir sunum yeri olarak, bkz. Ralph Hattox, *Coffee and Coffeehouses: the Origins of a Social Beverage in the Medieval Near East*, Seattle, WA, 1985 (*Kahve ve Kahvehaneler: Bir Toplumsal İçeceğin Yakınoğju’daki Kökenleri*, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2. baskı, 1998).

98 William Cochran, *Pen and Pencil in Asia Minor*, Londra, 1887, s. 223.

99 Frangakis-Syrett, *Commerce of Smyrna*, s. 55-59.

100 Chandler, *Travels in Asia Minor*, s. 224.

kan... sadece değilse de temelde temas yoluyla bulaşan” bir hastalık olarak düşünmesi bunu göstermektedir.¹⁰¹

Chandler salgınla kısa süre yüz yüze gelmesinin ardından derhal İzmir’in dehşetinden kaçtı. Bu davranış, kentin sadece sıradışı topografik narinliğini göstermekle kalmayan, aynı zamanda onun nüfus açısından gelişmesini de engelleyen deprem, yangın ve veba -ve onlara eşlik eden yağma ve karışıklık- tehlikelerinin büyüklüğünü kanıtlıyordu. Şehrin etrafını dolduran sular ve tepeler aynı kaldı; ancak binalar ve insanlar sürekli hareket halindeydi.

Doğal tehlikelerin yanında insan yapısı olanlar da vardı. Sancakburnu Kalesi’nin yapımı ve yeniden inşası İzmirilileri yabancı saldırganlardan koruyabiliyordu; bununla birlikte, Osmanlı olan saldırganlar, kenti ve çevresini hem karadan hem de denizden tehdit etmeye devam ediyorlardı. Bölgenin Osmanlı kapudanpaşalığına bağlanması, İzmir’i donanmanın denetimi altına soktu ve şehir daha zenginleştiği için Osmanlı kapudanpaşası donanmasının gemilerini giderek artan bir sıklıkla limanda demirleter oldu. Limanın zenginliği de, 1686 Ocağında Felemenklerin kapudanpaşayı limanda demirli Felemenk gemilerinden kanunsuz geçiş parası almakla suçlamasına yol açan olaydaki gibi, onu ve adamlarını “koruma parası” toplamaya teşvik etti.¹⁰² Bu ziyaretler aynı zamanda kentin cadde ve meyhanelerinin Osmanlı levendleriyle dolmasına yol açıyordu; bu tür “kabadayılar” zaman zaman Osmanlı ve şeriat yasalarının açık bir biçimde suiistimal edildiği düşüncesiyle öfkelenerek, dinlere, geleneklere ve İzmir’de özellikle de Frenk Sokağı’nda ikamet eden şahısların kişiliklerine yönelik tacizlerde bulunuyorlardı.¹⁰³ Böylesi olaylar zaman zaman yaralanmalarla, hatta ölümlerle sonuçlanıyordu. 1689’da Felemenk konsolosu, Cezayirli bir levendi, ticari temsilcilerinden birini öldürmekle suçluyordu.¹⁰⁴

İzmir’in hinterlandından gelen tehlikeler de, devletin taşrada daha sıkı düzenlemelere gitmesine rağmen, devam ediyordu. Aslında Osmanlılarla yabancılar arasındaki tartışmalara sık sık devlet temsilcilerinin adı da karışıyordu. 1696’da İngiliz konsolosu Raye, büyükelçisine, İzmir’e yeni gelmiş birtakım İngiliz denizcilerinin “Gloucester”e atanması hakkında bilgi veriyordu. Bu denizcilerin karaya çıkış izni çabucak ellerinden alınmıştı.

101 Chandler, *Travels in Asia Minor*, s. 219.

102 BOA, Ecnebi Defteri 22/1, s. 21.

103 Örnekler için bkz. BOA, Mühimme Defteri 99, s. 101, 12-22 Mart 1690; ve BOA, Ecnebi Defteri 16/4, s. 38, 9-19 Şubat 1701.

104 BOA, Ecnebi Defteri 22/1, s. 41, n. 1.

Varişlarından dört gün sonra, Gloucesterlilerin bazıları kıyıya çıktı ve Konstantinopolis kaymakamlığına bağlı Kilizman Voyvodası onların onunu yakaladı ve zincire vurdu. Bunu duyar duymaz onların serbest bırakılması ya da adaletin yerine getirilmesi için Kadıya başvurudum, Voyvoda buna uymayı geciktirince ikinci bir mektup yolladım, onları kente suçlular gibi getirdi Voyvoda. Ama sürekli ısrarlarım ve gelmeleri gerektiğine dair başvurularım üzerine salınmalarını sağladım ve dışarı gönderdim. Kadıyı, Voyvoda'ya karşı adamlarımızı haksız tutukladığından harekete geçmesi için sıkıştırmanın makul olduğunu düşündüm ve önce bu vaatte bulunuldu. Ama sonra Voyvoda'dan yana kaydı ve onun yakınmalarına kulak verdi... Bizim denizcilerimiz 50 gün boyunca onlara günde 50 esedi doları hasar vermiş, meyveleri tahrip etmiş, ağaçlarını kesmiş, dahası 15.000 zeytin ağacının yanmasına sebep olmuşlar.¹⁰⁵

Bu olaydaki doğru ve yanlışları yakalamak mümkün değildir. Her ulustan ve dinden denizciler kabadayılıklarıyla ünlenmişti; Osmanlı voyvodaları ve diğer küçük rütbeli memurları ise çok kötü bir biçimde rüşvete alışmıştı. Açıkça anlaşıldığına göre 17. yüzyıl sonlarında eşkiyaların bile artık İzmir civarında tüccar ve yolcuları taciz etmemelerine karşın, kültürel bölünmenin her iki tarafında da kötü davranışlar (en azından üzücü anlaşmazlıklar) devam ediyordu.

Üçüncü ve özellikle hayal kırıklığı yaratan bir gerilim alanı da İzmir'deki Osmanlı çalışanlarına yönelik yabancı tehdidiyle ilgiliydi. Kentin 17. yüzyıldaki olgunlaşmasıyla birlikte, bazı açılardan ortaçağ Hıristiyan Avrupa'sının lonca sistemini andıran, girift ve tekelci bir kent esnafı örgütlenmesi gelişti. Buna karşın Frenk Sokağı'nda yaşayan Avrupalılar, aşına oldukları yiyecek ve giysiler istiyorlardı. Bu unsurlar sadece Londra, Paris ve Amsterdam'dakilerin taklidi meyhaneler ve kahvehaneler kurmakla kalmıyor, aynı zamanda vatanlarından ücretli fırıncı ve terziler getirtiyorlardı. Osmanlı terziler ve ekmekek yapımı işinde tekelleşmiş fırıncılar, bu potansiyel rakiplerden korku duyuyorlar ve bu hususun Fransızlara, İngilizlere ve Felemenklere verilmiş imtiyazlar içinde yer almasına karşın, onlara engel olma arayışına giriyorlardı. Fırıncılar loncası bunu yabancıların kent pazarlarından un satın almasını önleyerek yapmaya çalışıyordu.¹⁰⁶ Osman-

¹⁰⁵ Paget Poppers 27, falder VIII, letter 134.

¹⁰⁶ 17. yüzyıl sonlarına ait birçok örnek arasında bkz. BOA, Ecnebi Defteri 22/1, s. 20, 14 Eylül 1685; BOA, Ecnebi Defteri 22/1, s. 23, Kasım 1685; ve BOA, Ecnebi Defteri 22/1, s. 81, n. 1, 2-12 Temmuz 1696. Tarihçi, belki de dönüşmüş kimliklere (kollektif, şehirli, bölgesel ya da emperyal) ulaşmanın anahtarını içeren yerel mahkeme kayıtlarının yokluğunu en çok yerel iktisadi ve sosyal ilişkilerin bu alanında hissediyor.

lı uyruklarının yabancı terzilik üzerinde kontrol sağlaması ise, kumaş yabancı ticaretin başlıca dayanağı olduğu için, daha güçlü. Buna rağmen yine de engelleme çabalarını sürdürdüler. 1684 veya 1685'te İzmir'deki Felemenk cemaati, giysilerini Felemenk bir terziye diktirdiler. Yerel terziler loncası bu şahsın çalışmasına karşı çıkınca, Felemenk konsolosu sonunda kendini İstanbul'dan, terzinin taciz edilmesine son verilmesi yolunda bir buyruk istemek zorunda hissetti.¹⁰⁷

Batı Anadolu Ticareti için Uluslararası Rekabet

Bu sorunlar, özellikle 17. yüzyıl sonlarında Batı Anadolu ticareti için verilen mücadelede İngilizler ve Fransızlar karşısında yenilgiye uğramalarından dolayı, Felemenklerin başına bela oldu. Bununla birlikte, diğer ticari ve siyasi gruplar, tekrar tekrar yaşanan bütün bu krizler boyunca, bir yolunu bulup İzmir'in sadece ayakta kalması değil, aynı zamanda gelişmesini sürdürmesi için de mücadele ettiler (zaman zaman birbirleriyle de sert çatışmalara girseler bile). Bu karmaşık oyunun temel aktörleri İngiliz ve Fransız -giderek azalan bir biçimde de Felemenk ve Venedikli- tüccarlar, Babıâli, bazı önde gelen aileler (özellikle Karaosmanoğlu ailesi), Batı Anadolu'nun çiftçileri ve Ermeni, Ortodoks Rum, Yahudi ve Müslüman komisyoncuları. Bu grupların 18. ve 19. yüzyıllardaki ilişkileri, hem İzmir, Batı Anadolu, İstanbul ve Batı Avrupalı devletler arasındaki bağlantının dinamiklerini hem de bölgedeki iktisadi ve sosyal eğilimler gelişmeleri resmetmektedir.

Siyasi mülahalalara daima Osmanlıların ticari ilişkiler hakkındaki kararları yön vermekle birlikte, bu yüzyıllarda Batı Avrupa yönetimleri de politik çıkar için kendi uyruklarının ticari faaliyetine müdahale etmeye başladılar. İngiltere'deki iç savaş sırasında hem kralın hem de parlamento-nun, İngiliz Levant Şirketi'ni ve temsilcilerini birbirlerine karşı kullanmaya kalkışması,¹⁰⁸ devlet müdahalesi sürecini hızlandırdı. Özellikle Oliver Cromwell'in Felemenklere karşı savaşlarının bir yan ürünü olarak şirketin meselelerine karışan İngiliz Uluslar Topluluğu, 1660'da tahtını sağlamlaştıran II. Charles'a kraliyetin Doğu Akdeniz ticareti üzerindeki kontrolünü çarpıcı bir biçimde artırma yolunu açtı. Fransız devleti de bu yola başvurmakta gecikmedi. 1666'da Fransız Maliye Bakanı Jean Baptiste Colbert, özellikle Akdeniz dünyasındaki Fransız ticari faaliyetini yönetmek ve İngilizler ve diğer rakiplerle yarışa girmek üzere bir Levant Şirke-

¹⁰⁷ BOA, Ecnebi Defteri 22/1, s. 21, n. 3.

¹⁰⁸ Bkz. Goffman, *Britons in the Ottoman Empire*, kısım 4-6.

ti kurdu. Bu girişim Marsilya'nın ticari özerkliğinin çöküşünü hızlandırdı ve Doğu Akdeniz üzerinde siyasi ve iktisadi egemenlik sağlamaya yönelik bir büyük güç rekabeti sürecinin önünü açtı.¹⁰⁹

Bu değişikliklerin bir sonucu olarak, İzmir'deki İngiliz ve Fransız tüccarların (ki Felemenk ve Venedik ticari faaliyetlerinin iyice azalması için çaba harcamışlardı) serbestçe ve yeni yöntemlerle ticaret yapmaları daha güç hale geldi. Kendilerini giderek artan bir biçimde yasal düzenlemeler ve devlet çıkarları gereği yapılan uygulamalarla sınırlanmış bir durumda buldular. Bununla birlikte, Fransız tüccarların rakipleri karşısında bir avantajları vardı; çünkü Colbert'in özellikle Doğu Akdeniz pazarını hedefleyerek tekstil imalathaneleri kurma politikası meyvelerini vermişti. 1720'lerde Fransız malları tekstil ticaretine hâkim oldu. İngilizlerin İzmir konsolosu 1718'de nafîle bir biçimde yakınıyordu: "Fransa canlı bir ticari faaliyet yürütmeye devam ediyor ve onların kumaşları mağazalarına gelir gelmez satılıyor".¹¹⁰ Dahası, Fransızların siyasi ve ticari politikalarının başarısı, 1740'ta onlara en çok kayırılan millet konumu veren yeni kapitülasyonlarla kalıcı hale geldi.

Bu diplomatik ve ticari kazanımlar, Osmanlının zaafının (hem uluslararası, hem de ülke planında) bir yansıması olduğu kadar, Fransız gücünün de göstergesiydi. Fransız-Osmanlı ilişkilerinin 16. yüzyıldan beri yakın olmasına karşın, Babıâli'nin 18. yüzyıl başlarında Habsburg, Rus ve Safavi devletleriyle girdiği çatışmalar devletin kuzey ve doğu sınırlarını tehlike altına sokmuş ve maddi kaynaklarını çok fazla zorlamıştı. Osmanlılar, Fransız siyasi ve askerî desteği karşılığında ticari haklar vermeye tamamen razıydı.

Devlet, dış düşmanlarına karşı tüm imkânlarını birleştirmiş olsa da (kısmen de onlarla yoğun mücadelelerin sonucu olarak), Köprülülerin yönetimi altındaki yeniden merkezileşme dönemi sona erdi. İstanbul'un taşra üzerindeki nüfuzu zayıfladı; Balkanlar'da, Anadolu'da ve Arap topraklarında bir yerel liderler (ayan ve derebey) grubu türedi. Bu ileri gelenler, Osmanlı vergi sisteminin yeniden organizasyonunun (özellikle de malikâne denetim altına alınmasının) onlara yasal meşruiyet sağlaması dışında, Cennetoğlu gibi kanundışı unsurlardan çok da farklı değildi-

109 Elbette ilk büyük rekabet olmamasına karşın. 16. yüzyıl başlarında Osmanlı-Venedik ilişkilerinin durumu için bkz Brummett, *Ottoman Seapower and Levantine Diplomacy*.

110 Aktaran Necmi Ülker, "The Emergence of İzmir as a Mediterranean Commercial Center for the French and English Interests, 1689-1740", *International Journal of Turkish Studies* 1987, s. 20.

ler.¹¹¹ Sonuçta bunlar Osmanlı yöneticileri olmaya başladılar; sık sık ya mezihyetlerinden dolayı ya da yönetimden satın alarak unvanlar ve gelirler elde ettiler. Bundan dolayı güçleri devlet onaylı ve nispeten meşruydular. 18. yüzyılda Batı Anadolu siyasetinde bu türden iki aile baskın rol oynadı: Bunların birisi Bergama'da üslenmiş Araboğulları, diğeri güç merkezleri Manisa'da bulunan Karaosmanoğulları'ydı.

Bu ailelerin her ikisinin de İzmir merkezli geniş bir alana yayılmış ticaret ağı üzerinde ciddi bir nüfuza sahip olmalarına karşın, rekabette öne çıkma ve liman kentinin hinterlandına yayılma arayışındaki Fransızlar ve diğeri yabancılar, özellikle Karaosmanoğulları'yla görüşme yapıyorlardı. Bu ailenin güç kazanma sürecindeki yükselişi, 17. yüzyılda, sultana hizmet ederek başlamıştı. Kara Osman, 1690'larda Babîâlî'nin asi Osmanlı askerlerinin mallarına el koymasına yardım ederek servet ve güç biriktirmişti. Onun mirasçısı Karaosmanoğlu Hacı Mustafa, atasının devlete hizmet tarzını devam ettirdi. 1739'da İzmir civarındaki eyaletlerde eşkiyalığın kökünü kazıdı ve bunun karşılığında bölgede güçlü bir idari ve askeri konum elde etti. Bazı dramatik tersliklere rağmen (Osmanlı yönetimi 1756'da Mustafa'yı idam etti ve oğlunun unvanları da kısa süre sonra geri alındı), yüzyıl ortalarında aile Manisa, İzmir ve onlara en yakın vilayetlerde üretim (en iyi toprakların çoğunu kişisel tımarları haline getirerek)¹¹² ve vergi toplamada belirleyici konuma geldi.

Aile yalnızca İzmir pazarına ve oradan geçmek durumundaki kervanlara yönelik hububat, meyve ve diğeri ürünler üretilen geniş topraklara hükmetmekle kalmadı, ayrıca İzmir kentinin yaşadığı siyasi süreçlerde de başat bir pozisyona sahip oldu. Karaosmanoğulları, bölgedeki hububat üretimi ve satışı üzerinde ciddi bir tekel oluşturmalarının yanı sıra, belki yöresel kimliklerin odağı olarak da işlev gördüler. Ailenin Osmanlı devleti ve Araboğulları gibi rakip ailelerle sürekli çatışma içinde olmasına karşın, yabancı tüccarların onlarla anlaşma dışında fazla seçeneği yoktu.

Fransız konsolosu Charles de Peyssonel büyük oranda ve bir yüzyıl önce Nicholas Orlando'nun Cennetoğlu'yla ilişkisindeki kadar büyük bir başarıyla, Karaosmanoğlu Mustafa Bey'e arka çıktı. Bununla birlikte, önceki örnekten farklı olarak Peyssonel, Mustafa'yı, temelde koruma parası yoluyla değil, onun Babîâlî'deki gözü kulağı olarak destekledi. Karaos-

111 Ariel Salzman, "An Ancien Régime Revisited: 'Privatization' and Political Economy in the Eighteenth-Century Ottoman Empire", *Politics and Society* 21, 1993, 393-423.

112 Böylesi çiftliklerin ortaya çıkışı konusunda bkz. Bruce McGrown, "The Age of the Ayans", *Economic and Social History of the Ottoman Empire*, İncalcık, der., s. 680-93.

manoğulları'nın rakipleri yıllar boyu onların unvanlarını ve böylece güçlerini ellerinden alma peşindeydi ve İstanbul sürekli onları konumlarından etme girişimlerinde bulunuyordu. Bu yüzden 1752'de Fransız konsolosu, Mustafa'yı uyarıyordu:

Babiâli, Hidayet Ağa'dan [Karaosmanoğlu Mustafa'nın damadı] gelecek yıl valilik [İzmir'in] için para aldıktan sonra, Kasaba, Kırkağaç ve özellikle de Manisa valiliklerini onun kayınpederinden alıp Çelik Paşa'ya verme kararı aldı...Görülüyor ki hasım, Karaosmanoğulları'nı kuşatma arayışında.¹¹³

Mustafa'yla ilişkilerinin sorunlu tarafları olmasına rağmen, Peyssonnel yine de, kişisel çıkarı kolay erişilebilir bir kırsal alan ve katlanılabilir vergilerde (belki de elde edilmiş malikâneler aracılığıyla) olan böylesi bir kişiyi memuriyet satın almak için harcadığı ciddi meblağları kısa sürede telafi etmek için tüccarlardan ve köylülerden zorla büyük vergiler toplama peşinde olacak Mehmed Çelik Paşa gibi bir devlet hizmetkârına tercih ediyordu. Bu dönemde Fransız konsolosunun Karaosmanoğlu Mustafa gibi yerel bir hükümrânı destekleme yönündeki öngörülülüğü, Fransızlara Osmanlı ekonomisiyle bağlarında ciddi bir esneklik kazandırdı ve bölge ticaretindeki Fransız belirleyiciliğine katkıda bulundu.

Bununla birlikte, Fransızlar İzmir'in hinterlandını kendi iktisadi alanlarının bir parçası yapamadılar. Batı Avrupalıların, Karaosmanoğlu gibi yerel ileri gelenlerin egemenliği altındayken bile Batı Anadolu vilayetlerine girmelerine yardımcı olacak araçlara olan ihtiyacı devam etti. Örneğir tercüman Paraskeva, karmaşık tartışma süreçlerinde Peyssonnel ile Mustafa (ayrıca Karaosmanoğulları'nın rakibi Araboğlu İsmail Ağa) arasında arabuluculuk yaptı. Aslında Fransızlar ve öteki yabancıların imparatorluk içinde daha etkili hale gelmesiyle, bu tür araçların diğer Osmanlılar karşısındaki ekonomik gücü giderek arttı. Bu gelişme büyük oranda kapitülasyonların ve çeşitli anlaşmaların, sadece diğer Avrupalı devletler karşısın da Osmanlı'nın iktisadi gücünü zayıflatmakla kalmayıp imparatorluğur Hıristiyan Ermeni, Ortodoks Rum, Yahudi ve Müslüman uyrukları arasındaki nazik dengeleri altüst eden özel unsurlar da getirecek biçimde, yeni den akdedilmesinin bir sonucuydu. Batı Anadolu ticaretinde bu güçlerir yeniden tanımlanmasından en zararlı çıkanlar Yahudiler ve Müslümanlar en kârlı çıkanlar ise Hıristiyan Rumlar oldu.

113 Archives Nationales, Affaires étrangères Série sous-série Bi, 1053, 6 Nisan 1752 Gilles Veinstein "Ayan' de la région d'Izmir et commerce du Levant (deuxième moitié du XVIIIe siècle)" *Etudes Balkaniques* 12 (1976), s. 80'de aktarıldığı üzere.

Ticaret ve Siyasette Osmanlı Uyrukları

Bununla birlikte, söz konusu değişim tamamen Avrupalı müdahalesinden kaynaklanmıyordu. İmparatorluğun uyum içinde bir arada var olma biçiminde etnik-dini cemaatlere bölünmesine olanak sağlayan Osmanlı millet sistemi de onların ticari çabaları için dikkate değer bir hareket alanı sağlıyordu. Eğer 17. yüzyıl İzmir’inde Yahudiler mültezimlik ve simsarlıkta, Müslümanlar bölgesel alışverişte, Ortodoks Rumlar bölgeler arası ticarete, Ermeniler de uluslararası ticarete baskın idiyeler, bu, dini, etnik ya da millî tutuculuktan değil, onlara rakipleri karşısında üstünlük sağlayan etkin uzmanlık, tesadüfi bağlantılar veya demografik rastlantılardan idi.

Osmanlı İmparatorluğu’ndaki ve Avrupa’daki çeşitli iktisadi ve demografik eğilimler, 17. yüzyıl sonları ve 18. yüzyıl başlarında İzmir’de ve başka yerlerde, Rum cemaatinin ticari öneminin rakiplerinin aleyhine artmasına sebep olmuştu. Ticari hâkimiyetleri İstanbul’dan Balkanlar’a, Anadolu’ya, İtalya’ya ve hatta Atlas Okyanusu kıyılarına kadar uzanan, Osmanlı yetkililerine danışmanlık yapmalarından kaynaklı siyasi güçleriyle iktisadi güçlerini bütünleyen Fenerliler, Ortodoks Rumların ticaret ve endüstrideki başarılarının can damarını oluşturuyorlardı. Sakız, İzmir, Manisa ve diğer Batı Anadolu merkezlerindeki Rum unsurlar da bu ticari ve siyasi ağı kullanıyorlardı.¹¹⁴

Rum yükselişinin temelleri belki uzun vadeli iktisadi ve demografik eğilimlerde yatıyordu; ancak cemaatin öne çıkışı, davetsiz misafir Hıristiyan Avrupalıların ideolojilerinden büyük yardım gördü. Avrupa’nın yükselen güçleri, anlaşmalar ve kapitülasyonlarda, Osmanlı içindeki dindaşlarını (Katolik, Ortodoks Rum veya Protestan olsun) korumaya yönelik özel hükümler talep ediyorlardı. Denizaşırı ülkelerden gelen bu müdahalelerin sonuçlarından birisi, Osmanlı Hıristiyanları (özellikle de Ortodoks Rumlar) üzerindeki egemenliğin, İstanbul’un hâkimiyetinin adım adım gerilemesi ve kağıt üzerinde kalması ve yabancı denetiminin daha somut biçime bürünmesiyle, gitgide iki kutuplu bir hal almasıydı. Bu kapitülasyon rejimi altında, İzmir’de giderek daha fazla sayıda Hıristiyan Osmanlı himaye buluyordu. İkinci bir sonuç, Osmanlı Ortodoks Rumlarının, siyasi himaye için yüzlerini Avrupalılara dönmeleri ve onlardan, kendi siyasi düzenlerinin temellerinin birçoğunu tehdit eden siyasi bir literatür (bundaki en önemli kavram siyasi milliyetçilik) öğrenmeye başlamalarıydı.

Hıristiyan Osmanlılarla yabancı tüccarlar arasında böylece kendine öz-

114 Stoianovich, "Conquering Balkan Orthodox Merchants", s. 234-313.

gü bir ittifak tarzı ortaya çıktı. Bununla birlikte bu, iki yanı da keskin bir bıçaktı. Temelde Ortodoks Rumların, İzmir'den doğuya doğru yayılan ticari ağların denetimi peşindeki Felemenk, İngiliz ve Fransızları engellenmekle kalmayıp aynı zamanda Akdeniz ve Atlas Okyanusu dünyalarını birbirine bağlayan deniz hatlarına girmelerini sağlayan düzenlemeleri de yapmaları ironikti. Rum gemileri Atlas Okyanusu kıyısındaki tüm limanlara gidip geliyordu. Rum tüccarlar, tam bir yüzyıl önce Portekiz Yahudilerinin yaptığı gibi, Amsterdam ve Marsilya'da ticarethaneler kurdular ve Londra ve diğer yerlerde de ticarethaneler oluşturma tehdidi yarattılar. İzmir'deki İngiliz konsolosu bu tehlikenin farkındaydı ve 1804'te, tekel durumundaki ticari şirketlerin kendilerini dağıtma sürecinde olmasına karşın, İngiliz Levant Şirketi "Osmanlı uyruklarını bizim ticaretin dışında tutsun... İngiliz uyrukları ve iyi işleyen bir şirketin üyeleri olarak yabancılara verilen her adil avantajda hakkımızın olduğunu düşünüyoruz," talebinde bulunuyordu.¹¹⁵

Ortodoks Rum, Hıristiyan Ermeni ve hatta Yahudi tüccarlara Avrupa'nın kapılarını, uluslararası alanda görülen serbest ticaret kavramına doğru sürükleniş açtı. Bununla birlikte bu unsurlar, sonuçta İngiliz deviyile aşık atamadı. Avrupa'daki Fransız ve Endüstri devrimlerinin ve Napolyon Savaşları'nın yol açtığı gelişmelerin İngiltere'ye büyük yardımı oldu. Ada ulusu sonuçta, sadece Osmanlı Ortodoks Rumlarıyla değil, aynı zamanda Fransızlar ve Felemenklerle denizde girdiği mücadeleleri kazandı. Tıpkı İngiltere'nin denizler üzerinde özel imtiyazlar elde etmeye çalıştığı gibi, İngiliz tüccarlar da Batı Anadolu çevrelerinde üstünlük arayışındaydılar. Bu alanda daha az etkiliydiler. Ayrıcalıklarını kıskançlıkla muhafaza eden Türk ayan kesimi, Karaosmanoğulları'nın ve diğer ileri gelenlerin meselelerini çözen Ermeni vekiller, İstanbul ve diğer Osmanlı şehirlerinde çok yüksek bir siyasi ve iktisadi güce sahip Ortodoks Rumlar, İzmir ve hinterlandındaki pazara hâkim Yahudi simsarlar ve mesleklerinde tekel olmuş sarrafflar, Frenk Sokağı sakinlerini egemenlik kurma peşindeki taşradan hâlâ ayrı kılan kültürel ve dilsel uçurum, bölgenin üretimini yutma ve köklü değişikliklere uğratma yolundaki yabancı girişimleri ciddi biçimde engelliyordu. İngilizler ve diğer Avrupalılar, 19. yüzyılın son on yıllarına kadar Batı Anadolu ekonomisindeki konumlarını koruyan hatta daha da geliştiren Osmanlı araçlarla (Ortodoks Rumların yanı sıra Yahudi, Ermeni ve Müslümanlar) ne boy ölçüşebildiler, ne de onları etkisiz hale getirebildiler.¹¹⁶

115 Public Record Office, State Papers 105/129, aktaran Frangakis-Syrett, *Commerce of Smyrna*, s. 113.

116 Reşat Kasaba, "Was There a Compradore Bourgeoisie in Mid-Nineteenth Century Western Anatolia?" *Review* 11 (1988), s. 215-28.

19. Yüzyılın Getirdiği Yenilikler

Bununla birlikte, 19. yüzyılda bölgenin ticari ağımlı yönlendiren çeşitli kesimlerin nispi nüfuzları değişime uğradı. İleri gelenlerin gücü hem siyasi hem de iktisadi anlamda geriledi ve gayrimüslim araçlar, ayanın istemeye istemeye terk ettiği konumlara yerleştiler. Bu dönüşümün temel katalizörleri, İstanbul'da girişilen reformlar, Batı Avrupa'nın hızlı endüstrileşmesi ve Batı Avrupalı güçlerin Osmanlı devletini ayakta tutmaktaki siyasi ve iktisadi çıkarının artmasıydı.

19. yüzyıl ortalarında Babiâli, gelir toplamayı merkezileştirme ve standartlaştırma hamlesinin bir parçası olarak, ayanın Batı Anadolu ekonomisi ve toplumu üzerindeki tekeline ciddi biçimde kırdı. 1831'de toprak üzerindeki tasarruf hakkına yönelik geleneksel sistemin parçalanması, bu yenden merkezileşme aşamasının önünü açtı; bu süreç 1858'de toprakta Batı tipi özel mülkiyeti getiren yeni bir kanunun kabul edilmesiyle en üst noktasına ulaştı. Sultan ve danışmanları, taşra muhalefetine ezmekten büyük bir memnuniyet duymuş olmalıydı. İzmir'deki yabancı tüccar topluluğu ise bu memnuniyeti paylaşmıyordu. Karaosmanoğulları gibi yerel ileri gelenler Osmanlı otoritesini tehdit ediyor ve Osmanlı tebaası tüccarlarla köylüler üzerinde baskı uyguluyor olabiliirdi; ancak birçok yabancı onların sert yönetiminin, zorbaca olsa da, sakın ve uygun ticari koşullar sağladığını düşünüyordu. Bu unsurlar, II. Mahmud ve ardıllarının merkezileşme reformları sonucunda ailenin çöküşünden dolayı üzgündüler. 1880'lerde bile İngiliz tüccarlar hâlâ eski güzel günleri yad ediyorlardı:

[Karaosman] Oğlu ailesi kuralları çiğneyenlere "Jedbourgh adaleti"* dağıttığı zaman ...hızlı ceza korkusu, anında idam olmasa bile, dönemin hırsız ve eşkıyaları üzerinde çok etkili oldu ve kişiye ve keseye karşı suçlar son derece nadirdi. Şimdi işler daha kötüye gitti ve ortalıkta dolaşan bir yabancı, kâğıt üzerinde Türk hükümetinin koruması altında da olsa, silahlı olsa ve refakatçi bulundursa ve sürekli tetikte olsa iyi eder, yoksa tepelerin renkli eşkıyaları tarafından fide için kaçırılabilir ya da kulaklarını kaybedebilir.¹¹⁷

Bu pasaj, Batı Anadolu'daki sosyal ve iktisadi düzende, neredeyse tamamen hayal ürünü bir çürüme tasviri sunar. Yazar, bölgenin arazi yapısının Osmanlıların eşkıyalığın kökünü kazımalarını her zaman imkânsız hale getirdiğini, Karaosmanoğulları'nın kendilerinin de eşkıyalarla flört etti-

* Jedbourgh İskoçya'da bir yerleşim birimidir. Bölgede bir haydut çetesinin yargılanmadan asılmasından kaynaklı olabilir, sanığın önce asılıp sonra yargılanması durumunda bu deyim kullanılmaya başlanmıştır. ç.n.

117 Cochran, *Pen and Pencil*, s. 57-58.

ğini (devletin saptadığı gibi), yabancıların iki yüzyıldır kendilerini Osmanlı uyrukları gibi gösterdiklerini ve İzmir dışına çıkışlarında yeniçeri korumalar kiraladıklarını, Anadolu yolları ve arayollardaki yerleşik unsurların yerine başbozuklar geleli çok zaman olduğunu kolayca unutmaktadır.

Bu arada İngiltere'deki endüstrileşme, Batı Anadolu ile Atlas Okyanusu kıyısı arasındaki ticaretin temellerini tamamen dönüşüme uğrattı. İngiltere'nin endüstriyel sıçrayışı sadece kendi tüccarlarının Fransız, Felemenk, hatta Ortodoks Rum rakiplerini bir kenara savurmalarına yol açmakla kalmadı; bunun yanı sıra yeni buharlı makinelerin hammadde konusunda neredeyse doymaz açıkları ve dev miktarlarda ucuz, fakat kaliteli mal üretme kapasiteleri, uluslararası ticareti yeniden şekillendirdi. İngiliz tüccarlar İzmir ve çevresinde bir yandan mamul malları için pazar ararlarken, öte yandan endüstrilerinin ve memleketlerinde giderek artan kentli nüfusun ihtiyacı olan pamuk, hububat ve diğer maddeleri topluyorlardı. Ve bölgenin potansiyelleri konusunda nasıl da ağızları sulanıyordu! Cochran'ın 1887'deki övgüsü bunu tam olarak yansıtıyordu:

Gerçekten de Avrupa'da ya da Anadolu'da, büyük Aydın vilayeti hudutları içinde yetiştirilemeyecek hiçbir bahçe ya da çiftlik ürünü olmadığı haklı olarak iddia edilebilir. Bununla birlikte bu, ürünlerin hemen yakınında hiçbir zaman aksamayan bir pazar, gelecek yılların artık ürünleri için denizden ucuz bir çıkış gibi önemli avantajlarıyla, bu İzmir yakınındaki geniş ovalar ve verimli yamaçlara, geçmiş dönemlerin batıl inançları ve zirai efsanelerinden etkilenmeyen bir bilimsel çiftçiler nesli yerleştiğinde olacaktır.¹¹⁸

İflah olmaz boş inançlara sahip Türk köylüsünden söz eden Yazar, 19. yüzyıl sonlarının ırksal özelliklere dayalı teorilerini benimsemektedir. Kalemeye aldığı eserin başka bir yerinde, kendisinin Rumların üstün tarım teknikleri geliştirmiş olduklarına inanmasına rağmen, verimli toprakların tüm kapasiteyle işlenmesi için İngilizlerin gayretli ve çalışkan İskoçyalıları Anadolu'ya göçmeye teşvik etmesi gerektiğini dile getirir.¹¹⁹

Batı Anadolu'nun sorunsuz geçmişi, mevcut etnik yapısı ve sakin geleceği üzerine bu tür romantik ırkçı düşünceler, bölgenin arzulanana değişime ulaşmasının güçlüğünü gösterir. Bir zorluk, doğrudan İngiliz kolonisi olan yerlerden farklı olarak, İngilizlerin Osmanlı İmparatorluğu'na, Avrupa devletlerinin iktisadi amaçlarına erişmelerini sağlayacak siyasi bir hattı rahatça dayatamamasıydı. İngiliz hükümeti, hedeflerini gerçekleştirebilmek için yerli siyasi seçkinlerle anlaşmaya varmak zorundaydı. Bunu

¹¹⁸ Cochran, *Pen and Pencil*, s. 211.

¹¹⁹ Cochran, *Pen and Pencil*.

yapma kararlılığı, 19. yüzyılda gündeme gelen Osmanlı reformlarının neden İstanbul kadar Londra'nın da hırslarını yansıttığını açıklar. Eski işçilik politikasını boğan ve İzmir ve diğer Osmanlı limanlarını Avrupa (başta İngiliz) mamullerinin etkinliğine terk eden 1838 Serbest Ticaret Antlaşması'nda ilk göze çarpan olgu bu iki kutupluluktur. İngilizlerin Osmanlı siyasi ve iktisadi altyapısını yönlendirme çabası, Kırım Savaşı sonrası 1860'lar ve 1870'lerde gerçekleştirilen ve kısmen imparatorluğun hukuk sistemini Avrupalı tüccarlar ve Osmanlı müşterileri lehine değiştiren reformlarda billurlaştı.

Bu cüretli girişimlere rağmen, İngiliz tüccarları, Batı Anadolu'yu kendi küresel ekonomik yapılarına entegre etmeye yönelik mütecaviz amaçlarına hemen ulaşamadılar. Bununla birlikte, en etkili karşı koyuşu Osmanlı devletinden ziyade Osmanlı tüccarlar sergilediler. Özellikle, gemi taşımacılığı ve finans alanında geniş nüfuza ve İstanbul'da güçlü bağlantılara sahip Ortodoks Rum ticaret adamları, Babıâli'nin taşra üzerinde yeniden şekillenen otoritesinden yararlanmak üzere hemen harekete geçtiler ve yerel ileri gelenlerin merkezi yönetime boyun eğmesiyle ortaya çıkan ticari ve siyasi boşluğu doldurmaya yöneldiler. Zaten uzun süredir Manisa, Aydın ve diğer vilayet merkezlerini İzmir'e bağlayan ticari yolları denetleyen bu araçlar, kısa sürede Batı Anadolu'da hem gelir toplamada, hem de tefecilikte hâkim unsurlar haline geldiler. Aynı zamanda bölgenin yeni gelişmeye başlayan endüstriyel üretimine de yatırımlar yaptılar.

Gayrimüslimlerin Batı Anadolu'daki tefecilik ve endüstriyel faaliyete müdahalesi bazı gerilimleri tırmandırdı; bu gerilimler kısa zamanda Osmanlı toplumunun, kendilerini sadece özel bir dinin mensupları olarak değil, ayrıca dilsel, kültürel, hatta etnik olarak kendine has unsurlar olarak görerek tanımlamaya başlayan çeşitli topluluklar halinde bölünmesine yol açtı. Osmanlı devletinin İslami ideolojisi ve Osmanlı kimliğindeki dini farklılıklar her zaman bir miktar gerilim yaratmıştı. Ancak 19. yüzyıl bu ideolojik oluşuma güçlü liberal milliyetçi fikirleri kattı. 1880'lerde bu fikirler Balkanlar'da çeşitli ulus devletlerin doğuşuna yardım etti. Bununla birlikte, bu yeni ideolojinin etnik-kültürel özü, yerleşik bazı unsurları yabancı olarak tanımlayan yeni devletler yarattı ve Güneydoğu Avrupa'da yaşayan çok sayıda Müslüman, İzmir ve başka Osmanlı yerleşim birimlerine sığındı.

Bu arada, Batı Anadolu'nun idari yapısını yeniden merkezileştiren bu reformlar, aynı zamanda bölgenin tarım hayatını da dönüştürdü. İslahatlar, yeniden düzenlenen vergi sisteminin gerçek ağırlığını üzerlerinde hissederek, temelde Türk olan çok sayıda küçük toprak sahipleri yarattı. Buna

karşın artık bu vergileri toplayanlar güçlü Türk ayamı değildi. Daha ziyade, oluşan vatandaşlık kurumunun teorik anlamda eşit saydığı gayrimüslim tüccar ve sanayiciler, yeni iltizamların birçoğunu satın almışlardı. Bunun sonucunda köylüler, “devlet”e olan eski kızgınlıklarını Rum, Yahudi ve Ermeni komşularına çevirdiler ve birçoğu, ekonomik baskıyı etnik-milli temelde algılamaya başladı.

Gayrimüslim Osmanlılar yalnızca Batı Anadolu’da Osmanlı reformlarını uygulamakla yetinmediler, Avrupa endüstri ürünlerinin girişine de öncülük ettiler. İngiliz fabrikalarının ürettiği tekstil ürünlerini, özellikle de yüzyıl ortasında görülen üretim ve pazarlamadaki patlama sırasında, İzmir’in hinterlandına dağıtanlar en başta Ermeni, Ortodoks Rum ve Yahudi tüccarlardı. Batı Anadolu’daki pamuklu tekstil ürünleri dokumacılığı, bu akını canlı tutmakla birlikte, köylülerin birçoğunun geçim kapısı olan pamuk eğirme işini de öldürdü.¹²⁰ Ermeni, Yahudi, ve Ortodoks Rum mültezim, banker, simsar ve sanayicilerin giderek artan sayıdaki borçlu Türk Batı Anadolu köylüsü karşısında birbirine yakınlaşması, sadece etnik-milli düşmanlıkları artırdı ve bölgenin toplumsal çözülüşünü hızlandırdı

Dünya İktisadi Düzeni İçerisinde İzmir

İzmir kenti, yeni iktisadi düzenden yararlanan başlıca Osmanlı şehriydi. Bir ticari merkez olma konumundan kaynaklanan zenginliği, kökten değişiklikler yaratan bir yeni iktisadi düzenin bozucu etkilerini örtüyordu. Aslında 19. yüzyıl sonlarında kent sadece daha da büyüyen bir metropol haline gelmedi, aynı zamanda dünyanın en tanınmış kültürel ve ticari merkezlerinden biri oldu. Şehir Ortodoks Rum nüfusu Müslüman nüfusuyla rekabet ediyordu ve büyük Ermeni ve Yahudi mahallelerinin yanı sıra, ciddi İngiliz, Fransız, İtalyan, hatta Avusturyalı ve Amerikan göçmen toplulukları vardı.

Bu muhteşem çok kültürlülük, zarif bir toplumun ortaya çıkmasına zemin hazırladı. Çeşitli basımevlerinin çıkardığı kitaplar, dergiler ve gazetelerle İzmir yayıncılık alanında bir dünya merkezi haline geldi. *Spectatour Oriental* (kuruluşu 1823), *Courrier de Smyrne* (1828), *Journal de Smyrne* (1830), *Amaliya* (1830), *L’Echo de l’Orient* (1839), *Impartial* (1840), *Aurore de l’Ararat* (1840), *Abeille Ionien* (1850), *Aydın Gazetesi* (1869), *Devir* (1873), *İntibah* (1874), *İzmir Gazetesi* (1877), *Nevruz* (1884) ve *Hizmet*

¹²⁰ Donald Quataert, *Ottoman Manufacturing in the Age of the Industrial Revolution*, Cambridge, 1993.

(1886) gibi çeşitli dillerde gazeteler çıktı.¹²¹ Çoğunun ömrünün kısa sürmesine ve hükümetin zaman zaman sansür uygulama girişimlerinde bulunmasına karşın, bunlar kentte verimli ve yaygın bir entelektüel havanın varlığını gösteriyorlardı.

Bu gazete bolluğu, 19. yüzyıl İzmir'inin özelliklerinden biri olan çok sayıda okulun aydınlattığı, alışılmadık yoğunlukta okur yazar, tahsilli ve tartışmaya açık bir nüfusa işaret ediyordu. Okullar genellikle cemaatlerin izledikleri doğrultuya uygun bir biçimde kuruluyorlardı ve fiilen her cemaatin en az bir okulu vardı. 1830'larda ve 1840'larda çeşitli Fransız okulları ve 1878'de de bir Yahudi kız okulu açıldı. Aynı dönemde Fransa Yahudileri, Doğu dünyasındaki kardeşlerini, temelde modernleştirme ve Batılılaştırmaya yönelik bir eğitim yoluyla "geliştirme" amacıyla Alliance Israélite Universelle'i devreye soktular.¹²² İzmir'deki Alliance kurumları kısa sürede, kentin Yahudi cemaatinin düşünsel ve ruhani ihtiyacını karşılamaya yönelik daha geleneksel öğrenim kurumlarıyla karşı karşıya geldi. Ermeni ve Ortodoks Rum cemaatlerini eğitmeye ve geliştirmeye çalışan benzeri okullar da aynı durumla karşılaştı. Bu tür okulların ideolojik önermelerinin istikrarı bozabileceğinden kaygılanan Osmanlı yönetimi de, kısa sürede reform yanlısı okullar açarak karşılık verdi.¹²³

İzmir'de oturanların daha eğitimli ve kentte oluşan havanın giderek daha şevk verici hale gelmesine karşın, hızla artan nüfusun ağırlığı altında zorlanan altyapı çatırdamaya başladı. Denizden bakıldığında görülen, etkili cazibesini sürdüren manzaranın ardında şehir dillere düşecek kadar pislik içindeydi ve başlıca caddeleri bile rahatsızlık verici bir biçimde, zaman zaman neredeyse geçilemeyecek darlıktaydı. İngiliz Cochran bu durumu canlı bir tarzda resmediyordu:

Ana caddeler çok canlıdır; bunlar dar olmakla birlikte, az miktarda insan, atlar, eşekler, develer, sığırlar ve arabalarla bu ülkenin daha geniş yollarında olduğundan daha fazla bir şov sergiler... Ziyaretçi, bileklerini incitmek için bir arabaya atlayabilir, ama on dakika sonra dayanmak zorunda kaldığı şiddetli sallantı ve sürekli boşluklara düşmekten her kemiğinin çıkmasından korunmak istiyorsa inmek için şiddetli bir istek duyar. Hamura dönüşmeden ya da orijinal protoplazma haline dönmeden önce, sürücüyü durmasını emreder ve arabadan inip bir ata, hatta eşeğe biner... Şimdi mutlulukla gülümser ve zor-

¹²¹ Atay, *İzmir*, s. 127-33.

¹²² Aran Rodrigues, *French Jews, Turkish Jews: the Alliance Israélite Universelle and the Politics of Jewish Schooling in Turkey, 1860-1925*, Bloomington, IN, 1990.

¹²³ Selim Deringil, *The Protected Domains: Ideology and the Legitimation of Power in the Ottoman Empire, 1876-1909*, Londra, 1993, s. 93-111.

lukların üstesinden geldiğini düşler. Boş bir umut! Sonraki köşeyi döndüğünde karşısına yeşil otlarla yüklü bir dizi iri deve çıkar; ayrıca kömür çuvalları da vardır. Her yönde çukurlar uzanır, ayrıca pamuk balyaları, halılar veya çalı demetleri. Yol dardır; develerin yükü her iki yanlarından sarkar. Gececek bir yol görünmemektedir... Yabancı, kuyruğunu kıstırıp geri döner.¹²⁴

Pasajda, böylesine renkli bir biçimde anlatılan engebeli ve bozuk yollar, deprem, salgın ve yangının yol açtığı sorunların artık kontrol altına alındığı kentteki çok hızlı büyümenin bir yansımasıydı. Bu, böylesi felaketlerin artık şehrin başına bela olmadığı anlamına gelmez. 1688'deki kadar büyük bir depremin bir daha yaşanmamasına karşın, 1801'de büyük bir sarsıntı oldu ve 19. yüzyıl ortalarında kent birkaç kez sallandı. Veba salgınları, belki kısmen 1840'ta uygulanan karantina önlemlerinin etkisiyle, giderek azaldı. 1809, 1812-15 (45.000 civarında cana mal olduğu iddia edilir), 1826 ve 1837'de kent şiddetli salgınlar yaşadı;¹²⁵ ancak 1830'lardan sonra bir daha büyük veba salgını olmadı. Ne yazık ki bu, İzmir'in salgın hastalıklardan kurtulduğu anlamına gelmiyordu; 19. yüzyıl ortalarında kent koleranın vahşi pençesine düştü; 1831, 1849 ve 1865'te birkaç kez salgın yaşandı. Yine de bu hastalık on binlerle değil, binlerle ölçülebilecek sayıda cana mal oldu ve şehrin nüfus olarak büyümesini fazla engellemedi.

17. yüzyıldan 19. yüzyıl ortalarına kadar İzmir'in nüfusu belki 50.000 ila 120.000 arasında gitti geldi; fakat 1840 civarında hızlı bir artış gösterdi. Yüzyıl ortalarında şehir belki de 150.000 kişi barındırıyordu. 1890'da bu sayı 200.000 dolaylarına yükseldi. 1914-18 Dünya Savaşı'nın ardından nüfus neredeyse 300.000'e çıktı. Bu nüfus artışı kısmen hastalıkların kontrol altına alınmasından ve yer sarsıntılarının seyrekleşmesinden kaynaklanıyordu; ancak temel neden kesinlikle İzmir'in hinterlandından kent merkezine göçtü.

Pagos Tepesi ile deniz arasındaki dar alanda yoğunlaşan kalabalık nüfus, yangın tehlikesini artırıyordu. Yangınlar defalarca şehri tahrip etti. 1825'te iki bin ev yok oldu; 1834'te büyük bir yangın felaketi merkez çarşı ve Frenk mahallesinin büyük kısmını yerle bir etti; 1845'te Ermeni ve Frenk mahalleleri cehenneme döndü; 1861'de Müslümanların yaşadığı birçok bölge alev alev yandı ve 1882'de yangın Müslüman ve Yahudi mahallelerini tekrar ziyaret etti.¹²⁶

¹²⁴ Cochran, *Pen and Pencil*, s. 367-68.

¹²⁵ Çetin, *İzmir*, s. 127-128.

¹²⁶ Çetin, *İzmir*, s. 127-32.

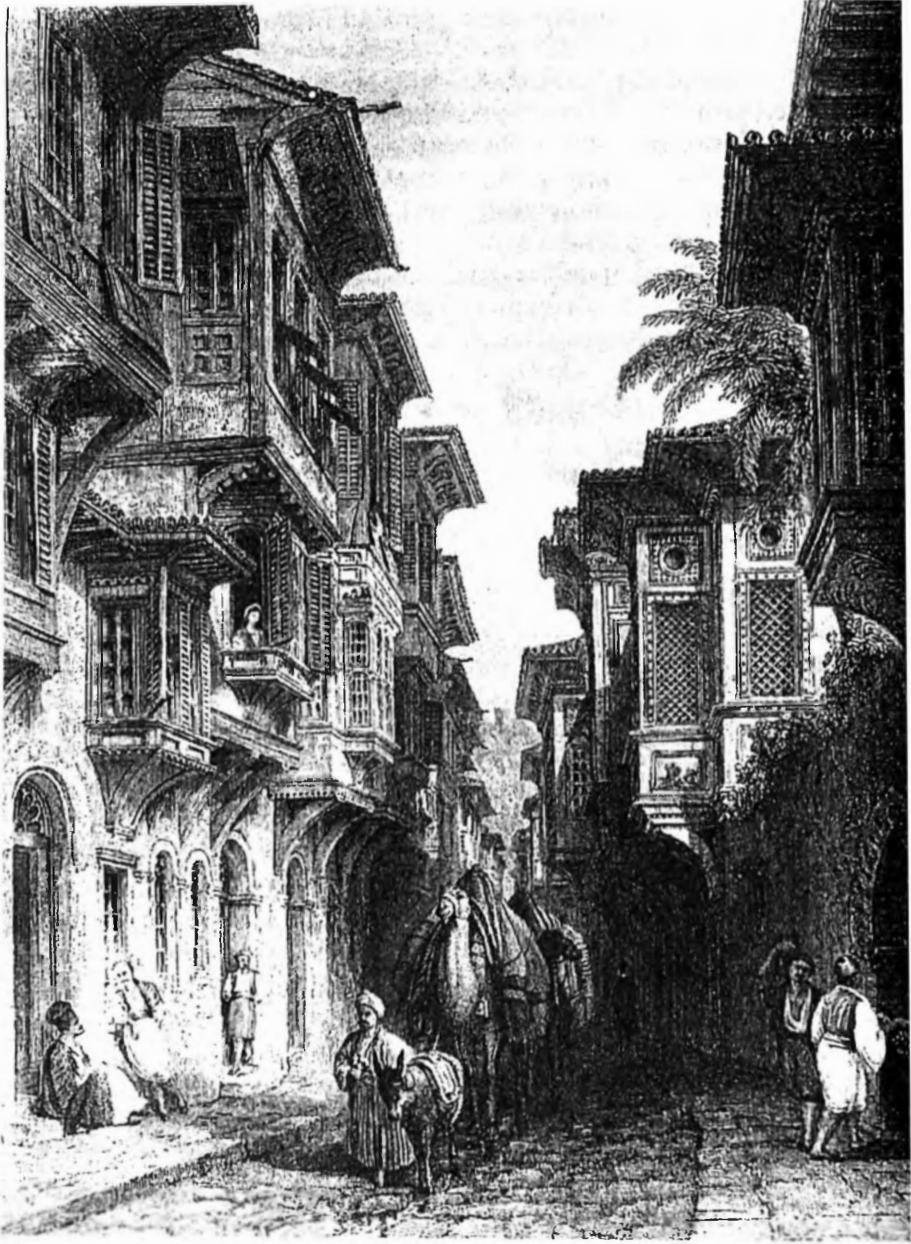
Bununla birlikte, yangın tehdidi, hızla büyüyen kentin sunduğu büyük fırsatların peşinde koşan insanların göçünü duraksatmaya yetmedi. Aslında kentin mahallelerini sık sık yoklayan yıkıcı yangın felaketleri, büyük alanları yeniden gelişmeye hazırladı ve İzmir'in ekonomik ve nüfus açısından büyümesine eşlik eden modernizasyon programını hızlandırdı.¹²⁷ İzmir'in 19. yüzyıl sonlarındaki fiziksel dönüşümü, Osmanlıların Amerikan, İngiliz, Fransız ve Alman şirketlerine demiryolu, tramvay, gaz, tütün ve diğer alanlarda tekel imtiyazları vermesinden cesaret alan yabancı yatırımcılarca finanse edildi. Yapılaşma, kamusal olduğu kadar özeldi de. Girişimciler ve misyonerlerin hastaneler, demiryolu bağlantıları ve endüstri merkezleri inşa etmesinin yanı sıra, işadamları İzmir ve civarında büyük konaklar ve malikâneler de yaptırdılar.¹²⁸ Buna karşın, daha önceki dönemlerin ticari ve idari yapılarından farklı olarak, bu kamu binaları, biçimsel ve işlevsel açıdan kesinlikle Batıdan esinlenmişti. Yeni binaların içinde altmış yataklı bir devlet hastanesi (1851), İzmir'i Aydın'a bağlayan demiryolunun başlangıç noktası olan Alsancak tren istasyonu (1858), bir tramvay hattı bile bulunan çok geniş bir rıhtım (1875) ve bir pasaport iskelesi (1880'ler) de vardı.¹²⁹ Aynı zamanda servet ve imtiyazlardaki artış, önemli caddelerin genişletilmesinin finanse edilmesine, demiryollarının yapımına, posta ve telgraf servislerinin kurulmasına ve yeni bir kanalizasyon sisteminin yanı sıra önce gaz, ardından da elektrikle aydınlatma şebekesinin oluşturulmasına yardımcı oldu. 1901'de, II. Abdülhamid'in tahta çıkışının yirmi beşinci yılının onuruna, kayzerin armağanı olan heybetli bir saat kulesi yapıldı. Kule Alman Reich'inin mimari izlerini taşıyordu ve kentin giderek daha da Batılılaşmasını uygun bir biçimde sembolize ediyordu.

Bu yenilikler, etkileyici olmalarına karşın, milliyetçiliğin heterojen Osmanlı ülkesine sert bir biçimde soktuğu, patlamaya hazır hoşnutsuzlukları sürekli engelleyemezdi. İzmir'deki çeşitli cemaatler serpilip geliyordu; ancak imparatorluğun ipliklerini söken unsurlar da bunlardı. 1820'lerde Osmanlılar Yunanistan'ın bir kısmını Yunan milliyetçiliğine kaybetmişlerdi. 1890'larda Balkanlar dediğimiz diller, dinler ve kültürler harmanı, ateş-

¹²⁷ 19. yüzyılda diğer Osmanlı şehirlerindeki yangınlar ve kentlerin yenilenmesi üzerine bkz. Zeynep Çelik, *The Remaking of Istanbul: Portrait of an Ottoman City in the Nineteenth Century*, Seattle, WA, 1986 (*Değişen İstanbul: 19. Yüzyılda Osmanlı Başkenti*, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2. baskı, 1998).

¹²⁸ Bu yapılar, Kaya Dinçer tarafından titiz ve mükemmel bir biçimde resimlenmiştir, bkz. Daniel Goffman ve Doğan Kuban, *Visions from a Vanishing Past: Architectural Drawings from Izmir and Western Anatolia*, İzmir, 1994.

¹²⁹ Çetin, *İzmir*, s. 132-33.

Resim 4. 19. yüzyıl başları İzmir'inden bir sokak manzarası, narın ahşap evler ve kendilerine has cumbaları.

li bir etnik milliyetçilik havası içinde bozulma yaşamış, bölgenin parçalanması gündeme gelmişti. Ermenilerle Müslümanlar arasındaki düşmanlıklar bir irin gibi birikmiş ve Doğu'da patlama noktasına varmıştı. I. Dünya Savaşı'nın başlarında Arapların birçoğu, içinde yer aldıkları devleti parçalama peşindeki güçlerin saflarına katıldı; Osmanlı Yahudilerinin bir kısmı da kısa süre sonra bu yolu tuttu. Sonuçta ve belki de kaçınılmaz olarak, milliyetçilik İzmir'in sükûnetini de bozdu. Büyük Savaş'ın sıkıntıları İzmir'de cemaatler arasındaki sakin ilişkileri zorladı; şehrin büyüleyici ve canlandırıcı dünya kenti havası, savaşın etkisiyle kesin bir biçimde sona erdi.

İzmir, imparatorluğun çoğu yerinden farklı olarak, kent nüfusuna yoksul ve duygusal olarak yaralı ve şehrin göreceli sakinliğini etkileyen göçmenlerin katılmasına rağmen, I. Dünya Savaşı'ndan fiilen zarar görmekten (en azından fiziksel anlamda) kurtuldu. Buna karşın savaş sonrasında o kadar şanslı değildi; Batı Anadolu'yu elde etmeye yönelik Yunan macerası ve Türklerin buna karşı ulusal bağımsızlık mücadelesine yol açan sert tepkisinin yarattığı sonraki fırtınanın tam ortasında kaldı. Bir Yunan ordusunun İtilaf Devletleri korumasında kente çıkarılma yaptığı 1919 Mayısından şehrin büyük kısmının cehenneme döndüğü 1922'ye kadar geçen üç yıllık kısa süre içinde, cemaatler arasında yaşanan vahşet, İzmir'in sosyal yapısını bir daha onarılamaz biçimde parçaladı.

Utaç verici 1922 yangını, kentteki cemaatleri ani, sert ve geri dönülemez bir şekilde birbirinden koparan nefretler için uygun bir metaforudur. Şehir halkı yangına tamamen yeni bir tarzda tepki verdi. Osmanlı İzmir'inin karakteristik özelliklerinden olan yangın felaketleri ya kazayla ya da intikam peşindeki veya dengesiz kişilerin eylemleri sonucunda çıkardı. Hıristiyan Ermeni, Ortodoks Rum, Yahudi, Müslüman veya yabancı olsun tüm İzmirli, yangınlara karşı birlikte mücadele ederler, can ve mal kayıplarına, görüldüğü kadarıyla birlikte üzüldülerdi. Hiç kimse rakiplerini ortadan kaldırmak için kasıtlı olarak suçu genellemeyi ve bir dini *cemaati* ya da milli topluluğu mahkûm etmeyi düşünmezdi. Fakat 20. yüzyıl başlarında, aynı cemaatlerin mensupları tam da bu yapmadıklarını yaptılar. Neredeyse kimse yangını çılgın bir kişinin çıkarmış olabileceğini düşünmedi. Türk birliklerinin hızla kent üzerine yürümesinin yarattığı yaygın panik ortamında, yangının kazayla ya da bir yangın çıkarma hastasının çıktığı kibritle başlamış olmasının önemi yoktu. Önemli sayılan tek şey, bu kişinin Ermeni veya Yahudi, Rum veya Türk, Fransız veya İngiliz olup olmadığıydı. Bu tür bir kimlik tespiti yapılabilsen, o zaman bütün bir cemaat sorumlu tutulacaktı. Kısacası bir kişinin kim olduğunun kavranması değişmişti. Bu gruplara mensup bireyler artık kendilerini bir ken-

tin (İzmir) ya da bir bölgenin sakinleri veya bir devletin (Osmanlı İmparatorluğu) uyrukları olarak düşünmüyorlardı; onlar şimdi kendilerini, karşılıklı olarak birbirini dışlayan ve birbirlerine şiddetli bir biçimde düşman milliyetlerin unsurları olarak görüyorlardı.¹³⁰

1922 yangını sadece 19. yüzyıl sonları İzmir'inin ayırt edici özelliği olan kozmopolitliği öldürmekle kalmadı. Aynı zamanda, İzmir kadı mahkemeleri kayıtlarını da (ki bu tür kayıtlar Osmanlı yerel, özellikle de kent tarihine yönelik temel kaynaklarımızdır) büyük oranda tahrip etti. Bu kayıp son derece üzücüdür; çünkü mahkeme kayıtları şüphesiz şehirdeki cemaat yaşamının birçok gizli kalmış yönünü gözler önüne serecekti. 1910'lar ve 1920'lerdeki gelişmeler bu ticari alan üzerinden yürüten cemaat yaşamının özünde yatan karşılıklı etkileşimin kayıtlı izlerini de silmiş oldu.

17. yüzyıl ve onu izleyen iki yüzyılda Osmanlı İzmir'inin sakinleri, iki büyük uygarlığın, İslam ve Hıristiyan dünyalarının kesişme noktasında, temelde kanunlardan muaf bir tarzda işleyen bir liman kenti oluşturdu. Bu yüzden kent, neredeyse bağımsız bir şehir devleti (Cenova, Venedik veya Germen Hansa kentlerinden biri gibi) tarzında işledi. Böylece İzmir Osmanlı İmparatorluğu'nu giderek Avrupa'nın geriye kalanına bağlayan ticari ve siyasi süreçlerde etkili oldu ve özel bir tarzda -ikisinin arasında bulunan bir liman kenti olarak- hem Hıristiyanlık ve İslam dünyalarını yansıtarak, hem de onları birleştirerek büyüdü.

Bununla birlikte, şehir imparatorluğa büyük oranda milliyetçilik, etnik grupçuluk, ırkçılık gibi Batılı (ve sonuçta ölümcül) fikirlerin girmesine aracı oldu. İzmir'in Batı Avrupa'yla olan ilişkisi, sonuç olarak hem kendisinin dönüşmesine hem de parçası olduğu devletin yıkılmasına yardım etti. Kısacası iktisadi ve toplumsal işleyişlerini giderek artan bir biçimde milliyetçi ve ırkçı yaklaşımlarla tarif eden Batı Avrupa, İzmir'i de kendine benzetti. Hobsbawm bu meseleyi ikna edici bir biçimde ortaya koymaktadır: "19. yüzyıl dünya ekonomisi kozmopolit olmaktan ziyade *enternasyonaldir*... Görüldüğü kadarıyla küresel ekonomide, kapitalist dünya ekonomisinin başlangıcında çok büyük role sahip, gerçekten ülke kanunlarından muaf, ülke sınırları dışına uzanan ya da farklı dünyaları birleştiren birimler için çok az boşluk ve alan olduğu görülmüyordu."¹³¹ Osmanlı İzmir'i de böyle bir birimdi. Metropol kentin Türkiye Cumhu-

130 Milliyetçiliğin ortaya çıkışı üzerine literatür son derece geniştir. Benedict Anderson, *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, Londra, 1983, özellikle açık ve etkili bir tartışmadır.

131 E. J. Hobsbawm, *Nations and Nationalism since 1780: Programme, Myth, Reality*, 2. baskı, Cambridge, 1992, s. 25.

riyeti'nin bir parçası olarak ticari konumunun genişleyerek sürmesine karşın, 19. yüzyılda kozmopolitlik biçiminde yeniden şekillenen, daha önceleri onu tam olarak tanımlayan yaratıcı heterojenliğini büyük oranda kaybetmiştir. 20. yüzyılda Akdeniz'in en büyük ticari limanlarından biri olan İzmir, parçası olduğu ulus-devletin özelliklerini çok fazla yansıtan bir şehir haline gelmiştir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İSTANBUL: İMPARATORLUK PAYİTAHTINDAN PERİFERİLEŞMİŞ BİR BAŞKENTE

EDHEM ELDEM

152

Aya Stefanos Burnu'ndan Yedikule'ye kadar iki buçuk fersahlık bir mesafe vardır. Konstantinopolis'e ulaşmak için Aya Stefanos'tan Yedikule'ye doğru kıyıdan gidebilirsiniz; zira akıntı güçlü değildir. Üstelik rüzgarın hafif ya da ters esmesi durumunda Yedikule'yle Saray¹ arasında herhangi bir yerde geminizi durdurabilirsiniz; buralar demirlemeye elverişli yerlerdir ve derinlik on altı kulaçtır; güney-güneydoğuda Prens Adaları'nın büyüğü, güneybatı 1/4 batıda Aya Stefanos Burnu yer alır. İstanbul'a gitmek üzere yelken açtığınızda, kendinizi Karadeniz Boğazı'nın yol açacağı zorluklardan kurtarmak için Anadolu yakasından yola koyulun, burada akıntılar çok güçlü değildir; eğer saatte üç fersahlık hız yapmaya yetecek rüzgâr yoksa Topkapı Sarayı'nın kıyısından geçerken sizi Saray'a doğru sürükleyen akıntıyla cebelleşirsiniz. Gerçi Topkapı Sarayı'nın yanına büyük gemilerle sokulmanız mümkündür; ancak kendinizi oradan kurtarmak için tayfalarınızı karaya çıkarmak ve Konstantinopolis Nehri'ne² girene dek bir palamarla çekilmek zorunda kalır ve Tophane önlerine çekilirsiniz. Tüm bunların başınıza gelmemesi için Asya kıyısını takip edin. Orada tek başına duran Kız Kulesi'ni göreceksiniz; [kulenin bulunduğu] ada ile kara arasındaki geçit ancak küçük teknelerin geçmesine imkân verecek genişliktedir. Sözü edilen kuleyi bir palamarlık mesafeden geçin, daha az değil; zira adadan yarım palamarlık mesafede deniz sığdır. Ku-

1 Sarayburnu.

2 Haliç.

leyi geçtikten sonra Tophane önlerinde karaya çıkmak için hazırlıklara başlarsınız. Buralarda derinlik yirmi beş kulaçtır; dip çamurludur. Büyük Saray'ın denize bakan cephesi güneydoğunuza, Galata Kulesi ise kuzeybatınıza düşer; ya içe ya da dışa doğru yanaşabilir, eğer isterseniz batı-güneybatı ve doğu-kuzeydoğu istikametinde iki demir atarsınız. Her iki demiri de rahatlıkla vira edersiniz; çünkü dip yumuşak çamurla kaplıdır. Ancak bu, karaya oturduğunuzda hasara uğramayacağınız anlamına gelmez; bütün ticaret gemilerinin pruvası kıyıya doğrudur.³

Liman, bugüne dek gördüğüm en güzel ve en güvenli limandır; bütün rüzgarlara karşı öylesine korunaklıdır ki bir kentin ya da bir amfiteatrın orta yeri gibidir. Uzunluğu beş çeyrek fersah, en dar noktasında genişliği yüz otuz kulaçtır; bundan dolayı da hatırı sayılır sayıda gemiyi barındırabilir. Öyle derindir ki, gemiler, ne denli büyük olurlarsa olsunlar, pruvalarını kıyı yönüne doğrultabilirler. Rıhtımlar kent sakinlerinin ve kentin çevresindekilerin sürekli oralara attıkları çöplerle doludur. Bu çöplerin bir kısmını Karadeniz'in akıntıları alıp götürür; aksi halde, şehir halkının öteden beri pisliklerini denize attığı düşünülürse, liman tamamen çöple kaplanırdı. Çünkü Türkler limanı temizlemek için bugüne kadar en ufak bir çaba harcamamışlardır. Limanda çok sayıda gondol⁴ vardır; limanın diğer tarafında işi olan insanları habire taşıyıp duran bu kayıkların çoğunda köleler kürek çeker.⁵

“Liman kenti” tanımı gerçekten Osmanlı dönemindeki İstanbul/Konstantinopolis gerçekliğine yaklaşmayı sağlayacak herhangi bir şey anlatır mı? Bir imparatorluk başkentine atfedilebilecek çok sayıdaki özellik arasında sadece birini oluşturan, temelde ticari bir işleyişe tekabül eden bir kavramla kentin karmaşıklığını açıklamak mümkün müdür? Kesinlikle hayır. Bir yandan, böyle bir yorum yapmaya yönelik herhangi bir girişim, kaçınılmaz ve son derece tehlikeli bir biçimde, olağanüstü bir basitleştirmeye sonuçlanacaktır; öte yandan, yukarıdaki iki pasajın açıkça gösterdiği üzere, Osmanlı başkentinin, seyyahların büyük çoğunluğunun doğal limanın en mükemmel örneği olarak tarif ettikleri, bütün ters rüzgârlara karşı korunaklı, her boy ve tipteki gemi için eşsiz bir güvenlik sağlayan Haliç'in etrafına yayılmış olduğu gerçeği nasıl görmezlikten gelinir?

3 Paris, Archive Nationales, 3 JJ 223, Mouillages tant dans le Canal des Dardanelles que dans la Mer Marmara et la Mer Noire, 1716.

4 Aslında *peremeler* ve *piyadeler*, İstanbul ve civarındaki deniz taşımacılığının büyük kısmını gerçekleştiren, dört çift kürek kullanılan kayıklardı.

5 Paris, Archives Nationales, 3 JJ 223, Mémoire concernant le détroit de l'Elespont, ou des Dardanelles ... de la ville, port et environs de Constantinople ... par le Sieur de Combes, 1686.

İstanbul'un limanından ayrı düşünülemeyeceği ve geçiminin birçok açıdan limanının imkânlarına bağımlı olduğu şüphe götürmez. Ama yine de biz, sözlük anlamında ticaret ve denizciliğin sınırları içinde kalan bir kelime çerçevesinde değerlendirme yapmaktan kaçınacağız. Terimin Latincedeki kökeni üzerinde basit bir kelime oyunu gibi gelebilecek bir yola başvurursak, *portus*, *-us*, liman, sığınak anlamına gelir; ancak köken olarak *porta*, *-a*, (giriş, geçit, kapı) sözcüğünden türemiştir.⁶ Bu anlam ticaret ve alışverişin maddi dünyasını aşar ve bütün biçimleriyle siyaset, kültür ve iktidar alanlarında ara yüzey, temas gibi çok daha geniş bir kavramı kapsar. İstanbul'u imparatorluğun ve bölgenin diğer kent ve ticaret merkezlerinden farklı kılan, iktisadi etkinliğindeki herhangi bir nicel farklılıktan ziyade bu önemli yönüdür. Şehrin maddi hayatı ve kurumlarına (ticari, mali, sosyal, hatta kültürel) hangi açıdan yaklaşılsa yaklaşılsın, kentin emperyal karakteri belirleyici bir rol oynar görünmektedir.

Bu yüzden eğer bütün bu alanları birleştirecek bir tema yakalanmak isteniyorsa ve siyasiden sosyale, iktisadiden kültürel uzanan bir zincirleme fonksiyon çeşitliliğinin ortak paydası aranıyorsa, "temas" kavramı (içinde taşıdığı tüm belirsizliklerle birlikte) daha kullanışlı bir yaklaşım zemini sağlar gibi görünmektedir. Temas, çok sayıda ve sıklıkla örtüşen biçimde okunabilir: Kültürlerin ve etnik grupların karşılaşmaları, siyasi hedefler ya da iktisadi çıkarlar arasındaki çatışmalar, inançlar ve zihniyetler arasındaki kaynaşmalar, karşıt eğilimler arasındaki denge; hepsinden öte, gerçek ya da olası rakip güçler (Doğu ile Batı, merkez ile çevre, İslamiyet ile Hıristiyanlık, devlet ile toplum, modernleşme ile gelenek, seçkinler ile kitleler, İmparatorluk ile Cumhuriyet) arasında devamlı bir aracılık ve arabuluculuk süreci. İstanbul bu anlamda sıradan bir şehir değildi ve değildir, herhangi bir sıradan fonksiyona da indirgenemez. Bu yüzden onun daima bir efsane, bir simge (bu simge sık sık gerçeklikten uzaklaşmış görünse de) olarak yaşaması şaşırtıcı değildir.

Amacımız kentin bütün bu özelliklerini çözümlenmeye girişmek değil; daha çok şehrin Osmanlı yönetimi altındaki evriminin (temelde iktisadi ve sosyal) bazı yönleri üzerinde yoğunlaşacağız. Kentin fethinden I. Dünya Savaşı sonunda İtilaf Güçleri'nce işgaline kadar geçen neredeyse beş yüzyıllık tüm bir zaman dilimini ayrıntılı biçimde yazıya dökmek de değil niyetimiz. Daha ziyade şehrin, Osmanlı İmparatorluğu içinde, aynı za-

⁶ İnsan kendini *port city* (liman kenti) yerine *Porte city* (Babâli kenti) diyerek bir kelime oyunu yapma hevesinden güçlkle alıkoymuyor.

manda -ve biraz daha kesin biçimde- imparatorlukla Batı dünyası arasında ortaya çıkan yeni bir güçler yapılanmasının etkisiyle, en keskin değişimler olarak görülebilecek süreçleri yaşadığı iki kritik yüzyıl -18. ve 19. yüzyıllar- üzerinde duracağız.

Bu bağlamda incelememiz kentin Batılı algılanmasıyla, Batı dünyasıyla karşılıklı etkileşimiyle, dolayısıyla Avrupa ile Osmanlı dünyasının bitişme noktası olarak ayrıcalıklı rolüyle sürekli iç içe gidecektir. Bu bakımdan, üzerinde çalışılan zaman diliminde, şehrin, işlevlerinin ve yapılarının dönüşümünün ana temasının, Batı'yla bir entegrasyon süreciyle bağlantılı olduğu kolaylıkla öne sürülebilir. Entegrasyon kavramı burada, sisteme dahil olma ve/veya periferileşme gibi herhangi bir yan anlam içermeksizin, nötr bir biçimde kullanılmaktadır.⁷ Aslında iddiamız şudur ki, Batı ile aşamalı bir yakınlaşma ve sonuçta entegrasyon anlamında büyük oranda bir devamlılık hissi sağlamasına karşın, bu “dış” dünyanın değişen koşullarına uyum sağlama sürecinde, kentin ve seçkinlerinin özerklik (siyasi, mali veya iktisadi) düzeyi 18. ve 19. yüzyıllarda dramatik bir biçimde düşmüştür. Başka bir deyişle, şehir, Tanzimat hareketi öncesinde değişim konusunda hâlâ belli bir iç potansiyele sahip olmasına rağmen, aşağı yukarı bu dönemden itibaren artık kontrol edemeyeceği, ancak uyum sağlamak için elinden geleni yaptığı bir sürece sürüklenmişti.

Bu değerlendirmelerin üstü örtük bir periferileşme mesajı içerdiği ve bu yüzden de büyük oranda Wallersteinci çözümlemenin bir tekrarı olduğu düşünülebilir. İstanbul'un 19. yüzyıldaki evrimine bakışımız, bir anlamda, dünya kapitalist sistemine aşamalı entegrasyon ve sonuçta bağımlılık türü bir yaklaşımla büyük bir benzerlik taşır. Ne var ki biz bu durumu, temelde Osmanlı İmparatorluğu'nun küresel perspektifi içinde İstan-

7 Osmanlı İmparatorluğu'nun dünya sistemine entegrasyonu ve sonuçta periferileşmesi, Wallersteinci dünya sistemi yaklaşımının ve onun geç Osmanlı tarihine uygulanmasının baskın temasıdır. Örneğin bkz. I. Wallerstein, H. Decdeli ve R. Kasaba, "The Incorporation of the Ottoman Empire into the World Economy", İslamoğlu-İnan, H., der., *The Ottoman Empire and the World Economy*, Cambridge ve Paris, 1987, s. 88-100; I. Wallerstein ve R. Kasaba, "Incorporation into the World Economy: Change in the Structure of the Ottoman Empire, 1750-1839", Jean-Louis Bacqué-Grammont ve Paul Dumont, der., *Economies et Sociétés dans l'Empire ottoman (fin du XVIIIe - début du XXe siècle)*, Paris, 1983, s. 335-54. Büyük oranda Andre Gunder Frank'ın az gelişmişlik teorisini anımsatan biçimde, bu okul, temelde Batı dışı toplumların bir endüstrileşmiş kapitalist ekonomiler çekirdeği tarafından periferileştirilmesi yollu bir iktisadi yaklaşım üzerinde yoğunlaşır ve genellikle, periferik unsurların tedrici geri kalışının açıklanmasına yerel dinamikleri katma konusundaki yetersizliğinden dolayı eleştirilir.

bul'un rolünün "eşsizliği" (bu eşsizlik -belirli boyutlarda ve dünya-sistemi bakış açısı bağlamında- birtakım başka Osmanlı kentleri tarafından paylaşılsa da) ile bağlantılı görüyoruz. Aslında periferileşme modeli karşıtı argümanlar genellikle, çoğunlukla imparatorluğun periferi bölgelerinde yer alan, hem nüfuz etmeye hem de siteme dahil olmaya karşı "direnç geldikleri"nin keşfiyle bağlantılandırılmakta veya tarımsal ya da proto-endüstriyel üretim biçimleriyle ilintilendirilmektedir.

Bununla birlikte, imparatorluk başkentine bakıldığında, bir yandan yerel iktisadi güçlerle Batının ticari varlığı arasındaki ilişkilerin dolaysızlığından, öte yandan siyasi ve sosyal yapısıyla şehirdeki iktisadi, mali ve ticari dengenin belirlenmesine yardımcı olan geniş çapta bir üst -ve kültürel açıdan daha "Batılılaşmış" (en azından potansiyel olarak)- seçkin kesimine delalet eden tüketim kalıplarının baskınlığından dolayı, bu tür bir dirençten söz etmek çok daha güçtü. Buna karşın, 19. yüzyıldaki entegrasyon sürecinin etkisi altında başkentin aşamalı dönüşümü kabul edilse bile, İstanbul'un durumunu, daha önceye ait bir özerkliğin baskın olduğu ve iktisadi etkinlikleri belirleyen merkez hâkimiyeti için tipik bir örnek olarak alıp alamayacağımız yine de kuşkuludur. Burada sorgulanan şey, periferileşme sürecinin kendisinden ziyade, kentin dinamiklerini bir dizi sırf iktisadi belirleyicilere indirgemenin yeterli olup olmadığıdır.

Girişteki başlangıç sorumuz (İstanbul bir liman kenti olarak sınıflandırılabilir mi/sınıflandırılmalı mıdır?) aslında burada ortaya çıkan problemlerle yakından, periferileşme kavramıyla ise doğrudan bağlantılıdır. Günümüz tarihçiliği, liman şehirlerini, müstakil ve dahası dünya sistemine (zorla) entegrasyon süreci sırasında iktisadi ve siyasi yapılara aşılana yabancı oluşumlar olarak ele alma yönünde bariz bir eğilim sergiler. Osmanlı liman kentleri üzerine yakın tarihli, teorik temelde bir makale, bu eğilimi açık bir biçimde resmeder ve bize, Batı kapitalizminin Osmanlı pazarlarına girdiği "uzun" 19. yüzyılda, bu yapıların yol açtığı önemli dönüşümler üzerine yararlı tartışma ve kavramsallaştırma zeminleri sağlar.⁸

Bununla birlikte, bu modelin dışarıda bıraktığı iki önemli unsura dikkat çekmek istiyoruz. Bunlar, 18. yüzyıl ve İstanbul kentidir. Bu geçme, bir dikkatsizlikten ziyade bilinçli bir tercih, fakat modelin İstanbul

⁸ Çağlar Keyder, Y. Eyüp Özveren ve Donald Quataert, "Port-Cities in the Ottoman Empire: some Theoretical and Historical Perspectives", *Review* 16.4 (Güz 1993), s. 519-58. Bu dergi makalesi tümüyle "Doğu Akdeniz Liman Kentleri, 1800-1914" konusuna ayrılmıştır.

konusunda tümüyle gerçeği yansıtmadığının ve daha özeldede periferileşme yaklaşımının başkentin 19. yüzyılda yaşadığı dönüşümlerin çoğunu değilse bile- bir kısmını açıklayamadığının dolaylı kabulü olarak görme eğilimindeyiz. Bu yüzden de İzmir, Selanik, Beyrut veya Akdeniz havzasındaki başka herhangi bir liman kentinin sisteme katılma sürecinin daha periferik özellikleri için öne sürülen modelden (bu model kabul edilse bile) farklı kalan bir periferileşme ve entegrasyon biçimine zemin hazırlayan ayırt edici temel özellikleri saptama çabasında, 19. yüzyıldan ziyade 18. yüzyıl üzerinde yoğunlaşmayı gerekli buluyoruz.

Sisteme dahil olma yönündeki bu alternatif yolun ve onun yaratabileceği olası farklılıkların ardında yatan önemli nedenlerden biri, devletin ve uzantılarının (askeri, bürokratik, mali) mevcudiyetinde ve bunun kesin sonucu olarak, İstanbul'un "liman kenti" kimliğinin aynı zamanda var olan ve sıklıkla çatıştığı "başkent" kimliği tarafından belirlenmesi ya da yumuşatılması olgusunda yatar. Şehrin çeşitli işlevleri ve yapılarına nüfuz eden bu siyasi enerji, onun ticari, iktisadi ve sosyal oluşumunun üzerine ekonomi dışı (ya da ekonomi üstü) bir mantık ve/veya devinim dayatarak imparatorluğun diğer kentlerinden farklılaşmasına yardımcı oldu. Bu durum 18. ve 19. yüzyıllarla da sınırlı değildi. II. Mehmed tarafından fethinden itibaren İstanbul sürekli siyasi ve sosyal "mühendisliğe" tabi tutulmuş, bu da ekonomik gelişmeleri, siyasi kaygıların baskın olduğu bir denklemde bağımlı değişken haline getirmişti.

Bu imaj da bize, pazar mekanizmalarının sistematik reddine ve sonuçta ekonominin siyasi ve sosyal önceliklere bağımlı kılınmasına dayanan bir ekonomik modelin devlet tarafından bilinçli olarak dayatıldığı yollu Türk tarihçileri arasında halihazırda yaygın kabul gören yaklaşımı hatırlatır. Osmanlı siyasal iktisadına işçilik, vergicilik (fiskalizm) ve gelenekçilik kavramlarını kullanarak bakan bu yaklaşım, modern öncesi bir güdümlü ekonomi gibi görünmekte, bu yüzden de devletin, imparatorluk topraklarının her yerinde bu sınırlayıcı iktisadi politikaları uygulama ve uygulama kapasitesine sahip olmasını öngörmektedir.⁹ Siyasi elitlerin kendi iktisadi politikalarının temeli olarak bu tür bir model geliştirdikleri ve aynı elitlerin zaman zaman bu modeli belli bir etkinlikle uygulamaya geçirdik-

⁹ Mehmet Genç, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi", *V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi, Tebliğler*, Ankara, 1991, s. 13-25; "Osmanlı İktisadi Dünya Görüşünün İlkeleri", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Dergisi* I (1989), s. 176-85.

leri tartışmasız olmakla birlikte, bu yaklaşımın temel zayıflıkları, bir taraftan ekonominin bu tür bir “inek sağma” biçiminde kavranmasının dönemin devlet oluşumlarının çoğunda ortak olduğu gerçeğinin göz ardı edilmesi ve öte yandan, temelde İstanbul’la sınırlı görünen özellikleri genelleştirme eğilimidir. Başka bir deyişle, İstanbul daha paradoksal nitelikte bir sapma oluşturur: Ekonomik şekillenmesi bakımından Osmanlı devletinin hâkim ideolojik ve ideal algılanış tarzına karşılık gelmekle birlikte, aslında devletin bu modeli kendi toprakları üzerinde uygulama konusundaki yetersizliği genel kuralına en büyük istisnayı oluşturur. Bunun bir sonucu olarak, imparatorluk tarihçiliğinin büyük kısmı İstanbul modelini, olağanüstü karmaşık ve dahası kontrol edilemez bölgesel bir mozaikle karşı karşıya kaldığında, devletin sergilediği hüsnükuruntuya benzer bir şekilde, tüm imparatorluğa yansıtma eğilimi sergiler.

Temel iddiası merkezkaç kuvvetlerin standardizasyonu ve kontrolü temaları etrafında dolanan bir devlet ve bürokratik yapı için, başkentin hayatı üzerinde sıkı bir denetim (eğer mümkünse), kaçınılmaz bir biçimde birlik tarzı bir yapıya doğru evrilen bir imparatorluk içinde amacına ulaşmamış merkezleşme hırslarını yatıştırmanın bir sembolü haline geldi. Tanzimat hareketinin Batı modeline resmi bir bağlılıktan çok daha fazla anlama sahip olması, onunla birlikte gelen büyük merkezleşme ve modernleşme çabaları açısından bakıldığında açık hale gelir. Bu bakımdan program, açık bir biçimde, büyüyen siyasi, etnik/dini ya da iktisadi özerklik veya ayrılma hedefli periferik taleplerin üzerinde yeniden (eğer bir vakitler var idiye) sıkı bir kontrol kurmaya yönelik, neredeyse üç yüzyıllık Osmanlı rüyasını canlandırma özlemini yansıtıyordu.

Bu yüzden anlatımımız iki yönlü ve sıklıkla muğlak bir hat izleyecektir: Kentin ve kentteki insan unsurunun, Osmanlı iktidarının Osmanlı toprakları içinde ve dışında değişen yapısının oluşturduğu arka plan karşısındaki evrimi hattında seyredeceğiz; çünkü kentin kaderini bir bütün olarak Osmanlı siyasi yapısından ayırmak imkânsızdır. Yaklaşımımız eklektik ve izlenimci olacaktır: Dönemin belgelerinden somut bir “temas” durumunu ya da belli bir ruh halini yansıttıkları için seçilen çevirilerle harmanlanmış bir tarihsel anlatı sunacağız. Ruh halini resmetmek zordur: Bürokratik literatür, geliştirilmiş beylik bir ideolojik mesajın ötesine nadiren geçer; 19. yüzyıl sonlarından önceki döneme ait kişisel ifadeler ise neredeyse hiç yoktur. Bu kişisel literatür kılığını akılda tutarak ve herhangi bir üslupçu amaç gütmeksizin, geçmişin yeterince belgelenmemiş zihinsel dünyasına ışık tutma çabasının kaçınılmaz tehlikelerine rağmen, zaman zaman

dönemin insan yapısını “yeniden yaratmak” gibi riskli anlatımlara yönelmeyi seçtik.

Çok Milletli Bir Dünya

1693’ün 12 Aralık günü İstanbul Fransız elçiliğinin ikinci tercümanı Dominique Fornetty,¹⁰ Pera’dan Galata’ya giden dik yokuşu hızla iniyordu; yaklaşık yarım saat sürecek uzun ve baş belası tartışmalara katlanmak zorunda kalacağı düşüncesiyle camı sikkındı. O yıl ikinci -hayır, aslında üçüncü- keredir, Fransız denizcilerin kendilerine verdiği Tanrı bilir hangi zararın tazmin edilmesi talebinde bulunan levendler¹¹ ve akrabalarından (veya en azından akrabaları olduğunu iddia eden kişilerden) oluşan kızgın bir kalabalıkla yüz yüze gelecekti. Aşağı yukarı sekiz ay önce, aynı hafta içinde bu tür iki kavga patlak vermişti. Bunların ilkinde *Hirondelle* ve *Sainte Elisabeth*’in tayfaları birtakım Rum levendlerle çatışmış, bir kişiyi öldürmüş, iki kişiyi de yaralamış, kendilerinden de üç kişi yaralanmıştı.¹² Sadece iki gün sonra Kaptan Reynaud ve Kaptan Martin’in mürettebatından iki denizci, bir grup Rum denizciyle Aya Dimitri (Tatavla) civarında kavgaya tutuşmuş, bir kişiyi öldürürken bir başkasını da kötü biçimde yaralayıp bırakmıştı.¹³ Aynı gün de büyükelçi Châteauneuf onu, maliyetine bakmaksızın meseleyi halletmesi direktifiyle oraya göndermişti. Amaç, olayın daha da dallanıp budaklanmasını engellemek ve özellikle de bir Fransızın, kapitülasyon anlaşmalarının koşullarına aykırı biçimde, yerel bir mahkeme

- 10 Colbert’in Doğu Akdeniz’deki Fransız ticaretini bir düzene koyma çabalarının bir parçası ve tüccarların yerel tercümanların güvenilmezliği konusundaki sürekli şikâyetlerinin bir sonucu olarak, Fransız yönetimi, *jeunes de langue* adı altında, Venediklilerin eski *giovani della lingua* (dil ağlanları) kurumunun bir benzerini kurdu. Doğu dilleri (Türkçe, Arapça ve Farsça) öğretilen altı ile on yaşları arasındaki çocuklar, tercüman olarak hizmet vermek üzere Doğu Akdeniz limanlarına gönderildi. İlk boştaki Paris’te kurulan bu okul, daha sonra İstanbul’daki Kopuçin rahiplerinin himoyesine oktorıldı. 18. yüzyıl sonlarında bu kurum, bugün Institut National des Langues et Civilisations Orientales olan okulun ilk haline dönüştü.
- 11 Venedik kökenli olan *levend* terimi, çok dayanıklı ve bazen sorumsuzluk düzeyine varacak kadar bağımsız bir kişiyi anlatıyordu. Osmanlı ordusunda, genellikle imparatorluğun Rum nüfusundan toplanan, imparatorluk kadırgolarındaki denizcileri ve düzensiz birlikleri ifade ediyordu.
- 12 Archives de la Chambre de Commerce de Morseille (ACCM), J 182, Correspondance des députés, 28 Mart 1693; J 147, Correspondance de Châteauneuf, 29 Nisan 1693.
- 13 ACCM, J 147, Correspondance de Châteauneuf, 29 Nisan 1693; J 182, Correspondance des députés, 30 Mart 1693.

huzuruna çıkarılmasını önlemek için, suç mahalline yerel yetkililerden önce ulaşmaktı. Halkı hataların tazmin edileceği ve hak sahiplerine diyet ödeneceğine ikna etmek kolay olmamıştı. Daha da kötüsü, hak sahiplerinin kimliğini tespit etmenin kesin olarak mümkün olmamasıydı. Bu kadınlar gerçekten talihsiz levendin akrabaları mıydılar, yoksa bu tümüyle, Fransızlardan para koparmak için düzenlenen bir oyun muydu? Bunu anlaması olanaksızdı; aslında, Galata mahkemesine çıkmaktan kurtulabildikleri sürece, bunun fazla bir önemi de yoktu. Gemide Türk yolcular vardı ve suçluları, gemilerin Babîâli görevlilerince ziyaret edildiği limana geri götürmek son derece riskli olurdu. Bu yüzden iki denizciyi elçiliğe, Fransız Sarayı'na, götürmeye karar vermişti; başka bir gemiye güvenlik içinde gizlice götürülene kadar denizciler buradaki nezarethaneye atılmışlardı. Dil sorunu meseleyi zorlaştırıyordu. Üstelik iki “Fransız” denizci aslında Venedikliydi (bunların hepsini Frenk olarak gören Türkler, aradaki farkı anlamıyordu) ve kendi dillerinden, en fazlası denizcilerin Akdeniz boyunca konuştukları bozuk lisandan başka dil bilmezlerdi. Fornetty, Rum ya da Türklerle çok daha rahattı (ne de olsa kendisi Rum kökenliydi); ancak denizin dili adımı verdiği Akdeniz'in o acayip *sabirini* (dil cümbüşü) anlamakta büyük güçlük çekiyordu. Resmi olarak kadı huzuruna çıkmaktan kurtulamamalarına karşın, mesele bir iki gün içinde çözülmüş (tabii kendisinin arabuluculuk çabaları sayesinde), fakat asıl Fransız milletinin, mağdurları, ailelerini ve olayı duyan adli yetkilileri yatıştırmak üzere gereken parayı ödemeyi kabullenmesi (daha doğrusu kabul ettirilmesi) ile sonuçlanmıştı: İlk kavga, gemi kaptanları Reynaud ile Fougasse'a 564 kuruş, 100 akçeye mal olmuştu; ikincisi ise, tüccarların katkılarıyla karşılanmak zorunda kalınmıştı.¹⁴ Bundan nefret etmişlerdi; ama elçi “*pour le bien du commerce*” (ticaretin hayrı için) onları zorlamıştı. Elçinin talebinin ardında gerçek payı vardı; ancak yine de tüccarların hepsi, onun, kendilerini, nadiren geri ödemedede bulunduğu kolay bir para kaynağı gibi görme eğiliminde olduğu, bunu yaparken de ya kralın imajının saygınlığını ya da Doğu Akdeniz'deki Fransız ticari çıkarlarını gerekçe gösterdiği fikrindeydiler. Tipik bir örnek olarak, o yılın temmuzunda büyükelçilikte bir banyonun inşası, kaptanlardan ve tüccarlardan dört bin *livres tournois* talep edilecek kadar önemli bir mesele miydi?¹⁵

14 ACCM, J 182, Correspondance des députés, 7 Nisan 1693. .

15 ACCM, J 147. Correspondance de Châteauneuf. 27 Temmuz 1693.

Resim 5. İstanbul'un "Batılı" kalbine (Pera'ya) çıkan Yüksek Kaldırım'ın basamakları. Bu basamaklar "modern" İstanbul'un mali ve ticari merkezini ikametgâhların bulunduğu Pera'ya bağılıyordu.

Fornetty, kafasında binbir düşünceyle heybetli Galata Kulesi'nin sağındaki Küçük Kule Kapısı'ndan geçti. Oradan surların liman kapısına varana kadar Perşembe Pazarı'nı geçecekti. Buralardaki yerlerin hepsi, neredeyse her gün ticari meselelerle ilgilenen, sürekli Karaköy kapısı, Bereketzade'deki dükkânlar ve Pera'daki elçilik arasında mekik dokuyan birisi için tanıdıktı; fakat, orada büyümüş olsa da, Fornetty hâlâ kendini Galata'nın ticari merkezine doğru akan insanların çeşitliliğine şaşmaktan alıkoyamıyordu. Doğuluların aralarındaki bazı temel farklılıkların bilmesine rağmen, yabancılara, özellikle de Doğu'yu -ya da daha doğrusu Doğu olarak düşündüklerini- keşfetmek üzere Fransa'dan gelen seyyahlara bu çeşitliliği anlatmaya ve açıklamaya çalıştığında, sık sık zorlanıyordu.

Aslında bu maceraperestlerin asıl ilgileri şehrin bu kesimine yönelik değildi; hepsi Haliç'in öte yakasını, Hipodrom'u, Aya Sofya'yı ve elbette padişahın sarayını görme arzusundaydı. Ancak hiçbiri, oralarda ne olup bittiğini anlamak şöyle dursun, oraları görmeyi başaramıyordu; dolayısıyla Marsilya ya da Paris'e, genellikle, sadece daha önceki gezginlerin söylediklerini tekrar eden tasvirler ve tariflerle dönüyordu. Galata onlara, belki de diğer Akdeniz limanlarına (Venedik, Cenova, hatta Marsilya'ya) çok benzediğinden, daha sönük geliyordu. Galata'da şaşırtıcı buldukları tek şey (kendisi bunun ardında bir miktar hayal kırıklığı yattığından şüpheleniyordu), kiliseleri, törenleri ve yabancı tüccar ve denizci nüfusuyla Hıristiyanlar için bir sığınak görüntüsüydü: Bir bakıma, gerçek olmak için gereğinden fazla tanıdık ve Doğulu olmak içinse gereğinden fazla kozmopolitti. Hayal meyal hatırladığı bir istisna geldi aklına: Yaklaşık yirmi yıl kadar önce, özellikle Galata üzerine bir şeyler yazmayı deneyen şu yaşlı İngiliz vaeiz. Fakat o da sonunda yine surları resmetmeye, onların kapıları ve burçları üzerindeki Ceneviz kitabelerini çözmeye yönelmişti.¹⁶ Başka herkes için Galata olsa olsa kilise ve genelevleriyle dikkat çeken bir uğrak yeriydi sadece. Bir de onlar burasının İstanbul'un ticaretinin kalbi olduğu gibi bir fikre kapılmışlardı. Kendisine veya herhangi bir başka yerliye işin aslını sorabilirlerdi: Fransız tüccarlar, hanların ve çarşıların İstanbul'un diğer yakasında olmasından dolayı, bu küçük ilavenin ticaretin kalbi sayılması fikri karşısında kahkahadan kırılırlardı.

Fornetty, *magasins de la nation*'u (Fransız tüccar mahzenlerini), mahalenin ahşap evlerinin ortasında yer alan sağlam taş binaları ve S. Pietro ve Pa-

¹⁶ John Covel (F. W. Hasluck, "Dr. John Covel's Notes on Galata", *Annual of the British School at Athens*, 11 [1904-05], s. 54).

olo kilisesini geçti. Yardımcısı genç Barbier ve elçinin yasakçıları onu saygıyla izliyorlardı. Bu adamlar yabancı elçilere hizmet etmek ve onları korumak üzere tayin edilmiş yeniçerilerdi ve görevleri esas itibarıyla korudukları müste'minlere yönelik herhangi bir tehlikeyi bertaraf etmekte. Tehditler aslında o kadar önemli değildi; bu daha çok saygınlık ve itibar meselesi, bir âlicenaplık, Babîâlî adına bir üstünlük gösterisiydi. Aynı nedenle elçinin kendisine de padişah tarafından yıllık bir ödeme (tayin) yapılırdı. Bununla birlikte, bu zavallı görevliler oldukça karışık bir durumla karşı karşıyaydılar ve sokaklardaki çocuklar onları genellikle domuz çobanı diye çağırıyordu; hakaretin asıl hedefi onların koruması altında olanlar olsa da, bu yeniçerilerin bir kısmı bu tür alaylara gerçekten alınıyorlardı. Ancak yine de bu durum muhtemelen Avusturyalılarla savaşmaktan, özellikle de yetersiz ücretleri genellikle elçinin verdiği küçük miktarlardaki zamlarla desteklendiği için, daha iyiydi. Fornetty, Fransız yönetiminin de bu sistemin sürdürülmesinden yana olduğunu düşünüyordu; çünkü kendi uyruklarının yerel nüfusla çok fazla haşır neşir olmasını istemiyordu. Kral da açıkça tebasını, Doğulu giysileri giymekten ve yerli kadınlarla evlenmekten men etmeye çalışmıyor muydu? Aslında kimsenin buna kulak astığı yoktu; ne de olsa Marsilya ve Paris çok uzaktı. Ancak elçi mümkün olduğu kadar bu talimatları uygulamaya, kendilerine has imtiyaz ve farklılıklardan yararlanmaya çalışıyordu. Bir ölçüde haklı da olabilirdi; Fornetty, bir kez yerel ticaret ve güç ağının içine girilince, krala ve ülkeye sadakatın kolayca kaybedileceği ya da unutulacağını çok iyi biliyordu.

Perşembe Pazarı ve çarşısını izleyerek sonunda Balık Pazarı Kapısı'na ulaştı. Uygarlığın eteklerindeki *terra incognita*'ya, surlarla deniz arasına sıkışmış dar kıyı şeridine girmek üzereydi. Yeni yanaşmış gemilerin tayfalarını, işçileri, limanın zanaatkârlarını (yelken ve halat yapımcıları, hamallar, fiçi ustaları, kalafatçılar) ve elbette yakınlardaki Kasımpaşa tersanesinin daha da ürkütücü işçi ve denizci kalabalığını ağırlayan bu kahvehaneler, meyhaneler, hanlar ve gençlevler dünyasında, kendisine "çobanlar"ının eşlik etmesinden kesinlikle mutsuz değildi. Duyuları aniden kötü kokuların, gemilerden ve sahilden gelen gürültünün saldırısına uğradı. Arkasına baktı ve henüz on sekizindeki zavallı Barbier'nin, beş yasakçının arasında neredeyse bayılacak gibi bir hal aldığını fark etti.

İşin bu kısmından öyle nefret ediyordu ve bütün bunlar günlük olağan işlerinden öyle farklıydı ki... Daha bir önceki gün, Barbier ile birlikte, Fransız tüccar temsilcisi David Meynard'ın İstanbul kaymakamıyla¹⁷ gö-

17 ACCM, J 182, Correspondance des députés, 30 Kasım 1693.

rüşmesinde tercümanlık yapanın, görüşmenin sonunda da bir samur kürkle ödüllendirilenin o olduğuna kim inanırdı?... Kürkten ya da başka herhangi bir onurlandırıcı hediyeden daha önemli olan ve onu asıl memnun eden, başka türlü birbirleriyle iletişim kuramayacak insanlar arasında arabuluculuk yapmanın ayrıcalıklı konumundan kaynaklanan güçlülük duygusuydu. Elbette, bu konumunu asla kötüye kullanmazdı; ancak tarafları şüphelendirmeksizin kendi yorumunu kattığı zamanlar da oluyordu. Oysa şimdi, çatışan tarafların söyleyeceklerini anlayıp anlayamayacağını gerçekten bilmediği gibi, hor gördüğü, yeryüzünün (daha doğrusu denizin) en rezil tabakası olan bu adamlarla yüz yüze gelecek, onların vahşi tartışmalarını yatıştırmaya çalışacaktı...

Barkaları, tartanaları ve ayırdına bile varamadığı diğer tip gemileri geçerek, her adımda ayakkabıları çamura bulanarak, sonunda kaptan Seren'in tartanasının bulunduğu yere ulaştı. Durumun Mart ayındaki kadar kötü olmadığını hemen anladı. Geminin kaptanı ve tayfaları zaten iyi kötü kontrolü ellerinde tutuyorlardı; tercüman oraya vardığında zararların hemen telafi edileceği sözüyle kalabalığı da yatıştırmışlardı. Bereket versin, olayda ölen yoktu; kaptanın Fornetty'ye anlattığına göre, tayfalarından Allègre adında biri bir Türk levendini kolundan hafif şekilde yaralamış, hızla gemiye atlamış, arkadaşları tarafından saklanmıştı. Bu yüzden onu çağırıp mağdurla yüzleştirmek mümkündü. Fornetty, Fransız tayfanın Provanlı olmasına rağmen Fransızca konuşabileceğini anlayıp büyük oranda rahatladı. Adam olayı kendi açısından, oldukça makul görünen bir biçimde anlattı: Türk, anlaşıldığı kadarıyla ona “*sensa fide*” (“imansız”; yine o deniz dilindeydi, fakat en azından bu kez oldukça anlaşılabilirdi) diye seslenmiş, o da bıçağını levende fırlatarak karşılık vermişti. Türkün etrafta akrabalarının olmamasından ve Rum arkadaşlarının hemen bir tazminat ödenmesinin yararlarına çabuk ikna olmasından dolayı, mesele oldukça kolay bir biçimde çözüldü. Fiyat 400 kuruş olarak saptandı; ama Fornetty onu sonraki günlerde pazarlıkla 300-350 kuruşa indirebileceğinden hemen hemen emindi. Görevini başarıyla tamamlamış, devletin ya da kadının müdahalesi korkusu ortadan kalkmıştı. Bu düşünce onu rahatlatıyordu; fakat her şeyden çok, bu lağımdan ayrılıp Pera'nın konfor ve güvenliğine kavuşacağı için memnundu.

Büyükelçi tercümanının hayatından böyle bir gün, oldukça istisna olmakla birlikte, 17. yüzyıl sonlarına doğru Batı ve Osmanlı dünyaları arasındaki, Galata'nın temsil ettiği ticari ve kültürel iç içeliği gösteriyordu. Hâlâ surlarla çevrili olduğu için bir “kent” de denilebilecek bu mahalle, Avrupalı mevcudiyetinin (siyasi, diplomatik veya ticari) merkezidi ve bu

yüzden, temelde yabancı ve gayrimüslim özellikleriyle Osmanlı başkentinden ayrı bir yapı oluşturuyordu (ya da en azından öyle algılanıyordu). 17. ve 18. yüzyıllarda Doğu'ya giden seyyahların çoğu, Galata'nın bu özelliğinden etkileniyor ve genellikle şu veya bu biçimde kentin "Frenk" havasından söz ediyorlardı. Böyle bir imajı dayandıracak sağlam zeminler kesinlikle mevcuttu: Avrupalı tüccarların ve maiyetleriyle birlikte elçilerin varlığı, Haliç'in kuzey kıyıların neredeyse yalnızca Batı'dan gelen ya da Batı'ya giden gemilerce kullanılması ve tüm Akdeniz'deki gemicilerle zanaatkârların birbirine karışması, Doğu ve Batı'nın ticaret ve ona bağlı hizmetler etrafında bir araya geldiği bir kültürel erime potası izlenimi veriyordu. Bu yüzden de, oldukça şiddetli ve başıbozuk bir hayatın hüküm sürdüğü limandan, surların kuzeyinde yer alan, Batılı ülkelerin temsilcilerinin çoğunun yanı sıra gayrimüslim ticari cemaatlerin en varlıklı üyelerine ev sahipliği yapan ve nispeten sakin ve güvenli *Vigne di Pera*'ya (Pera Bağları) uzanan bir zıtlıklar dünyası ortaya çıkıyordu. Arada, Galata surlarının içinde, bir ticaret kenti bulunuyordu; çarşılar, mağazalar, dükkânlar ve Avrupalı tüccarların mallarını perakende ticaretin büyük kısmını kontrol eden yerel loncalara satmadan önce depoladığı mahzenler, bu kentin kişiliğini şekillendiriyordu. Bu ticaret ve diplomasi dünyasına, Frenk cemaatine ait Latin kiliseleri, katedral olan S. Francesco, S. Pietro ve Paolo, St. George ve St. Benoît eklenmişti; bunların çoğu, Batı uygarlığının Doğu'daki bir Katolik ileri karakolu gibi görünen bu yerin ruhani merkezleri olarak hizmet veriyordu.

Hıristiyan -en azından gayrimüslim- Galata imajına katkıda bulunan bir başka özellik de, yerel gayrimüslim cemaatlerin gözden kaçmayan varlıklarıydı: Rumlar, Ermeniler ve Yahudiler (bunlar daha azdı) kentte ikamet ediyor ve ticaretle uğraşıyorlar, Avrupalı cemaatle çeşitli biçimde bağlantılara ve sosyal ilişkilere giriyorlardı. Avrupalılar çoğu zaman bu unsurları, Hıristiyan Batı ile gayrimüslim Doğu arasındaki dindaşıktan dolayı Batı'yla özdeş tutuyorlardı; bu özdeşlik Avrupalılara, dini inançlarına bakılmaksızın Batı ve Doğu arasındaki kültürel farkların olabileceğinden daha makul geliyordu. Özelde Galata'nın, genelde de imparatorluk kentsel nüfusunun bir kısmının durumunu gayet iyi yansıtmakla birlikte, bu imaj, Doğu Akdeniz gayrimüslim nüfusunun büyük kısmını yönlendiren gerçeklikleri anlatmakta yetersiz kalıyordu. Galata limanında sık sık Avrupalı denizcilerle çeşitli kökenlerden yerli levendleri karşı karşıya getiren kavgalar, Avrupalı tüccarların pazarın kontrolü konusunda Müslüman, Rum, Ermeni veya Yahudi tüccarlara karşı verdikleri sürekli mücadele ya da Katolik Ermeni cemaati üzerinde hem Osmanlı

bürokrasisi hem de Ermeni Gregoryen Kilisesi'nin uyguladığı baskı, böyle erken bir tarihte Batıların çıkarları ile yerel gayrimüslimler arasındaki ilişkilerin “işbirlikçi” biçiminde yorumunun sistematik kabulüyle çelişen tipik örnekler oluştururlar.

Galata'nın imparatorluk başkenti içinde ayrı ve -bir ölçüde- özerk bir yapı olarak görülmesinin sağlam bir tarihsel zemini söz konusuydu. Kentin Ceneviz sahipleri onu şehrin fatihi Sultan II. Mehmed'e teslim etmişler, böylece kanlı bir kuşatma ve fetihten kaçınmışlar ve her şeyden önemlisi de gönüllü teslim olmaları sonucunda bir dizi ayrıcalık elde etmeyi becermişlerdi. Sonuç, ünlü 1 Haziran 1453 ahidnamesiydi. Bu anlaşma uyarınca Osmanlı hükümdarı onlara saldırmayacağına, “kale”lerini yıkmayacağına söz vermiş, kiliselerinin varlığını devam ettirmeleri, geleneksel “ayın”larını sürdürmeleri ve kendi “maslahatları”nu takip edebilmeleri için aralarından birini kethüda (temsilci) olarak seçmeleri konularında güvence sunmuştu.¹⁸ Galata, kanunen Osmanlı voyvodası ve kadısının doğrudan yönetimi altına girse bile, bu ahidname, bölgenin, *Magnifica Communità di Peçra* (Muhteşem Pera Cemaati) ve onun *Loggia* meclisinin yarı özerk otoritesi altında, yabancı (Ceneviz ve dolayısıyla Frenk) özelliğinin stürdüğünün dolaylı kabulü anlamına geliyordu. Bu ahidname en azından bir kez, 1610'da, yenilendi¹⁹ ve böylece kentin tam tanımlanmamış statüsü teyit edilmiş oldu. Devlet ancak 1682'de, *Magnifica Communità*'yı meşru kılan beratı yenilemeyi sonunda reddetti.²⁰

Ayrıca, kentin gayrimüslim karakteri, en azından İstanbul'daki Osmanlı yönetiminin ilk dönemlerinde, nüfusunun etnik yapısında kendini açık bir biçimde gösteriyordu: Ünlü -ve fazla kullanılmış- 1478 mali sayımı, 986 gayrimüslim haneye karşılık sadece 535 Müslüman hane olduğunu gösteriyordu; gayrimüslim haneler arasında 592 haneye sahip Rumlar ve 332 haneye sahip Frenkler baskındı.²¹ Bu eşitsizliği, 15. yüzyıl sonla-

¹⁸ Halil İnalçık, “Ottoman Galata, 1453-1553”, Edhem Eldem, der., *Première rencontre internationale sur l'Empire ottoman et la Turquie moderne, Institut National des Langues et Civilisations Orientales, Maison des Sciences de l'Homme, 18-22 janvier 1985, I, Recherches sur la ville ottomane: le cas du quartier de Galata. II. La vie politique, économique et socio-culturelle de l'Empire ottoman à l'époque jeune-turque*, İstanbul, 1991, s. 18-19.

¹⁹ Mahmut Şakırağlı, “Fatih Sultan Mehmed'in Galatalılara Verdiği Fermanın Türkçe Metinleri”, *Tarih Araştırmaları Dergisi* (1983), s. 211-16.

²⁰ Louis Mitler, “The Genoese in Galata: 1453-1682”, *International Journal of Middle East Studies* 10 (1979), s. 73-74.

²¹ İstanbul, Topkapı Sarayı Arşivleri, elyazması E 9524, 6-16 Mart 1478. Karş. Süheyl

rında kentteki kiliselerin sayısının ezici üstünlüğü de doğrulamaktadır: Biri surların dışında toplam sadece iki camiye karşılık, on bir Katolik, dokuz Rum Ortodoks ve bir Ermeni kilisesi.²²

Bu yüzden çok sayıda Osmanlı yazarının Galata'nın "ötekiliğine" vurgu yapması kimseye şaşırtıcı gelmemelidir. Bu ayırt edici özellik temelde kültürel ve dini olarak algılanmaktaydı; Galata'ya yapılan atıfların çoğu, Hıristiyanlıkla özdeşleştirilen günahkârlığa tipik bir örnek olarak şarap ve zevk teması üzerinde yoğunlaşmaktaydı. 15. yüzyıl Osmanlı şairlerinin en saygını olan II. Mehmed'in bizzat kendisi, gazellerinden birinde Galata'nın garip çekicilikteki bir tasvirini sunar:

Bağlamaz firdevse gönlini Kalâtâyı gören
Servi anmaz anda ol serv-i dilârâyı gören
Bir firengî şivelû İsâ'yi gördüm anda kim
Lebleri dirisidir der idi İsa'ya gören
Akl-u-fehmin din-u-imanın nice zabteylesün
Kâfir olurmu müslmanlar o tersâyı gören
Kevseri anmaz ol içtiği mey-i nâbı için
Mescide varmaz o varduğu kilisâyı gören
Bir firengî dilber olduğun bilürdi Avniyâ²³
Belde zünnârını boynunda çelipâyı gören²⁴

Kentin yeni efendisinin gözüyle bu egzotik bakış daha sonra da muhafaza edildi ve Osmanlı yönetiminde geçen sonraki yüzyıllarda da sürdürüldü. Frenk kenti teması, çok sayıda şair tarafından sürekli olarak kullanılan bir motif oldu; bu şairler için Galata, bedeninin yasak zevklerine yönelik şehvet ve imrenme duygusuyla karışık bir ayıbı ve günahkârlığı simgeliyordu.

Ünver, *Vatan*, 4 Temmuz 1948; Rifkî Melul Meriç, "Birkaç mühim arşiv vesikası", *İstanbul Enstitüsü Dergisi*, 3 (1957), s. 34; İnalçık, "Ottoman Galata", s. 96-98. Haneler, nüfus sayılarıyla kolaylıkla bağlantı kurulamayacak, maliyeyle ilintili haneleri anlatmaktadır. Çoğu yazar, Ömer Lütfi Barkan'ın haneyi nüfusa çevirmek için benimsediği beş katsayısını kabul eder. Bu tahmin tarzına göre, mahallenin toplam nüfusu 12.500 civarındadır. Buna karşın biz, 19. yüzyıl öncesi Osmanlı topraklarındaki demografik meselelerle daha az sezgiye dayalı bir biçimde bağlantı kurmamıza olanak sağlayacak gerçek araştırma ve bulgular ortaya çıkmadan, bu tür sayıları körü körüne kabul etmeyi veya üzerlerinde spekülasyon ve karşılaştırmalar yapmayı son derece riskli buluyoruz.

22 A. M. Schneider ve M. Is. Nomidis, *Galata. Topographisch-archaeologischer Plan mit erlauterndem Text*, İstanbul, 1944.

23 Sultan II. Mehmed'in mahlası.

24 İsmail Hami Danişmend, *Destan ve Divan Edebiyatlarında İstanbul Sevgisi*, İstanbul, 1941, s. 9.

Leşker-i gamdan ne pervâ sâkiyâ rindan için
Çün Kalata gibi yokdur onlara muhkem hisar

Koma meylin rind isen câm-ı musaffâdan yana
Ârif isen götür ayağı Kalata'dan yana²⁵

Ünlü Osmanlı seyyahı Evliya Çelebi bile, şiiresel metaforlara hazcı bir hayat yorumundan çok daha az eğilim göstermesine karşın, Galata'yı hayranlık ve nefret karışımı olarak görülebilecek ilginç bir tarzda tasvir etmekten kendini alamamıştı: Kenti anlatırken, ana sokaklarını kirleten ayyaşların varlığını ayıplıyor, sadece yiyeceklerini ve mallarını övüyor, en ünlü sekiz meyhanesini ve en iyi şaraplarından yarım düzinesinin ismini veriyor, sakinlerinin güzelliğine hayret ediyordu. Bölgenin nüfusuna yönelik sayılar verirken ise maksadı ortaya çıkıyordu: Sadece 60.000 Müslümana karşılık 200.000 kâfir, yalnızca dört camiye karşılık yaklaşık yetmiş kilise. Sayılardaki aşikâr abartıyı bir yana bırakırsak, aktarılanlar temelde bir Hıristiyan muhitinin varlığını ifade ediyordu.²⁶

Ne var ki şaşırtıcı olan, aslında böyle bir Frenk ve gayrimüslim kenti değerlendirmesinin gerçeğin yanlış bir temsili olmasıydı. Hem Avrupalılar hem de Osmanlılar için Galata, gerçek etnik ve sosyal yapısından tamamen bağımsız olarak Hıristiyanlığı hatırlatan bir mesajı, bir sembolizmi ifade ediyordu. Görüldüğü kadarıyla bu mesaj, dönemin zihniyet yapılarında özel bir rol oynuyordu: Bir yandan Avrupalılara yabancı bir çevrede kendilerini evlerinde hissedecek, güvenli bir sığınak yanılsaması -belirli ölçüde de gerçekliği- sağlarken, öte yandan da Osmanlılara -özellikle de Müslümanlara- rahatlıkla hem bir egzorizm kaynağı hem de Müslüman bir imparatorluğun başkentinde oldukça negatif bir kâfir varlığı örneği olarak kullanılabilir bir ötekilik imajı sunuyordu. Galata'nın ve Pera'nın aslında var olan gelişimi oldukça farklı ve hatta zıt bir cihet izledi: Kolonyal bir ticaret üssüyle koloni arasında bir yerlerde duran başlangıç yapısından, giderek İstanbul'a daha fazla entegre olan bir yapıya evrildi. Bizans İmparatorluğu içinde bir Ceneviz bölgesi olan Galata, fethin yaklaşık yirmi yıl sonrasında, İtalyan (çoğunlukla Ceneviz) çoğunluğun yerini geniş bir Rum cemaati almış olsa da, hâlâ büyük oranda bir Hıristiyan kasabasıydı.²⁷

Bununla birlikte Galata, kentin Müslüman nüfusu tarafından aşama

²⁵ Lâtîfi, *Evsâf-ı İstanbul*, Nermin Suner Pekin, haz., İstanbul, 1977, s. 59.

²⁶ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, İstanbul, 1314/1898, c. I, s. 426-35.

²⁷ Karş. yukarıda söz edilen 1478 sayımı.

aşama “fethedildi”. Genellikle, Osmanlı fethinden önce bölge Müslümanlaşmaya başladığı için -özellikle Karaköy’deki Yeraltı Camii etrafında yoğunlaşan bir ilk yerleşim noktasının varlığı iddiasından dolayı- meşru bir hak olarak ya da İspanya’dan gelen *Morisco* göçmenlerinin 16. yüzyıl başlarındaki yerleşiminin²⁸ sonucu olarak meşru gösterilen bu Frenk bölgesinin işgali süreci, aslında, surlarla çevrili kentin hemen etrafındaki üç önemli çekim merkezinden kaynaklanan oldukça doğal bir nüfus genişlemesinin sonucuydu. Kasımpaşa’daki Tersane, Tophane ve Galata Sarayı Acemioğlan okulundan oluşan bu üç merkezin hepsi devlet eliyle kurulmuştu ve bu yüzden de, II. Mehmed’in fethin hemen arkasından gelen, kenti yeniden yapılandırma girişimiyle doğrudan bağlantılıydı. Sınai ve idari işlevleriyle çok sayıda işçi ve memuru kendilerine çeken söz konusu kurumlar, bu insanların Galata’nın, özellikle de bu kurumlara en yakın alanlarına (bölgenin doğu ve batı kısımları) giderek sızmalarına yol açtı. Bu olgu, Galata surları içinde ve etrafında adım adım çoğalan, her biri güçlü bir Müslüman cemaatinin varlığına delalet eden yeni camilere ve çeşmelere bakılarak anlaşılabilir.

17. yüzyıl sonlarında, 1696 yangını ve bunu izleyen S. Francesco kilisesinin istimlak edilerek camiye çevrilmesinin ardından, bölgenin tüm etnik/dini yapısı değişime uğramıştı. Gayrimüslim cemaatler artık, altısı sur içinde yaklaşık on iki camiye karşılık, sadece altı kiliseye (üç Frenk, iki Rum ve bir Ermeni kilisesi) sahiptiler. Bu koşullarda, mahallede bir Hıristiyan baskınlığından söz etmek muhtemelen gerçekçi olmazdı: Tam tersine, gayrimüslim nüfus artık mahallenin merkezi bölgelerine (Frenkler Bereketzade’ye, Yahudiler Karaköy’e, Ermeniler ve Rumlar da St. Benoît civarına) sıkışmıştı ve Pera yokuşunun tepesini merkez alıp, 19. yüzyıl sonlarında gayrimüslimlerin baskın olduğu Pera’yı meydana getirecek çekirdeği oluşturarak, kuzeye doğru yayılmaktan başka seçenekleri kalmamıştı.²⁹

Bu yönelim aslında, imparatorluk başkentinin topografyasında tipik bir etnik dağılım örüntüsüne delalet ediyordu. Haliç’in öte yakasında, İstanbul’un yer aldığı üçgen biçimindeki yarımada, etnik ve dini gruplar genel olarak belli mahalle ve semtlerin sınırları içinde yoğunlaşma eğilimindediler; bu bölgelerde nüfus, net bir şekilde etnik çizgilerin belirlediği bölüm-

28 S. Paolo Kilisesi’ne el konmuş ve kilise İspanya’dan sürgün edilip Galata’ya yerleşen Mağribi cemaatine hizmet eden bir camiye dönüştürülmüştür (Arap Camii adıyla)...

29 Stéphane Yerasimos, “Galata à travers les récits de voyage (1453-1600)”, *Eldem, Première rencontre internationale*, s. 117-37; Edhem Eldem, “The Ethnic Structure of Galata”, *Biannual Istanbul* (1993), s. 28-33.

lere ayrılıyordu. Bu dini belirlenimli topografya kuralının tek istisnası, özel bir işlevin (genellikle iktisadi/ticari) yerine getirilmesi için farklı din ve kökenlerin kaynaşmasının gerektiği bölgelerdi. Bu yüzden Eminönü ile Unkapanı arasındaki alanlar gibi Kapalıçarşı içinde ve etrafında yer alan kentin ticari merkezi de, temelde insanların etnik ve dini kökenlerinden bağımsız olarak şehrin ticari tabakasını yeniden şekillendirdikleri, son derece çeşitlilik arz eden bir etnik yapı sergiliyordu. Bununla birlikte, çoğunlukla konutlardan oluşan kentin geriye kalanında yerleşim biçimini belirleyen, temelde etnik ve dini özelliklerdi; sosyoekonomik özellikler ikinci planda kalıyordu. Bundan dolayı sırasıyla Fener ve Kumkapı'da bulunan Rum ve Ermeni cemaatlerinin patrikhaneleri, bu mahallelerin yerleşim yapısını büyük ölçüde belirlediler ve sonuçta diğer grupların dışlanmasına neden oldular; adını Ebu Eyüb Ensârî'nin türbesi ve camiinden alan Eyüp neredeyse sadece Müslüman kaldı. Genel olarak konuşursak, gayrimüslim cemaatler büyük oranda kentin kenarlarına doğru itilirken (Rumlar Haliç boyuna ve Marmara kıyılarına, Ermeniler Yenikapı, Samatya ve Topkapı'ya, Yahudiler Haliç'in iki kıyısına ve özellikle de Balat ve Hasköy dış mahallelerine), şehrin merkezi bölgeleri temelde Müslüman unsurlarca dolduruldu. Müslüman unsurların bulunduğu mahallelerin isimleri de sıklıkla başlangıçta yerleşen nüfusun göç ettiği imparatorluk bölgelerini gösteriyordu: Aksaray veya Çarşamba gibi isimler doğrudan, II. Mehmed'in, fethi izleyen yıllarda şehri canlandırmaya yönelik olarak geliştirdiği sürgün siyaseti doğrultusunda İstanbul'a getirdiği ilk Müslüman yerleşimcilerin bölgesel kökenlerine atıfla verilmişti.³⁰

Kent nüfusunun bu topografik parçalanması, kent dokusu dahilinde hareketliliğin sınırlanmasında destek buluyordu. Şehir sakinlerinin büyük kısmı nispi bir entegrasyon ve kendine yeterlilik temelinde, mahallelerde yaşıyordu. Bu birimlerin merkezinde, orada oturanlara asgari düzeyde bir özerk örgütlenme sunan yapılar yer alıyordu: Bir dini merkez (cami, mescit, kilise veya sinagog), bir çeşme ve temel ihtiyaçlara veya hizmetlere yö-

30 Cem Behar tarafından yürütülen, Cerrahpaşa yakınındaki Kasap İlyas mahallesi üzerine yakın tarihli araştırma, 19. yüzyıl sonlarına sağlam bir biçimde ulaşan bu etnik/dini birleşme ve yoğunlaşma modelinin boyutlarını gösterir: 1880'lerde bu mahallenin nüfusunun yarısından çoğu Anadolu'nun Arapkir kasabası kökenliydi ve sosyal ve iktisadi bir dünya çerçevesinde sıkı bir dayanışma modeli oluşturmuşlardı. Bugün bile, geçmiş kırk yılın kırsal göçünün sonucunda ortaya çıkan kenar bölgeler, sıklıkla bölgesel ve dini bağlılık ve dayanışmanın belirlediği yerleşim modellerini takip eder. Bkz. Cem Behar, "Fruit Vendors and Civil Servants. A Social and Demographic Portrait of a Neighborhood Community in Intra-Mural Istanbul (The Kasap İlyas mahalle) in 1885", *Boğaziçi Journal. Review of Social, Economic and Administrative Studies* 11 [1-2] (1997), s. 5-32.

nelik birkaç dükkân (bakkal, berber, fırın vb.).³¹ Nispeten temel ihtiyaçlara daha az hitap eden ve seyrek kullanılan mal ve hizmet sunan merkezler (belli malların satıldığı dükkânlar, çarşılar, hamamlar, mahkemeler, boş vakitlerin değerlendirildiği yerler), daha yüksek düzeyde entegrasyon sağlıyordu. Söz konusu merkezler, bir veya birkaç komşu mahalleye hizmet veren hamamlardan, kent nüfusunun daha geniş kesimlerine hizmet sunan yirmi civarında günlük veya haftalık pazarlara kadar uzanıyordu. Bu dilimler aşağı yukarı ihtisâp yönetimince belirlenen bölgelere denk düşüyordu.

Hiyerarşinin zirvesinde ise en özel ve münhasır cazibe merkezleri yer alıyordu. Bunlar Müslümanlar için Eyüp veya Rumlar için Balıklı gibi kutsal mekânlar, temel tüketim malları (balık, un, meyve, baharat ve et) barındıran büyük anbarlar (kapanlar), ya da köle (Esir Pazarı) ve mücevher (Sandal Bedesteni) gibi son derece özel ticarete yönelik, bir geçici -bazen de sürekli- nüfus hareketliliğini gösteren kent çapındaki alışveriş ağının bağlantı noktası olan pazarlardı. Yine de İstanbulluların büyük çoğunluğu ve kadınlar gibi doğal olarak hareketliliği kısıtlı gruplar için hayat temelde dar bir alana sıkıştırılmıştı ve cemaat idarelerinin düzenlemeleri ile aile ilişkilerinden komşuluk ilişkilerinin gizli denetimine kadar uzanan davranış kalıplarının belirleyiciliğinde yürüyordu. Daha geniş bir yapıya mesleki katılım ve bunun sonucunda işle ev arasında gidip gelme (temelde evli erkek yerleşimcilerle sınırlı), evlilik (çoğunlukla kadın söz konusu olduğunda) ve ölüm (Eyüp gibi sur dışı mezarlıkların kullanımındaki artıştan dolayı) gibi hallerde bu özerk yapılar zaman zaman kırılıyordu. Gerçek ve gönüllü hareketlilik, sadece iktisadi ve/veya sosyal statüleri kent içinde daha büyük bir hareket serbestisini gerektiren ya da mümkün kılan çok sınırlı bir nüfusa özgü, lükse dönüşmüş bir gereklilikti.

Pre-kapitalist kent nüfuslarının çoğunda tipik olmakla birlikte, bu görelili statik yapı, İstanbul söz konusu olduğunda, hem etnik/dini yapının içerdiği çeşitlilik tarafından hem de devletin bu çeşitli cemaatler arasındaki temel ve giderilemez ayrılıkları açıkça tanımasıyla destekleniyordu. Bugün geçmişe yönelik -ve oldukça duygusal ve nostaljik bir biçimde- bakıl-

31 1978'de yayımladığı bir 19. yüzyıl sur içi İstanbul haritasının sunumunda, Ekrem Hakkı Ayverdi, kentin mahalle yapısından tümüyle nostaljik bir biçimde şöyle söz eder: "Bir köşede mektebi, çeşmesi veya sebili, yakınında mescidi ve onun yanibaşında, muhitde çocukluğunu, gençliğini görüb, olgun çağlarını geçirdikten sonra yerlerine oğul ve torunlarını bırakarak ebediyete göçenlerin son istirahatgâhı, o ağaçlıklı, hazirelerle (mahalle) cüz'-i tâmmı, şehir bünyesinde ne kıvâm alıyor, üzerini örtten asmalar mor salkımlarla gölgeli sokakları gözde ne intiba' bırakıyor, gönüller üzerinde hasıl ettiği te'sir ne gibi rûhî kıymetler teşkil ediyordu?" *19. Asırda İstanbul Haritası*, İstanbul, 1978, s. 3.

dığında, genellikle çoğulculuk, hatta kozmopolitik olarak algılanan durum, aslında bir çeşitlilik olgusuydu; bu çeşitlilik, daha incelikli ve soyut bir dinsel bağlılık biçimi sunabilecek ve dolayısıyla diğer kimlik/dayanışma biçimlerini aşma gücüne sahip, cemaatler ve dinler üstü bir ideoloji ortaya çıkmadıkça entegrasyona dönüşemeyecekti. Dönemin Avrupa'sındaki benzerlerinden çok daha karmaşık bir mozaikle karşı karşıya olan Osmanlı devleti, ancak aşırı temas ve kaynaşmanın yol açabileceği olası sürtüşmelerden sistematik olarak kaçınma temeli üzerinde kurulacak bir birliktelik formülü önerebilirdi.

Osmanlı devleti, fiziksel gettolara oldukça yumuşak bir alternatif çerçevesinde, iç meselelerinde nispi bir serbestlik tanıyarak ve sadece daha kapsamlı -ve daha tehlikeli- sorunlar ortaya çıktığında yetkili hakem gibi davranarak, bir anlamda, kendilerini diğerlerinden -dini açıdan- ayırma ve ayrı tutmayı cemaatlerin kendi inisiyatifine bırakmıştı. Bu politika, sosyal ve iktisadi -dolayısıyla din dışı- hatlar boyunca ortaya çıkmış seçkin yapıya olası muhalefetin parçalanması için son derece kullanışlı bir araç olabilecek biçimde, kolektif sorumluluğun bir tür dolaylı devri anlamına geliyordu.

Her yönüyle “böl ve yönet” ilkesini hatırlatan bu formül, devletin, imparatorluk dahilinde sonradan proto-milliyetçi ve milliyetçi eğilimlerin boy verdiği bölgeleri, en azından 19. yüzyıl sonlarına kadar doğrudan ve etkin kontrolü altında tutabilmesindeki rahatlığı büyük ölçüde açıklar. İmparatorluğun vergi ödeyen tebası olma gibi muğlak bir kavram dışında herhangi bir birleştirici kimlik anlayışı dayatma konusundaki isteksizliğine -ve çoğunlukla da yetersizliğine- karşın, Osmanlı devleti aslında tüm diğer kimlik ve dayanışma biçimlerini koruyor ve güçlendiriyor, böylece de devlet katında bu meşru kolektif yapıların mensupları için bir özgürlük ve özerklik yaratıyordu. Bununla birlikte, bu dini kimlikler arasında İslam, aynı zamanda devletin kendisinin ideolojik referansı ve baskın meşrulaştırma zemini olduğu için, ciddi bir istisna oluşturuyordu. Bu yüzden devlet, Müslüman nüfusunun haklarını korumayı görevi olarak görüyor ve cemaatin, hem dini hem de siyasi iktidarın birleştiği otorite mevkiinin himayesinden yararlanması için, bu hakları fiilen ayrıcalığa çeviriyordu. Bu şekilde, cemaat özerkliğinin kendi kendini düzenlemesine dayalı cemaatlerin meselelerine karışmama ilkesi, iş Müslümanların ayrıcalıklarının tarif etme noktasına geldiğinde, sıklıkla bir yana bırakılıyordu. Bir caminin hemen yakınındaki evlere yerleşme meselesinde böyle bir durum söz konusuydu:

Cami ve mescitlerin yakınındaki sokak ve mahallelerde Yüce Allah'a gönülden tapan ve bütün peygamberlerin en kutlusu Muhammed Mustafa'nın yolun-

dan giden Müslümanlar oturmalıdır hep; böylece tam namaz vaktinde bu ibadethanelerde bulunmaları onlar için daha kolay olur. Gelgelelim zamanla gerçek Müslümanların o şevkleri azalmıştır. Önceleri hepsi saf ve kutsal mekânlar olan Müslümanların evleri, sokakları ve mahalleleri, uğursuz bir biçimde Yahudilerin, Hıristiyanların ve diğer kâfirlerin eline geçmiştir; onlar da buraları küfür, dinsizlik, batıl itikat, putperestlik ve zina yatağına çevirmişlerdir. Rezilce ihtiraslar peşindeki bu yoldan çıkmış kâfirlerin sık sık bir araya gelmeleri, Allah'ın gazabını en sonunda hem gerçek Müslümanların hem de sefahat ve kumar illetine yakalanmış kâfirlerin üzerine çekmiştir. Geçmişte yaşanan çeşitli felaketler bu ilahi gazabın göstergesiydi; bu felaketler gerçek Müslümanları, ki onların büyük mürşidi ve peygamberi Muhammed'dir, kendilerini ve müminlerin Yüce Allah'a ibadet ettikleri camilerin yanındaki sokakları dolduran o habis kâfirler güruhunu sorgulamaya götürmeliydi. Şeriatın koruyucusu olan kadılar, müftüler ve diğer hamiyetli kişiler dirlik düzenliği bozan bu rezilliklere karşı çıkmalıydılar. Fakat onlar, siyasi hesapları ve sefil çıkarları yüzünden bu duruma müsamaha gösterdiler. Bu melanete bir son vermek isteyen Yüce Allah, sonunda, ötkesini büyük bir yangın çıkartarak gösterdi;³² bu yangını ben ve şeriatı şevkle riayet edenler, bütün bu Hıristiyanların ve kâfirlerin batıl itikatlarıyla o iğrenç sefihliklerine karşı dehşet ve nefret hisleri uyandırması gereken bir ihtar olarak yorumladık. Bu kâfirleri, gelecekte yangın çıkmasına mani olmak için, Müslümanların ibadet ettiği mescit ve camilerimizin etrafındaki bütün mahalle ve meskenlerden çıkarıp atmamız. Dolayısıyla, siz yukarıda sözü edilen kaymakam, kadı ve kanun adamları: Sizlerin Hıristiyan ve diğer kâfirlerden kaynaklanan başıbozukluk ve rezaletlerin icabına bakarken böylesi bir gaflete düşmemeniz gelecek için çok büyük bir önem taşımaktadır. Bundan böyle, eğer Müslüman mahallesindeyse ve zamanla bu kâfirlerin eline geçmişse, zira böyle bir şeyce irade vermedim, kâfirlere ait bütün yanmış evleri müsadere etmeniz gerekmektedir; öyle ki buralarda bir daha herhangi bir şekilde ev, oda, depo veya dükkân inşa edemesinler. Bu kâfirlere ait söz konusu mahallelerin ve onların sahip olduğu diğer mülklerin gerçek değerinden Müslümanlara satılmasını da buyuruyorum; elde edilen para daha önce buraların sahibi olan Hıristiyanlara ve diğer kâfirlerle verilmelidir. Kaymakam, kadı ve kanun adamları: Uyanık olun, herhangi bir kâfir milletin vaadine ya da hediyesine kanıp da yoldan çıkmayın; onlara gizliden iltimas geçmeyin. Ayrıca meyhanelerle kumarhanelerin yer aldığı mıntıkanın, şarkı söylenen ve adı kötüye çıkmış kadınların bulunduğu yerlerin yeniden kurulmaması hususunda dikkatli olun. Ayrıca Frenklere, Rumlara ve Yahudilere ait yanmış mabetler olduğu gibi kalsın. Allah izin verir de

32 Frenk kiliseleri St. Benoît, St. Georges ve St. François da dahil olmak üzere Galata'nın yarısını harabeye çeviren 4 Haziran 1696 yangını, ACCM, J 183, Correspondance des députés, J. Couston ve P. Reimond, 11 Haziran 1696.

muzaffer seferimizden dönersek herkesin hakkını ve ihtiyacını tek tek nazarı dikkate alacağız. Bu batakhanelerin ve sefahat evlerinin yeniden inşasını engellemek babında, yeniden bina yapmak isteyen kişilerin sunduğu arzuhaller ya da istidaldardan doğru bilgiler elde etmek için azami ihtimam ve ihtiyat gösterin. Bu kişiler, niye inşaat yapmak istediklerini belirtmek zorundadırlar; sizin izniniz olmadan kimse böyle bir işe kalkışmamalıdır. Ayrıca siz, kaymakam ve mütiminlerin kadılarının kadısı: Şehrin diğer meseleleriyle ilgilenin, hayasız ve imansızları faziletli ve şerefli kişilerden ayırın. Bunları yaparken ilgili kanun dairesine ve hakkaniyete göre hareket edin ve bu saltanat buyruğuna ilişik emirdeki hususları uygulamak için gerekli olan ne varsa hepsini yapın; zira bu buyruk bu neticeye ulaşmak üzere tevdi edildi.³³

Devletin ideolojisini ve söylemini mükemmel biçimde yansıtan bu belge, daha önce işaret ettiğimiz noktaların çoğunu izah eder: Ayrımın dinsel kriterlerine atıf, geçmişin *sürekli yeniden icat edilen* dengesine dönme arzusu, Müslüman cemaatine tanınan tercih ve öncelik hakkı, malı elinden alınan gayrimüslimlere maddi tazminat garantisi, vb. Devletin kıyafetle ilgili meselelere sık sık karışmasının ardında da benzer bir mantık yatar; bu, kişileri dinlerine, etnik gruplarına ya da sosyal tabakalarına göre kimliklendirmek -veya aralarında karışıklık çıkmasından sakınmak- için dış ayırt edici ölçütlerin uygulanmasını dayatma girişimiydi. Gerçekte sadece Müslüman unsurun genişlemesi söz konusu olduğunda bozulabilen bir statükonun sürdürülmesine yönelik bu sürekli kaygı, kendi gelişmeleri dondurulmuş bir sosyal ülkü içeren bu tutucu proje tarafından engellenen gayrimüslim cemaatler için, potansiyel bir gerilim ve rahatsızlık alanı yaratıyordu.

Doğrudan çatışmanın engellenmesine ya da en azından ertelenmesine yardımcı olan bu tür önlemlerin, sık sık karar verilmesine karşın nadiren uygulanıyor oluşu değildi sadece; çok sayıda yeterince tanımlanmamış alanın varlığı da, aksi durumda çok katı olan bir bölümlendirme sistemi içerisinde fiili esneklik sağlıyordu. Bu yüzden şehrin sur dışı alanları üzerindeki devlet kontrolünün üstünkörü yapısı, gayrimüslim cemaatlerin, hareketlerine yönelik devlet/cemaat engellemelerinden kaçmak isteyen varlıklı üyelerinin giderek bu bölgelere -özellikle de İstanbul Boğazı kıyıları boyunca- yerleşmelerine yol açtı. Aynı şekilde, yabancı elçiler tarafından sağ-

33 Décret du G^d Seigr donné au Caimacan de Cons^{pl}e et au Cadis de Galata pour chasser les Chrétiens et Juifs voisins de leur[s] mosqu[é]es d'environ mil pas, Fransızca çeviri, Paris, Archives de la Fraternité des Capucins de la Région de Paris, Documents ottomans: *hüccet* et commandements, X 13, tarih yok [1697].

lanan (veya satılan) beratlar³⁴ yoluyla beratlı (*protégé*) statüsü giderek yayıldı; 18. yüzyıl sonlarında, ülke kanunlarından azade bir konum sağlayan bu beratlar, bir kimlik kazanma aracı haline geldi ve sahiplerine her tür devlet kontrolünden büyük oranda kurtulma imkânı sağladı.

Seçkinlerin kendi arasında bile, şehir içinde hareketlilik ve dağılıma, gerçek anlamda 18. yüzyıldan önce başlamayacaktı. Daha önceleri devlet merkezli siyasi etkinliklerin çoğu imparatorluk sarayı içinde ve çevresinde yoğunlaşıyordu. Bu yekpare yapının 15. yüzyılın sonuna doğru II. Mehmed'in merkezi bir konuma sahip sarayından (Eski Saray) Topkapı Sarayı'na kesin olarak taşınması dışında, devlet bürokrasisinin yüksek kademesi, ikametgâh anlamında daha merkezi bölgelere doğru bir hayli yönelmekle birlikte asıl olarak yarımada'nın en doğusunda kalma eğilimindeydi. Benzer biçimde, seçkinler içindeki uyumlu gayrimüslim gruplardan biri olan Fenerli Rum aristokrasisi de, Fener'deki (grup bu isimle bir tutulur oldu) Ortodoks patrikhanesi civarında saray yavrusu konaklardan oluşan ayrıcalıklı bir bölge oluşturmuştu.

Bununla birlikte, 17. ve özellikle de 18. yüzyılda yeni bir eğilim ortaya çıktı: Kentin dış bölgelerinde, asıl olarak Haliç kıyıları, Boğaz, Üsküdar ve Salacak'ta ikinci derecedeki saltanat konutları yükseldi. Padişahın şehir merkezinden uzağa doğru hareketini taklit eden saray halkının üyeleri -özellikle Padişahın kızları ve kızkardeşleri- ve bürokrasinin başında yer alan unsurlar da Boğaz kıyıları boyunca ikincil ikametgâh kompleksleri kurdular.

Tamamen şaşırtıcı bir biçimde ve büyük oranda yabancı (müste'min) olarak marjinal statülerinden dolayı, Osmanlı devletine gelen yabancı elçiler, kentin sosyal topografyasının görece hareketsizliğini ilk kıranlardı. Başlangıçta neredeyse zorla şehrin tam merkezinde yer alan Elçi Hanı'ndaki ikametgâhlara yerleştirilen bu unsurların, bir bakıma uluslararası ticaret için kentin merkezinde yer alan kendi milletlerinden tüccarları izledikleri için, ilk taşındıkları yer Galata mahallesi oluyordu. Ancak çok zaman geçmeden bu elçilik mensupları tepe yukarı *Vigne di Pera*'ya doğru tekrar taşınıyorlardı; bu süreci 16. yüzyıl ortalarında Fransız elçiliği başlatmıştı. 18. yüzyılda yabancı elçiler ve maiyetleri de Boğaz'ın kuzey kıyı-

34 Beratlar imtiyaz hakkının ya da terfi durumunun teyit edilmesi için dağıtılan patentlerdi. Burada sözü edilen berat tipi, yabancı bir büyükelçinin himayesini kazanmış gayrimüslim Osmanlı uyruklarına veriliyordu. Orijinal anlamı bu diplomatlara tercüman olarak hizmet etme imtiyazı olan beratlar, 18. yüzyılda, beratlı olarak bilinen kişilere sürekli artan bir biçimde dağıtıldı; bu kişiler böylece yabancı himayesi ve kanunlardan muaf olma statüsü kazandılar.

larında -Büyükdere, Tarabya ve Belgrat Ormanları'nda- toprak elde ederken, Pera da, Avrupalı tüccarlar veya kentin yenilerde oluşmuş Ermeni Katolik nüfusu gibi giderek artan sayıda Osmanlı "uyumsuzunu" kendine çekiyordu. Yerleşimdeki bu hareketlilik, kent çevresindeki "insansız bölge"nin, temelde sosyoekonomik açıdan ortak profil sergileyen, etnik/milli/dini açıdan farklı gruplarca aşamalı bir biçimde işgal edilmesini beraberinde getirdi. Bu değişiklikler, kent yapısı içinde yeni tür farklılaşma düzeylerine işaret ediyordu.

Ne var ki, kentin sosyal yapısının yeniden şekillenmesine yönelik tedrici bir harekete delalet eden bu gelişmeler marjinal kaldı ve ancak retrospektif bir inceleme yöntemiyle belirlenebilecek durumdadırlar. 18. yüzyıldaki algılama biçimleri, etnik-dini bölünmelerin sosyal dengenin temelini oluşturduğunu sorgulamaksızın kabul etmede son derece muhafazakârdı. Avrupalı gözlemciler de bu tutucu görüşün dışında değildiler: Aktif bir rol oynamaya başlayan kentin yeni dinamiklerinin farkında olmadan, Osmanlı seçkinlerinin bölünmüş ve donuk bir toplum görüşünü doğrulama eğilimindeydiler.

Bir Ticaret ve Tüketim Dünyası

Batılılarda öylesi bir tutuculuk ve proto-oryantalist modelleri kabul etmeye yatkınlık söz konusuydu ki, 18. yüzyıl ortalarına doğru, İstanbul'a yerleşmiş Fransız ticaret adamları, Doğu Akdeniz'deki ticari faaliyetlerinin genel koşulları üzerine Paris'e yazdıkları bilgilendirici raporlarda ticaretin yerel unsurları hakkında yaptıkları tariflerde, kendi kültürel önyargılarını Osmanlı rol modelleriyle birleştiren etnik klişeler sergiliyorlardı:

Yerli halkın karakterine ve ne gibi işlerle meşgul olduğuna dair, yani alıcılar ve satıcılara dair bilgiler, onlarla alışveriş yapan tüccarlar için gerekli bilgilerdir. Fransız milleti burada günlük hayatta Türkler, Rumlar, Ermeniler ve Yahudilerle alışveriş etmek durumundadır. Türkler çoğunlukla kötü niyetli, hep aç gözlü, fakat kimi zaman sözüne sadıktırlar; Rumlar çok kere dalgın ve güvenilmez olurlar; Yahudiler dalavereci ve hain, Ermeniler ise hasis ve kabadırlar. Farklı gelenek, tutum, dil ve alışkanlıklarla birbirinden ayrılan bu milletlerde bütün ülkelerde görülebilen erdemlere ve meziyetlere de rastlanılabilir. Bu milletlerden her birinin kendi hukuku ve adaleti vardır. Türkler kadı tarafından ya da sadrazam divanında yargılanırlar. Rumlarla Ermeniler, onları aforozla cezalandıran patriklere sahiptirler; aforoz cezası, borcuna sadık olmayan biri için kolayca talep edilip uygulanabilmektedir. Yahudiler kendi davalarını hahamın huzurunda savunurlar; hahamdan sonra bir temyiz mercii yoktur. Ermeni milleti en kalabalık millettir; varlıklı ve akıllıdır. Yorulmak nedir bilmeyen çalışkan halk kıt kanaat geçimini sağlar. Kıydan uzak yerlerde yaşamaya

alışkındır. Bütün zahmetli işleri bunlar yapar; bunlar at tüccarı, seyyar satıcılar-
lardır; İran ve Hint Adaları'ndan yapılan kara ticaretinin büyük bölümünü ya-
par, neredeyse bütün ticari kervanları bunlar oluştururlar. Sarrafların büyük bir
kısmı Ermenidir. Sarraflıktan büyük servetler elde etmişlerdir. Bu sarraflar ül-
kenin para değiş tokuşçuları, simsarlarıdır; yüzde yirmi dört ya da otuz fa-
zile Türklere borç para verirler. Bunların arasın da bu işten büyük servet edi-
nenler vardır. Kimisi İtalya ve Venedik'le ticaret yapar, birçoğu mücevher alım
satımıyla ilgilenir. Kuyumcuların büyük çoğunluğu da bu millettendir. Bir za-
manlar denizlerin hâkimi olan Rumlar, bu hâkimiyetlerine kıskançlıkla sahip
çıkışlar, sırtlarını dönmemişlerdir; denizcilik ve balıkçılıkla uğraşırlar. Her
yere yayılmış olsalar da riskli bir meşgaleye pek az eğilimli olan Yahudiler,
onlara rakip olmamışlardır; kıyıda uzakta yaşayan Ermeniler de öyle. Bu ne-
denle köylü ve ziraatçi Ermeniler bir vilayetten diğerine ticaretle uğraşırlar; de-
niz ticareti yoluyla kendini gösteren ve özgürleşen Rumlar bir adadan diğerine
ya da adalardan devletin başkentine yapılan alım-satımla uğraşırlar. Ülkenin
asıl sahibi olan Türklere nadiren ticaret yapar, hiçbir şey kaybetmek istemez ve
spekülasyona yönelmezler. Zenginler yükselmek ve hükmetmek için servet bir-
riktirir, yoksullar ise itaat eder ve çalışır. Yahudiler, içlerinde erimeksizin bu üç
milletin arasına karışır, onlara eşit olarak hizmet eder, onları birbirine bağlar
ve onlardan, kendi refahlarını artırmak yoluyla yaşadıkları, var oldukları ve ken-
dilerini daim kaldıkları bir bütün yaratırlar. Rumlar kabiliyetli, hilekâr, karar-
sız, kibirli ve -gösteriş tutkuları yüzünden- çoğunlukla müsrif olurlar. Bunlar-
dan bir kısmı tüccardır; bunların arasında en önde gelen kişiler kapıcı ağaları-
dır³⁵ ya da Babilî'de Eflak ve Boğdan prensleriyle ilgili meselelerde kendile-
rine itimat edilen kimselerdir. Rumlar, biri dokuma kumaş alıcılarını, diğeriy-
se satıcılarını bir araya getiren loncalar kurmuşlardır. İçlerinde birkaç sarraf da
vardır. Kürk ve deri satarlar; bunları gidip Rusya'dan getirirler. Bu iş için de
ayrı bir lonca oluşturmuşlardır. Köklü ailelerden gelen mahalli Rumları ayırt
etmek gerekir; bunların İstanbul'da Fener diye ayrı bir mahallesi vardır. Kapı-
cı ağaları, hekimler bu Rumların soylu kesimini oluşturur. Rum kumaş tüccar-
larının ve dokuma ürünleri satıcılarının büyük çoğunluğu yabancıdır³⁶ ve ne-
redeyse hepsi Sakız Adası'ndan gelmedir. Diğer milletlere kıyasla daha geniş
bir coğrafyaya yayılmış olan Yahudiler daha yoksul, ama birbirleriyle daha sıkı
bir birlik içerisinde; tüccar, işçi, gezgin, simsar, toptancı, sarraf [sıfatıyla]
her işi yapan, her mesleği icra eden Yahudiler her türden kabiliyete ve kötü
alışkanlıklara sahiptirler. Sadece kendi kanunlarına uyarlar ve her zaman diğer
yasaları pervasızca çiğnemeye teşnedirler. Marifetlidirler, ellerinden her iş gel-
ir; çok hesapçıdır, hem kendi memleketlerinde hem de nüfuz ettikleri veya
davet icabı içine girdikleri (kendilerine iyi gözle bakılmayan) her yerde işlerini
maharetle yürütürler. Her konuda beceriklidirler; faaliyetlerinden ve elde et-

35 Kapı kethüdası veya kapı kâhyası yerine; Eflak ve Boğdan prenslerinin kapı kâhya-
ları imparatorluk divanında efendilerinin çıkarlarını temsil ediyorlardı.

36 İstanbul kökenli olmayan anlamında.

tikleri başarılarından dolayı çoğunlukla tehlikeli ve her zaman gereklidirler. Buradaki bütün tüccar milletlerin ticari aracısı olmuşlardır ve bütün milletler, Osmanlı ülkesindeki milletler bile, bu suretle onlara tabi durumdadır. Geçmişte bugünkünden daha zengin ve güçlü olan Yahudiler yavaş yavaş bu özelliklerini yitiriyor ve giderek yoksullaşıyorlar; çünkü buldukları yerde aşırı derecede harcama yapmaktadırlar. Büyük bir aile diğer ailelere ne yapıyorsa gösteriş tutkusu da kimi Yahudilere aynısını yapıyor. Yaptıkları harcamalar güvenilirliklerini ve güçlerini azaltmaktadır. Millete [Fransızlara] ilişkin raporda genellikle Yahudi ya da Ermeni olan bazırğânbaşılardan³⁷ söz etmiş bulunuyoruz; daha varlıklı ve güvenilir olan Ermeniler bütün bu mevkileri ele geçirmişlerdir. Babadan oğula geçen bazırğânbaşılık makamını işgal eden Zonara adında tek bir Yahudi vardır. Bu kişi bazırğânbaşılardan en sağlamı ve en parlak olanıydı; fakat onun da talihi aynı şekilde ters gitti. Baba Zonara'nın ölümü (Yeniçerilerin desteğini almasına karşın başvezirin emri uyarınca boğularak öldürülmüştür) bunun taze bir kanıtıdır (1746). Bir kısım Yahudi Venedik ve Felemenk'le ticaret yapar, kuyumculukla uğraşır, aynı zamanda yün tüccarıdır; bunlar yünü Türklerden alır ve sonra Fransızlara satarlar. Fransızlar Yahudi ve Ermeni sarraflara borçlanır; Yahudiler aracılığıyla Türklere, Rumlara ve [gene] Yahudilere satarlar. Makam sahibi, güçlü Türkler olan paşalar tehlikelidir; kanun diye bildikleri tek şey kendi zorba iradeleridir; bir kişiye olan borçlarından kurtulmak için her zaman *avanıya*³⁸ hazırda tutarlar. Bundan dolayıdır ki mutlak zorunluluk anlarında onlarla alışveriş tek tek bireyler aracılığıyla değil, millet [Fransızlar] adına yapılmalıdır. Bir şey satın alan ya da ticaret yapan Türklerden korkun. Aynı tedbirliliği ve aynı dikkati onlarla olan ilişkinizde de gösterin; onlarla bir alışveriş ya da sözleşme yaptığınızda, kanunlarını ve âdetlerini göz önünde tutarken formaliteleri asla elden bırakmayın. Kişinin mutlak surette Türkleri tanınması şarttır, ki onlardan kaçınsın ve korksun; kullanmak için Yahudileri, kârlı bir satış yapmak ve onları bağımlı kılmak için Rumları ve güvencileceğiniz kişileri ayırt etmek için Ermenileri tanımanız gerekir. Gözünüz hepsinin üzerinde olsun; zira bütün bu milletler kendileriyle ticaret yapmaya gelen daha üstün bir millete karşı güçlerini birleştirir ve ortak bir cephe oluştururlar.³⁹

Bu “rapor”, sık sık Osmanlı pazarının ve toplumunun sert güçlükleriyle karşı karşıya gelen ve bunları anlamakta güçlük çeken Avrupalı -hepsin-

-
- 37** Kelime anlamı baş tüccar ya da tüccarlar başı; imparatorluk siyasi yapısı içinde yer alan belli kurum ve şahısların ihtiyaçlarını tedarik eden münhasır kişilere verilen bir unvan.
- 38** Muhtemelen Farsça *avan* (zorba, vahşi) sözcüğünden gelen Fransızca *avanie* tabiri, Avrupalı tüccarların Osmanlı memurlarından gördükleri zorbalık ve kötülükleri tarif etmek için en çok kullandıkları tabirlerden biridir.
- 39** Paris, Archives Nationales, Affaires Etrangères, B^{III} 241, pièce 18, Caractère des gens du pays, leur commerce, ca 1750.

den önce Fransız- tüccarların geliştirdikleri türden bir “ticari antropoloji” incelemesi meydana getirmektedir. Bu yorumlar ırkçı bir anlam taşıyabilir ve bariz bir aşırı basitleştirme olarak görülüp bir kenara atılabilir; ancak bunlar her şeyden önce, yabancıların, gerçekten kontrol edemedikleri bir pazarın temel mekanizmalarını sistematize etme ve kavrama yolunda bir girişimi olarak anlaşılmalıdır. Bu anlamda, sonuçta ortaya çıkan karakter tas-lakları, pazarın gerçekliklerini en azından kısmen yansıtıyordu. Klişeler su götürmez biçimde belirli bir gerçeklik taşıyordu ve tarif ettikleri özel “ka-rakterler” sadece karikatür olsun ya da olmasın, bazı cemaatlerin belirli ti-cari dallarda yoğunlaşma, hatta tekel oluşturma eğilimlerini, genelde Os-manlı özeld de İstanbul pazarının çalışma hayatındaki fiili bir etnik/dini iş-bölümünü yansıtıyordu. Tıpkı nüfusunun kent çapında temelde inanca da-yalı bir bölünme yoluyla dağılması gibi, temel ticari dalların birçoğu ve pa-rayla ilgili meslekler de bir etnik ve/veya dini farklılaşma modelini izliyordu. Tekrar etmek gerekirse, devlet bu durumdan kısmen, çoğunlukla da bilinç-sizce sorumluydu; çünkü böyle bir sistemin sürdürülmesinin başlıca temeli olan hâkim lonca yapısını kayıtsız şartsız destekliyordu.

Osmanlı lonca sistemi üzerine çok fazla şey söylene gelmiştir. Şayet bu sistem, hem devlet hem de “klasik” tarihçilerce idealize edilen biçimini an-dırır bir olgunlaşma noktasına varmışsa, bu muhtemelen imparatorluğun başkentinde olmuştur. Bir kez daha söyleyelim, Osmanlı loncaları nitelik olarak Avrupa’daki benzerlerinden çok farklı değildi; Osmanlı tarihi yo-rumlarında, temelde Osmanlının endüstrileşme konusundaki “yetersizliği-ne”, lonca kurumunun belirleyiciliğinin serbest pazar temelinde bir kapi-talist iktisadi yapının oluşması önünde önemli bir engel olduğu biçiminde bir açıklama getirme amacıyla, farklılıklar arama ve farklılıklara vurgu yap-ma yönünde bir eğilim hâlâ mevcuttur. Loncalar şüphesiz engelleyici bir rol oynamıştı; ancak yakın tarihli araştırmalar Osmanlı İmparatorluğu’nun -özellikle de Anadolu’daki- proto-endüstri kollarının, Avrupalıların ülke-ye endüstriyel anlamdaki girişine ve rekabetine ya lonca sisteminin sergile-diği yumuşak bir evrim yoluyla, ya da sistemin kısıtlayıcı karakterinin for-mel bir biçimde terk edilmesi ve sonuçta ev temelli bir parça başı üretim (*putting out*) tarzına yönelik bir örgütlenmeye dönüşmesi yoluyla sık sık direndiklerini göstermektedir.⁴⁰ Bununla birlikte, imparatorluk başkenti-nin 18. yüzyıldaki durumuna bakıldığında, lonca kurumu, kent nüfusunun iktisadi yaşamının yapısını belirleyen günlük, olağan bir gerçeklikti.

⁴⁰ Mehmet Genç, “18. Yüzyılda Osmanlı Sanayii”, *Dünü ve Bugünüyle Toplum ve Eko-nomi* 2, Eylül 1991, s. 99-124.

Evliya Çelebi'nin 17. yüzyıl ortalarında İstanbul esnafının (loncalarının) geçit töreni betimlemesine inanılırsa,⁴¹ şehrin lonca kurumunu, yaklaşık 260.000 adamı istihdam eden ve sayısı 1.109'dan az olmayan farklı esnafın oluşturduğu görülür. Çalışan insan sayısı büyük bir abartı olarak bir kenara bırakılabilirse de (o zamanki şehir nüfusu 300.000'i aşmadığı için bu imkânsızdır), kentin ticari örgütlenme yapısının, devasa sayıdaki farklı lonca sayısının yansıttığı olgunlaşma ve uzmanlaşma düzeyine vardığından pek kuşku yoktur. Gerçekten de yazar, bu esnafı, kapitalizm öncesi kent yapısının tüm önemli iktisadi etkinliklerini kusursuz bir biçimde kapsayan elli civarında genel lonca altında yeniden gruplar.

Teoride bu loncalar, kendilerine kolektif bir davranış biçimi sağlayan ve onları hem pazarda, hem de devletle ve yerel yönetimlerle ilişkilerinde temsil eden, sıkı kontrol altındaki hiyerarşik hatlar boyunca örgütlenmişti. Aktif nüfusun bu güya sistematik kurumsallaşması, ciddi biçimde şehrin etnik/dini parçalanmasını andırıyordu. Dini/etnik cemaatlerin durumunda olduğu gibi, lonca yapısı iki ucu keskin bir kılıçtı: Bir yandan esnafa bir tür özerklik ve özdenetim sağlıyor, öte yandan onların görelî tersirsizleştirilme ve devlet tarafından daha kolay kontrol edilmelerine potansiyel olarak katkıda bulunuyordu. Bu nedenle devlet sürekli olarak loncaları korumaya çalışıyordu; çünkü onlar hem toplumu hem de -dolaylı olarak- kentin pazar mekanizmalarını etkin bir biçimde kontrol ediyorlardı. Böylece, pazar kontrolünü amaçlayan ihtisâp idaresi ortaya çıktı ve devletin narh fiyatları yoluyla pazarı düzenleme çabaları, onun loncalarla temel ilişki kurma zeminini oluşturuyordu. Ayrıca loncaların çoğunun özel bir etnik-dini unsurun hâkimiyeti altına girme, hatta sadece onun eline geçme eğilimi söz konusuydu. Son tahlilde bu, sosyal farklılaşmanın göbeğinde yer alan ölçütün üstü örtük kabulünün doğal sonucuydu. Loncalar temelde dayanışma biçimleri üzerinde yükselen yapılar olduğundan ve bu yüzden mensup olmayanları dışarıda bırakmayı hedeflediğinden, kültürel/etnik farklılıklar katılma koşullarının belirlenmesine kaçınılmaz olarak yardımcı oluyordu.

Bununla birlikte, bu düzeyde bir iç bütünlüğe, özellikle de en geniş ve dolayısıyla en yaygın loncalarda, muhtemelen asla ulaşamadı. Sadece bir örnek verirek, devletin ya da loncanın tam yetkili olduğu varsayılan hiyerarşik yönetim yapısının, Evliya Çelebi'ye göre 999 (!) civarında dükkândan ve 10.000 neferden oluşan fircıncılar loncasını, herhangi bir dönemde

⁴¹ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, c. 1, s. 511-669. Burada, Evliya Çelebi'nin beyanları üzerine tartışmaya temel oluşturan çalışma: Robert Mantran, *Istanbul dans la seconde moitié du XVIIe siècle*, Paris, 1962, s. 349-93.

bu derecede bir tek tipliğe sokabilmiş olması şüphelidir. Bu tür loncalar için kolektif eylem/sorumluluk, muhtemelen, kadı ve muhtesibin (ihtisâb ağası) ara sıra pazarı gözlemesi ya da lonca düzenlemelerinin ihlali konusundaki bireysel şikâyetlerin ötesine asla geçmiyordu. Bu tür durumlarda, loncanın topografik ya da etnik doğrultularda pratik bir bölünmesi büyük olasılıkla bir tür biraradalık biçimi oluşturabiliyordu.

Buna karşın, üretim ve dağıtım anlamında daha sınırlı ve bütünlüklü bir pazara yönelik daha uzmanlaşmış loncalar söz konusu olduğunda, üreticiler ve tüccarlar pazarın kontrolü konusunda usule uygun bir uzlaşmaya daha kolay varıyor, böylece tekerci ve kısıtlayıcı uygulamalar yoluyla potansiyel iç ya da dış rekabet tehditleriyle başa çıkıyor olmalıydılar. Bu minhasır ve genellikle zengin loncalar bu yüzden, kendilerine pazar güçleri ve özellikle de çatışma potansiyeli taşıyan üretim ve dağıtım ağları üzerinde gerçek bir etkinlik sağlayan, yüksek düzeyde bir özerkliğe ve iktidara sahiptiler. Yeni Çarşı'nın (Mısır Çarşısı) kumaş satıcıları ya da baharat toptancılarının bu tür loncaları, bu yüzden, Osmanlı rakiplere veya başkent pazarına "girme" çabasındaki yabancı tüccarlara karşı rekabette yerel direnişin omurgasını oluşturuyordu.

Ne var ki, kentin pazar yapısı analiz edilmeden ve etraflıca değerlendirilmeden, ticari yapılarının örgütlenmesinden bahsetmek pek yararlı olmayacaktır. Başkent'in, onu diğer kent merkezlerinden son derece açık bir biçimde ayıran temel özelliği, üretim ve yeniden dağıtımdan çok daha fazla, tüm biçimleriyle tüketime yönelmesiydi. İstanbul temelde imparatorluk üretiminin büyük kısmını yutan asalak bir devdi. Temel ihtiyaçlar ve yaklaşık 300.000'lik nüfusun doyurulması başlı başına devletin lojistik kapasitesini zorlayan bir meseleydi ve her zaman da yönetimin başlıca sorunlarından birini oluşturdu. Yakın çevresi şehrin ihtiyaçlarını karşılamakta tamamen yetersiz kaldığı için, devlet, kentin temel mallara olan gereksinimini sürekli bir biçimde karşılayacak bir ticari ağı kurmaktaydı. Haliç üzerindeki birtakım geniş iskele bölgelerine verilen adlar bu temel işlevleri açık bir biçimde yansıtır: Un Kapanı, Yemiş İskelesi, Odun Kapısı, vb. Bunların tümü limanın, İzmit (odun, meyve), Karadeniz (hububat, odun) ve Mısır (hububat, pirinç, pamuk, kahve) gibi yerlerden şehre gelen gemilerin ve malların -bu malların kent ticaret ağı aracılığıyla son dağıtımdan önce- yerleştirilmesine yönelik görevinin somut ifadesiydi. Yerel üretim temelde bu malların işlenmesi ve mamul madde haline getirilmesiyle sınırlıydı. Yerel tüketimin ardından ihraç edilecek pek fazla bir şey kalmıyordu. Saraya ve kent nüfusunun üst tabakalarına mahsus lüks mallar söz konusu olduğunda ise bu model daha da geçerliydi. Lüks mallar

ya imparatorluğun diğer bölgelerinin de soğurulmasıyla yerel olarak üretiliyor ya da Hindistan, İran veya Avrupa gibi yabancı diyarlardan ithal ediliyordu. 18. yüzyıldaki Fransız ticareti bu durumu mükemmel bir biçimde yansıtıyordu: Fransa ve Batı'dan yapılan ithalat, her durumda çoğunlukla Trakya ve Kuzeybatı Anadolu'dan toplanan ve Batı'ya ihraç edilmeden önce sadece İstanbul üzerinden geçen ihracatın yaklaşık dört katı fazlaydı.⁴²

Kent nüfusunun olağanüstü büyüklüğü, elbette dış ticaretteki bu denge­sizliğin önemli nedenlerinden biriydi. Ancak devletin, onun askeri ve bürokratik kurumlarının yoğun varlığı da bu çarpıklığı körükliyordu. Zaten asalak bir yapı içindeki başka bir asalağı oluşturan devlet, bir tüketici, bir patron ve sonuçta -belki de en önemlisi- bir yatırım alanı olarak, şehrin iktisadi hayatının büyük kısmının baş aktörüydü. Onun dolaysız iktisadi varlığı, kent çapında ordunun ihtiyaçlarını karşılamak üzere kurulan önemli yapılarla hissediliyordu: Kasımpaşa'daki Tersane kompleksi, Galata'nın kuzeydoğusundaki Tophane, çeşitli tüfenghane ve baruthaneler. Bunlar binlerce işçinin (forsalar da dahil) istihdam edildiği sanayi kompleksleriydi ve genellikle de kentteki çeşitli loncaların insan gücünden ve uzmanlığından yararlanıyordu. Ordu ve donanma birliklerinin erzak ve giysi ihtiyaçlarının sağlanması, sürekli mal akışına ve şehirdeki birçok üretici ve tüccarın sürekli katkısına bağımlıydı. Daha üst düzeyde ise saray ve çevresi, kentteki çok sayıda üretici ve tüccarın rızkının bağlı olduğu zengin ve güçlü bir tüketici grubunu oluşturunuyordu. Diğer bir deyişle, şehrin iktisadi yapısı birçok yoldan devletin varlığına ve mal/hizmet anlamındaki sürekli talebine bağımlı bir haldeydi.

Bu oldukça açık ve somut etkiye ek olarak, devlet, aynı zamanda, kendi mali kurumları ve imparatorluk hazinesinin işleyişi ve ihtiyaçlarıyla doğrudan bağlantılı bir yatırım pazarı da yaratmıştı. Hem devleti hem de başkent büyük nüfusunu besleyen günlük ticari faaliyetlerin altında, Osmanlı İmparatorluğu'nun heybetli ve çarpıntılı mali kalbi yatıyordu. Karmaşık ve genellikle akışkan bir siyasi ve iktisadi gücün merkezinde yer alan İstanbul, gücün, daha fazla güç kazanmak için servete ve paraya tahvil edildiği önemli bir para merkezi haline gelmişti. Kentin benzersizliğinin ve bölgedeki önde gelen konumunun bir numaralı sebebi, başka özelliklerinden ziyade bu finans alanı olma niteliğiydi.

⁴² Edhem Eldem, "Structure et acteurs du commerce international d'Istanbul au XVIIIe siècle", Daniel Panzac, der., *Les villes dans l'Empire ottoman: activités et sociétés*, v. I, Aix-en-Provence, 1991, s. 243-71.

Resim 6 Kapalıçarşı'nın damları ve kubbeleri. Arka planda 18. yüzyılın yüksek yapıları, Nuruosmaniye Camii ve Ayasofya. Kentin "orijinal" bölümünü sembolize eden bir görüntü.

Para ve İktidarın Eşiğinde⁴³

Haberler endişe vericiydi. Bu sabah, kâtibi Kevork,⁴⁴ yüzünde panik ifadesi, hızla odasına dalmış ve ona, durumu kurtarmak için hemen bir şey, herhangi bir şey yapması gerektiğini söylemişti. İlk tepkisi onu yatıştırma-ya, rahatlatmaya çalışmak olmuş, hatta zaten olanlardan haberi olduğu ve Süleyman'la görüştiği biçiminde yalan da söylemişti.⁴⁵ Bunun yalan olduğu çok açıktı; çünkü Kevork, efendisinin önceki gün dışarı çıkmadığını ve dükkânını sadece, işi geç saatlere kadar sürdüğünde genellikle uyuduğu üst kattaki küçük odaya gitmek için kapattığını iyi biliyordu; karısına kısa bir özür mesajı götüren genç çırağı Beşiktaş'a kendisi yollamıştı. Ancak bu yalan yine de kendisini iyi hissetmesini sağlamış ve Yakub Hovanesyan'a görüşmeyi bugün gerçekleştirme umudu vermişti. Süleyman Ağa'nın bir şey bulacağı, hatta bu güç durumdan bir çıkış yolu ayarlayacağı kesindi. Belki de en iyi yol Beşir Ağa'yla ilişkilerini kesmeleri idi;⁴⁶ ne de olsa onun

43 Yakub Hovanesyan üzerine olan bu bölümün çoğu, öğrencim Araks Şahiner'in mezuniyet tezi üzerinde şekillenmiştir, "Armenian Sarrafs of Istanbul in the Eighteenth Century: the Case of Yakub Houvanessian", Tez, Tarih Bölümü, Boğaziçi Üniversitesi, 1992. Onun, sarrafın servetinin müsadere edilmesi üzerine yaptığı çalışma, Osmanlı arşiv belgelerinin ve ikincil Ermenice kaynakların derlenmesiyle ortaya çıkmıştır. Arşiv belgelerini kullanıma ve yorumlamama (tamamen serbestçe) izin verdiği için teşekkürlerimi sunarım.

44 Belgeler, Kevork'un Yakub Hovanesyan'ın yazıcısı olduğunu söyler, İstanbul, BOA, Baş muhasebe 13813, Şahiner, "Armenian Sarrafs", s. 97.

45 Süleyman Ağa, Babüssaade Ağası Beşir Ağa'nın hazinedarı ve Yakub Hovanesyan'ın ani yükselişinin arkasındaki kişidir. İki adamın bir araya geliş biçimi, köleliğin bir yaşam kurma ve kariyer yapmada sık görülen (engelleyci de olsa) bir faktör olduğu bir dünyada tipik olan çok sayıda başka öyküyü andırır biçimde, tuhaf bir hikâyedir. Hikâyeye göre, Hovanesyan, yol göstericisi ve hamisi Harutyun Hovivyan Amira'nın Gürcü kölesi Anna'yla evlenmişti. Karısı, Süleyman Ağa'yla ilgili birçok öykü duymuştu ve kocasına onunla görüşmesine izin vermesi için ricada bulunmuştu. Bu isteği kabul eden Hovanesyan, Süleyman Ağa'nın eve gelmesini ayarladı. Anna odasında kaldı, ancak Süleyman'ı gizlice uzun uzadıya incelemenin bir yolunu da buldu. Bir süre sonra ortaya fırlayarak şaşkınlık içindeki hazinedara "Sen benim kardeşimsin!" diye bağırdı. Bu iddiasını kanıtlamak için, çocukluk yıllarında Gürcistan'da birlikte oldukları evi ayrıntılı bir biçimde tarif etti ve buna, daha özel ve ikna edici bilgiyi, Süleyman'ın sırtındaki beni ekledi. Sonuçta ikna olan ve uzun süredir kaybettığı kızkardeşine kavuşmaktan dolayı duygulanan Süleyman Ağa her birine 5.000 kuruş verdi ve yeni eniştesinden 100.000 kuruşun üzerinde değeri olan kıymetli mal satın aldı. Daha sonra Hovanesyan'ı saraya davet etti ve sonunda onu bezirgânbaşılığa atayacak olan Beşir Ağa'yla görüşmesini sağladı, Onnik Jamgocian, "Yakub Sarraf Houvanessian", *Jamanak*, 30 Aralık 1985; Y. G. Minnerean, *Trkahayoc Hin Vacarakanut'iwın ev Vacarukang 1740-1890*, İstanbul, 1908, s. 60-63; hepsi Şahiner, "Armenian Sarrafs", s. 20'de aktarılmıştır.

peşindeydiler ve muhtemelen öteki isimler pek umurlarında bile değildi... Ahalinin gazabını yatıştırmanın yüzlerce yolu vardı. Eğer kan istiyorlarsa görecekerdi, ama herhangi birinin kanı mı?... Ne de olsa Beşir Ağa gerçekten çok ileri gitmişti; bunun hiç olmazsa bir kısmını ödemek zorunda görünüyordu. Bu yeterli olacak mıydı? Halk onun hazinedarı ya da bazar-gânbaşı ve sarrafı hakkında ne biliyordu ki? Muhtemelen hiçbir şey, öncelikle de siyasetle gerçekten hiçbir ilişkileri olmadığı için. Ya da hemen hemen hiç. Onlar memurdu; emirleri alırlar ve efendilerini memnun etmek için ellerinden geldiği kadar iyi bir biçimde uygularlardı. Hepsı buydu. İrade onundu, iktidar onundu, para da onundu; kendilerinin değil. Öyleyse nasıl sorumlu tutulabilirlerdi?

Beşir Ağa'nın parası? Aniden etrafındaki tüm değerli eşyadan utanç duydu. Küçük oda, çoğunluğu gümüş, her türlü eşyayla tıka basa doluydu; bir kısmı mühürlü çuvallar içine dikkatlice yerleştirilmiş, diğerleri duvarlar boyunca yığılmıştı. Duvar ördürüp ötekileri kapattırırken açık bıraktığı tek küçük pencereden odaya ne kadar zayıf bir ışık vurduğunu o zamana dek fark etmemişti. Tüm gümüşlerin, Venedik aynalarının ve zarif Bohemya kristallerinin pırlıltısı bile artık içine çöken karanlık ve mahvolmuşluk duygusunu bastırmasına yardımcı olmuyordu. Her eşyanın geldiği yeri biliyordu. Çifte şamdan baş cerrah Ahmed Ağa tarafından rehin bırakılmıştı; güzel altın enfiye kutusunu, borçlarının küçük bir kısmının karşılığı olarak Abdi Ağa'nın mirasından elde etmişti; renkli Lyon ipek balyalarını

46 I. Mahmud'un emrinde Babüssaade Ağası olan Beşir Ağa, 3 Haziran 1746'da ihtiyar adaşının yerine göreve getirilmişti, Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani*, İstanbul, 1311, c. II, s. 20 (*Sicill-i Osmani*, 6 cilt, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları). Kısa sürede sarayın en güçlü adamlarından biri, kişisel açgözlülüğü sınırsız siyasi hırsıyla birleşen bir *eminence grise* (gizli yönetici) haline geldi. Bozuk kişiliği hakkındaki yaygın hoşnutsuzluk 1748'de tüm kente yayılan kundaklıklarda ifadesini bulur. Beşir Ağa halktan çok daha güçlü olduğunu kanıtlamış ve sorun yaratıcılar boğazlanmıştı. 1752'de başkentte yaygınlar yeniden patlak verdi ve sultan halkın tepkisini yatıştırmak için başvezir Mehmed Paşa'yı görevinden azletti. Bununla birlikte, Beşir Ağa da aralarında yeniçeri birlikleri ve ulemanın bulunduğu güçlü düşmanlara sahipti. Ulemanın lideri Şeyhülislam, sultanı, Beşir Ağa'nın ortadan kaldırılmasının gerekli olduğuna ikna etti. Bu, güçlü adamın sonunu getirdi ve I. Mahmud'un onu sürgüne gönderme çabalarına rağmen, ulemanın isteğiyle idam edildi. Onun gözden düşmesi ve yıkılışı, etrafındakiler için de felaket demekti: Hazinedarı Süleyman, yazıcısı Mehmed ve sarrafı Yakub Hovanesyan idam edilirken, daha alt düzeydeki adamları sürgüne gönderildi. Bkz. Şahiner, "Armenian Sarrafs", s. 25-28, alıntı Onnik Jamgocian, "Les finances de l'Empire ottoman et les financiers de Constantinople (1732-1853)", doktora tezi, Sorbonne, 1988, s. 491 ve M. Aktepe, der., *Şem'danizade Fındıklı Süleyman Efendi Tarihi, Mürüt-i Tevarih*, Ankara, 1971, s. 162-69.

sadece iki hafta önce Flachat'dan⁴⁷ satın almıştı... Tüm odayı gözü bağlı dolaşabilir, herhangi bir eşyayı hiç tereddütsüz bulabilirdi. Kevork, onun dükkândaki mallar konusundaki hafızasından her zaman etkilenmiş, ancak kendisi yine de tüm eşyanın yazılı bir listesini tutmayı üstlenmişti. Yakub her zaman bunun boşuna olduğunu düşünmüştü, hele şimdi onların defter tutacağını düşününce... Hazine görevlilerini odasında düşünmek bile yine paniğe kapılmasına yol açmıştı ve Kevork'u Süleyman Ağa'nın Mercan'daki konağına⁴⁸ göndermeye karar verdi. Yardımcısı ayrılmaya hazırlanırken, o yine servetine döndü ve odasının tam ucunda sakladığı sandığın içini yoklamaya başladı. Kıymetli taşlarının, mücevherlerinin ve altın sikkelilerinin çoğu buradaydı. Onları saydı: Yirmi beş yakut parçası ve aynı sayıda da elmas taş. Hem Beşiktaş'ta hem de Büyükdere'deki evde emniyet altında sakladıklarıyla karşılaştırıldığında bunlar oldukça azdı...⁴⁹ Gerçekten emniyet altında mıydılar? Kararını vermişti. Kendini en kötü sonuca hazırlayacaktı. Kevork'u kapıdan çıkmak üzereyken yakaladı ve onu, sahip olduğu her şeyi Boğaz'daki iki konağında muhafaza etmesi talimatıyla, gerçekten güvendiği tek meslektaşı Nikoğos'a gönderdi. Karısına hızla bir not yazdı, mühürledi ve Kevork'a emanet etti. Nikoğos en değerli eşyaları alacaktı; ancak evini arayabilecek görevlilerin iştahını karşılamaya yetecek miktarda bir kısmını da arkada bırakacaktı. Neyse, zaten Nikoğos da böyle bir durumda ne yapılacağını çok iyi bilirdi. İşlerinin bir parçası değil miydi bu? Karısı notu okuduğunda muhtemelen en kötü şeyin gerçekleştiğini düşünecekti; ancak yarım yamalak önlemler zamanı değildi. Kadın muhtemelen zaten onun kendi kendine itiraf edebileceğinden bile daha fazlasını biliyordu. Aklına, Beşiktaş iskelesinde piyadeye binerken kürekçilerin ona seslenişleri geldi: "Kelle koltukta, sarraf efendi!" diye bağırıyordu. Diğerlerinden birisi, diğerleri oldukça rahatsız bir biçimde gülerlerken. Vere-

47 Lyonlu bir Fransız tüccar olan Flachat, Süleyman Ağa ve Hovanesyan ile çok yakın bağlantı içindeydi. Düşüşleri sırasında ikisinin Fransız tüccara yaklaşık 90.000 kuruş borçları vardı, ACCM, J202, Correspondance des députés, 17 Temmuz 1752. Lyons'da ipekli kumaş ve her tür Fransız malı üzerine iş yapan tacirler olan Flachat ve ortağı Rambaud, Aynalıkavak Köşkü'nün dekore edilmesi ve döşenmesi için Süleyman Ağa'ya gönderilen döşemeciler olarak da çalışmışlardı. Flachat, bu deneyimlerinin renkli bir anlatımını bıraktı: *Observations sur le commerce et les arts d'une partie de l'europe, de l'Asie, de l'Afrique et même des Indes orientales*, Lyons, 1766.

48 Konak, yüksek statülü bir kişiye hem konut hem de çalışma yeri olarak hizmet veriyordu.

49 İdam edilen sarraf Yakub'un mal varlığını gösterir listeden, BOA, Maliyeden Müdevver 10354, "Maktul Sarraf Yakubun Emlaki", Şahiner, "Armenian Sarrafs", s. 70.

cek hiçbir karşılık bulamamış, onları azarlayamamıştı bile; sadece mütebesim bir bakış atmaya çalışmıştı. Elbette haberler kulaktan kulağa hızla yayılmıştı ve kaderinin şimdiden Beşiktaş çarşısında önemli tartışma konularından biri olduğundan emindi. Hatta alacaklılarının ödemeler için karısı ve ev halkına şimdiden baskı yaptıklarını bile tahmin ediyordu. Bu, zavallı kadını endişelendirmeye yetmez miydi?

Kevork ayrılır ayrılmaz Yakub sedirine geri döndü ve ne yapacağını bilmeksizin bir süre oturdu. Kendini toparlamak zorundaydı; olaylar karşısında bu kadar bunalmak ona yakışmıyordu. Ama böylesi, insanın başına hayatta bir kez gelirdi, değil mi? Durumu hakkında, ağzı ve boğazının aşırı kurumasına rağmen, hâlâ şaka yapabildiğine şaşırı. Bu ona bir miktar canlılık verdi ve belgelerine biraz çekidüzen vermeye koyuldu. Çekmecesinde bulunduğu tüm temessükleri (borç senedi) topladı ve onları gözden geçirerek, borçluların adlarına göre yavaşça ayırmaya başladı. 16.500 kuruş Vezir Çorak Mehmed Paşa'dan, 5.600 kuruş sarayın kasap başısı Abdullah Ağa'dan, 220 kuruş cerrah başı Elhac Ahmed Ağa'dan, 250 kuruş eski Sipahi Ağası Halil Ağa'dan, 1.600 kuruş Darüssaade Ağası Çukadarı Eyyübi Ağa'dan, 6.500 kuruş Mihaliç Voyvodası Elhac Mehmed'den, 7.500 kuruş Ziştovi Voyvodası Selim Ağa'dan, 7.200 kuruş Hacı İbrahim Ağa'dan, 4.300 kuruş Teberdar Ahmed Ağa'dan, 2.000 kuruş Trablus Valisi İsmail Paşa'nın başçukadarı Veli Ağa'dan, 7.595 kuruş bahriye tercümanı İstefan'dan, 23.500 kuruş Kapudan Paşa namına Yahudi Baruh'tan, 3.500 kuruş Selanik tuzlası vergi gelirinin satın alınması kaşılığı Evrenos Beyzade Ahmed Bey'den...⁵⁰ Bu alacakları bütün bu insanlardan nasıl tahsil edecekleri? Meslektaşları sarraflara verdiği borç ne kadardı? Valide ve Vezir hanlarından herhalde en azından 250.000 kuruş alacağı vardı... Murad, Boğos, Niçoğos, Mardiros, Mıgırđıç, Bağdasar, Gazar, Mehitar, Harutyun, Toros...⁵¹ Borçlarını ödettirmek için hangi yolun kullanılacağını ancak Tanrı bilirdi. Hazine memurlarının kullanacağı yolların kendisinininkilerden daha fazla tatmin sağlayacağından emindi...

Birden kendini çok yorgun hissetti. Tüm umut kırıntıları yok olmuştu ve her zaman ürktüğü o korkunç sondan kurtulmasını sağlayacak bir yol olduğuna artık kendini inandıramıyordu. Kayıkçı galiba haklıydı: Bir sü-

50 Borçlu ve alacaklılar listesinden, BOA, Baş muhasebe 13805, 13813; Baş muhasebe zimmet, 13807, Şahiner "Armenian Sarrafs", çeşitli yerler.

51 Sarrafların Yakub Hovanesyan'a borçlarını gösterir listeden, BOA, Maliyeden Müdevver 10354, "Maktul-ı mesfûrun ber müceb-i temessükât kendülerin takrirleri ile sarrafan zimmetlerinde zuhur eden zimemi", Şahiner, "Armenian Sarrafs", s. 71. Valide ve Vezir Hanları başkentini sarraflarının çoğuna ev sahipliği yapıyordu.

redir kellesini koltuğunda taşıyordu; aslında ta Süleyman Ağa ve efendisi Beşir Ağa'nın hizmetinde güçlü bir konuma ulaştığından beri. Sürgün bile neredeyse hiç mümkün görünmüyordu. Haddinden fazla güçlüydü ve aynı zamanda da son derece kolay harcanabilir bir konumdaydı. Hiç kimse onu kurtarmaya kalkışamazdı: Risk çok yüksekti ve üstelik onun mahvının ortaya çıkaracağı yararlar da söz konusuydu. Zonana bunu yaklaşık beş altı yıl önce, aslında tam da Beşir Ağa'nın göreve geldiği yıl, yeterince kanıtlamamış mıydı? David Zonana idam edilmiş, sadece İngiliz büyükelçisi onu kurtarmak için bir şeyler yapmaya çalışmıştı. Bu çaba kesinlikle yetmemiş, Babîali, onun İngiliz himayesinde bir kişi olmasını hiç dikkate almamıştı. Sadece oğlunun hayatını bağışlamışlardı; bu da büyük ihtimalle borçların düzgün biçimde ödenmesini güvence altına almanın en iyi yolu olduğu içindi.⁵² Kendisiyle ilgili meselede de muhtemelen aynı şey olacaktır ve kardeşi Agop, yalnızca Miri Hazine için, kendisine ait kalan borç olarak kararlaştırdıkları miktarı güvence altına almak üzere, bu karışıklıktan sağ çıkacaktı. Fakat kendisinin idam edileceği kesindi. Bunu pek önemsemiyordu; artık seksenini geçmişti ve ölüm, son beş-on yıldır hayatının ve beklentilerinin bir parçasıydı. Ama kendini ihanete uğramış, kullanılmış, kandırılmış hissediyordu... Hiçbir zaman kendisine değer verilmemiş, etrafındaki tüm bu insanlardan hiç saygı görmemişti. Kendisi her unvanın sonundaki hazret ibaresini hiçbir zaman unutmazken, sürekli Sarraf Efendi diye çağrılmaktan alınıyordu... Herkes her zaman ona bu biçimde seslenirdi; sanki o bir tür seyyar para kesesiydi... Sadece üç yıl önce Beşir'in çukadarı Ali Ağa, onun farklı (daha aşağı dememek için) olduğunu açıkça ortaya koymuştu. Yakub -hatırlamadığı bir nedenle- her ikisinin de harem ağasının müntesibi olduklarını söylediğinde, Ali çok sert bir biçimde itiraz etmiş, "Sarraf Efendi, ben onun müntesibiyim, sense sadece sarrafısın... Bunları birbirine karıştırmaya kalkma!" diye bağırmişti. Yakub kendini müthiş bir biçimde aşağılanmış hissetmiş ve Ali Ağa'nın, saray çevresiyle ilişkilerinde sık sık karşılaştığı kıskançlık yaklaşımıyla, onun zenginliğine tepki gösterdiğini açıkça anlamıştı. Öte yandan bu söylencenin tamamen doğru olduğunu da biliyordu. O sadece bir sarraftı ve öyle görülmüyordu... O da daha kötü davranılmadığı zamanlar... Odasına⁵³ gi-

52 David Zonana'nın kaderi de aşağı yukarı Hovanesyan'inkine benziyordu. Hem başvezirin hem de yeniçeri ağasının bezirgânbaşısı olan bu güçlü adam, efendilerinin düşüşünün ardından boğdurulmuş ve servetine el konmuştu, ACCM, H. 1591, *Mémoire des députés*, 30 Aralık 1750. Bununla birlikte, İngiliz büyükelçisinin işe karışması ve aracılık etmesiyle, yaklaşık sekiz ay sonra, görevi oğluna verilmişti, ACCM, J 167, *Correspondance de Castellane*, 25 Ağustos 1746 ve 14 Mayıs 1747.

53 Burada bir han dahilinde ticaret yapan bir kişinin işyeri anlamındadır.

derken karşılaştığı bir yeniçerinin onu basit bir zimmi sanarak ona zorla bir süre sokakları süpürttüğü zaman yaşadığı en büyük aşağılanmayı hâlâ hatırlıyordu... Ancak bu oldukça istisnai bir durumdu ve yeniçeri ağasının yeniçeriyi alenen cezalandırmasıyla öcünü almıştı.

Fakat bir sarraf olarak hiçbir zaman saraya girememişti; buna en yaklaştığı an Beşir Ağa'nın onu sarayda görüşmeye davet ettiği gündü. Babüsselamı geçmeyi başaramamış, efendisini birinci avluda beklemek zorunda kalmıştı. Birden Bab-ı Hümayun önünde, bir tarafa fırlatılmış gövdesinin ve kıcının üzerine konmuş kesik başının korkunç görüntüsünü düşündü.⁵⁴ İdamı bile zarafet ve onurdan uzak olacaktı... Ölü ve parçalanmış gövdesi bile ancak sarayın eteklerinde kalacaktı... Biraz güce sahip olduğunu düşünmesi ne büyük bir yanılsamaydı. Flachat onun bir "kral yaratıcısı" olduğunu söylerdi. Ne latife! O, hiçbir zaman herhangi bağımsız ve gerçek bir güç uygulama şansına sahip olmaksızın, güçlü adamlar tarafından kullanılmıyordu sadece. Biriktirdiği tüm serveti kıskanç gözlerden saklayarak neredeyse gizlice harcamıştı. Biraz nüfuza sahip olduğu, biraz büyüklük sergileyebildiği tek yer kendi cemaati olmuştu. İstanbul Ermeni cemaati içinde hâlâ, önde gelen Kudüs kiliselerine tam bir yıl önce verdiği hediyelerin ihtişamı anlatılıyordu: Surp Hagop kilisesine elli altı okkalk gümüş avize, Kutsal Mezar'a altı yüz dirhemlik altın lamba, hepsi işlemeli tören giysileri, başlıklar, perdeler ve şamdanlar servetinin önemli bir kısmına mal olmuştu; ancak hamisi olduğu Nalecan'ın İstanbul'da bir kez daha patrik seçilmesini de kolaylaştırmıştı. Böylece çok aşağılayıcı bir biçimde görevinden kovulan eski patrik Kevork bile bu kötü davranışa karşı pek fazla şey söyleyememişti.⁵⁵ Fakat iş Türklere gelince, bu gücün bir kısmını bile sergilemenin yolu yoktu. Kendilerinden olmayan unsurlara karşı her zaman kibirle, hatta aşağılayarak ba-

54 Bu boynu vurulduktan sonra sergilenme biçimi, gayrimüslimlere yönelikti. Yaklaşık on yıl sonra, Monnier, bize bu uygulamanın bir tasvirini sunar: "Daha önce bahsettiğimiz Darphane'de memur Petraki denen Rum, yeni Eflâk Prensi Mavroyeni maiyetindeki adamları ve Petroki'nin kayınbiroderi olan kapı kâhyası ile huzurdan çıkarırken, saray kapısının önünde kılıçton geçirildi. Kayınbiroderinin gözü önünde vurulan kellesi sonradan bacaklarının arasına, kıcına yakın kondu, ki bu gayrimüslimler için kullanılan adettir; Türklerin kellesi vurulduğunda, onurlarını halel gelmemesi için kollarının altına konur", Gabriel Monnier, *Journal de mon voyage de Marseille à Constantinople en 1784-1785, par Gabriel Monnier, officier du génie et Journal de mon voyage à Constantinople par l'Allemagne en 1786*, Bibliothèque Municipale de Bourg-en-Bresse, Ms. 63, 187 ff., 18 Nisan 1786.

55 Ter Hovannesyants, *Jamanakagrakan Pat'mutiwn Surp Erusaghemi*, s. 80-81; K. Mmrean, s. 68-69; Sovolonyants, *Patmut'iwn Erusaghemi*, Kudüs, 1931, s. 756; K. Pamukçiyon, *Hagop Nalecan Patriark (1706-1794)*, İstanbul, 1991, s. 109; Chamceon, s. 864. Hepsî Şahiner, "Armenian Sorrafs", s. 22-24'te aktarılmıştır.

kıyorlardı. Birçok yabancı, ona olan büyük borçlarından dolayı Türklerin onun insafına kalmış olduklarını düşünüyordu. Bu ancak, efendisi bu borçların ödenmesinin reddedilmeyeceğini garanti ettiği sürece doğrudu. Kendi haline bırakıldığında, Babiâli görevlilerinden herhangi bir borç ödemesi talebinde bulunması son derece güçlü. Onların sahip olduğu güç ve servet, onun kredisine ve ondan ödünç aldıkları paralara dayalıydı. Onların siyasi girişimlerini, memurlarını, vergilerini, hatta rüşvet ve hediyelerini finanse edenin kim olduğunu sanıyorlardı? Bunu çok iyi biliyorlardı; ama bunun uygun karşılığını vermeyi reddediyorlardı. Veya daha doğrusu, bunu tamamen normal karşılıyorlardı. Bu, onların nizamı âlemiydi, işte o kadar. Samimi olmak gerekirse, bu tehlikeli ama çok kârlı mevki arayışının ortaya çıkardığı anlaşmanın koşullarını kabul eden kendisi değil miydi?

Yaklaşık altmış yıl önce memleketi Eğin'den⁵⁶ ayrılıp kente geldiğinde, hayat çok basit görünüyordu. Genç, deneyimsiz, hırslıydı ve şehrin hareketli yaşamı, ilk şokun ardından onu neredeyse tamamen fethetmişti. Merhum babasının uzaktan kuzeni olan hocası ve hamisi Harutyun Hovivyan Amira, onu koruması altına almış ve başkentteki ilk yılında işe yerleştirmişti. O da Eğin'liydi ve memleketten yeni gelmiş bir hemşehriye, dahası uzak bir akrabaya yardım etmemek düşünülemezdi bile. Yakub yine de, şehirlerin şehrinde kendisini bekleyen karmaşa ve eziyetten kurtaran bu adama minnettardı. İstanbul hakkında duyduğu masal tarzı inanılmaz öykülerin hiçbiri, ilk kez Eminönü'ne indiğinde keşfettiği korkutucu gerçekliğin yanına bile yaklaşamazdı. Kalabalık, bağırtılar, koku, gürültü, binalar onu serseme çevirmişti. İmkânı olsa hemen memleketinin güvenli havasına geri kaçardı; ancak yolculuk onu beş parasız bırakmıştı. Geriye dönmek mümkün değildi ve o da, Mahmutpaşa mahallesi olarak bilinen dükkân ve hanlar keşmekeşi içinde Amira'nın odasını arayıp sorarak yoluna devam etti. Velinimeti olmasa, kendisini, liman bölgesi boyunca uzanan sefil bekâr odalarında⁵⁷ yaşayan ve bu şaşkıncı kent kalabalığında ayakta kalmalarını sağlayacak bir iş peşinde şehri sarmış şu zavallı göçmenlerin durumunda olacaktı.

56 Erzincan yakınlarındaki Eğin (Kemaliye) kasabası, 18. yüzyılda şöyle böyle öne çıkmış hemen tüm sarrafların memleketiydi. Bu kasabalı Ermenilerin arasındaki dayanışma ağı, meslek üzerinde bölgencilğe dayalı bir tekel oluşturmalarını sağladı. Hovanesyan 1672'de Eğin'de doğdu ve Eğin kökenli bir sarraf olan Harutyun Hovivyan tarafından, kardeşiyle birlikte İstanbul'a getirildi, Jamgocian, "Yakub"; T. Azadean, *Akn ev Aknc'ik*, İstanbul, 1943, s. 76; Y. G. Mmrean, *Masnakan Patmut'iwn Hay Medzaduneru 1400- en 1900*, İstanbul, 1910, s. 5, hepsi Şahiner, "Armenian Sarrafs", s. 19'da aktarılmıştır.

57 Hanlarda, genellikle taşradan başkente gelmiş genç bekâr erkeklere kiraya verilmiş odalar.

O günlere geri dönüp baktığında artık Ermeni olmanın bir avantaj olduğunu anlıyordu: Bu cemaat, fakir mensuplarıyla yeni gelenlere karşı iyi bir dayanışma sergiliyordu. Kendisi sadece Ermeni değil aynı zamanda sarrafların memleketi Eğin'den olduğu için, daha da fazla destek görmüştü. Bir anlamda kaderini aşağı yukarı bu olgu belirlemişti: İstanbul'daki sarraflar loncasının üst kademelerini giderek artan bir biçimde Eğin'den gelen insanlar doldurmuştu. Bu, oradan başkente insan akışının sürekliliğinden kaynaklanıyordu ve böylece Eğinliler bu meslekte yarı tekel bir hale gelmişlerdi. Lonca liderleri sistemi teşvik ediyor, geliştiriyorlardı ve Yakub'un kente gelişi, loncanın ve mesleğin kontrolüne yönelik daha büyük ve bilinçli bir planın bir parçasıydı. Böyle de olmuştu... Hovivyan'ın çırağı ve muhasebecisi olarak çalıştığı birkaç yılın ardından, Yakub sonunda rüyalarının gerçekleştiğini görmüştü: 1703'te lonca içinde kendisine gedik⁵⁸ verildi ve mütevazı bir sarraf olarak kendi dükkânını açma hakkı tanındı. Gerçekten de son derece mütevazı bir biçimde, yıllarca sadece önemsiz işler yaptı: Yabancı paraları değiş tokuş etmek, kullanılmış ve tağşiş edilmiş paraları yenileriyle değiştirmek, ödünç para bulmak. Artık bunlar komik derecede küçük işler gibi görünüyordu. Aslında bu dönem o kadar uzun sürmüştü ki, günlerini birçok başka insan gibi bir köşebaşı sarrafı⁵⁹ olarak tüketiceğini, asla devlet ve yönetici kesimle bağlantılı önemli bir mevki elde edemeyeceğini düşünmeye başlamıştı.

Mütevazı durumundan aslında şikâyetçi değildi; çünkü meslekte para vardı ve yaklaşık kırk yıllık hizmeti sırasında ciddi bir servet biriktirebilmişti. Bunun bir kısmını, özellikle de 1720'lerdeki İran savaşları sırasında, devletin açgözlülüğüne ve iştahına kaptırmıştı: Hazine çeşitli katkılar talep etmişti; bu ise hazine vergisi kılığında girmiş bir el koyma operasyonundan başka bir şey değildi. Fakat iş, sıkıntı verici ve haksız olsalar da, bu geçici kayıpları karşılamaya yetecek kadar kazançlıydı. Çıracılık dönemi onu bu tür gelişmelere hazır hale getirmişti; devletle ve temsilcileriyle ilişkilerde maharet kazanma, eğitiminin önemli bir parçasıydı. Göze çarpmadan, hatta süflü bir tavır takınıp gerçek servetini ve yaptıklarını gizlemek, çatışmadan kaçınmak, gözü yükseklere olan bir sarraf adayına hocasının öğrettiği temel ilkelerdi.

Aslında Hovivyan Amira'nın, himayesi altındaki delikanlı için daha büyük planları vardı. Sevdiği Gürcü kölelerinden birisi olan Anna'yı evlen-

58 Azadean, *Akn ev Aknc'ik*, s. 76, aktaran Şahiner, "Armenian Sarrafs", s. 19. Gedik (kelime anlamı çatlak, delik) Osmanlı lonca sistemi içinde, bağımsız bir usta olarak bir dükkân açma imtiyazıydı.

59 Köşebaşı sarrafı, Osmanlı kentlerindeki sarrafların büyük çoğunluluğunun, para alış-verişi ve küçük miktarlarda borç para sağlama biçimindeki faaliyetlerini ifade eder.

mek üzere ona vermesi, Yakub'un ün ve servet merdiveninin basamaklarını tırmanacağına yönelik umudunu açıkça kanıtlayan bir gelişmeydi. İronik bir biçimde, Yakub Hovanesyan'ın Darüssaade Ağası Beşir Ağa'nın hazinedarı Süleyman Ağa'nın bazırgânbaşısı olarak rüyalarındaki sarraf konumuna sonunda ulaşması, Hovivyan değil Anna sayesinde gerçekleşmişti. Anna'nın ondan Süleyman Ağa'yla bir görüşme ayarlamasını ve Süleyman'a, onun uzun süre önce kölelikten dolayı ayrılmak zorunda kaldığı erkek kardeşi olduğunu söylemesini istediği o olağanüstü günü hâlâ hatırlıyordu. İnanılmaz öykü diye işte buna denirdi, özellikle de kendisi gibi bir köle olmanın yarattığı durum ve dertlere yabancı birisi için... Önce inanmamış, ancak karşılaştığı duruma başka bir açıklama da getirememişti. Kendisine gerçeği tam olarak anlatması için ona yalvarmış, ama Anna öyküsünde ısrar etmişti...⁶⁰

Bununla birlikte, önemli olan, anlatılanın doğru olup olmaması değil; bu peri masalı onu imparatorluğun en güçlü adamlarından birisinin kayınbiraderi yapmıştı. Hayatı dramatik bir biçimde değişmişti. Süleyman Ağa onu Beşir Ağa'yla tanıştırmış, Beşir Ağa da Süleyman'ın Yakub'u kendi bazırgânbaşısı yapması isteğini kabul etmişti. İşte o andan sonra da para ve servet akmaya başlamıştı. Üç adam, adeta bir para şirketi kurmuşlardı; Yakub bu şirketin hazinedarı ve ticari beyniydi. Beşir Ağa idari çevrelerdeki güç ve nüfuzunu arttırdıkça, kontrol ettikleri işlerin sayısı da arttı: İltizam satışları, saray içinde ve çevresindeki mevki ve makamların satılması, Beşir Ağa'nın üzerlerinde büyük nüfuza sahip olduğu saray haremının hanımlarının sipariş ettiği ya da satın aldığı pahalı eşyalarla (kıymetli taşlar, mücevherler, saatler, değerli kumaşlar) ilgili ticaret... Yakub'un talihi, herkesi, özellikle de Hovivyan Amira'yı şaşkırtan, büyüleyici düzeylere ulaşmıştı. Hovivyan onu mesleğin tehlikeleri hakkında bir kez daha uyarıyordu: "Güneşe çok fazla yaklaşma; yoksa yanarsın," demişti öngörülü bir biçimde. Hovanesyan bu tavsiyeyi tamamen göz ardı etmemişti; ama ona harfi harfine uyması da, yakaladığı konumu tümüyle reddetmeksizin olanaksızdı. Ve bu yapamayacağı bir şeydi... Çünkü hiçbir seçeneği yoktu; ya hep ya hiçti, arası söz konusu değildi. Ve şimdi de yanmak üzereydi...

Hanın avlusundan gelen gürültüler düşüncelerini dağıttı. Kaldırımındaki toynak sesleri tehlikeyi haber veriyordu. Sonunda gelmişlerdi... Ayağa kalktı ve kaderini vakarla karşılamak için son bir çabayla, bir zamanlar Beşir Ağa'nın verdiği ağır kaftanı giydi. Kapı gürültüyle açıldı ve odaya, elinde yazgısını tayin eden fermanla bir çavuş ve yardımcıları girdi...

⁶⁰ Bkz. dipnot 44.

Yakub Hovanesyan o gün saraya götürüldü, cellat ve yardımcıları tarafından defterdarın huzurunda sorguya çekildi. Beşir Ağa'yla Süleyman Ağa zaten öldürülmüş ve halkı yatıştırmak için kelleleri sarayın girişinde teşhir edilmişti. Yakub'dan, kendi servetine ek olarak, onların varlıklarının miktarını ve yerini bildirmesi istendi. Hemen itaat etmesine rağmen, hiçbir ayrıntıyı atlamadığından emin olunmak için ona işkence yapıldı ve gözleri oyuldu. Yakub'un yaşlı gövdesi bu davranışa dayanamadı. İşkence sırasında ölünce, cesedinin boynu vuruldu ve kafası bacaklarının arasına konmuş bir vaziyette sarayın girişinin önüne atıldı. Üç adamın el konan serveti, nakit yaklaşık 4.000.000 kuruş, mülklerinin ve kölelerinin satışından gelen 300.000 kuruş ve kıymetli taşlar ve mücevherlerden mobilyalara kadar büyük miktarda değerli eşyadan (bunların taşınması için 2.500 kadar hamal birkaç gün çalıştı) oluşuyordu.⁶¹

Yakub Hovanesyan, devlet, devlet hazinesi ve genel anlamda yönetici kesimle bağlantılı finansal etkinlikler aracılığıyla sermaye birikimi sağlamanın bedelini canlarıyla ödeyen bir dizi talihsiz sarraftan sadece biriydi. Devletin oluşturduğu bir yatırım sektörü diyebileceğimiz olgunun doğuşu, büyük oranda imparatorluğun mali yapılarının gelişimi ve dönüşümü sonucunda gerçekleşti; dolayısıyla bu dönüşüm bu açıdan, modern devletin ortaya çıkış süreciyle ilintilendirilebilir. Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk dönemlerinde oldukça gevşek ve merkezileşmemiş yapısından farklı olarak; toprakların 15. ve 16. yüzyıllardaki hızlı genişlemesi, merkezi yönetimin hazine ve finansal gücünde buna paralel bir yükselişe yardımcı olmuştu. Bu merkezileşme süreci, özünde kaynakları, yeni ortaya çıkmakta olan merkezi bürokratik ve askeri yapılar içinde toplama doğrultusunda giderek artan bir arzu ve ihtiyacı içeriyordu; bu süreç, daha önce var olan aristokratik ve dirliklere bağlı bir temele dayalı iktidar paylaşım biçimlerinin aleyhine işliyordu. Eyaletlerde konuşlanmış sipahi kuvvetlerinin yerine geçen ve onları modası geçmiş hale getiren merkezi daimi bir ordunun büyümesi,⁶² bu sürecin askeri yönünü yansıtıyordu. Yeniçeri kurumu kısa sürede, doğrudan saraya bağlı sınırlı sayıda seçkin askerlerden oluşan bir birlikten, devletin askeri belkemiğini oluşturan bir ordu haline geldi. Harcamalardaki ani sıçrama bu değişimin doğrudan sonucuydu: 1527 ile 1669 yılları arasında yeniçerilerin sayısı -ödenen maaşlardaki nominal dokuz kat, reel yedi kat büyümeye uygun biçimde- yedi kat

⁶¹ Şahiner, "Armenian Sarrafs", s. 27-28, 54-56, 138-39.

⁶² İmparatorluğun askeri yapılanmasının 16. ve 17. yüzyıllardaki "dönüşümü" üzerine genel bir tartışma için bkz. Halil İnalcık, "Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire, 1600-1700", *Archivum Ottomanicum* 6 (1980), s. 283-311.

arttı.⁶³ Bu patlama, dönemin devlet harcamalarındaki yoğun artışın sadece bir yönünü oluşturuyordu. Toprakların genişlemesinin ve fethedilen yerlerin korunmasının maliyeti, 16. yüzyıl sonlarındaki İran seferleri sırasında düzensiz birlikler için sistemli olarak asker toplanması, II. Mehmed tarafından girilen merkezileşme sürecinin örgütlenmesi ve saray çevresinin genişlemesi, devlet harcamalarında olağanüstü bir kabarmaya katkıda bulundu. 1520'lerden 18. yüzyıl başlarına kadar devlet bütçesindeki nominal on kat artış, bu durumu ancak kısmen yansıtır gibidir.

Yeni bütçe gereksinimleriyle karşı karşıya kalan devlet, gelirlerini sistemli bir biçimde yeniden yapılandırmak zorunda kaldı; özellikle de hazineye giren vergi gelirlerini. Osmanlı devleti, mali gelirlerin yeni vergiler koyma ve var olanları en üst boyuta çıkarma yoluyla artırılmasına, ayrıca gümüş paranın kıymetli maden içeriğinin düşürülmesi (tağşiş) gibi enflasyonist önlemlere ek olarak, mali kaynaklarının parasallaştırılması aracılığıyla dolaylı borçlanmaya da baş vuruyordu. Bu uygulama genel olarak, aynı döneme rastlayan askeri dönüşümlerden dolayı zaten aşınmaya başlayan mevcut tımar yapısının üzerine geçirilen bir iltizam sisteminin daha sistemli olarak kullanılması biçiminde gerçekleşiyordu. Böylece doğrudan krediye başvurmaksızın, devlet, mukataalarını üç yıl gibi kısa bir süre için olası yatırımcılara kiraya verebiliyordu. Bu yatırımcılar, söz konusu uygulamadan çifte avantaj elde ediyorlardı; bir yandan bu girişimlerinden ciddi kazançlar sağlıyorlar, öte yandan da -eğer henüz yönetici elite mensup değilseler- fiilen askeri statüsüne geçme hakkı kazanıyorlardı. Bu konum onları imparatorluğun vergi ödeyen reaya çoğunluğundan farklı kılıyor ve sosyoekonomik durumlarını, yarı siyasi bir statüyle güçlendiriyordu.

Tüm imparatorlukta merkezkaç güçlerde olası bir artış anlamına gelse bile, devletin bu durumdan doğrudan yarar sağlayacağı açıktı. *Reji* tarzı bir vergilendirme sisteminin yükünden kurtulan imparatorluk hazinesi, mukataaların iltizamı yoluyla büyük miktarlarda nakit para toplamaya muktedir oldu.⁶⁴ 17. yüzyılın sonlarında, daha geniş iltizamların esham (hisse) biçiminde -malikâne adı altında- bölümlenmesi ve bu suretle mezatların daha fazla sayıda olası yatırımcı için daha uygun ve rekabetçi bir

⁶³ Ömer Lütfi Barkan, "The Price Revolution of the Sixteenth Century: a Turning Point in the Economic History of the Near East", *International Journal of Middle East Studies* 6 (1975), s. 20.

⁶⁴ Yavuz Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. yüzyıldan Tanziman'a Mali Tarih)*, İstanbul, 1986, s. 34-40; Inalcık, "Military and Fiscal Transformation", s. 327-33.

hale getirilmesiyle, sistem oldukça etkinleştirildi.⁶⁵ Böylece, hazinenin bu etkinlikleri etrafında yoğunlaşan bir para piyasası ortaya çıktı ve birçok olası yatırımcı başkente yönelde:

Kamu vergilerinin, topraklarının, hatta vakıfların iltizama verilmesi, her türden sermayedara, sanayi ve ticaretin onlara böylesine az olanaklar sunduğu bir ülkede sermayelerini verimli hale getirme kapısını açıyor... Hükümet kredi yokluğundan ötürü borç ve kâğıt para imkânlarını kullanamadığından, mali kaynaklar tükendiğinde para bulmak için şiddete başvurmak zorunda.⁶⁶

Böylece, daha geleneksel ticaret örüntülerinin üzerine geçirilen bir finans ve kredi ağı, İstanbul'u önemli eyaletleriyle birbirine bağladı ve yönetici elitler ve onların güç -ve finans- simsarları olan İstanbul -genellikle Ermeni- sarrafları aracılığıyla, imparatorluk hazinesine sürekli bir sermaye akışını olanaklı hale getirdi. Sarrafların devletle olan doğrudan bağlantıları aslında sınırlıydı ve temel yenilik, hemen hemen sistemli bir biçimde yönetici sınıf üzerinden yönlendirilen dolaylı bir borçlanma tarzı temelinde, kredi mekanizmalarının kurulmasıydı. Osmanlı devleti, dönemin Avrupa devletlerinden farklı olarak, asla kamudan ya da sermayedarlardan doğrudan borç alma yoluna gitmedi. Bunun yerine her zaman, ister vergilerin, iltizama verilen toprakların ya da mevki satışlarının artırılması şeklinde, ister müsadere ya da sabit fiyattan zorla değerli metal toplama biçiminde olsun, ekonomiden doğrudan aktarımlara bel bağladı.⁶⁷

65 Mouradgea d'Ohsson, *Tableau général de l'Empire othoman*, Paris, 1788-1824, c. VII, s. 242-50; Mehmet Genç, "Osmanlı Maliyesinde Malikâne Sistemi", Osman Okyar, der., *Türkiye İktisat Tarihi Semineri*, Ankara, 1975, s. 231-96.

66 d'Ohsson, *Tableau général*, c. VII, s. 248, 258-59.

67 Osmanlı mali işleyişinin bu yönü, muhtemelen, 17. yüzyılda modern devlet yapısına gidiş yolunun çoğu Avrupa devletiyle benzer olarak kabul edilen özelliklerinden en bariz farklılıklardan biridir. Vergi yükünün ağırlaştırılması hem Batı'da hem de Doğu'da ortak bir eğilim olsa da, bu gerçekten böyledir. (Avrupa'daki durum için özellikle bkz. Niels Steensgaard, "The Seventeenth-Century Crisis", Geoffrey Parker ve Leslie M. Smith, der., *The General Crisis of the Seventeenth Century*, Londra, 1985, s. 38-39). Avrupa'da bu eğilime, ulusal borç kavramının tedrici gelişimi ve sonuçta kamu borçlanmasının dağıtılması ve normalleştirilmesi eşlik etti. Osmanlılarda ise bu gelişme 19. yüzyıldan önce gerçek anlamda vuku bulmadı. Haim Gerber'in sözleryle, "Osmanlı İmparatorluğu'ndaki durum çok farklıydı. Bir yandan görüldüğü kadarıyla kamu maliyesi çok az gelişmişti... İslam ülkelerinin tarihini kamu maliyesi açısından Batı Avrupa'ninkiyile karşılaştırsak, gözleyebileceğimiz en önemli farklılıklardan biri, ortaçağ ve sonrasında Avrupa krallarının üzerine binen finansal güçlüklerin, sadece geri kalmış bir vergilendirme mekanizmasından değil, aynı zamanda yurttaşları üzerinde serbestçe vergilendirme uygulayabilecekleri bir sınıdi güç eksikliğinden de kaynaklı olmasıdır. Krallar yoğun biçimde özel şahısların kendilerine ver-

Sarrafların devlet maliyesiyle doğrudan yegâne bağlantısı, para bozmak ve düzenli bir biçimde imparatorluk darphanesine önceden anlaşılmuş miktarda değerli metal sağlamaktı. Bununla birlikte, dolaylı bir biçimde, yönetici sınıf mensuplarına kredi veriyorlardı. Böylece her türlü mevki, iltizam ve gelir getirici diğer konumları satın alabiliyor, elde edebiliyor, bunun karşılığında da devlet hazinesine çok ihtiyaç duyduğu parayı sağlıyorlardı. Böylesi faaliyetlerle sarraflar, kentin iktisadi kurumları için belirleyici olan bir finansal işleyişin ayrılmaz bir parçası haline geldiler. 18. yüzyıl sonlarında bir Fransız tüccar, onları İstanbul para piyasasındaki en temel belirleyici unsur olarak tarif ediyordu:

Para bu dönemde azdı ve genellikle de her yılın mart ve nisan aylarında az olur; ancak bu kıtlık, sizin orada bu ifadeden anlaşılana aynı anlamda değildir. Bu darlık bir para yokluğundan meydana gelmez; daha ziyade halkın, iltizam kapma ya da mevki satın alma zamanı geldiğinde ellerinde hazır para olması için stoklamasından kaynaklanır... Bütün bu tartışmalar ve entrikalar bittiğinde yeniden tedavüle çıkar.⁶⁸

Bu gözleme, taşradan başkente düzenli para akışını eklemek gerekir. Haraçlar, vergiler, mukataalar ve mevkiler için taşradan gelen talepler, hediyeler ve rüşvetler, yüksek düzeydeki bürokratların kasalarına, padişahı şahsi hazinesine ve imparatorluk hazinesine akan daimi bir para hareketi yaratıyordu. Taşra, başkenti hububat, kereste, tekstil ya da diğer mallar bakımından beslediği gibi, sarayın ve devletin finansal gelirinin büyük bir bölümünün de kaynağıydı. Bu hareketleri police ağları aracılığıyla düzenleyen tüccarlar, çevreden merkeze düzenli ve güvenli para akışını sağlıyorlardı. Sistem, taşra ile İstanbul arasındaki dengesizlik üzerine kuruluydu. Taşra başkente gönderdiği tüm mallar karşılığında olağanüstü büyük bir kredi biriktiren, başkentinde de taşrada üretilen zenginliğin büyük bir kısmı üzerinde siyasi bir talebi vardı ve bu yüzden para akışının ticari ve siyasi anlamda iki şeritli bir yol olduğu açıkça görünüyordu. Fransız tüccarların bu police ağına dahil oluşu, onun nasıl işlediğini açık bir biçimde izah eder. Doğu Akdeniz'in diğer limanlarındaki meslektaşları yoğun biçimde

dikleri borçlara bağımlıydılar ve kralların bu borçluluk durumu bankaların daha sonraki yükselişine katkıda bulunmuş olabilir... Osmanlı İmparatorluğu'nda ise, diğer Müslüman ülkelerde olduğu gibi, düzenli vergi toplama devletin imtiyazları arasındaydı ve bu yüzden asla sorgulanmadı. Osmanlı hazinesi anlaşıldığı kadarıyla, 19. yüzyılın ikinci yarısına dek, faizcilere hiç borçlu olmamıştır", *"Jewish Tax-Farmers in the Ottoman Empire in the 16th and 17th centuries"*, *Journal of Turkish Studies* 10, 1986, s. 144-45.

⁶⁸ ACCM, LIX 708, Etienne-Marie Escalon'dan Roux freres'e, 26 Ağustos 1790.

yerel ürün ve hammadde satın almaktan dolayı sürekli açık verirken, ihracat için satın aldıklarından çok daha fazlasını satan İstanbul'daki tüccarlar, bir nakit fazlası biriktiriyorlardı. İstanbul böylece Doğu Akdeniz'deki Fransız ticareti için, adı konmamış bir banka haline geldi. Kent, diğer limanlardaki hesap açıklarını İstanbul'daki cemaat üyeleri adına çıkarılan poliçeler aracılığıyla karşılıyor, bu poliçeler daha sonra, merkezi hazineye para göndermesi gereken yerel yöneticilere satılıyordu. Başka bir deyişle, birbirine ters iki akıntı, yerel yöneticilerin parasını kullanan taşra tüccarları ve İstanbul'daki tüccarların ödeme yaptığı imparatorluk hazinesi, birbirini dengelemekteydi.⁶⁹

Yine bu işlevlerin çoğu, yönetici sınıf ve saray çevresinde yoğunlaşmış sarrafların ve kapı kethüdalarının arabuluculuğuyla gerçekleşiyordu. Bununla birlikte, bu sektör çok marjinal kaldığı için, İstanbul'da gerçek bir para piyasası hiçbir zaman tam anlamıyla oluşamadı. Çoğu sarrafın, Kapalıçarşı civarındaki önemli hanlardan biri olan Valide Hanı'nda odası vardı. Bununla birlikte, lonca düzenlemeleri ile bürokratlara ve hizmet verdikleri kurumlara büyük oranda bağımlılık arasında sıkışıp kalmışlardı. Aslında bu pazar son derece istikrarsızdı ve çok büyük riskler içeriyordu. Sarrafların işi bir ölüm kalım meselesine dönüşebiliyordu: Efendileriyle yükseliyor, ancak yine onlarla birlikte, servetlerine el konması, hatta idam edilmeleriyle sonuçlanan çok kötü durumlara da düşebiliyorlardı. Yüksek faizle borç para verme, hem nispi para kıtlığını hem de -ve daha çok- pazarın devletten ya da yönetici seçkinler içindeki güçlü gruplardan gelen sürekli müdahale tehdidinden kaynaklanan riskli ve keyfi koşullarını yansıtıyordu.

İstanbul bu yüzden diğer Osmanlı liman ve kentlerinden tamamen farklı nitelikleri olan, istisnai bir ticaret merkeziydi. Devletin ve uzantılarının çok güçlü varlığı, lonca kurumlarının görece sağlamlığı, nüfusun olağanüstü fazlalığı, hep birlikte başkentin pazarlarının olgunlaşmasına, zenginleşmesine ve kapsamlı gelişimine katkıda bulundu. Fakat bunların ötesinde, İstanbul'u farklı ve ayrıcalıklı kılan, ticari etkinliklerdeki para dolaşımı düzeyinin, ticaretin parasız ya da yarı paralı türlerinin baskın, veya erazından önemli olduğu imparatorluğun diğer merkezlerinin aksine, yüksek oluşuydu. Bu bakımdan İstanbul muhtemelen Doğu Akdeniz'deki tek gerçek kentsel pazardı; diğer şehirler kendi kırsal hinterlandlarına ve uzur

⁶⁹ 18. yüzyıldaki bu ağın daha ayrıntılı bir tartışması için bkz. Edhem Eldem, "The Trade of Precious Metals and Bills of Exchange in Istanbul in the Second Half of the Eighteenth Century", *V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi, Tebliğler*, Ankara, 1991, s. 579-89.

mesafeli daha geniş ticaret ağları içinde bir arabulucu olma konumlarına sıkı bir biçimde bağlı kaldı. Başkentın sunabileceği çok az Őeye karşın devasa bir tüketime kapasitesine sahip olması olgusu, onu her türlü ticari faaliyet için fiili bir çıkmaz sokağa çeviriyordu; ister nüfusunun doyurulması, ordu ve donanmanın beslenmesi, isterse seçkinlerin lüks mal tüketimi ya da imparatorluk hazinesinin mali işlemleri biçiminde olsun, bu çıkmaz sokak durumu değişmiyordu.

Örneğin İzmir liman kenti, ticaret hacmi açısından, en azından Avrupa ticareti söz konusu olduğunda, herhalde İstanbul'un en ciddi rakibiydi. Buna karşın İzmir, yerinde tüketime marjinal bir rol oynadığı, tümüyle farklı bir ticari yapı üzerinden gelişti. Ege'nin ticaret merkezi, geçiminin çoğunu yeniden dağıtımdan sağlıyordu; hinterlandını ithal mallarla besliyor, oradan da Batı'ya, hatta Doğu'ya ihraç etmek üzere yerel her tür hammadde ve ürünü topluyordu. Bu Şekilde kendini transit ticarete vakfeden kent, temelde takas ve beklentili satışlar üzerinden iş görüyor, giren malların çoğunun ödemesi, ihraç malları gelince aynı olarak yapılıyordu. Bu sistem, hem gelen hem de giden malların bilgisine ve dağıtım ağlarının kontrolüne sahip yerel tüccarlara büyük bir güç kazandırıyor. ⁷⁰ İstanbul'da ise, aksine, ticari faaliyetlerin çoğu nakit ödeme üzerinden ve nispeten daha rekabetçi bir pazar yapısı çerçevesinde dönüyordu. Avrupalı tüccarlar için bu, daha güvenli ve önlere göre bildikleri bir ortam anlamına geliyordu; bu da İstanbul'u imparatorluğın diğer ticari merkezlerine tercih etmelerinin sıkça baŐvurulan izahı oluyordu. Yabancı tüccarların bu yapılanmış pazarı anlamaya, kontrol etmeye ve nihayetinde etkilemeye yönelik sürekli çabaları, 18. yüzyılda İstanbul'daki faaliyetlerinin temel bölümünü oluşturuyordu. Yerel ve yabancı unsurlar arasındaki bu üstü örtülü çatışmanın öyküsü, değişen konjonktürü ve so-

70 18. yüzyıl ortalarında Doğu Akdeniz ticareti üzerine yazılmış bir Fransız raporunun İzmir üzerine olan kısmında tartıŐıldıđı üzere: "Takas yoluyla yapılan ticaret, en doğal ve en eski ticaret tarzıdır; oncol yürütölmesi güçtür ve karşılıklı ve acil ihtiyaçlar temelinde yapılmadığında yıkıcı bir hale gelebilir... Bu takas önceden bilindiğinde ve birisi malını veya parasını, Yahudiler ve Rumlar gibi güvenilir ve Türkler gibi insafsız ve rüşvetçi topluluklara, bu Yahudiler ve Rumlardan değerini onların saptayacağı, insanın herhangi bir fiyata almak zorunda kalacağı, bilgisiz ya da özensiz Fransız tüccarının sadece çok kusurlu olarak bildiği bir mal almak için peşin olarak verdiğinde tehlike artmaktadır.", Bibliothéque Municipale de Saint-Brieuc, Ms. 88, "Mémoire sur le commerce du Levant", tarihsiz, yaklaşık 1750, s. 231 r ve v. Ayrıca bkz. Michel Morineou, "Naissance d'une domination. Marchands européens, marchand et marchés du Levant aux XVIIIe et XIXe siècles", *Commerce de gros, commerce de détail dans les pays méditerranéens*, Nice, 1976, s. 144-84.

nuçta Osmanlı ekonomisinin adım adım Batı tarafından hâkimiyet altına alınması sürecini anlamının anahtarındır. Bununla birlikte, İstanbul pazarının fethinin anlamı sadece ticari yönüyle sınırlı değildi. Bu gelişme aynı zamanda nüfus içindeki birtakım grupların güç yapılarında ciddi değişimleri ve devlete bağlılık konusunda, 19. yüzyılda tüm Osmanlı toplum yapısını daimi bir biçimde etkileyecek bir farklılaşmayı da beraberinde getirdi.

Bir Hâkimiyetin Doğuşu

...En iyi çeşitleri ve en güzel malları almaktan mahrum kalmamak için acele eden kumaş tüccarları, bu amaçla, kalabalıklar halinde Galata'ya doluştular... Satışlar başladı başlamasına, ama oldukça ağır gidiyordu. Tek bir top kumaş satmanın ne kadar güç olduğunu herkes anlıyordu. Kumaşı önce Fransız ölçü birimi *aune*⁷¹ ile ölçmek, sonra da onu ticarethanenin simsarına arşın⁷² cinsinden ölçtürmek zorundaydınız. Kumaş tüccarı, satıcının kumaşı çok fazla geldiğinden yakmıyor ve ölçmeye başladığı yer konusunda satıcıyla ağız dalaşına giriyordu. Arşın cetveli ölçümden bir şeyler yiyordu hep; çünkü kumaş onun üzerine sarılıyordu. Satıcı arşının *aune*'a tekabül etmediğinden de şikâyet ediyordu. Kimileyin haksız, ama çoğunlukla haklı olan satıcı, simsara bağıyordu; ağıla bir kurdun girdiği korkusuna kapılan ve iyi niyet ile simgeleri pek umursamayan insanlarla alışveriş yapan kişilerin bu şekilde davranması anlaşılır bir şeydi. Her top kumaşın satışı bir münakaşa doğuruyordu; herhangi bir teslimat olmaksızın iki gün bu şekilde geçiverdi. Kimi toplar çok eksik bulunuyordu; kumaş tüccarları bu eksikliğin kendilerine telafi edilmesini sağlamak istiyorlardı. Bu tüccarlardan biri iyi bir top kumaş bulduğunda ve hepsini kendisi için istediğinde, onların esnaf loncasının kâhyaları tarafından imzalanan mukavele ne kadar öne sürülürse sürülsün, bu mukaveleyi kendi meşrebine göre yorumluyordu; bu da *lege non pagando*'ya ("ödememe adeti") doğal bir eğilim demekti.⁷³

1725'te Galata'da yapılan bir kumaş satışına dair bu anlatım, imparatorluk başkentindeki Batılı ticari faaliyetin gerçekliğini canlı bir biçimde gözler önüne serer. Avrupalı anlatıcının üstünlük taslayan tonu ve mallar üzerine yapılan düzensiz ve sıkı pazarlığın yerel tüccarların doğuştan gelen bir özelliği olduğu yolundaki değerlendirmeleri, Doğu Akdeniz'deki ticari işleyiş hakkında yazılan raporların en sık rastlanan ana motiflerinden

⁷¹ 1.18845 m.

⁷² Osmanlı arşını, yaklaşık 68 cm.

⁷³ ACCM, J 194, Correspondance des députés, Mémoire de Joseph Leroy sur les draps, 17 Kasım 1725.

birini oluşturur. Bununla birlikte, bu büyüklük taslayan tarzın ardında endişeli ve teslimiyetçi bir ağız vardır ve bu da bizi, Batılı tüccarların Doğu Akdeniz pazarlarında, özellikle de İstanbul'da, sık sık varsayılan hâkimiyetlerini sorgulamaya itmektedir.

Ta İstanbul'un Osmanlılarca fethinden beri zenginlik, zengin ve güçlü bir tüketici grubunun baskın tüketim kalıplarına karşılık verme anlamında, kentteki Avrupalı ticaretinin niteliğini belirlemişti. Nüfusun üst kesimlerinin, özellikle de saray çevresi ve yönetici seçkinlerin talep ettiği tekstil ve diğer lüks tüketim malları, uzun süre bu ticaretin baskın unsuru olmuştu. Bununla birlikte, bu ticaretin temel aktörleri, 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, imparatorluğun önceki ticari ortakları İtalyan devletlerinin yerini alan "Atlas Okyanusu ekonomileri"ne doğru aşamalı bir kayışla, değişmeye başlamıştı.

17. yüzyıl başlarına gelindiğinde İtalyanlar zaten birçok alanı İngiliz, Felemenk ve Fransız tüccarlara kaybetmişlerdi. 18. yüzyılda Fransa, toplam ticaret hacmi açısından yüzde altmış-yetmiş gibi büyük oranlarda gerisinde kalan rakiplerini sollayarak, imparatorluğun en önemli ticari ortağı haline gelmişti. Bu ciddi değişimin ardında, Colbert'in Doğu Akdeniz pazarlarını ele geçirmeye yönelik çabalarının büyük etkisi vardı; Fransız tekstil sanayiindeki hızlı bir gelişmenin (özellikle Languedoc bölgesinde) sonuçları ve Fransa'nın ticari üssünün (Marsilya limanı) Doğu Akdeniz limanlarına yakınlığı da bu değişimi körükleyen etmenlerdendi. Fransızların, Felemenk Eyaletleri ve İngiltere gibi güçleri giderek geride bırakabilmesi aynı zamanda, Felemenk'in ticari daralma yaşıyor olmasından, İngiltere'nin enerjisini bilinen dünyanın daha uzak ve yeni bölgelerine (Hindistan'dan Amerikan kıtasına kadar) yöneltmesinden ve Doğu Akdeniz pazarının aynı dönemde daralma sürecinde olduğundan da kaynaklanıyordu.

Küresel konjonktür ne olursa olsun, Fransızların Osmanlı pazarlarını - Batı ticaretinin nüfuz etme olanaklarının sınırları çerçevesinde- özellikle de en zengini sayılan İstanbul pazarını ele geçirmekte olduğu yadsınamaz bir gerçektir. Yüzyıl boyunca Marsilya'dan gelen Fransız gemileri Galata mağazalarını kendi eşyalarıyla doldurdu: Kumaş (Carcassonne bölgesinden birinci kalite, ikinci kalite ve geniş londrina [çuha]) ve -bu birinci kalem ticari malın epey ardından- Lyon'dan ipeklili ürünler, Fransız Antilleri'nden şeker ve kahve, kolonilerden ot, baharat ve boya maddeleri ile kraliyet imalathanelerinde üretilen demir, kalay, kâğıt gibi her tür mamul ürün. Fransız tüccarlar bunları, milli kökeni pek önemsemeyen ve tüm Batı mallarını -ve insanlarını- genel bir "Frenk" terimi altında birleştirme eğilimindeki Osmanlı tüketiciye, sürekli artan bir miktarda sunuyordu.

Fransız tüccarlar, Felemenkler ve İngilizler karşısındaki zaferleriyle gurur duyuyorlardı:

İkinci kalite londrina bu limandaki en temel tüketim malı ve fiilen ticaretimizin başlıca dayanağıdır. Bu kalitedeki kumaşımız, her gün artan bir şevkle onu arayan çok sayıda insanı giydirdiğimiz için daha da çok istenmektedir... Eğer İngiliz ve Felemenkleri kaldıkları tek pazar olan en iyi ve en kötü kalite kumaş alanından da uzaklaştırabilirsek, Doğu Akdeniz'de sadece Fransız kumaş tanınacaktır.⁷⁴

Avrupalı rakipleri karşısında kazandıkları böylesi bir başarıya ve mallarının hâkimiyetine rağmen, Fransız tüccarlar, yerel pazara kendi sistemlerini gerçekten kabul ettirmeyi başaramadılar; bu büyük oranda, ürünlerinin, İstanbul pazarındaki diğer seçeneklerle karşılaştırıldığında, görece marjinalliğinden kaynaklanıyordu. Fransız ve diğer Avrupa malları, üst sınıf tüketim kalıplarına yönelik sınırlı bir pazarı hedefliyordu; çünkü halkın tüketiminin büyük kısmını oluşturan orta ve düşük kalite yerli mallarla rekabet edemiyorlardı. Dahası Batı malları, kendi sınırlı pazarlarında bile, yerli üretim lüks malların ve hepsinden önemlisi, Doğu'dan, özellikle de Hindistan'dan ithal edilen tekstil ürünlerinin sıkı rekabetiyle karşı karşıyaydı. Miktarlarının belirsizliğine karşın, Fransız tüccarlar, Osmanlı seçkinlerinin tükettiği tülbent ve diğer kaliteli Doğu ürünlerine alternatif sağlayamayacaklarını biliyorlardı. Kendilerini sık sık, zaten zengin bir tüketici grubunun kolayca vazgeçebileceği, ikinci seçenek olan malların pazarlanması mücadelesi içinde buluyorlardı.

Fransızların İstanbul pazarını fethetmelerinin önündeki daha da büyük engel, bu ürünlerin toptan ve perakende satışıyla ilgilenen yerel tüccarların güçlü ve etkin direnişiydi. İstanbul'daki Fransız milleti kendisini, kervan ticaretinin ve yerli pazar kurumlarına sağlam biçimde yerleşmiş toptancıların insafına kalmış diğer kentlerdeki vatandaşlarına göre daha şanslı görse de, kendi durumunu farklı kılan sadece satışların çoğunun nakit yapılıyor olmasıydı. Fransızlar İstanbul'da, gelecekteki satış ve takasların güvenilmezliği ve belirsizliği gibi sorunlarla uğraşmıyorlardı. Buna karşın güç açısından bakıldığında, Fransız tüccarların kaderi genellikle, gelen Fransız malları konusunda tekel olma gibi varsayılan bir avantajı kolaylıkla altüst edebilecek yerel ilişki ağları ve yapılanmalara bağlıydı.

Tekel avantajı hayalidi; çünkü Fransız tüccarlar kentin dağıtım ve perakende pazarından genellikle mahrum bırakılıyordu. Bunun sonucunda,

74 ACCM, J 1519, Mémoire des députés, 30 Aralık 1750.

yerel toptancılara satar satmaz malları üzerindeki kontrollerini kaybetmiş oluyorlardı. Yeni Çarşı'nın (Eminönü'ndeki Mısır Çarşısı) kumaş, baharat ve ot satan loncaları, başkentim tüketim pazarının Fransızlar -ya da diğer Avrupalı tüccarlar- kadar içindeydiler. Loncaların dayanışmacı/korporatist yapısı, Fransızları bağımlı bir konuma ve kendilerine dayatılmak istenen koşullara tamamen rıza göstermeye zorlamayı kolaylaştırıyordu. Kısacası, Fransız tüccarların tüketicilerle doğrudan teması engelleniyordu. Kumaşlarının çoğunu doğrudan kumaş satıcıları loncasına satıyorlar, lonca da bunları, kendileri de aynı loncanın mensubu olan İstanbul perakendecilerine dağıtıyordu. Bunun dışındaki diğer alıcılar sadece, Fransız kumaşının yaklaşık beşte birini alan bazırgânbaşılar (saray ve yönetici sınıf mensuplarının ihtiyaçlarını karşılıyorlardı) ve onda birini alan bitpazarı esnafıydı. Kalan küçük miktar (yüzde beşle on arasında değişiyordu) ya yolculara satılıyor ya da Bursa veya Edirne gibi başka ticari merkezlere gönderiliyordu.

Bu nedenle, Fransız tüccarlar için, tekelsi uygulamaları ve taktikleri engellemeye çalışan kolektif yapıdaki alıcıların (çünkü böylesi uygulamalar kendi kumaş tekellerini tehlikeye sokuyordu) oluşturduğu engelleri aşmak fiilen imkansızdı. Aynı olgu Yeni Çarşı'daki ticaret loncalarının sattığı diğer malların çoğu -şeker, kahve, baharat ve ot gibi- için de geçerliydi. Dahası bu loncalar arasındaki bağlantılar sistemli olarak, Fransız çıkarlarına bağılılıkları -en azından Fransızların gözünde- şüpheli olan, kendi şirket ve loncalarını oluşturmuş Yahudi simsarlar aracılığıyla düzenleniyordu.

Fransızlar, birbirine güçlü bir biçimde eklenmiş bu yapılanmaların birliğini kıramazlardı. Ne de olsa yabancıydılar ve yerel güçlerin karşısına dikilebilmek için gerekli güç ve bilgiden yoksundular. Onları özellikle savunmasız kılan, satışlarını geciktirme ve böylece pazarı yokluk yoluyla yönlendirme imkânlarının olmamasıydı. Sınırlı bir mal miktarı ve çeşitliliğine ve çok daha az sayıda olası müşteriye sahiptiler. Bir "alıcı pazarı"ndan geçinen Fransızlar, tam anlamıyla ticari "ortaklar"ının insafına kalmışlardı; bu ortaklar ise Fransız stokları hakkında bütün bilgilere sahip olma avantajından faydalandıkları gibi, canları istediğinde başka Avrupalı tüccarlarla da işbirliği yapabilecek durumdaydılar ve dahası, geçinmek için münhasıran ithal kumaşın satışı ve dağıtımına bağımlı değillerdi.

Böylece, kumaş satıcıları loncası Gelibolu'ya bir haberci göndererek, herhangi bir Fransız gemisinin boğaza girdiğini kolaylıkla öğrenebiliyordu. Lonca, Fransa'dan yeni bir parti kumaş geldiğini haber alınca, fiyatları düşürene kadar, Fransız milletinden (Fransız tüccarların genellikle "birlik" olarak tanımladıkları çerçevede) alışları hemen kesiyordu ve

yabancıların fiyatları düşürmesini bekliyordu. Stoklarını satamamaktan kaynaklanacak büyük risk ve zararlar karşılığında kalan Fransız tüccarlar (ve zaten satışlar üzerinden komisyon alarak çalıştıkları için hevesleri de kırılıyordu) kaçınılmaz olarak bu baskıya boyun eğiyor ve çaresizce eldeki stokları daha fazla zarara uğramadan eritme çabasına girerek, birbirleri karşısında fiyat kırarak satış yapıyorlardı. Fiyatları aşırı derecede düşürmek istemediklerinden, bunun yerine genellikle ödeme koşullarında oynamaya yapıyorlardı. Bazı uç durumlarda vadeler yaklaşık iki yıla kadar uzatılıyordu. Sonuç, yerel aktörlerin hâkimiyetlerinin hemen hemen kesinleşmesiydi; aynen Fransızların öteki liman merkezlerinde karşılaştıkları durum gibi.

1720'lerin sonlarında vaziyet öyle kötü ve zararlı hale geldi ki, Fransızlar, yerel yapıları taklit ederek onlara karşı koymaya çalıştılar ve bu yüzden kendilerini dayanışmacı ve kolektif davranış temelinde, lonca benzeri bir yapı biçiminde düzenleme çabasına giriştiler. Fransız tüccarların lonca tarzı önlemleri benimsemesi mantıklıydı. Bu, yerli ortaklarının birleşik cephesinin baskısı altında, yerel koşullara gayet incelikli bir uyumun göstergesiydi. Aynı zamanda da, daha aşağı bir konumda olduklarının ve oyunu Fransız kurallarına göre oynamanın imkânsızlığının üstü örtülü kabulüydü:

Kumaş satıcılarının gibi bir lonca oluşturan İstanbul'daki tüm işkolları, yapmak zorunda oldukları ve sadece acil bir ihtiyaç durumunda yaptıkları alımlar için bir araya gelirler; mallar için önercekleri fiyat hususunda kendi aralarında anlaştıktan sonra, düzenlemeler (*arrangements*) olmazsa, tüccar bu fiyata uymak zorunda kalır: Ancak satıcıların oluşturacağı bir karşı-birlik sayesinde ki bizler, alıcıların birliğine karşı mücadele verebiliriz; kumaşın fiyatının düşmesine engel olacak ve ülkedeki kumaş imalatçılarının dayatmasına uymaktan kaçınmamızı sağlayacak tek yol da budur.⁷⁵

Bu tüccarların aslında, dağıtım ve tüketimi kontrol eden ve kendi dışındakilere karşı konumunu güçlendirmek için ekonomi üstü araçlar kullanmakta asla tereddüt etmeyen (1752'de, Patrikhane'nin, Rumların Fransız kumaşına yönelik boykotuna uymayan lonca üyesini derhal aforoz etme tehdidinde bulunması gibi) bir gruba karşı yapabilecekleri pek fazla bir şey de yoktu.

Fransızların, bu taklitçi sistemi (tüccarlar ona “düzenlemeler” diyordu) temelinde, elçi ve onun seçilmiş vekillerinin denetimi altında yürütülen, kolektif bir davranışı amaçlayan ve kendi kendilerine dayattıkları bir dizi ön-

75 Paris, Archives Nationales, Affaires Etrangères Série BIII 241, pièce 4, Réflexions générales sur le commerce de l'échelle de Constantinople, yaklaşık 1750.

lemden oluşuyordu: Satışlar, her bir tüccarın stoğu oranında katılacağı biçimde, ortak yapılacaktı; bu işleyişin dışında hiçbir satış yapılmasına izin verilmeyecekti; tüm stoklar görevli heyet tarafından kayıt ve kontrol altına alınacaktı. Başka bir deyişle Fransız tüccarlar, kişisel çıkarlarını, oluşturdukları lonca benzeri birliğinkilere feda etmeye zorlandılar.

Bu gelişmeyi kendi Doğu Akdeniz pazarlarının genişlemesi önünde ciddi bir engel olarak gören Languedoc kumaş üreticileri ve Marsilya tüccarları, ona şiddetle karşı çıktılar. Buna karşın sistem yine de şöyle veya böyle 1750'lerin sonlarına kadar devam etti ve Fransız cemaati ile İstanbul loncaları arasındaki ilişkilerin normalleşmesine yardımcı oldu. 1740'larda taraflar arasında akdedilen bir dizi yazılı düzenleme, kumaş ticaretinin istikrarlı bir hal almasına katkıda bulunmuştu. Bu belgelerden birinin içeriği, bu meseledeki karşılıklı uzlaşmayı mükemmel bir biçimde yansıtır: Fransız tüccarlar satışlarını, kumaş satıcılarının bildirdiği ihtiyaca göre sınırlamayı kabul ettiler; kumaş satıcıları da bir karşı eylem biçimi olan pasif direnişten vazgeçmeyi ve iç meselelerinin belirli oranda kontrolü ve gözlenmesi dahil, daha esnek bir tutum benimsemeyi kabullendiler. Böylece Fransız tüccarlar ve kumaşçılar loncası arasında 1743'te imzalanan anlaşmayla,⁷⁶ taraflar arasındaki işbirliği ve birlikte çalışmanın temel koşulları, daha çok kumaş satıcıları tarafından satın alınacak miktar meselesi dikkate alınarak, belirlendi. Ancak bu anlaşmanın iki maddesi çok daha şaşırtıcı bir içeriğe sahipti: Birine göre, Fransız milleti, elindeki “diğer on üç yedik”i⁷⁷ kullanmamayı kabul ederken, Issaya Seville adlı bir kişiye “bir dükkân açma imtiyazı” veriyordu. Lonca kurumu içinde gedik gibi “kutsal” bir ayrıcalık konusunda Fransızlara haklar tanınması, Fransız tüccarlar ile yerel tüccarlar arasındaki ilişkilerin normalleştirilmesinden daha fazlasını akla getirir. Burada, yerel belirlenimli bir çatışma veya en azından rekabet durumundan, yabancıların yerel koşullar üzerinde tedrici kontrolüne delalet eden bir yöne doğru kayışın söz konusu olduğu da düşünülebilir. Yerel baskınlığın sona erip yabancı hâkimiyetinin başlayışını gösteren kesin bir noktayı tespit etmek mümkün olmamakla birlikte, eldeki belgeler, Fransızların yerel pazar üzerinde, yerel tüccar ve loncaların oldukça kurumsallaşmış görünen güç ve haber ağının aleyhine, egemenlik-

76 Maddelerin özeti, önceki yıl Fransız cemaati ile kumaş satıcıları loncası arasında varılan, 6 Mart 1743'te iki yıllığına yenilene anlaşmaya eklenmişti. ACCM, J 200, Correspondance des députés, Extrait des articles joints à la convention passée, l'année dernière, entre la nation françoise et le corps des drapiers à Cons^{pl}e, renouvelée ce jourd'huy 6e mars 1743 pour deux années, 6 Mart 1743.

77 Gedik.

lerini giderek artırdıklarını göstermektedir. Belgelerden anlaşıldığına göre, 18. yüzyıl ortalarından itibaren yabancı unsurlar imparatorluk başkenti pazarına giderek hâkim olmaya başlamışlardır. Bu hâkimiyetle birlikte, bu pazarın eşitsiz koşullarda Batı ekonomisine dahil edilmesinin zeminini hazırlayan bir süreç de harekete geçmişti.

Yüzyılın sonuna doğru Doğu Akdeniz'deki, özellikle de İstanbul'daki Fransız ticaretinin aktörleri ve karar alıcılarından kalan belgelere üstünkörü bir bakış bile, böyle bir sürecin söz konusu olduğunu ya da en azından Fransız gözlemcilerin buna inandığını gösterir. Gerçekten de yüzyılın sonuna ait Fransız cemaati raporlarındaki (içinde elçininkiler ve Marsilya Ticaret Odası'ninkiler de vardır) söylem tamamen değişmişti. Artık savunmacı, hatta evhamlı bile değildiler; bunun yerine Osmanlı pazarı ve ekonomisinin giderek daha "kolonyal" bir anlayış çerçevesinde değerlendirilmesi ile açık bir saldırganlığı birleştiren bir tarz tutturmuşlardı.

Bununla birlikte, ticari söylemdeki bu değişikliğin iktisadi gerçekliklerde zorunlu olarak somut bir değişimi yansıtmadığı açıktı. Bu söylem değişikliği daha ziyade değişen ekonomik algılama biçimlerinin sonucuydu; bunlar da iktisadi dengelerden belirli oranda bağımsızdı. Akıl Çağı'nda iktisat teorisinin gelişimi, daha önce iyi tanımlanmamış durumun yeniden yorumlanmasında büyük oranda pay sahibiydi. Devletler arası ticarete katma değer ve makro denge yaklaşımlarının "keşfi" (merkantilizm döneminde de ifade edilmişti; ancak 18. yüzyıl iktisatçılarının [çağdaşlarının verdiği isimle *les auteurs économiques*] eleştiri ve değerlendirmeleriyle daha yetkinleştirildi) ve ön ya da erken sanayi devriminin yayılma döneminde Avrupa ekonomilerindeki büyük yapısal değişimlerin kavranmasına yönelik artan bilinç, Fransızları, Osmanlı İmparatorluğu'yla ticari ilişkilerini daha "modern" bir tarzda kavramsallaştırmaya zorladı. Aşağıdaki alıntılar, bu yeniden yorumlamaların sık sık kolonyal bir işbölümü ima eden modellere dayanan formülasyonlara yol açtığını göstermektedir:

Zenginliği topraklarının verimliliğinde yatan Türkiye, mallarının ihracına mümkün olduğunca taraftar olmalıdır.⁷⁸

78 ACCM, J 1562, Mémoire sur le commerce du Levant par Jean-Joseph Paris, 18 Şubat, yıl II (1793). Bu raporun yazarı Osmanlı İmparatorluğu için endüstriyel yatırıma yerine tarımsal üretime yoğunlaşarak gelişmenin gerekliliğini vurguluyordu; çünkü, onun deyimiyle, "bir ülkede ekilmiş topraklar bulunduğu sürece, bir zarar söz konusu olmadan insanlar imalathanelerde kullanılamaz"dı. Yazarın liberal görüşleri, ona göre "iki tarafın, her biri için farklı biçimlerde de olsa, karşılıklı yararına bağlanabilir" olan kapitülasyonlardan yanaydı. "Bu kapitülasyonları yenileyelim... Türkleri, bize sağlayacakları yeni maddelerin, bizim kadar kendilerinin de çıkarına olduğu konusunda aydınlatalım!"

Bize avantaj sağlayacak konum ve kaynaklara böylesine edilgen biçimde gözlerini kapama rahatlığı gösteren başka bir halk nerede bulunur?⁷⁹

Bu milletin, üretim ve ticaretini yabancıların insafsızlığına terk eden kayıtsızlığı, Fransız ticareti açısından son derece önemlidir ve bu durumun korunmasına dikkat etmemiz gerekir.⁸⁰

Burada size bu limandaki Fransız tüccarlar hakkında... Osmanlı İmparatorluğu tarafından ödenen haracın artırılması için ulusal sanayimize verilmesi gereken teşvikler hakkında... raporu sunmaktan onurluyuz.⁸¹

Bu ifadeler bir ölçüde, Batı'dan yapılan ithalatta mamul maddelerin baskın olmasına karşın Osmanlı ihracatında hammaddelerin belirleyici oluşundan kaynaklı, zaten var olan, makro ekonomik düzeyde nispi bir “geri kalmışlık” durumunun sadece bir yeniden formülasyonuydu. 18. yüzyılda, Osmanlıların Batı'ya ihracatında zaten düşük bir paya sahip mamul mallardaki tedrici düşüşe rağmen, bu örüntü henüz bir “bütünleşme” oluşturmamıştı; bu, kısmen, Avrupa'nın ihracatının da, kumaş gibi mamul malların, yarı mamul sömürge mallarıyla (şeker, kahve, boya) yer değiştirdiği benzer bir evrimi yaşamasındandı. 18. yüzyılda gözlenen olgu en iyi, Osmanlı ekonomisinin Batı sistemi tarafından mamul mallar için bir pazar olarak değil, bir hammadde sağlayıcısı olarak “soğurulması” biçiminde tanımlanabilir. Mamul madde pazarı olma yönündeki gelişme, Endüstri Devrimi'yle birlikte geldi ve Osmanlı pazarlarının ucuz ve yoğun tüketilen mamul malların akınına uğramasına yol açtı.

Burada başlıca hedefimiz, Batı ile Osmanlı İmparatorluğu arasındaki ticari ilişkileri geniş biçimde değerlendirmek değil; daha ziyade, İstanbul pazarı konusunda yabancı tüccarlar ile yerel aktörler arasında yeni bir güç dengesinin ortaya çıkışıyla birlikte, mikro ekonomik düzeyde yeni bir güç yapılanmasına yönelik bir evrimin göstergelerini tespit etmektir. Bu anlamda başat eğilim, Fransız tüccarların yerel hâkimiyetten kaynaklanan korkularının “yatışması” ve giderek büyüyen bir “üstünlük” bilincine sahip olmalarıydı; bu bilinç en açık şekilde, daha önce üzerlerinde egemenlik kuran gruplara kendi koşullarını dayatma kapasitelerinde görülmüyordu. Açıklığa kavuşturmaya çalıştığımız sorun, bu davranış ve algı değişikliği-

⁷⁹ Chars-Marie d'Irumbery, comte de Salaberry, *Voyage à Constantinople, en Italie et aux îles de l'Archipel, par l'Allemagne et la Hongrie*, Paris, 1799, s. 161.

⁸⁰ Paris, Archives du Ministère des Affaires Étrangères (AMAE) M.D. Turquie, c. 8, ff. 168 r°-v^o. *Réflexions succinctes sur l'Empire ottoman* par M. de Sainte-Croix, 1780.

⁸¹ ACCM, J 208, Correspondance des députés, Escalon ve Gravier'den Ticaret Odasına, 22 Kasım 1790.

nin nasıl meydana geldiği ya da, daha doğrusu, hangi somut etkenlerin bu yabancıların uygunsuz bir durumu avantaj haline dönüştürmelerine izin verdiğidir.

Yukarıda bahsedildiği gibi, bu zafer kısmen Fransız tüccarların, yerel tekellere karşı durabilmek için kendi kendilerine tekeli uygulamalar dayatarak bir karşı taarruz örgütleyebilme becerisinden kaynaklandı. Dahası Fransızlar, görüldüğü kadarıyla, yerel lonca kurumlarında yaygın birtakım olası çatlakları (özellikle etnik) kullanmayı da başardılar. Bu durum özellikle, Fransızların daha güçlü ve daha saldırgan Rumlara karşı sistemli bir biçimde Yahudileri destekledikleri kumaşçılar loncasında söz konusu oldu.⁸² 1752'de Rumlar Fransız kumaşını tek taraflı boykot edince, Fransız milleti buna, iş ilişkilerini tümüyle loncanın Yahudi mensuplarına yönlendirerek karşılık verdi. Fransız stratejisi, yaklaşık yirmi beş yıl sonra Rumlara Fransız kumaşı pazarından silinmesinde etkili oldu.⁸³

Bununla birlikte bu tür önlemler, pazarın güç yapısında bu derece köklü bir değişimi, özellikle de Fransızların aynı politikaları İstanbul'da ticaret yaptıkları diğer dallarda da hayata geçirmeye muktedir olamamaları gerçeği göz önüne alındığında, tam olarak açıklamaya yetmez. Fransızlar başka yerlerde başarısızlığa uğradılar; bu başarısızlığın nedeni, şeker, kahve, ilaç, baharat ve kumaş gibi mallarda benzer bir sözde tekel durumu yaratamamaları, diğer Avrupalı milletlerin ve Doğulu ya da yerel ticaret ağlarının da aynı malları sağlayabilmeleri idi.

Fransızların diğer alanlardaki başarısızlığının çok daha önemli bir nedeni, muhtemelen, pazar üzerinde etkili olan ve onu sonuçta saf ticari dengelerden tamamen bağımsız şekillendirebilen ekonomik olmayan etkenlerle bağlantılıydı. Genel anlamda, sosyal ve siyasi iktidar, pazar mekanizmalarının normal akışını kolaylıkla bozabilen ve değiştirebilen, bu yüzden yabancı tüccarların genellikle aleyhine gizli bir güvenilmezlik ve keyfiyet unsuru üreten temel bir faktör olarak kaldı. Nispeten rekabet-

82 [Millet] her zaman gerekli bir politika doğrultusunda, daha zayıf olan Yahudileri, daha varlıklı, daha güçlü ve daha kalabalık Rumlara karşı desteklemektedir... Çıkarlarımız, gerektiğinde birini ötekini karşısına çıkarabilmeyi, Yahudileri, Rumlara dize getirmede kullanabilmeyi ve onların bölünmelerinden, istediklerimize tam olarak ikna etme yoluyla onları bizim çıkarlarımız doğrultusunda bir araya getirmek üzere yollarlanmayı gerektirmektedir (ACCM, J 1591, Mémoire des députés, 30 Aralık 1750). Çok daha önceleri, 1719'da, Fransızlar aynısını Ermeni kumaşçılara yapmışlar, kendi mensuplarına yönelik tüm satışlara yasak getirerek çok düşük fiyattan aldıkları kumaşı satmakla itham edilmişlerdi. AMAE, Registres consulaires de l'ambassade de France, c. X, Assemblée de la nation, 12 Aralık 1719.

83 ACCM, LIX 710, Jean-André Henry et Cie'den Roux frères'e, 3 Eylül 1778.

çi bir özellik taşıyan kumaş pazarında bile, devlet müdahalesi -ya da en azından devlet müdahalesi tehdidi- Fransız tüccarların tutumlarında belirleyici bir rol oynayabildi:

...kumaşımızın fiyatını bugünkünden daha yüksek bir düzeye çıkarmak imkânsız olacaktır ve ... bütün bekleyebileceğimiz aynı düzeyi sürdürmektir; çünkü Babiâli bunu bir devlet meselesine çevirmeye ve kumaşçıları bize muhalif bir birliğe zorlamaya karar vermiş görünmektedir...⁸⁴

Yabancı tüccarlar, pazardaki aktörlerin çoğunun güç ve kontrollerinin en azından bir kısmının sosyal ve siyasi etkenlerden kaynaklandığını anlamışlardı. Bu, özellikle Müslümanların (dönemin Batılı terminolojisinde, Türklerin) durumu için geçerliydi; çünkü Müslümanların toplum içindeki ayrıcalıklı konumları ve kültürel “uzaklıkları”, onlarla baş etmeyi zorlaştırıyordu. Müslümanlarla katıksız ticari temasın oldukça sınırlı olması ve Eminönü’ndeki Yeni Çarşı esnafıyla şeker ve kahve ticareti yapmanın ötesine pek geçememesi bir yana, yine de Fransızlar için onlarla doğrudan ilişki kurmak genellikle olanaksızdı. Onların ticaret yapma tarzları bile (özellikle de yazılı belgeye değil sözlü anlaşmalara dayalı iş yapmaları) yabancılarda rahatsızlık yaratıyordu. Fransızlar Müslüman tüccarlarla iş yaparken, satışlar üzerinden bir komisyon ücretinin düşülmesinden sonra toplanan miktarın peşin para olarak ödenmesine karşılık, ödemelerin ve kalmış borçların toplanmasını havale ettikleri bir sarraflar topluluğu aracılığıyla, olası sürtüşme ve çatışmadan kaçınıyorlardı.⁸⁵ Bu doğrudan temastan kaçınma, cemaatin büyük güvensizlik duyduğu bir tüccar grubuyla baş etmede kullandığı pratik bir yoldu. Bununla birlikte, Müslüman tüccarların Fransız ticaretine katılımı ve olası etkisi ise bu tür kayıpları göze alırdabilecek kadar önemsizdi.

Fransızlar, ihraç malları konusunda da sık sık kent ve civarındaki üreticiler veya tüccarların pasif ve aktif direnişiyle karşı karşıya kalıyorlardı. Elçinin Babiâli’ye verdiği dilekçelerin yer aldığı kayıtlarda, bu tür rahatsızlık verici durumlardan şikâyetlere bol miktarda rastlanır. Devletin açıkça veya el altından desteklediği bu gruplara karşı, görüldüğü kadarıyla hiçbir önlem alınmamıştır. Fransızlar onlarla çatışmayı göze alınamaz bir siyasi risk olarak görüyorlar ve bu eşitsiz duruma göz yumuyorlardı. Bir örnek vermek gerekirse, 1741’de bakan Maurepas’ın kendisi, elçiye Fransız iflasları söz konusu olduğunda alacaklıların öncelik sıralarına göre bir

⁸⁴ ACCM, J. 166, Correspondance de Castellane, Castellane’dan Ticaret Odasına, 30 Eylül 1744.

⁸⁵ ACCM, J 195, Correspondance des députés, Extraits des registres, 29 Nisan 1729.

hiyerarşi oluşturması ve bu sıralamaya sıkı sıkıya uyması direktifi verdi. Buna göre ilk sırada Türkler, ardından padişahın diğer uyrukları ve en sonunda da Frenkler veya yabancılar yer alacaktı.⁸⁶

Fransız tüccarlar için daha da önemli olan, “Türkler”in aynı zamanda, kendi ticari faaliyetlerine karşı Müslüman tüccarların oluşturduğundan çok daha etkili bir olası tehdit oluşturan otorite yapısını (saray, yönetici seçkinler, bürokrasi) temsil etmeleriydi. Fransız tüccarların Müslüman tüccarlarla iş yaparken sahip oldukları çekinceler, sadece devlet ya da yönetici sınıfa ait kurum veya şahıslar söz konusu olduğunda daha da keskinlik kazanıyordu. Özellikle 17. yüzyılda ve 18. yüzyıl başlarında, Fransız milleti, Babîlî kaynaklı her türlü keyfi uygulama ve zorlamayla sık sık karşı karşıya kaldı. Bu davranışların taşıdığı olası risk, elçi veya temsilcilerini doğrudan müdahalede bulunmaya ve cemaatin çıkarlarını korumaya zorladı. Bu davranış kalıbı, bir cemaati ancak kabul görmüş bir otorite tarafından temsil edilmesi durumunda meşru kabul eden (ve dolayısıyla bireysel temelde destek sağlama yollarını büyük oranda kapatan) Osmanlı yaklaşımına uygun düşüyordu. 17. yüzyılın sonunda İstanbul kaymakamının, cemaat üzerinde özellikle kıyafetle ilgili yükümlülükler konusunda baskı kurma çabası buna bir örnek oluşturuyordu. Bu tepkiye karşılık olarak elçi, meseleyi doğrudan bu görevliyle halletmek üzere bir heyet göndermişti. Bu görüşmenin tutanakları, Fransızların, “imtiyazları” ve güvenlikleri böyle bir tehditle yüz yüze geldiğinde nasıl bir tutum benimsediklerini gözler önüne serer:

Bay Meynard (M) ile -Bay Barbier'nin tercümanlığı aracılığıyla- Kaymakam (K) arasında gerçekleşen görüşme:

M - Kaymakam hazretlerinin kendisini şerefliendirmesinden son derece memnun olan Efendim Fransız Elçisi, benden, bu konuda sizi kutlamamı ve sizinle samimi bir dostluk tesis etmeye yönelik derin arzusundan emin olmanızı bildirmemi istediler.

K - Elçi hazretlerine nezaketlerinden dolayı son derece minnettarım; kendilerinin samimi bir dostu olduğumu öğrenmelerini sağlayacak fırsatları sabırsızlıkla beklediğim hususunda kendilerini benim adıma temin edebilirsiniz.

M - Bu vesileyle efendim hazretlerine en derin saygılarımı sunmaktan büyük bir memnuniyet duymaktayım.

K - İltifatlarınızı memnuniyetle kabul ediyorum; şundan emin olabilirsiniz ki, efendinize verdiğim önemden dolayı, işgal ettiğim makamın izin verdiği ölçüde size gereken her türlü hassasiyet gösterilecektir.

⁸⁶ AMAE, Registres consulaires de l'ambassade, Maurepas'dan Castellane'a 4 Aralık 1741 tarihli bir mektubun kopyası.

M - Padişah Hazretleri meziyetlerinizin hakkını vermiş, efendim; sizin parlak dehanız sükûneti elden bırakmayan bir idare konusunda insanı ümitli kılıyor; iki imparatorluk arasındaki köklü dostluğa tamamen vakıf olan efendim hazretlerinin, ahidnameleri muhafaza ederek ve de Fransa İmparatoru'nun bu kentte yaşayan uyruklarına ve beratlılarına himayesini bahşederek bu dostluğa daha da güçlendireceği hususunda en ufak bir şüphem yok.

K - Padişah Hazretleri'nin beni onurlandırdığı bu makama layık olmak için elimden geleni yapacağım; ahidnamelere güçlü duygularla bağlıyım ve Padişah efendimizle Fransa İmparatoru arasındaki kadim dostluğun [öneminin] çok iyi farkındayım; bu da beni, kaçınılmaz olarak, bu kentte Fransa İmparatoru'nun koruması altında olan Fransızları ve diğer herkesi, devletimizin gerçek dostları olarak, dikkate almaya zorlamaktadır. Benim idarem altında herhangi bir kimse onlara rahatsızlık vermeye cüret ederse, durumu bana bildirmeniz kâfidir; gereken ceza verilecektir.

M - Efendim hazretlerine elçi efendimin bizzat elden teslim etmemi tembihlediği bir mektup takdim ediyorum; bu mektupta elçi hazretleri beni, Fransa İmparatoru'nun beratlıları ve milletiyle birlikte, teveccühünüze mazhar olabilmem yolunda size tavsiye sunmaktadır.

Mektup Rcis Efendi tarafından satır satır okundu, daha sonra Kaymakam kendisi hakkındaki nazik sözleri için elçiye şükran duyduğunu ifade etti ve Ekselanslarının istediği her şeyi seve seve ihsan edeceğini ve ilk fırsatta bana göndereceği bir cevap yazmaktan imtina etmeyeceğini bildirdi.

M - Efendim hazretleri, birkaç gün önce kentte birtakım yeniliklerin gerçekleştirilmesi yolunda emir verdiğiniz bana bildirdiniz. Şunu teslim etmeliyim ki, bu yeniliklerin Fransa İmparatoru'nun uyruklarıyla beratlılarını da kapsamasını istemiş olabileceğinizi anlamakta güçlük çekmekteyim. Efendim hazretlerinin eski bir geleneğe dayanan hürriyetlerle ayrıcalıkları, bunlar ister kimi Fransızların ve beratlılarının bu ülkenin âdetlerine göre ve kendi rahatlıkları için giydikleri kıyafetler, ister ülkeye hizmet etmek için gerekli olan tercümanların sayısı konusunda olsun, sınırlama niyeti taşımadıklarını düşünüyorum hâlâ. Efendim elçiye bu durum üzerine bir rapor yazabilmem için, cüretimi bağışlayın, sizden bir açıklama talep ediyorum.

K - Herkesin kendi durumuna göre giyinmesini bildiren buyruğum sadece Padişah Efendimizin tebaasını ilgilendirmektedir. Fransızlara ve Fransa İmparatoru'nun himayesi altındaki kişilere gelince, onların, geçmişte de yaptıkları gibi, rahat buldukları her türlü kıyafeti giymelerine hiçbir itirazım yoktur. Padişah Efendimizden berat almış tercümanlar da bu ayrıcalıklardan istifade edeceklerdir. Milletinizden herhangi birine hakaret etmeye yeltenenleri şiddetle cezalandıracağım.

Kaymakam bu gibi kişilerin gözlerini oyducağını sözlerine ekledi. Bu son fasıl konusunda Kaymakama, efendim ve amirim elçiden açık bir talimat gelmedikçe herhangi bir kimseyi ne Fransız himayesine alabileceğimi ne de bu himayenin dışına çıkarabileceğimi ve sonuç olarak bu konuda herhangi bir suiistimalden kaçınacağımı cevaben bildirdim.

K - Fakat, Padişah Efendimizin Rum, Ermeni ve Yahudi uyruklarını himayeniz altına almanızı tasvip edemem ve sizden bu hususta dikkatli olmanızı istiyorum.

Bu ziyaret ve konuşma yaklaşık bir saat sürdü. Kaymakamın bahsini açtığı kimi konularda onu bilgilendirdim; pek bir önem arz etmediği için bunların ayrıntısına girmiyorum. Kendimi hep, Efendim elçi adına iltifatlarda bulunmakla sınırladım ve ona Fransa'dan gelen en son haberleri Türkçeye çevrilmiş olarak aktardım; o da bunu memnuniyetle karşıladı. Dahası, Kaymakam bana, Efendim elçinin arzuları mucibince ve yapmakta olduğum temsilciliğin gereği olarak, bütün şeref payelerini bahsetti.⁸⁷

Fransızlar, bu diyalogda kullanılan hürmet ile dalkavukluk karışımı alttan alan bu ifade şeklini, temelde keyfi davranmaya ve zorbalığa yatkın addettikleri unsurlardan bir şey elde edebilmenin yegâne yolu olarak görüyorlardı.

Babiâli'yle ilişkiler bu yüzden her zaman bir siyasi müdahale ve pazarlık sürecine maruz kalıyordu; bunun en kurumsallaşmış biçimlerinden biri, Fransızlar tarafından rüşvet olarak tanımlanan, hediye geleneğiydi. Bu uygulama, yüksek düzeydeki bürokratlara sunulan gelenekselleşmiş hediyeler ve yönetimin kilit mevkilerindeki kişilere zaman zaman verilen ve cemaatin genel "masraflarının" yüksek bir yüzdesini oluşturan rüşvetler biçiminde çeşitlere ayrılıyordu. Böylesi "rüşvetler" haksız ve külfetli görülse de,⁸⁸ Fransız tüccarların dikkate değer ayrıcalıklar elde edebilmelerini

⁸⁷ Sieur Meynard'ın 30 Kasım 1693'te Konstantinopolis Kaymakamı Ahmed Paşa'yı ziyareti sırasında olanlara dair rapor, ACCM, J 182, Correspondance des députés, Relation de ce qu'y s'est passé la visite faite par le Sr David Meynard à Acmed Pacha Caimecan de Constanple le 30me 9bre 1693. Öyle görünüyor ki kaymakamın verdiği güvenceler pek etkili olmadı; bir ay sonra Meynard Fransızlara yönelik "tecavüzlerin" devam ettiğine dair şikâyetle bulundu. Sorun, anlaşıldığına göre, ancak Kalaylık Ahmed Paşa'nın görevinden azledilerek yerine, büyükelçinin "kişisel dostu" olarak gördüğü birisinin getirilmesiyle çözüldü.

⁸⁸ Özellikle gelenekselleşmiş ve bir bürokratik göreve yeni bir atama olduğunda tekrar verilmesi gereken hediyeler söz konusu olduğunda. Çeşitli büyükelçiler böylece, bürokratik çalkantı dönemlerinde başvezirlerin sık sık değişmesinden dolayı, kelimenin tam anlamıyla iflasa sürükleniyorlar ya da birtakım borçlar altına girmek zorunda kalıyorlardı.

bu işleyişe borçlu oldukları da bir gerçektir. 1783'te 5.000 kuruşluk bir harcama kahvede gümrük ödemelerini yarıya indirmişti ve ek bir 2.500 kuruşluk harcama da, aynı mal üzerindeki bid'at vergisini tamamen ortadan kaldırmıştı.⁸⁹ Daha da etkili bir biçimde, 1784'te Babiâli'ye yüklü bir ödemede bulunan millet, şekerciler loncasını tekelci uygulamalarını terk etmeye zorlayan bir fermanı elde etmek üzere kolektif bir borç para verme anlaşması yapmışlardı.⁹⁰

Bu son örnek, Fransızların aksi yöndeki iddialarına karşın, devletin varlığı ve müdahalesinin yabancıların başkentteki ticari ve iktisadi çıkarlarının ille de aleyhine olmadığına delalet eder. Aslında bu ekonomi üstü etken, Fransız cemaatinin yararına da kullanılabilirdi. Hem büyükelçi hem de tüccarlar, güvenilir devlet desteğinin herhangi bir ticari saldırı veya iddia için ne kadar önemli olduğunu kısa zamanda anlamışlardı. Bu yüzden, nasıl loncaların imtiyazlarına yönelik örtük ve geleneksel devlet desteği yabancı tüccarların gözünü korkutan bir faktör idiyse, yabancıların bu imtiyazlarla yarışabilmesi ve onları kırabilmesi, böylece yerel lonca ve tüccarları daha işbirlikçi bir davranışa zorlayabilmesi de yine devlet desteğiyle mümkündü.

Batılıların ticari faaliyetleriyle bağlantılı meselelerde devlet müdahalesi-

⁸⁹ ACCM, J 198 Correspondance des députés, Meynord ve Serone'dan Ticaret Odasına, Nisan, 1738.

⁹⁰ Bu meseleyle ilgili olarak büyükelçiye ait talimat metni, Müslüman tüccarlarla Fransızlar arasında alttan alta gelişen çatışmalı ilişkilerin özünü vermektedir: "Konstantinopolis'te Mısır Çorşısı, Şerbetçiler ve Akideciler diye bilinen Türk Esnafı'nın gücünden (ki bu güç, şeker satışı konusunda aynı kentin tüccarlarını hükmü altına almıştır) koynaklanan her türden engeller [şunlardır]: Tüccarların, satış fiyatını garanti etmemesine ve bundan sorumlu olmamasına karşın Esnaf Loncası için hareket eden tek bir alıcıya satış yapmakla yükümlü olması; daha kötüsü, yukarıda sözü edilen loncanın veresiye satın aldığı miktara ilişkin yükümlerini yerine getirmemesi; bu uygulamanın bir sonucu olarak, lonca içerisinde her bir kişiye düşen borcu saptorken, tereddütlerin oluşması; bu borçların, kısmen de olsa, tahsil edilmesinde yaşanan güçlük (çoğunlukla tartışmalar yaratan bu borçların tümden tasfiyesine yönelik hiçbir umut yoktur); oldukça yaygın ve rencide edici olan bu düzensizlik, kopitülasyonlara aykırı olarak bu önemli ticaret dalında kendisini göstermekte ve yıllardan beri, yukarıda sözü edilen Fransız tüccarların en meşru yakınmalarına yol açmakta ve acilen ele alınmaz gereken bir konu olarak ortaya çıkmaktadır. Babiâli'den rica etmemiz üzerine ve de *İstanbul Efendis'i*'nin bizim görüşlerimizle uyum arz eden *ilamı* uyanınca, sonuçta Babiâli, yukarıda sözü edilen Lonca'nın şeker ve baharat alımındaki imtiyazını iptal eden bir ferman çıkardı ve kapitülasyon şartları gereğince Fransız tüccarları bu malları kime isterlerse ona satmaya yetkili kıldı ve veresiye mal almak durumunda olan kişilerden yükümlerini yerine getirmelerini talep etti", Fransa'nın Babiâli'deki Büyükelçisi Monsieur le comte de Saint-Priest'in Talimatnamesi, 25 Haziran 1784, ACCM, 3 211 des députés Pech ile Baurrelly'nin Ticaret Odası'na yazdıkları mektup, 11 Nisan 1794.

nin rolünün bu tür tersine çevrilmesi, çoğunlukla 18. yüzyılın ikinci yarısında, pazardaki yabancı ve yerli aktörler arasındaki güç ilişkilerinde değişimin yaşandığı dönemde gerçekleşmiş gibi görünmektedir. Batılı tüccarların İstanbul pazarındaki tedrici hâkimiyetlerinin “sorumluluğunu” büyük oranda devlete yüklemek, bu yüzden çekici gelmektedir. Böyle bir ifade de, yerel dengelerde böylesi bir sarkaç hareketine yol açan ivmenin, temelde saldırgan ve dinamik Batı girişimciliğinden değil, daha ziyade Osmanlı yönetiminin pazar yapılanmaları üzerine ekonomi dışı dayatmalarda bulunmaya olanak veren kanalları sağlayan -az çok bilinçsizce- yönteminden kaynaklandığı anlamına gelir.

Söz konusu dönemde yaşanan bu süreci, ara sıra gündeme gelen müdahalelerden çok daha fazla, kapitülasyon rejimi özetliyordu. Bu anlamda, 1740'ta Fransa'nın ikiyüz yıllık imtiyazlarının yenilenmesi, hiç şüphe yok ki iki devlet arasındaki ticari ilişkilerin evriminde önemli bir dönüm noktasını oluşturuyordu. 1740 ahidnamesi daha öncekilerden çok daha kapsamlıydı ve Fransız ticari faaliyetini tüm imparatorlukta “normalleştirme” amaçlı çok sayıda madde içeriyordu. Bir başka önemli dönüm noktası, Osmanlı devletinin 1740 ahidnamesini bahsetmemesi veya “alicenaplıkla teklif” etmemesi durumuydu. Tersine, siyasi açıdan etkili bir Fransız kralığı onları talep ediyor ve Avrupa karşısındaki zayıflığının farkına giderek daha fazla varan bir imparatorluğa kesin bir biçimde dayatıyordu. Bu iki taraflı anlaşma, 1739 Belgrad barışı sırasında Fransızların Babiâli nezdindeki elçisi Villeneuve markisinin başarılı arabuluculuk çabalarının ödülü olarak gerçekleşti. Anlaşmanın doğrudan sonucu, Fransız tüccarlara -en azından kağıt üzerinde- yerel aktörlerle ilişkileri ve karşı karşıya gelişlerinde -daha- eşit koşulların tesis edilmesi yönünde arzu ettikleri garantilerin çoğunun verilmesiydi.⁹¹ Kapitülasyonlar böylece Fransız ticari siyasetinin merkezi meselesi olduğu ve görevi, bir ihlal olduğunda Babiâli'ye bildirme yoluyla bunların tüm imparatorlukta uygulanmasını sağlamak olan elçinin temel kaygısı haline geldi. Hem elçiler hem de tüccarlar, diplomatik ve ticari yazışmalarında, kapitülasyon rejimi altında iki ülkenin ilişkilerinin eşitsiz yapısını ve sistemin sömürmeye uygun imkânlarını vurguluyorlardı:

Mütekabiliyet esası kapitülasyonlar aracılığıyla tesis edilmese de... eğer

91 Tipik ve yukarıda söz edilen bazı meselelerle bağlantılı bir biçimde, 1740 anlaşması Fransızlara, mallarını istediklerine satma hakkı verdi; bu, yerel tüccarlar ve loncaların *de facto* ya da *de jure* tekellerine doğrudan bir meydan okumayı içeriyordu. Aynı biçimde, maddelerden biri, Osmanlı uyruklarının elindeki protestolu senetlerin zorla ödetilmesi hakkındaki çok yakınılan uygulamayı yasaklıyordu.

[Osmanlılara] verilmesi reddedilseydi, Babıâli'ye, Fransa'daki uyruklarına İstanbul'daki Fransızlar kadar iyi davranılmayacağını anlatmak daha güç olacaktı ve böyle nazik bir konuda ortaya çıkacak tartışmalar imtiyazlarımızı tehlikeye sokabilirdi.⁹²

Eğer, onların önyargılarını sarsabilecek ya da sürekli şikâyetlere neden olabilecek bir yeni düzenleme suretiyle, Türkler kapitülasyonlara başvursalardı, onları dikkatle gözden geçirselerdi ve tam olarak uygulanmalarını talep etselerdi, baylar, bilinçsiz ve akılsız bir hükümet üzerinde sürekli uygulayageldiğimiz çok sayıdaki usulsüzlüğü savunabilmemizin hiçbir yolu olmazdı.⁹³

Bu akıl yürütme kısmen bir hüsnükuruntuyu yansıtıyordu; çünkü hem Osmanlı devleti hem de uyrukları, kapitülasyonlarla Fransızlara verilen çoğu imtiyazdan kaçınmaya devam ediyorlardı. 16. yüzyıl sonları ve 17. yüzyıl boyunca yerel tüccarlar, günlük ticari işleyişte kapitülasyonlara genellikle aldırıyorlardı. Tacize uğramış yabancılar, taciz sonrasındaki şikâyetleri için bir referans olarak çoğunlukla ahidnameleri kullanıyorlardı.⁹⁴ Kapitülasyonların uygulanmasının takip edilmesi 18. yüzyılda bazı yollarla, özellikle Avrupa devletlerinin daha büyük siyasi güçlerinden dolayı daha etkin bir görünüme büründürülse de, bu tür “ahidnâme-i hümayûna mugâyir” olarak gündeme gelen davranışlara yönelik protestolar, elçilik defterlerinin sayfalarını doldurmaya devam etti. Yine de bu belgelerin çoğunun, başkentten ziyade taşrada ortaya çıkan gerilimlerden söz etmesi dikkat çekicidir. Başka bir deyişle, İstanbul'un özellikleri bir kez daha, bilhassa hem devletin hem de yabancı elçiliklerin varlığı, ticari faaliyetlerin yönetimi ve düzenlenmesi konusunda ekonomi üstü bir etken oluşturuyordu.

Bu durum, Fransız tüccarların da, Osmanlılara benzer tarzda, bilinçli bir biçimde, kendi siyasi unsurlarınca sağlanan veya Osmanlı devletinin bürokratik kurumlarına kabul ettirilen ekonomi dışı müdahalelere bel bağladıkları anlamına geliyordu. Pazarın 18. yüzyılın ikinci yarısında gerçekleşen “fethi”, bu nedenle sığ ve yüzeysel kaldı; anormal ya da olağüstü gelişmelerden dolayı dış destek çekildiği veya kalktığında yıkılmaya müsait bir durum arz etti. Bu kırılma, Fransız Devrimi'yle birlikte tüm yapının neden dağıldığına ve bunun sonucunda İstanbul'daki Fransız siyasi/diplomatik varlığının uzun süreli geri çekilişine açıklık getirir. Bu

⁹² Archives Départementales des Bouches-du-Rhône, Mémoire de Vergennes au duc de Praslin, n.d., ca. 1763.

⁹³ ACCM, J. 170, Mémoire de Choïseul-Gouffier, 25 Kasım 1790.

⁹⁴ Bu meselede bkz. Daniel Goffman, “The Capitulations and the Question of Authority in Levantine Trade, 1600-1650”, *Journal of Turkish Studies* 10 (1986), s. 155-61.

ayrılış, 1793'te Fransız limanlarının İngilizlerce abluka altına alınması olgusu bir yana bırakılsa bile, cemaatin akıbetine ışık tutar. Ticari etkinlikleri destekleyen siyasi yapıların dağılması, kendi başına, yaklaşık yetmiş yıllık Fransız ticari genişlemenin etkilerinin büyük kısmını geçersiz hale getirmeye yeterli olmuştur.

Bu yüzden, İstanbul pazarına yönelik Fransız "müdahaleciliği"nin, Osmanlı devletince başlatılan ve teşvik edilen bir sürece karşı sadece normal bir tepkiden ibaret olduğunu iddia etmek, meseleyi aşırı basitleştirmek olur. Aslında Fransızlar, kısıtlamalar hakkındaki sürekli şikâyetlerine karşın, kendi ticari etkinliklerinin çoğunun kendi devletlerinin merkantilist ve korumacı politikalarının sunduğu güvenceler üzerine oturduğunu unutmuş görünüyordular. Bununla birlikte bunlar, önce Yedi Yıl Savaşları sırasında, sonra da 1781 ve 1793'te "özgürlük taraftarları"nın baskısıyla, Fransız devleti Doğu Akdeniz'de ticaretini liberalleştirmeye karar verdiği ve yabancıların eşit koşullarda katılımı üzerindeki yasakları kaldırdığı zaman yeniden hatırlandı. Dikkati çeken ancak şaşırtıcı olmayan bir biçimde, Doğu Akdeniz'deki Fransız tüccarlar, böylesi bir uygulamanın kâbusu andıran yan etkilerini, diğer Avrupalı uluslardan çok daha fazla yerel unsurlardan gelen rekabete bağlıyorlardı:

Doğulular ve yabancılar, aşama aşama Doğu Akdeniz ticaretinin Fransa'daki efendileri ve aktörleri haline gelecekler.⁹⁵

Rekabetten söz ediyorlar ve buradaki söz konusu yabancıların temelde Ermeniler, Rumlar ve Yahudiler olduğuna aldırış etmiyorlar... Tabii ki onların fırsat bulduklarında tüm ticaret yollarını kendi spekülasyonlarına tabi kılmakta gösterdikleri sabır ve ustalık görmezlikten gelinemez.⁹⁶

Türkiye her tür imalathanenin kurulmasına çok uygun toprakları bünyesinde barındırmaktadır; eğer Doğulular kendi ülkelerinde elde edemedikleri bilgileri bizim ülkemizden elde etmeye başarlarsa, her tür gerekli ve lüks malı tedarik edebilecekler ve biz kısa süre sonra imalathanelerini kurduklarını ve onların topraklarından elde ettiğimiz hammaddeleri işlediklerini göreceğiz...⁹⁷

Başka bir deyişle, Fransız tüccarları, Osmanlı rekabeti bir hayalet gibi kar-

⁹⁵ ACCM, J 1561, *Mémoire des négociants de Marseille ou sujet de l'édit et l'ordonnance du Roy du mois de mars 1781 concernant les établissements françois et le commerce du Levant*, 25 Temmuz 1781, s. 22.

⁹⁶ ACCM, L IX 1017, Pierre Perron, Pierre Plosse ve Pierre-Honoré Roux, *Observations particulières sur le commerce du Levant avec Marseille*, Paris, 1793.

⁹⁷ ACCM, J 1562, *Mémoire de MM. les négociants de Marseille*, 18 Temmuz 1791.

şalarına dikilince (bu kez tümüyle Fransız liberalleşme politikasından dolayı), kendilerini bir kez daha büyük bir tehdit altında hissettiler. Bu durum, Fransız tüccarların Osmanlı pazarları üzerindeki hâkimiyetlerinin ne kadar kırılgan olduğunun bir kanıtıydı -eğer böyle bir kanıtı ihtiyaç varsa tabii.

Bununla birlikte, Osmanlı tüccarların (çoğunlukla gayrimüslim), Fransız tüccarların korktuğu türden bir genişleme hareketini hayata geçirip geçiremeyecekleri kuşkuluydu. Aslında görüldüğü kadarıyla yerel ticari güçler fiilen tesirsiz hale getirilmişti. Bu güçler yüzyılın birinci yarısında başarıyla muhafaza ettikleri çatışmacı ve rekabetçi konumlarına ters düşen bir seçim yapmak zorunda kalmış görünüyordular. Kendilerinden olmayanlara karşı verdikleri mücadelede eski desteği bulamıyorlardı; yabancıların Babiâli karşısında giderek artan bir güce kavuştuklarını ve artık bunun sağladığı avantajları kullanmaya başladıklarını anlamışlardı. Böylece adım adım daha önceki rakipleriyle bir işbirliğine girmeye zorlandılar. Kendilerine bir tür kanunlardan muaf olma konumu sağlayan berathlı (*protégé*) statüsü elde ederek, ya da kendilerini kabul etmeye yatkın bazı Avrupa kentlerinden birine (Viyana, Amsterdam, Livorno gibi) gönüllü sürgüne giderek, Osmanlı devletinin desteğini yitirmenin yarattığı hüsrana dışa vuruyor ve gelecekteki ticari faaliyetlerini güvence altına almak için alternatif yollar arayışına giriyorlardı. Osmanlı devletiyle onun olası burjuvazisi arasındaki bu tedrici “boşanma”, toplumsal ve iktisadi nitelikli bir kopuştu; fakat bu kopuş, imparatorluğun geleceği açısından son derece önemli olan bağlilik ilişkilerinde siyasi bir değişimi de ifade ediyordu. “İktisadi açıdan ilerici” gayrimüslim unsurların yaşadığı hüsrana altında yatan, meşru siyasi güç alanlarının neredeyse tümüyle Müslümanlara ayrılmış olmasından dolayı, sosyoekonomik konumlarını sağlamlaştırmak üzere doğrudan siyasi güce ulaşma umutlarının daha da kaybolmasıydı. Bu bağlamda yüzyılın ikinci yarısında Batı’nın diplomatik ve siyasi etkisinin artması, bir yandan gayrimüslim “burjuvazi”yi bir bağımlılık ve itaat biçimine zorlayarak çıkarlarına zarar vermekle birlikte, aynı zamanda maruz kaldıkları güç dalgalarına karşı kendilerine sağlanan son derece değerli siyasi destekle zararlarının kısmen telafi edilmesine de hizmet ediyordu.

18. yüzyılın değişen dengelerine ilişkin tartışmamız, asıl konumuz olan Osmanlı başkentinin tarihsel evriminden, bir hayli uzaklaştığımız biçiminde yorumlanabilir. Ancak biz, bu gelişmelerin aslında İstanbul’un bu dönemde yaşadığı en köklü değişimlerin merkezinde yer aldığı fikrindeyiz. Yabancı nüfuzunun giderek güç kazanmasının yarattığı devrim ve kentin gayrimüslim nüfusunun bir kısmı lehine sonuçlanan değişim, şehrin gelecekteki yapılanması açısından büyük öneme sahipti. Os-

manlı sistemine önceki bağılıklardan yavaş yavaş sıyrılan ve Batı'ya bağımlılığı giderek artan aracı grubun kaydettiği gelişme, 19. yüzyılda yaşanacakların bir çok açıdan habercisi oldu. Dahası, mevcut iktidar yapılarının (devlet, yönetici elit, elçilikler) dolaysız mevcudiyetine adamakıllı bağımlı olan bu gelişme, büyük ölçüde İstanbul'a özgüydü; çünkü taşra iktidar yapıları bu türden bir yeniden oluşum için gerekli araç ve güdüden yoksundu.⁹⁸

Son olarak, bu gelişmelerin çarpıcı bir yönü, kentin fiziksel tasarımında yansımalarını bulmuş olmasıydı; İstanbul'un 19. yüzyılda geçireceği çok merkezli evrim, bir şekilde kendisini önceden belli etmişti. Kentin 18. yüzyılda yaşadığı fiziksel dönüşüm meselesi, çoğunlukla artan Batı nüfuzu bağlamında ele alınmıştır. Bu açıdan değişimin belki de en ilgi çekici yönü, şehrin kendi geleneksel sınırlarının ötesine taşmasıydı; kentin gelecekteki topografik yapısının temelleri bu yönelimle atılıyordu. Hiç de şaşırtıcı gelmeyecek bir biçimde, bu süreci en çok hızlandıran ve teşvik eden, devlet ve yönetici seçkinlerdi: Boğaz kıyılarında sultanlar için saray yavrusu yalılar, üst düzey devlet görevlileri için yalılar ve kent dışında, ta Üsküdar sırtlarında heybetli askeri kışlalar inşa edilmesi, bu yönelime etkileyici ve gösterişli bir biçimde öncülük etti. Melling'in İstanbul'u yavaş yavaş biçimlenmeye başlamıştı. Yalıların Batı mimarisini ve kültürünü taklit etme arzusunun bir ifadesi olduğu ve kışlaların, Bonneval'in topçu birliklerinden sonu hüsrana ulaşan Nizam-ı Cedid'e kadar, Batı'ya öykünülerek oluşturulan seçkin askeri birliklerin eğitimi ve barınması için tahsis edildiği bilindiğinde, bu dönüşüme yol açan Batı'dan başka hangi güç olabilirdi? İstanbul'un tedrici bir Batılılaşma süreci yaşadığına inanmak için sadece, geleneksel üslubun dışarıdan alınan barok tarzlarla harmanlandığı, eklektik bir mimari üsluba giderek daha fazla önem verildiğini eklemek yeterlidir.⁹⁹

Osmanlı gerçekliğinin 18. yüzyılda Batı'nın birçok özelliğinin daha

98 Evvelo, bizim izlenimimiz, hem Bobiâli'nin hem de büyükelçilerin uzaklığının, yabancılara tüccarların imparatorluğun taşrasında güç ve özerklik kazanmalarını büyük oranda sınırlayan bir olgu olduğu yönündedir. Elbette bu, güç simsırlığının tüm biçimlerinin ve hatta yerel otoritelerle donatılmış dönüştürme önünde engel değildi; ancak süreçten elde edilebilecek her ovontojun arkasında genellikle kişisel güç yattığı için, kırılma ve uçucu olduğu anlamına geliyordu.

99 Yakın tarihli bir örnek için bkz. Doğan Kubon, *Istanbul. An Urban History. Byzantium, Constantinople, Istanbul*, İstanbul, 1996 (*Istanbul: Bir Kent Tarihi*, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000). II. Kısım, "The Process of Slow Westernisation", 18. yüzyıldaki gelişmelerle ilgili üç bölümle başlar. Başlıkları şöyledir: "Lale Devri Moniyerizmi", "Batı'ya Bakış: Barok İstanbul" ve "Melling'in Gravürlerindeki İstanbul", s. 334-66.

fazla farkına vardığı ve bunları benimsemeye daha yatkın olduğu konusunda hiç kuşku yoksa da, söz konusu değişim ve yeniliklerin ille de Batı öykünmeciliği ve taklitçiliğiyle bağlantılı olmadığı iddiasındayız. Üstelik, şu veya bu biçimde Batı nüfuzuyla ilintili olan gelişmeler söz konusu olduğunda da, bunların Osmanlı tarihinde ilk kez ortaya çıkıyor olduğu ve, daha da önemlisi, bunların tarihsel süreç üzerinde belirleyici bir etkiye sahip olduğu yolundaki örtük varsayımlar tartışmaya oldukça açıktır.¹⁰⁰ Aslında, mimaride barok temaların benimsenmesinden ve hatta Batı'nın askeri teknolojisinin taklit edilmesine yönelik çabalardan çok daha fazla, göze pek çarpmayan, dönemin toplumsal yapılanmasındaki değişimler üzerine daha önce ortaya attığımız tezlerle doğrudan bağlantılı mekânsal bir gelişmeye dikkat çekme eğilimindeyiz. Bu gelişme, kentin genişlemesinin özel bir boyutunu içeriyordu: Batılı elçilik binalarının daha önceki taşınmaya başlamasının ardından, Galata, Pera yokuşunun tepesine doğru yönelmişti. Şehirdeki yabancı koloninin bu taşma hareketi kendi başına ele alındığında, Osmanlı idarecilerinin yabancı unsurlara getirdikleri bildik genel fiziksel sınırlamaya ilişkin tercihte bir kırılmaya delalet etmesi dışında büyük bir gelişme gibi görünmüyordu. Bununla birlikte, retrospektif olarak bakıldığında bu hareket olağanüstü öneme sahipti; çünkü bu dalga, daha önce Osmanlı sisteminden aşamalı olarak kopan rahatsız “burjuvazi” olarak tanımladığımız giderek artan bir şekilde gayrimüslim Osmanlı uyruklarını peşine takmıştı. Ne kadar marjinal görünüyorsa da, 18. yüzyıl sonunu Pera'sı, etrafında 19. yüzyıl İstanbul'unun yeniden tanımlanacağı yeni ve alternatif bir merkezin fethini simgeliyordu.

Batılılaşma Sancıları

Osmanlı İmparatorluğu'nun son yüzyılı, devleti, toplumu ve iktisadi yapıyı köklü biçimde dönüştürecekti. Bu, önceki yüzyılların durgun geçtiği anlamına gelmez; daha önceki döneme dair yaptığımız inceleme, hem ülke içinde hem de ülke dışında önemli akım ve dinamiklerin ortaya çıktığını ve bunların, imparatorluğun dayandığı temel yapıların yavaş yavaş dönüşmesine yol açtığını göstermektedir. Gelgelelim bu dönüşümler, büyüklük veya hız bakımından 19. yüzyıldakilerle karşılaştırılmaz. O zamana dek, temel dengelerin belli belirsiz ama sürekli yeniden formülasyonu

100 İnsan -elbette şakayla karışık- Osmanlı'nın Sâdabad bahçelerinde bir Fransız madeni benimsemesinin, neden Fransız tarihinde giyim anlamında “Türk tarzı”nın ya da mimari olarak “Çin tarzı”nın görülmesinden daha büyük bir alay olduğuna şaşırabilir.

biçiminde yürüten süreç, aniden Osmanlı dünyasının en temel gerçekliklerine sistemli bir biçimde meydan okuyan ve sonuçta onları değiştiren bir fırtınaya dönüşmüştü. Böylesine köklü ve dramatik bir dönüşümün nedeni, ortaya çıkan yeni dünya düzeninde Batılı devlet ve ekonomilerin giderek artan nüfuz ve hâkimiyetinin ülke içindeki, önceki yüzyıllarda şekillenmeye başlayan devinimle birleşerek oluşturduğu kombinasyondur.

Bu sürecin başat belirleyicisinin dış güçler olduğundan kuşku yoktur: Batı'nın ekonomik ve siyasi gücünün hızla yayılması, imparatorluğu adım adım Wallerstein'ın periferileşme modeliyle oldukça uyumlu bir entegrasyon ve sömürü sürecine sürükledi. Bununla birlikte bu durum, söz konusu sürecin, devletin bilinçli politikalarından Osmanlı toplumunun kimi kesimlerinin geçirdiği iktisadi ve toplumsal değişimlere kadar uzanan bir dizi karmaşık iç etmenle de bağlantılı olduğu gerçeğini görmemizi engellemelidir. Bu anlamda, 19. yüzyıldaki değişimi, iç ya da dış olsun, tek bir bakış açısından tanımlamaya ve anlamaya dönük her çaba, karmaşık bir etkileşim sürecini aşırı basitleştirmeye eğilimlidir. Değişimin merkezinde yer alan İstanbul, bu sürecin çoğu kez travmatik, kimi zaman da ödüllendirici sonuçlarını, imparatorluğun geri kalanından çok daha keskin ve köklü bir biçimde yaşadı. Başkent, Osmanlı devletinin modernleşme ve Batılılaşma doğrultusundaki yöneliminde ortaya çıkan çatışma ve denemelerin esas arenası oldu.

Bu sürecin belki de en çarpıcı ve belirgin yönü, çoğunlukla Batılılaşma hareketiyle özdeşleştirilen gelişmelerin sonucu olarak, devletin ve yönetici elitin yaşadığı dönüşümdü. Ne var ki burada bile, süreci böylesine tek doğrultulu bir biçimde anlamak, bütün bir değişim sürecinin devlet tarafından başlatılıp yaşandığı ve devletin temel kurumlarının Batı'nın *deus ex machina* (gökten zembille inmiş) tarzında müdahalesiyle biçimlendiği yolu yanlış bir fikre yol açabilir. Oysa bunun tam tersi bir durum söz konusudur: Batılı biçimlerden ve (daha sonra) fikirlerden esinlenmesine karşın, bu değişim süreci, 16. yüzyılda başlayan modernleşme hareketiyle güçlü bağlara sahipti ve esas itibarıyla, imparatorluğun kaynakları ve toprakları üzerindeki merkezi kontrolünün en üst düzeye çıkarılması amacıyla bürokratik yapıların akılcılaştırılmasını içeriyordu.¹⁰¹ Başka bir deyişle, Avru-

101 Rifa'at 'Ali Abou-El-Haj'ın çalışması, *Formation of the Modern State: the Ottoman Empire, Sixteenth to Eighteenth Centuries*, Albany, NY, 1991, argümanlardan bir kısmı kaçamaklı sezgiler olarak kalmakla ve önceki tarihçilik eğilimlerine iddia edilenden daha az meydan okumakla birlikte, Tanzimat öncesi Osmanlı devletinin dönüşüm ve modernizasyonunun bazı yönlerini çok dikkatli bir biçimde sorgulanmaya ve yeniden gözden geçirmeye teşvik eden bir çalışmadır.

pa'dan alınan askeri ve siyasi modernleşme modelinin, uluslararası arena-da Batılı güçlere karşı durmanın bir yolu olarak taşıdığı çekiciliğin ötesinde, Osmanlı yönetici sınıfına, bu sınıfın ülke ölçeğindeki amaçlarıyla oldukça uyumlu siyasi ve idari bir merkezileşme vizyonu sunduğu açıktır. Böyle bir bakış açısı çerçevesinde, mali ve askeri açıdan yeniden örgütlenmeyi amaçlayan Nizam-ı Cedid hareketi, II. Mahmud'un Osmanlı yönetiminin imparatorluk üzerindeki etkinliğini ve birleştirici gücünü artırmayı hedefleyen çabaları (1839 Tanzimat Fermanı'yla hem taçlanan hem de bir bakıma zayıflayan) gibi, 18. yüzyılda ve 19. yüzyıl başlarında "Batı'dan esinlenerek" girilmiş reformlar, merkezileşmeye dönük bilinçli ve kararlı bir hareketi temsil ederler. Bu hareket pek çok açıdan, 19. yüzyılın ikinci yarısındaki konjonktürden ziyade, önceki politikalarla uyum içindeydi.

Tanzimat'tan sonra bilinçli olarak benimsenen Batılılaşmacı tutumun yanı sıra, Batılı devletlerin Osmanlı siyasetine giderek artan biçimde doğrudan müdahalesi karşısında çoğu tarihçi, yaşanan gelişmeleri toplumsal dönüşümün daha önceki dinamikleriyle ilintilendirmekten çok, birtakım daha önceki eğilimleri *post hoc* bir tür Batılılaşmaya hazırlık olarak yorumlamıştır.¹⁰² Paradoksal bir biçimde, daha önceki reform hareketlerinin ardında yatan temel güdünün devletin ve yönetici seçkinlerin merkezileşmeye yönelik amaçları olmasına karşın, dönemin dengeleri imparatorluk yapısının giderek gevşemesini ve sonrasında da *commonwealth* benzeri bir yapının ortaya çıkmasına yol açmıştı. Burada bilinçli bir esneklik politika-sından ve alternatif bir devlet kurma yolundan ziyade, kendi sınırlı kapasitesinin fiilen farkına varan merkezi devletin merkezci politikalarıyla, periferideki güç odaklarının (ayan, isyancı valiler veya giderek güçlenen ye-

102 Bunun tipik örneği, 18. yüzyıldaki kültürel Batılılaşmanın mayalarının III. Ahmed, Nevşehirli Damad İbrahim Paşa ya da III. Selim gibi "Batıcıların" eylemlerinde ve -farzedilen- amaçlarında yattığı yolundaki geçmişe dönük keşiftir. "Lale Devri Sendromu" denebilecek bir yaklaşım, Batılılaşmanın "kökenlerini" Yirmisekiz Mehmed Çelebi'nin Fransa'ya büyükelçi atanmasında, Müteferrika'nın matbaa makinesinde ya da III. Selim'in "proto-tanzimatçı" reformizminde arama ve kolaylıkla da bulma eğilimindedir. Bu dönemde Batı'ya, onun kültürüne ve kurumlarına yönelik bir ilginin ortaya çıktığı gerçeğini reddetmeksizin, böylesi merak biçimlerini ve kültürel değişimi, bu değişimin belirtilerinin son derece marjinal ve seyrek, dolayısıyla bilinçli ve üzerinde düşünülmüş bir Batılılaşma hareketinden oldukça uzak olduğu gerçeğini unutacak bir noktaya götürecek kadar önemli saymamak gerekmektedir. Dahası böyle bir bakış, Batılı unsurlara yönelik daha önce sanki tam bir bilgisizlik ve/veya ilgisizlik varmış gibi gizli bir iddia da içerir. Bu tür yorumlar temelde Batılılaşma dağrultusunda "pozitif" dönüşüm açıklaması yapma ihtiyacından dağmuş ve en uç ifadesini "ilerici" İbrahim Paşa ile "gerici" Patrona Halil arasındaki çatışma gibi manici karikatürlerde bulmuştur.

rel hanedan yapıları) merkezkaç yönelimleri arasındaki dengeyi korumaya ve böylece imparatorluk topraklarının elden çıkmasını engellemeye yönelik bir çabası söz konusuydu.¹⁰³ Bununla birlikte bu politika, devleti, özellikle de 19. yüzyıl başlarındaki II. Mahmud döneminde, periferiyi yeniden kontrol altına alma yolları aramaktan alıkoymamıştı.

Balkanlar'da yükselen milliyetçilik hareketleri ile Avrupa ve Rusya'nın imparatorluğa yönelik hegemonyacı müdahaleleri, Batı'nın bazı biçim ve yöntemlerinin pragmatik bir tarzda kullanımının giderek terk edilerek çok daha köklü dönüşümleri ve devlet aygıtının dayandığı temel kurumların sorgulanmasını öngören bir tutum değişikliğine yol açtı. Osmanlı devletinin bütünsel hedefleriyle yine aynı çizgide olmakla birlikte, Tanzimat hareketi, bu yüzden önemli bir dönüm noktası oldu. Tanzimat, "iç" hedefleri, temel olarak Batı'yı ve Batı Avrupa'da neredeyse eşzamanlı gelişen liberal/anayasal devletin esinlediği yeni meşruiyet temellerine adım adım uyumu hedefleyen bir mesajla birleştirdi. Meşruiyet çabalarında yeni batılı normların kabul edilmesi, paradoksal bir biçimde, periferik bölge ve gruplara özerklik hatta ayrılma konusunda yeni malzemeler sağlayarak, devletin baştaki amaçlarının (yani merkezin periferi üzerindeki kontrolünün güçlendirilmesi) önüne set çekebilecekti. Devlet-toplum ilişkilerinin bu şekilde yeniden formüle edilmesi sonucunda yurttaşlık kavramının yavaş yavaş öne çıkmasıyla birlikte, Osmanlı devletinin çoğulluğu ve çeşitliliği içselleştirmesi daha zor bir hale geldi. Yönetenler ile yönetilenleri işlevsel bir tanım içinde uyumlulaştıran daha önceki ideolojik söylemler farklılıkların önemini azaltmışken, 19. yüzyılın Batılılaşmacı devleti, kendini giderek türdeşleş(tir)meye yönelen anayasal bir çerçeve içine sıkıştırdı. Bu sürecin mantıksal ancak öngörülemeyen sonucu da kolonyal bir imparatorluk ve/veya ulus-devletti.

İronik biçimde devletin teşvik ettiği ve kısmen ön ayak olduğu bu değişim sürecine paralel olarak ve ona zemin oluşturacak şekilde, hem iktisadi yapı hem de toplum büyük dönüşümler geçirdi. Ülke ölçeğinde bakılınca, 18. yüzyılda pazarın büyümesi ve tedrici servet birikimi toplumsal ve iktisadi güç yapılanmasını değişime uğrattı; "memalik-i mahrusa"nın dışından ise kapitalist dünya ekonomisi, yerel pazar güçlerini kuvvetle kendisine çekmeye başlatmıştı. Bu entegrasyon süreci pek çok bakımdan

103 İstanbul ile taşra arasındaki denge üzerine bir tartışma ve Arap vilayetleri bağlamında "uluslar topluluğu" metaforunun kullanılması için bkz. André Raymond, "Les provinces arabes (XVIe siècle-XVIIIe siècle)", Robert Mantran, der., *Histoire de l'Empire otoman*, Paris, 1989, s. 341-420.

siyasi modernleşme ve Batılılaşma hareketiyle yakından ilintiliydi; zira sonuçta ortaya çıkan kurumsal değişikliklerin çoğu, adım adım, yükselen iktisadi aktörlerin pazar yapılarını kontrol edebilmesine oldukça uygun koşullar yarattı. Osmanlı toplumunun bu giderek güçlenen kesimleri (Balkanlar'ın gayrimüslim tüccarları, İstanbul'un paralı kodamanları, taşra ayanı ve toprak ağaları, büyük gelir getiren mülklere ulaşmayı becermiş merkez ve taşra bürokratları) açısından bakıldığında, Avrupa devletlerinin giderek artan müdahaleciliğiyle birleşen modernleşme ve standardizasyon süreci, kendilerinin iktisadi faaliyetlerinin daha da düzelmesine ve istikrara kavuşmasına yol açabilirdi sadece. O zamana dek istikrarlı sermaye birikiminin önündeki asıl engelleri oluşturan faktörler (güvensizlik, önünü görememe, siyasi gelgitlere büyük ölçüde bağımlı olma) yerini yavaş yavaş devlet adına, iktisadi girişimlere saygıya bırakıyordu; bu güvencenin yeterli ya da inandırıcı olmadığı durumlarda ise, baskıcı veya keyfi uygulamalara karşı etkin bir korunma aracı olarak Batı diplomasisi ve sermayesinin giderek artan nüfuzuna başvurulabilirdi.

Ne var ki 19. yüzyılın ikinci yarısında, birbirine paralel gelişen Batılılaşma ve entegrasyon süreçleri, devlet ve toplum egemen katmanlarının çıkarlarının aleyhine işlemeye başladı. Siyasi düzlemde oldukça aktif bir değişim öngörüsüyle başlayan süreç, giderek dış ölçütlere ve dinamiklere edilgen bir itaat ve uyum çabasına dönüştü. Batılı devlet modelinin benimsenip uygulamaya koyulması, bir süre sonra devletin meşruiyet temelini yeniden tanımlanmasına ve bununla birlikte merkezin taşra üzerindeki denetim ve otoritesinin gevşemesine neden oldu. Yunanistan, Sırbistan, Romanya ve nihayet Bulgaristan örneklerinde olduğu gibi giderek meşruiyet kazanan ulusal duygular temelinde ya da Mısır, Cezayir, Kıbrıs ve Tunus örneklerinde olduğu gibi Batılı devletlerin güç dengesinde yarattığı zorlamalarla, kimi bölgeler Osmanlı milletler topluluğundan koptu. Osmanlı devleti elinde kalan topraklara yönelik, Batı'nın sömürgeci imparatorluklarını taklit eden politikalar izlemeye başladı. Devlet periferiyi (özellikle Arap vilayetlerini) adım adım koloni statüsüne doğru iterken (bu bölgeler sömürge yarışındaki Avrupa devletlerinin ilgi ve iştahını cezbetmediği sürece), merkez bölgenin (yani Anadolu Yarımadası ve Doğu Trakya'nın) türdeşliğini proto-milliyetçi bir çizgi doğrultusunda pekiştirdi. Osmanlı seçkinlerinin emperyal-milliyetçi bir ideoloji (Osmanlıcılık) desteğinde yeni bir Osmanlı kimliği yaratma girişimleri başarısız olmaya mahkûmdu; çünkü hem yüzyılın baskın milliyetçi eğilimleri hem de büyük devletlerin emperyalist politikaları böyle bir birlik projesini sistematik olarak baltalıyordu. Bu nedenle Osmanlı İmparatorluğu, ideolojisini, Ba-

tı'nın 19. yüzyılda sergilediği küresel yayılmada boş kalan aralarla sınırlı hükümler alanlarının coğrafi ve etnik yapısına göre yeniden formüle etmeye zorlandı. Abdülhamid'in (pan-) İslamizmi ya da Jön Türklerin (pan-) Türkizmi gibi birleştirici ideoloji arayışlarının yüzyıl sonunun siyasi atmosferine temel rengini vermesi, bundan dolayı oldukça doğaldı.

Osmanlı ekonomisinin kapitalist dünya ekonomisine entegrasyonu, siyasi Batılılaşmanın olumsuz etkisiyle paralel gitti. Giderek genişleyen pazarın ve artan istikrarın başta yarattığı dinamik, ekonomik gücü elinde tutan sınıfın yararına işlemiş olsa da, Osmanlı pazarının Batı'nın mali ve iktisadi gücüne tabi olması, bu avantajlara yavaş yavaş gölge düşürdü. Osmanlı iktisadi aktörleri, yerel ticaret, üretim ve tüketim yapıları üzerindeki kontrol kabiliyetlerini zaman geçtikçe yitirdiler ve ikincil bir role sürüklendiler. Batı'nın parası, yatırımları ve hizmetleri, giderek artan siyasi ve diplomatik gücüyle birlikte, yerel üretici ve tüccarların bu duruma karşı çıkmasını ve hatta bir parça da olsa özerkliğini korumasını zorlaştırdı. Buna ek olarak, Batı kontrolü altındaki küresel ticaretin göz kamaştırıcı bir hızla büyümesi, Osmanlı pazarının dünya ticaretindeki nispi payını daha da azalttı ve onun bu yeni sistemde artık kontrol edemediği ve hatta etkide bile bulunamadığı her türden dengeye bağlı olarak tipik bir fiyat-alıcı olma eğilimini yoğunlaştırdı. 19. yüzyılın sonuna gelindiğinde, iktisadi ve sosyal seçkinlerin hayatta kalması, Batı'ya tamamen ya da kısmen bağımlı olmakla eş anlamlı hale gelmişti; bu da ya bu sınıfın kendi ihtiyaç ve taleplerini yerel pazarla komprador benzeri bir ilişki kurarak karşılması ya da, daha sık görüldüğü üzere, Avrupa'nın nüfuzuna hizmet yoluyla kendisini yeni düzene doğrudan uyarlaması şeklinde ortaya çıkıyordu.

Siyasi ve iktisadi gelişmelere ilişkin gerçekliklerin temelinde yatan Batılılaşmanın belli başlı sonuçlarından biri, yönetici sınıfı ve toplumun büyük bölümünü boydan boya yaran yeni bir bölünmeydi. Batıcılar/modernistlerle gelenekçiler arasındaki bu bölünme, 17. yüzyıl sonu ve 18. yüzyıl Fransa'sında "eskiler ile modernler" arasındaki tartışmayı andırıyordu. Ne var ki, Osmanlı toplumundaki bu yarıma, çekişmenin aynı anda hem gerçek hem de uydurma olması bakımından çok farklı bir tartışmaydı. Gerçekti, çünkü çoğu durumda söz konusu olan, bütün biçimleriyle iktidardı; uydurmaydı, çünkü her iki kampa da yapıştırılan etiketlerden neredeyse hiçbiri çatışmanın özünü anlatmıyordu. Bir yanda "Batı," "modernlik," ve "ilerleme", öte yandaysa "gelenek," "irtica," ve "gericilik" gibi kavramlar oldukça normatif ve biçimsel bir tarzda, çoğunlukla da zamanın konjonktürünün dikte ettirdiği "başarı/başarısızlık" ikiliği bağlamında ve hatta, retrospektif olarak geçmişe yansıtılarak kullanılıyordu.

Değişim, ilerleme ve modernleşme gibi olumlu yan anlamlarıyla birlikte, giderek daha da çok Batılılaşma anlamına geliyor, bu suretle de Batı'nın devlet, ekonomi ve toplum üzerindeki ezici nüfuzunu meşrulaştırıyordu. Öte yandan, durgunluk ve gerilik, bu çatışmada kaybedenlerin sonradan belirlenmiş kimlikleri olarak ortaya çıkmaktaydı. Bu yarılma, yeni düzenden faydalananlarla zarar görenler arasındaki sürtüşmeyi iyice kızıştırdı; özellikle de devletin kadim ataerkil ideolojik geleneği, kendi egemen unsurlarının Batılılaşmacı amaçlarıyla çelişkiye düşüp çatışmaya girdiğinde yaşanıyordu bu. Böylece değişimin dinamikleri toplumun tüm kesimlerini bir marjinalleşme sürecine soktu; bu da onların hüsrانlarını daha da artırmaktan başka bir işe yaramadı.

Tüm bu altüst oluşun merkezinde yer alan başkent, kendi içsel çelişkililerinin hemen hepsini somut olarak ortaya koymaktaydı. İstanbul, daha önce hiç olmadığı kadar, oyuna müdahil büyük güçler arasındaki bir ara zemin haline geldi; her türden yeni deneyimlerin, gerginliklerin ve çatışmaların kendisini gösterdiği bir ara zemindi bu. Osmanlı hegemonyasının tesis edilmesi ve Osmanlı toprakları üzerinde egemenlik kurulması hususlarında merkezi rolünü ve simgesel değerini hâlâ muhafaza eden devlet açısından bakıldığında, İstanbul aynı zamanda giderek Batılılaşmanın vitrini haline de gelmişti; zira bu kentte reformların, imparatorluğun geri kalanından çok daha kolay biçimde sınanması mümkündü. Başkentteki değişimin hızı ve yoğunluğu, bir bakıma, merkez ile periferi arasında öteden beri süregelen farklılıkları daha da yoğunlaştırıyordu.

Yabancı güçlerin giderek ağırlığını artıran -diplomatik, iktisadi ve mali- mevcudiyeti ve halihazırdaki siyasi ve ekonomik ağlara gitgide daha çok sızması da kentin çarpıcı dönüşümüne katkıda bulundu. Çünkü, diğer periferileşme örneklerinin aksine, Osmanlı yönetici seçkinlerinin bilinçli Batılılaşmacı hedefleri, Batı mevcudiyetinin ve nüfuzunun kendilerini yerel yapılara dayatmasına izin veriyordu. Dolayısıyla, Avrupa nüfuzunun kontrolü ve idaresi için alternatif bir merkez “yaratma” ihtiyacı yoktu. Onun yerine, “barışçıl” bir periferileşme süreci, kenti kendi rolünü yeniden tanımlamaya zorladı. Siyasi kontrol ve hegemonyaya dair eski işlevine ek olarak İstanbul, kendi periferisini kapitalist dünyanın ekonomik sistemine entegre etme göreviyle karşı karşıyaydı. Bu görev, karşılığında, başkentini yeni bir karaktere bürünmesine aracı oldu. Artık İstanbul, imparatorluğun geri kalanından beslenen bir tüketim merkezi değil, küresel zincirin tek bir halkası haline geliyordu. Sonuçta özerkliğini büyük ölçüde yitirdi ve Batı'nın Osmanlı pazarına nüfuz etmesine hizmet eden bir merkez olma noktasına sürüklendi. Bu büyük kentin siyasi bir merkez olarak oynadığı

tarihsel rol ikinci planda kaldı; temel işlevi, yeni sistemi yerleştirmek için ihtiyaç duyulan bütünlleştirici yapıları sağlamak oldu.

İstanbul, bütün imparatorlukta olduğu gibi, modernlik ile gelenek arasında giderek derinleşen bir uçurumu yansıtmaya başladı. Kentin kimi bölümleri kendisine biçilen yeni rol ve işlevlere ayak uydururken, önemli bir kısmı ise bu yeni konjonktüre uyum sağlayamayarak durgunluk ve düşüşe doğru sürüklenmeye başladı. İktidarın topografyası değişiyordu. Bazı açılardan bir önceki yüzyılda başlamış olan iç süreci takip ediyor, fakat çoğu durumda Batılılaşmanın doğrudan etkisine cevap veriyordu. Bu dönüşümün en çarpıcı yönü, kentin tarihsel merkezinden taşıp dışarıya doğru yayılmasıydı. Haliç ve Boğaz kıyılarındaki yönetici seçkinlere ve henedan mensuplarına ait yalılar, kasırlar ve köşkler bu süreci çok önceden başlatmıştı. 19. yüzyılın ortasına doğru Osmanlı sarayının kendisi de buna katıldı. İmparatorluk, neredeyse dört yüzyıl sür içi İstanbul'dan yönetildikten sonra, iktidarın zirvesi Boğaz'ın Avrupa kıyasına doğru taşınıyor, Beşiktaş, Dolmabahçe, Çırağan ve Yıldız saraylarına yerleşiyordu.

Bu hareket -19. yüzyıldaki biçimiyle- masum bir hareket değildi. Söz konusu yeni sarayların Batılı tarzda inşa edilmesi ve yer olarak da Batı'nın varlığı ve etkisiyle en çok özdeşleşmiş bir semtin seçilmesi simgesel bir anlam taşıyordu. Padişah, kentin "geleneksel" merkezini terk ederek, alafanga sarayını Frenk semtleri diye bilinen Galata ve Pera'ya ve Avrupa elçiliklerinin yakınma taşımıştı. Bu yeni yerleşim, yabancı kurumlarla arasına belli bir mesafe koydu; buna karşın, sadece ordu ve yönetim kadroları için değil; Aksaray, Fatih ve Çemberlitaş'taki konaklarını bırakıp Boğaz'a, Harbiye, Şişli, Nişantaşı ve Maçka gibi "yeni bölgeler"e taşınan çok sayıda bürokrat için de yeni bir çekim merkezi yarattı. Çoğu bürokrat ikametgâhını taşısada da, bakanlıklar ve idari birimler Sultanahmet ile Beyazıt arasındaki koridor da kaldı; bu yüzden yönetici ve bürokrat seçkinler, yeni ikamet alanları, saray ve eski kentin idari merkezi arasında mekik dokumak zorundaydılar.

Galata ve Pera semtlerinin Batılıların giderek artan varlığının sonucu olan gelişmesi, kentin bu kuzeyce doğru yayılmasını hızlandırdı. Daha 18. yüzyılda Galata'nın iyice dolması, yabancı cemaatleri ve onların ardından da çok sayıda gayrimüslim Osmanlıyı Galata Kulesi'ni Taksim mezarlıklarına bağlayan cadde boyunca yerleşmeye zorlamıştı. 19. yüzyılda, Galata'nın Batı'nın ticari ve mali faaliyetlerinin merkezi olması, Pera'nın ise nihayetinde Batı Avrupalılar ve Batı'ya dönük gayrimüslim Osmanlılar için bir yerleşim merkezi haline gelmesiyle bu eğilim ivme kazandı. Yüzyılın son çeyreğine gelindiğinde, bu cemaatler, Taksim'in kuzeyine düşen semtlerde iyice yerleşmiş ve hatta kentin Asya tarafına, özellikle Kadıköy ile Moda'ya doğru yayılmış durumdaydılar. Bir zamanlar açık bir gettoya

benzeyen Frenk yerleşimi, başlı başına bir kent haline gelerek İstanbul'un eski mahallelerine rakip çıkmıştı.

Bu rekabet esas itibariyle iktisadiydi. Alternatif bir ticari ve mali güç merkezi olan Galata, en sonunda, Eminönü ile Beyazıt arasındaki alanın yerine geçerek kentin iktisadi kalbi haline geldi. Eski geleneksel merkez yaşamaya devam etse de, imparatorluğun iktisadi kaderini kontrol eden belli başlı ağlara ve araçlara erişim açısından marjinalleşmekten kurtulamadı. Haliç'in iki yakasını birleştiren bir köprünün inşa edilmesi, ticari ve mali gücün bu transferini doğrulamaktaydı. Galata'nın dinamizmi, eski kentin ayrılmaz parçaları olan Sirkeci ve Eminönü'nü kendi yörüngesine çekti.¹⁰⁴

Bu iktisadi yeniden şekillenme, kentin gelişmekte olan alanlarında yoğunlaşan her türlü altyapı değişimleri ve yeni kurumlarla doğrudan bağlantılıydı. Kapitalizmin pazara nüfuz etmesini sağlayan başlıca araçlar, bankalar, sigorta şirketleri, borsa ile 19. yüzyılın ikinci yarısındaki diğer sayısız küçük ticari girişimlerin neredeyse hepsi, öncelikle Galata'da ortaya çıktı. Tüm bunlar, daha verimli bir örgütlenme ile kentsel alanın daha etkili bir kullanımını gerekli kılıyordu. Belediye örgütü, toplu taşıma ve kentsel hizmetler ilk olarak Galata'da gelişti; buradaki kentsel ve sosyal manzara sistemli olarak yeniden tasarımılandı. Apartmanlar, Batı tarzı pasaj ve *cités*ler, her türlü ithal malın sergilendiği mağazalar ve *bon marchés*ler, oteller, kulüpler, birahaneler, tiyatrolar, sanat galerileri ve okullar, semtin yapısını adamakıllı değiştirdi ve sakinlerine yeni davranış ve tüketim kalıpları dayattı. 19. yüzyılın sonuna gelindiğinde, Galata ve Pera, adeta bir Avrupa (taşra) kenti görünümüne kavuşmuştu; bu iki semt Batılılaşma yanlısı yerel orta ve üst sınıf ile yabancı nüfusun beklenti ve ihtiyaçlarını -o döneme ilişkin anlatımlara bakılacak olursa oldukça yetersiz bir biçimde de olsa- karşılayabiliyordu.¹⁰⁵ Bu Avrupa mikrokozmosunun tepesinde Batı elçilikleri ve Os-

104 Kentin 19. yüzyıl sonları ile 20. yüzyıl başlarındaki iktisadi, sosyal ve mekânsal topografyası üzerine tartışmanın büyük kısmı, Osmanlı Bankası arşivlerindeki araştırmamız üzerinde temellenmiştir, "Batılılaşma, Modernleşme ve Kozmopolitizm: 19. Yüzyıl Sonunda ve 20. Yüzyıl Başında İstanbul", Zeynep Rona, der., *Osman Hamdi Bey ve Dönemi*, İstanbul, 1993, s. 12-26; Edhem Eldem, "Culture et signature: quelques remarques sur les signatures de clients de la Banque Impériale Ottomane au début du XXe siècle", *Revue du Monde Musulman et de la Méditerranée. Oral et écrit dans le monde turco-ottoman*, 75-76 [1995/1-2], s. 181-95; Edhem Eldem, "İstanbul 1903-1918: A Quantitative Analysis of a Bourgeoisie", *Boğaziçi Journal. Review of Social, Economic and Administrative Studies*, 11 [1-2] [1997], s. 53-98.

105 Ernest Giraud'nun aylık yazı dizisi "Chronique de Constantinople - La Rue", *Revue Commerciale du Levant. Bulletin mensuel de la Chambre de Commerce Française de Constantinople (1898-1914)*, muhtemelen İstanbul'un çelişkileri, yetersizlikleri ve taşralılığının, bir Batılı gözüyle en nükteli ifadesidir.

manlı Bankası gibi kurumlar vardı; bunlar da toplumsal ve siyasi güç açısından başlıca referans noktalarını sağlamaktaydı.

Kentin bu kısmının hızlı gelişmesi, kentin geri kalan bölümüyle arasındaki farklılıkları artırdı sadece. “Eski kent” isminin, salt tarihi olmanın ötesinde simgelediği şeyler vardı artık. Hantallık, durgunluk ve gerilikle anılmaya başlanan eski kent, modernlik ve Batılılaşmanın yarattığı dinamizmle tezat oluşturmuyordu. Kültürel -ve bir ölçüde de icat edilmiş- bölünme, zamanın egemen ağlarından dışlanma ve marjinalleşme gerçeğinin üzerine bildirilmişti. Fiziksel gerçeklikler bu mecazi bölünmeyi yansıtmaktaydı; zira yarımadanın kentsel dokusu çok yavaş değişmekteydi. Yenilik denilebilecek gelişmeler, sadece, devlet destekli kimi yenilikler ile Galata’nın hemen karşısındaki liman bölgesinin yeniden şekillendirilmesi ve idari muntıkların belirlenmesinden ibaretti. Sur içi kentteki diğer değişimler, sık sık yaşanan yangınlardan dolayı kelimenin tam anlamıyla yok olan ve böylece kentsel planlama ve moderleşmeye elverişli hale gelen mahallelerle sınırlı kalmaktaydı.¹⁰⁶

Kaza sonucu ya da konjektür gereği oluşan bu tür adacıklar dışında eski kentin büyük bölümü önceki yapılarını korudu ve metropolün geri kalanı üzerinde esen değişim rüzgârlarına kayıtsız kaldı. Gerçekten de, Galata-Pera-Harbiye-Şişli eksenine komşu olan kimi semtler bile, zamanın gelişim ve değişimlerinden hiçbir şekilde nasibini almadı. Bu nedenle, Tophane ve Kasımpaşa, hatta Galata’nın Müslüman nüfusunun ağırlıkta olduğu mahalleleri, bu sürece adapte olmakta çok daha ağır kaldılar. “Modern” semtlerin bitişiğinde olsalar da, gelenek ve -bir ölçüde- egzotizmin hüküm sürdüğü adalar olarak varlıklarını sürdürdüler.

Osmanlı yönetiminin son yirmi-otuz yılı içerisinde İstanbul’un kentsel gelişimi konusunda istisnai gözüken şey, “gerçek” faktörlerle (iktisadi, sosyal ve siyasi faktörler) gelenek/modernlik bağlamındaki kültürel ve zihinsel bölünmenin (bu bölünme kentin fiziksel topografyasında açıkça yansımaları buluyordu) oluşturduğu kombinasyondur. Çoğu kent sakini açısından nerede oturacağına karar vermek, artık sadece sosyoekonomik ölçütlere değil, giderek semtlerin kültürel “değerine” de bağlı hale geliyordu. Belli bir sosyoekonomik düzeye sahip bir Müslüman açısından kentin Avrupalılaştırmış kısımlarına taşınmak belli bir kültürel tercih ve ifadeyi belirtiyordu: Batılılaşmacı bir tutum benimsemek, sur içinde kalarak

106 19. yüzyılda İstanbul’un yaşadığı kentsel dönüşümlerin mükemmel bir analizi için bkz. Zeynep Çelik, *The Remaking of Istanbul: Portrait of an Ottoman City in the Nineteenth Century*, Seattle, 1986.

daha gelenekçi ya da muhafazakâr bir duruş sergileme seçeneğinin karşısında yer almaktı. Aynı durum, sözgelimi Fener Rumları Pera’da oturan Rumlarla kıyaslandığında ya da Balat ve Hasköy Yahudileri Galata ve Şişhane’ye toplumsal olarak önemli bir göç hareketi gerçekleştirmiş Yahudilerle karşılaştırıldığında da geçerliydi.¹⁰⁷ Devlet, etnik gruplar üstü bir Osmanlı kimliği yaratma girişimlerinde büyük ölçüde başarısızlığa uğrarken, Batılılaşmacı modellerle bütünleşmek ve onun içinde yer almak, Avrupalı değerler ve ağlar etrafında inşa edilmiş, güya kozmopolit bir kimliğin oluşturulmasını giderek teşvik ediyordu. Fransızca eğitim veren okullar, Batı tipi tüketim ve yatırım kalıpları, kentsel ortamda ortak mekânların kullanımı ve Batı’yla özdeş bir dizi yeni davranış biçimleri ve değerlerle teması geçilmesi; farklı etnik, dini ve hatta sosyoekonomik temele sahip bireylerin bir araya gelebileceği ve böylece yeni ve çoğulcu bir toplumu oluşturabileceği ortak bir zemin yarattı. Ne var ki bu yapının kırılabilirliği oldukça çarpıcıydı: Nüfusun büyük bölümünün hem iktisadi hem de kültürel ağlardan dışlanması temelinde yükselen bu yapı, bu dışlanmanın en sonunda gelip ateşleyeceği milliyetçi gerginlikleri ve çatışmaları gerçekten aşacak araçlara pek sahip değildi. 1878 savaşının katı gerçekleri ve bu savaşla birlikte Balkanlar’dan gelen göç dalgası, yüzyılın son on yılında meydana gelen Ermeni katliamları ile 1898’deki Türk-Yunan çatışması kozmopolit bir Levanten toplum yaratma yolundaki yanlısamayı darmadağın etti. O dönemde giderek artan kızgınlıklar ve Jön Türk hareketiyle birlikte Türk milliyetçiliğinin yükselmesi karşısında, bu çoğulcu toplum rüyası, kısa bir süre sonra I. Dünya Savaşı ve İstiklal Savaşı’nın getirdiği kâbuslara dönüştü.¹⁰⁸ 1920’lere gelindiğinde, Osmanlı İstanbul’u için başarı amblemi olan ne varsa, Türk İstanbul’u için büyük ölçüde bir engel haline gelmişti. Anadolu’daki direniş hareketi ve bu hareketi Ankara’dan yöneten seçkinler, bir süre sonra “çürüme ve yozlaşma”yla özdeşleşen eski rejimin başkentine savaş ilan ettiler.

Bununla birlikte, kentin yavaş yavaş çöküşünün bütün sorumluluğunu 19. yüzyılın sonlarındaki çoğulcu deneyim başarısızlığına yüklemek abartılı olacaktır. İstanbul’un bu kırılabilirliğinin asıl nedeni, kentin ekonomisinin çok zayıf temeller üzerine kurulmuş olmasıydı. Eski gelenek devam

107 “Tırmanan” İstanbul Yahudilerinin mekânsal hareketliliği için bkz. Riva Kastoryano, “Passage par Galata: mobilité sociale des Juifs d’Istanbul”, Eldem, *Première rencontre internationale*, İstanbul, 1991, s. 172-81.

108 1914 sanrısı kentin inkırazına dair bir dizi dokunaklı tanıklık ve görüş için bkz. Stéphane Yerasimos, der., *Istanbul 1914-1923. Capitale d’un monde illusoire ou l’agonie des vieux empires*, Paris, 1992.

ediyordu; kentın geçim kaynakları hâlâ asalak bir tabiata ve diğerk bölge-lerden gelir toplama kapasitesine bağlıydı. Ne var ki 19. yüzyılın ortalarından itibaren bu sistem sürekli bir biçimde özerkliğini yitirmeye başlayarak neredeyse hepten okme noktasına geldi; bundan dolayı kentteki seçkin tabaka, görünürde daha güvenli olan bir g  tabanına, Osmanlı toprakları  zerindeki Avrupa nüfuzuna ve denetimine doğru kaymaya zorlandı. Kent, Batı kapitalizmi ile Osmanlı periferisi arasında bir ara zemin olarak, kendi kaderini bu iki gerçekliğe bağımlı kıldı; ama bu, çatışan çıkarlardan dolayı sürdürülmesi oldukça zor olan bir dengeydi. I. Dünya Savaşı bu aldatıcı *modus vivendi*ye (geçici anlaşma) abucak bir son verdi; sadece İstanbul’un yabancı işgaline maruz kaldığı kısa dönemde bu yanılsama yeniden canlanacaktı. İtilaf Devletleri’nin İstanbul’u askerden arındırılmış çok uluslu bir bölge -bir tür Ortadoğu Hong Kong’u- yapma yolundaki planları, kente daha önceleri biçilmiş olan rolle bir tutarlılık arz ediyordu muhtemelen. Ancak bu planlar gerçekçi değildi. İstiklal Savaşı sayesinde ulus-devlet formülünün kesin ve nihai bir zafer kazanması, kenti, kendisini yeni ve bilinmedik bir oyunun kurallarına göre yeniden tanımlama ihtiyacı içerisine soktu. Yarı gönüllü bir biçimde, yeni rejimin ölçütlerine uyma ve “arınma” sürecine giren İstanbul, otuz yıl süreyle yarı koma halinde bir durgunluk yaşadıktan sonra, ülkenin toplumsal ve ekonomik dengelerindeki ağırlığını -intikam alırcasına- alabildiğine artırarak, yeni ulusal düzenle uyum sağlamasının meyvelerini nihayet devşirmeye başlayacaktı. Bu hayata dönüş öyle şiddetli olacaktı ki, kent bir süre sonra 1980’lerin ve 1990’ların o kaotik ve kontrolden çıkmış metropolü olma-ya doğru evrilecekti. İstanbul’un ülkenin yazığısını hep yansıtmiş olduğu yolundaki d şt nceye yaslanılacak olursa, bu son gelişmelerin sadece iki anlamı olabilir: Bir yanda, ulusun yeniden yapılanması için uygulanan Kemalist/milliyetçi programın görece başarısızlığı, öte yandaysa, bölgesel bir düzenleyici arayışındaki yeni “küresel” ekonomik düzenin yükselişi; bu ise bazı yönlerden bir yüzyıl önceki durumu hatırlatmaktadır.

SONUÇ

BAĞLAMLAR VE ÖZGÜNLÜKLER

Sir Hamilton Gibb ve Harold Bowen bundan neredeyse yarım yüzyıl önce Osmanlı İmparatorluğu için bir paradigma oluşturmuş ve bu paradigmadaki Arapça konuşulan vilayetleri, Anadolu ve Balkanlar'ın daha bir Osmanlı sayılabilecek bölgelerinden ayrı tutmuşlardı.¹ Osmanlı-Arap kentleri konusunda yürütülen çağdaş çalışmaların çoğu bu ayrımı korumuştur.² Arap vilayetlerinin bu şekilde ayrı tutulması, ortak bir dilin ve öteden beri mevcut Osmanlı olmayan İslami geleneklerin, sultanın Arap uyruklarına, onları Türk ve Osmanlı İslam kurumlarının hüküm sürdüğü “merkezi” Osmanlı topraklarında yaşayanlardan ayrı düşüren farklı bir alt-kültür kazandırdığı yolundaki varsayıma dayanmaktadır. Bu kitapta üç Osmanlı kenti hakkında sunulan anlatımlar, bu ikili Osmanlı medeniyet tasavvurunu reddetmeye katkıda bulunmaktadır. Aynı zamanda, Avrupa temelli bir kent tipolojisi çizen Weberci tasavvura tepki olarak geliştirilen, normatif bir İslam kenti fikrini ve onun doğal sonucu olarak Osmanlı kenti tasavvurunu da sorgulamaktadır. Nihayet, Halep'in tartışmaya dahil edilmesi, Arap-Osmanlı kenti kategorisinin aynı derecede sorunsallık taşıdığını ortaya koymaktadır.

Bu kitap, anlatsal değerlendirmeler bağlamında, bu modelleri yeniden yorumlamaktan daha ileri gitmekte, tekilliğin sadece Halep, İzmir ve İstanbul'a özgü olmadığını, diğer tüm Osmanlı ve Akdeniz kentleri için de

- 1 Gibb, Hamilton ve Bowen, Harold, *Islamic Society and the West*, Londra, 1950.
- 2 Son dönem araştırmacılara kadar bu ayrım korunagelmıştır. Örnek olarak bkz. L. Abu-Lughod, “The Islamic City-Historic Myth, Islamic Essence, and Contemporary Relevance”, *International Journal of Middle East Studies* 19 [1987], s. 155-76; ve Dror Ze'evi, *An Ottoman City*.

geçerli olduğunu ileri sürmektedir. Sözcülemi, modern dönemin başlarında İstanbul, kısa sürede yerleşim alanlarının hem en simgeseli hem de en az tipik olanı haline gelmişti. Geçmişin Akdeniz bölgesindeki büyük imparatorluk merkezlerini bilinçli bir biçimde kendine model alan Osmanlı sultanları, sezarların seçmiş olduğu bu yerleşim alanını, hanedanlarının gücünü ve prestijini artırmak için güzelleştirme arayışına gitmişlerdi. İstanbul'a deniz yoluyla ister kuzeyden, ister güneyden gelinsin, görülmeden geçilemeyecek yapı, kentin ufuk çizgisine egemen olan kilise-camisiydi. Kentin Bizans geçmişini hatırlatan tek şey, yükselen minareleriyle sembolik olarak camiye dönüştürülmüş bile olsa, Ayasofya'ydı. Kente kendi mimari damgalarını vuran Osmanlılar, bu şekilde hükümlerlerini ilan etmiş, İstanbul'un o gününe ve geleceğine sahip çıkma iddialarını yükseltmişlerdi. İstanbul, merkezi devlet ve onun iktidarıyla eşanlı hale gelmişti; Basra ve Suriye gibi uzak bölgelerdeyse "Stambuli", düpedüz "Osmanlı" anlamına gelmekteydi.

Buda'dan Basra'ya, Tlmsen'den Tebriz'e uzanan bir imparatorluğun siyasi iktidar merkezi olan İstanbul, Osmanlı ülkesinin dört bir yanından ve dünyanın diğer bölgelerinden insanları kendisine çekiyordu. Kentin nüfusu, hiç şüphesiz, dünyanın en çok çeşitlilik arz eden nüfusları arasındaydı. Kent, kendi kitesini düzenli biçimde doyurma yeterliğinden uzaktı; bu da devleti sürekli olarak müdahalede bulunmaya zorluyordu. Osmanlı egemenliğindeki Konstantinopolis, üretimden ziyade büyük bir tüketim merkezi oldu; ithalatı ihracatını devamlı olarak aştı.

Fetihten itibaren sultanlar kentin gelişimine nezaret etme çabasına gittiler. II. Mehmed ve ardılları, zanaatkarları kente taşınmaya zorladılar; kente sürekli ve ucuz koyun tedariki için önlemler aldılar ve ekme ve diğer malların fiyatlarını düzenlediler. Bu müdahale, kimi modern araştırmacıları, imparatorluğun tümü için devlet güdümlü bir ekonomi tasavvur etme yanılışına götürmüştür. Gerçekte ise böyle bir mikro-yönetim, muhtemelen, başkentle (ve burada bile bu tür yönetim seyrek ve çoğunlukla beceriksiz bir biçimde söz konusu oluyordu) ve saray halkının ihtiyaçlarının karşılanmasıyla sınırlıydı. Yüksek kademedeki memurlar, İstanbul'daki halkın günlük yaşamında, merkezi yönetimin uzak, ne yapacağını bilmeyen ve genellikle de önemsiz bir yapı olarak görüldüğü Halep ve İzmir gibi diğer Osmanlı kentlerine kıyasla, çok daha baskın durumdaydılar.

Saray içindeki entrikalar ve devlet binalarının ihtişamı, çağdaş Batılıların zihninde gerçeklerle ilgisi olmayan bir İstanbul imgesi yarattı. İstanbul, hem coğrafi hem de kültürel açıdan, Asya'nın erken modern dönem

deki başkentleri arasında ulaşılması en kolay kentti ve Batı Avrupalılar kent içinde gezip dolaşmakta, gözlem ve yorum yapmakta kendilerini özgür hissediyorlardı. Böyle bir şey Edo, Pekin ya da İsfahan için düşünülemezdi bile. Gelgelelim, bu aşinalık duygusu yüzeyseldi. Avrupalı ziyaretçiler, neredeyse istisnasız bir şekilde, kenti tercümanlar ve diğer yerel kişiler aracılığıyla anlamaya çalışıyor, bu da çoğu Avrupalı için kentin bir muamma olarak kalmasına yol açıyordu. Bu kişilerin yazdıkları (ve bu yazılanlara inananlar), onların şaşkınlıklarının ortaya çıkardığı “ötekilik” duygusunu bütünüyle yansıtmaktadır.

Ne var ki Eldem’in de gösterdiği gibi, egzotik Konstantinopolis yanlısamasının altında, gerçek ve anlaşılır insanların, hizipsel rekabet ve siyasi entrikalar içinde ayakta kalma çabasına sahnelik eden bir kent vardı. Galata’nın eski Stambul’dan Haliç’le ayrılması, Boğaz’dan dolayı Üsküdar’ın hem Galata’dan hem de eski kentten ayrı düşmesi kenti daha da karmaşık hale getiriyordu. Bu fiziksel (ve iktisadi) üçlü bölünme, birbirinden farklı perspektif ve kimlikleri beslemesine karşın, kent sakinlerini daha bir kendi içlerine ve özel hayatlarına kapattı.

Kent örgüsünün en önemli ipliklerinden biri seçkinler tabakasıydı. İstanbul’un kaderi esas olarak onu sürdüren hanedanla irtibatlıydı. Osmanlılar dünya fatihi olma karakterlerini yitirip Avrupa kıtasında meydana gelen önemli gelişmelerin kıyısında kaldıkça, İstanbul bir dünya başkenti olmaktan çıkıp periferik bir merkeze döndü. Ancak sahip olduğu miras, artık kendi devletinin bile başkenti olmaktan çıktıktan sonra dahi, onun bir taşra kenti olmasını engelleyecekti hep.

İstanbul’un gelişme eğrisi Osmanoğulları hanedanına bağlıysa, İzmir’inki onun aynada ters çevrilmiş görüntüsüydü. İzmir’in gelişmesi, büyük ölçüde, Osmanlıların merkezi planlama yönündeki girişimlerine rağmen gerçekleşmiştir. Kent, Anadolu ile Avrupa arasında rollerin yeniden dağıtılmasının bir sonucu olarak neredeyse organik bir biçimde büyüdü. İstanbul’un aksine, sultan ve onun maiyetinden uzaktı; Halep’ten farklı olarak da, ne uzun bir geçmişe sahip bir altyapısı, ne de derinlere kök salmış yerleşik bir Müslüman seçkinler sınıfı vardı. İzmir’e göçüp yerleşen kişiler, kentin kendisi gibi, bölgesel alışveriş ve uluslararası ticaretin o karşılıklı ortamından kendilerine bir yaşam alanı yaratmışlardı. İstanbul, Osmanlıların devlet güdümlü bir ekonomi ve toplum kurma yönündeki niyetlerini temsil ediyorsa, İzmir, kimseye borçlu olmadığı doğuşuyla, bir Osmanlı *laissez-faireizminin* olanaklarını temsil ediyordu.

İstanbul’un emperyal geçmişi ve bugünü ile Halep’in Arap-Müslüman kültürel temelleri, Osmanlı yönetimi esnasında bu kentler için güvenli da-

yanak noktaları oldu. Oysa İzmir'in böyle bir dayanağı yoktu. Osmanlı devri İzmir'inde süreklilik arz eden temel unsur Avrupalı yabancıları; bunlar İzmir'i kendi beğenilerine ve ihtiyaçlarına cevap veren bir kalıba dökmeye uğraşıyorlardı. 19. yüzyıldan önce Frenklere ait bir sokak, Osmanlı dünyasının büyük bir kısmında mümkün olamazdı; ama 17. ve 18. yüzyılların İzmir'inde böyle bir yer ortaya çıkmakla kalmadı, yerli halkı, hatta Müslümanları bile kendisine doğru çekti. Bu prototip kolonyal liman kentinde Avrupalılar, hegemonya sahibi devletten ya da Müslüman doğruluk anlayışının itham edici bakışından pek az etkilenerek, kendi kişisel çıkarlarının peşinde doludizgin gidebiliyorlardı.

İslam ilim ve kültürünün merkezleri olan Halep ve İstanbul, geçmişten bugüne devam edegelen köklü bir kültürel geleneğin hem mirasçısı olan hem de bu geleneğe katkı sağlayan yerel entelektüel seçkinleri barındırıyordu. İzmir ise, diğer birçok çağdaş kolonyal liman kentinde de görüldüğü üzere, arkadan gelen kişi rolündeydi; burada popüler kültür kente yerleşmiş çok sayıda insanın bir karışımından ibaretti. Bu akışkanlık içerisinde her şey mümkündü; kentin 17. yüzyılda Yahudi Mesihçiliğinin doğduğu yer olması ya da 19. yüzyılın sonlarında rembetiko ritimlerine esin vermesi o kadar tuhaf gelmez insana.

İzmir, Halep ve İstanbul'a kıyasla, uluslararası ticarete, özellikle Batıyla olan ticarete, daha fazla bağımlı olan bir kentti. Dolayısıyla da, Batı Avrupa sermayesinin egemenliğindeki bir dünya ekonomisine evrilen dönüşümlerin bir ürünüydü. Kentin seçkin tabakası da ticaret erbabından oluşmaktaydı. Cennetoğlu gibi ileri gelen kişilerde tezahürünü bulan düzensiz takımı, kentin yakın hinterlandında yerini almıştı. Ancak bu kesim asla günlük ticarete egemen olamadı.

Goffman'ın İzmir'in tarihinde Avrupalıların oynadıkları role vurgu yapması "şarkiyatçı" bir referans çerçevesinden kaynaklanmamaktadır. Bu durum, Avrupalıların kentin Osmanlı yönetimi altındaki tarihinde oynadıkları hayati rol tarafından koşullanmaktadır. İzmir, bütün kurumları ve cemaatleriyle, bir Osmanlı kenti idi. Ne var ki, 19. yüzyılın sonuna dek başka hiçbir Osmanlı kenti İzmir kadar kendi halkıyla Batılı yabancıları kaynaştırmamıştır. Gerçekten de yabancılar olmaksızın İzmir, kesinlikle Ege'deki küçük liman kentlerinden biri olarak kalırdı. Aynı dinamik, büyük çoğunluğu Müslümanların elindeki tarımsal hinterlandla Avrupalı tüccarlar arasındaki o kritik aracı rolünü yerine getiren kentin gayrimüslim nüfusunun artışına da yol açmıştır. Bu bakımdan kent, milliyetçi tutkuların en sonunda Müslümanlarla gayrimüslimleri ortak bir dava etrafında birleşmeye ittiği Halep'e, Osmanlı döneminde cemaatlerin ayrı yürün-

gelerde ilerlemesinin trajik sonuçlara yol açtığı Beyrut'tan daha az benzer hale geldi.

Osmanlı ile yabancı ülkeler arasındaki ara zeminin güçlenmesine hizmet ederek gelişen bir liman kenti olan İzmir'i, Beyrut ve İskenderun'la aynı kategoriye yerleştirmek muhtemelen doğru olur. Ancak İzmir'in erken modern dönem tarihi diğer rakip kentlerden adamaklı farklıdır. Birincisi, bu Arap kentlerinden hiçbiri kendi bölgelerine İzmir kadar erken ve tamamıyla egemen olmamıştır. Üstelik ne Beyrut ne de İskenderun, İzmir kadar Batı Avrupa ticaret ve kültürünün tüketicisi olmamıştır. Son olarak, 19. yüzyılda bile, bu iki kentten hiçbiri, İzmir üzerinden geçen ticari ürün hacmine yaklaşamamıştır. Belki Britanya idaresi altında o geniş Bengal eyaletine hâkim Kalküta ya da varlığını İspanyollara borçlu olan Manila, İzmir'in bu ani ve dramatik ticari yükselişine yakın düşen özellikler taşıyordu.

İzmir'i, küçük liman kentlerinden büyük ticaret merkezleri olma yolunda olağanüstü dönüşümler geçiren İskenderun ve Beyrut'la kıyaslamak oldukça yararlı olabilir. Öte yandan, Eldem'in de belirttiği gibi, Osmanlı dönemindeki Kahire'nin, esas itibarıyla bir Arap kenti olarak kalmasına ve sermayenin çok kültürlü karmaşıklığından yoksun olmasına rağmen, İstanbul'la pek çok ortak noktası vardı. Bölgesel ve uzak mesafeli ticaret için bir antrepo işlevi gören Halep, Ortadoğu'daki diğer pek çok tarihi kervan kentine benzemektedir. Bu konuda Şam'dan pek de farklı değildi. Memluk devrinde, Şam'ın bu kuzey rakibine siyasi olarak tahakküm etmesine rağmen, iki kent de benzer ticari rollere sahipti. Ne var ki Osmanlıların Suriye'yi fethetmesiyle birlikte bu iki kentteki durum büyük ölçüde farklılaşmaya başladı; gerçi bu farklılaşmanın Osmanlıların gelişiyi çok az ilgisi vardı.

16. yüzyıl süresince Hint Okyanusu'ndaki Avrupa varlığının giderek artması sonucu, Hint adalarıyla olan ticaretin büyük bölümü Lizbon ve Amsterdam üzerinden yapılmaya başlandı. Şam, Avrupalılar için artık çok kârlı bir pazar konumunda değildi; Avrupalılar buradaki faaliyetlerini azaltmak durumunda kaldılar. Oysa Halep, daha iki yüzyıl Avrupalıları kendisine çekmeye devam etti; bunun sebebi de, büyük ölçüde, İran'la yapılan ipek ticaretiydi. Sonuçta, Masters'in de işaret ettiği gibi, eski kervan kentlerinden sadece Halep, Doğu ile Batı arasında bir ara zemin olarak varlığını sürdürdü; Şam ise Akdeniz dünyasına sırtını çevirdi. Şam'ın Müslümanları, Hıristiyan Frenklerin kentin sokaklarını hiçbir zaman özgürce adımlamadıkları yolunda, kendilerine [yeni] bir tarih (ve dolayısıyla bir .imlik) bile icat ettiler. Buna karşılık Halep, giderek kozmopolit bir merkez haline geldi.

Halep de Osmanlı ve Arap gelenekleri arasında ara bir zemindi; Arap şehirlerinin hem sahip olunan kültür hem de merkezle olan siyasi ilişkiler bakımından en Osmanlı olanı bu kentti. İzmir'in aksine, Avrupalılar kentin hayatını çok az etkileyebilmişlerdi. Bu nitelemenin çarpıcı istisnası ise kentteki Hıristiyan nüfustu; bu nüfus, en sonunda, yerel özerklik için ortaya çıkan fırsatların ve Katolik mezhebinin sunduğu Batılı eğitimin çekiciliğine kapıldı.

Bu üç kentin her biri, Osmanlı egemenliğinde iken, bünyesinde Avrupalı mahalleleri barındırıyordu. İstanbul'un Galata'sı, büyük ölçüde özerk Akdeniz ticaret merkezlerinin bir prototipi konumundaydı; yabancılar (esas itibariyle Hıristiyan Avrupa devletlerinin uyrukları) burada oturuyor ve çalışıyorlardı. Halep ise kendi "işhanlarıyla" iftihar etmiş, İzmir de kendi "Frenk Sokağı"nı oluşturmuştu. Büyüklük, süre ya da gelişkinlik açısından diğer Osmanlı kentlerindeki hiçbir yabancı cemaat, Galata, Halep ve İzmir'deki cemaatlerin düzeyine erişemedi. Sözgelimi, 17. ile 19. yüzyıllar arasında Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Felemenk, İngiliz, Fransız ve Venediklilere ilişkin kayıtlarda tekrar tekrar kendini gösterenler, hep bu üç yerleşim biriminin sakinleridir. Diğer yerleşimler nadiren ön plana çıkmış, o da genellikle, Batı'yla olan ticaretin gerçekleştirildiği bu üç temel yerleşim bölgesinin ikincil uzantıları olmaktan öteye geçememiştir.

Durum her zaman böyle değildi. İzmir, Osmanlı döneminde, Batı Anadolu'daki rakiplerini bir kenara itebilmmişti; Halep ve İstanbul da 19. yüzyılda daha önceki yüzyıllardan oldukça farklı bir görünüm arz ediyordu. Ne var ki, en azından üç önemli etken -şarkiyatçılığın "İslam" kenti takıntısı, Osmanlı'nın ardından kurulan devletlerin milliyetçi yönclimleri ve Osmanlı'nın dünya ekonomik sistemine entegre olmasındaki yaygın çarklar- çoğunlukla bu kentlerin evrimini maskeleymiştir. Bu yaklaşımların taraftarlarının, her birinin diğerinden epey farklı bir gündemi olmakla birlikte, söz konusu kentleri anlamamıza büyük katkı sağlamış olduğu gerçektir. Bununla birlikte bu yaklaşım modelleri, 19. yüzyıl Osmanlı tarihinin önceki dönemlerin tabii bir uzantısı olduğu yolundaki oldukça ereksele bir vizyonu da paylaşmaktadır. Bu tarihsel olmayan tasavvur, araştırmacıları büyük ölçüde 19. yüzyıl milliyetçiliği, modernleşmesi ve periferileşmesinden türetilen kentsel benzerliklere vurgu yapmaya götürmüştür. Bu süreçler ise erken modern Osmanlı kentlerini karakterize eden çeşitliliği silme eğilimindedir.

Bu kitaptaki amaçlarımızdan biri, tüm Osmanlı devri boyunca bu üç kentin geçirdiği dönüşümleri araştırıp, onların başlangıç ya da olgunluk dönemlerinden ziyade orta dönemlerine vurguyla, alternatif bir yaklaşım

sunmaktır. 17. ve 18. yüzyılın Halep, İzmir ve İstanbul'unu, Osmanlı'nın gerilemesinin birer örneği ya da 20. yüzyıl ulus-devletlerinin habercisi olarak değil, kendi özgün koşulları içinde tahayyül etme arzusundayız. Öteki çerçevede, 19. yüzyıl neredeyse sonradan akla gelen bir fikir haline gelir; bu kentler yeniden doğmak ya da yeni roller üstlenmekten ziyade, geçmişteki parlak Osmanlı kentlerinin banal karikatürleri olarak görünürler.

Bu üç kentin Osmanlı'nın orta dönemi esnasındaki durumlarının incelenmesi, çarpıcı karşıtlıklar ortaya çıkarmaktadır. Çoğu araştırmacı, Galata ve Pera'yı, Batı müdahaleciliğinin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki başlıca üssü olarak değerlendirir; burada yer alan çok sayıda yabancı konutu, 19. yüzyıl meyhaneleri, Avrupalı restoranlar ve çarpıcı Avrupalı mimari, Osmanlı sanatı, kültürü ve mutfağının karşıtı olarak kendini göstermekteydi. Ne var ki, kitabımızın üçüncü bölümünde tanıtıldığı üzere, bu tür bir izlenim yanıltıcıdır. Pera'nın ve Galata'nın nüfusu içerisinde yabancılar hiçbir zaman çoğunluğu oluşturmadı. Başıbozuk yeniçeriler ve levendlerle ilgili pek çok hikâyenin de doğruladığı üzere, bu semtlerin ayrıksılığına damga vuran kesimler, sadece yabancılar ya da gayrimüslim Osmanlılar değildi. Pera'nın İstanbul'un siyasi ve ticari hayatında hâkim bir rol oynadığı yolundaki düşünce de aynı şekilde yanıltıcıdır. Bu semt, hayret uyandırıcı bir çeşitliliğe sahip olan kentin sadece küçük bir parçasını oluşturmaktaydı. Osmanlı devrinde Galata'da yaşayan her kökenden yerleşimci, Osmanlı ticareti, siyaseti ve toplumunun kendi taleplerine cevap vermesini sağlamaya çalışmaktan ziyade, tersi bir tutum izleyerek, kendisine Osmanlı ticareti, siyaseti ve toplumunun taleplerine göre bir biçim vermişti.

İstanbul'daki yabancı cemaati etkisiz olmuş olabilirdi, ama kentin geri kalanından yarı-kopmuş bir konumda da değildi. Çoğu zaman, her türden insan Galata, Üsküdar ve eski İstanbul arasında serbestçe dolaşıyor, bu da ortaya muhteşem bir (derin toplumsal ve dini ayrılıklar söz konusuysa da) kültür mozaiği çıkarıyordu. Birinci bölümde öne sürüldüğü gibi, Halep'teki durum böyle değildi; orada İranlı, Hindistanlı ve Afrikalı tüccarların sağlıklı bir biçimde Avrupalılara katılmalarının yanı sıra, pek çok yabancı'nın nispeten kendi kendisine yeterli işhanlarında çalışması ve yaşaması söz konusudur. Bu tüccarlar Halep'in ticari hayatına egemen olmakla kalmamış, aynı zamanda, hem Batı Avrupa'ya hem de Güneydoğu Asya'ya uzanan eski ve meşhur bir ticaret ağının merkezindeki kapıları fiziksel (ve belki duygusal açıdan da) olarak kırma başarısını göstermişlerdir. Bu unsurlar kendi içlerine kapanmış, kendilerine mahsus yerleşim bölgelerinde yaşamaya devam etmiş, Suriye'deki canlı ticaret üzerinde yok denecek kadar az etkide bulunmuşlardır.

Halep'teki hanlar Pera'nın gösterişsiz ve (psikolojik olarak) içine kapalı bir varyantını oluşturmuşsa, İzmir'in Frenk Sokağı da topluca yaşanan müsaadekâr bir sokağı anlatıyordu. Ta 17. yüzyılın ortalarında bile, hem Osmanlılar hem de Batı Avrupalılar, İzmir'i, limana bitişik olarak uzanan bu sokakla eşanlamlı görüyorlardı. Yabancıların çoğunlukta oldukları bu mıntıka, kentte son bulan deniz ve kara yollarını fiziksel ve sembolik olarak birbirine bağlıyordu. Herkesi yorulup usanmadan o öğütücü ticari ve toplumsal bünyesi içerisinde asimile eden İstanbul'un ya da yeni gelen insanları hiç önemsemeyerek bir kenara atan Halep'in tersine, İzmir, Felemenk, İngiliz, Fransız ve Venedikli konsoloslarla milletleri kendi iktisadi, toplumsal ve siyasi hayatının merkezine koydu. Gene Halep ve İstanbul'un tersine, İzmir'de yabancı cemaatler Osmanlı'nın daha sonraki yüzyıllarından ziyade, 17. yüzyılda baskın bir konumdaydı.

Yabancılar ile Osmanlı hükümeti ve uyrukları arasındaki ilişkilerin bu üç kentte böylesine farklı doğrultularda evrilmesi ilk başlarda yazarlara şaşırtıcı gelmiştir. Örneğin, 17. yüzyıl İzmir'inde yeni kilise ve sinagogların yükseldiğini, kilise çanlarının çaldığını, ilahiler okunduğunu ve egzotik kıyafetlerin rahatça giyildiğini, buna karşılık Halep'te Hıristiyan ve Yahudilere ait dini yapıların tamiratına bile güçbela izin verildiğini görüyoruz. Halep'teki yabancılar ibadetlerini sessiz sedasız ediyor, Haleplilerle daha kolay kaynaşmak için, evlerinden dışarı çıkacakları zaman genellikle yöreye özgü giysiler giyiyorlardı. Yabancıların İstanbul'da, bir bukalamun gibi, kentin uzlaşmaz seçkinlerinin geleneklerine kendilerini adapte ederek yaşamlarını sürdürdüklerini ve kimi zaman da başarı kazandıklarını; Halep'te ticaret merkezinin dokusunda yer alan iktisadi ve toplumsal yapılarından uzak durarak ayakta kaldıklarını; İzmir'de ise kentin ticari, toplumsal ve siyasi hayatına bütün bütün girerek zenginleştiklerini de not ediyoruz. Bu farklılıklar, bu kentlerdeki yabancı cemaatleri kapsayan, fakat aynı zamanda onların çok ötesine de uzanan farklı kamusal kültürlerle kentsel kimlikleri akla getirmektedir.

Buradaki gibi karşılaştırmalı bir araştırma, Akdeniz ve Osmanlı kent tarihinin diğer yönlerine de ışık tutacaktır. Geçmiş on yılda, Müslümanların Osmanlı iktisadi hayatına yaptıkları katkıları irdeleyen pek çok çalışma gerçekleştirildi. Bu odaklanma, büyük ölçüde, İslam toplumuna ampirik değil teorik bir vurguyla yaklaşan ve dolayısıyla da ticaret hayatına Müslümanların sağladığı katkıları göz ardı eden ve hatta küçülten tarih yazıcılığına duyulan bir tepkiydi. Şimdi açıkça görülüyor ki (kitabımız da bunu doğrulamaktadır) Müslümanlar bölgesel, bölgelerarası ve hatta uluslararası düzlemlerde, Halep ve İstanbul'un ticaret hayatına tamamen angaje ol-

muşlardı. Ne var ki bu, Müslümanların her Osmanlı kentine egemen oldukları anlamına gelmemektedir. İzmir Müslümanlarının kentin ticaret hayatında nispeten zayıf bir rolleri vardı; bu durum aslında İslam ve ticaret hususunda bize hiçbir şey anlatmamakta, daha çok, bu kentin -diğer Osmanlı yerleşimleri gibi- kendi özgün coğrafi-tarihsel koşullarının bir ürünü olduğunu, kentin gelişme doğrultusunu ve yazgısını kimlerin belirlediğini açıklamak için de bu gerçeğe yüzümüzü çevirmemiz gerektiğini hatırlatmaktadır.

İstanbul, İzmir ve Halep kentlerindeki yabancılarla Osmanlı uyrukları arasındaki ilişkilerde görülen bu derin farklılıklar, belki de her zaman açık ortada olan bir gerçeği gözler önüne sermektedir: Belki de tarihin hiçbir döneminde normatif bir “Osmanlı”, “Arap”, ya da “İslam” kenti diye bir şey olmadı; bir metropol ne kadar tipik bir “Fransız”, “İngiliz” ya da “Hıristiyan” metropolü addedilebilirse bunlar da o kadar böyle tanımlanabilir. Kentlerin hinterlandlar, ticari kurumlar ve sosyal tabakalaşma gibi belli nitelikler taşımaksızın var olamayacağı doğru olabilir. Gelgelelim böylesi nitelikler coğrafi ya da ideolojik açıdan özgül değildir. “17. yüzyıldaki kriz”, “Osmanlı’nın altın çağı”, “Osmanlı’nın gerileyişi” ve “dünya ekonomik sistemi” gibi tasavvurların gerçekçi bir tarafı varsa da, tarih araştırmalarımızı bu tür modeller etrafında düzenlemeye kalktığımızda çok şey kaybederiz. Biz, bir “İslam”, “Arap” ya da “Osmanlı” kenti çıkarmaya yönelik herhangi bir girişimin benzer bir risk taşıdığını ileri sürüyoruz.

Bu kentleri, münhasıran Osmanlı ya da İslam metropolleri olarak değil de, buldukları coğrafyayı ya da türü göz önüne alarak sınıflandırmak yararlı olabilir. En azından ticari açıdan, İzmir’in Konya’dan çok Livorno’yla, Halep’in Bağdat’tan çok Lyons’la, İstanbul’unsa Edirne’den çok Venedik’le ortak özelliklere sahip olduğunu ileri sürebiliriz. Gerçekten de bu Akdeniz şehirlerinde yaşayan pek çok kentli birbirlerine, Hıristiyan ya da İslam dünyasındaki kara kentlerinin sakinlerinden çok daha fazla yakınlık duyuyorlardı. Başka bir deyişle, bu çalışmamızı diğer kentlerle bir karşılaştırma yapacak şekilde genişletmek durumunda kalsak, basitçe “İslam”, “Hıristiyan”, “Osmanlı” ya da “Habsburg” nitelendirmeleriyle anılan kentlerden çok, diğer Akdeniz kentlerine (hatta dünyanın diğer yerlerindeki liman kentlerine) yüzümüzü çeviririz muhtemelen. Biz bu çalışmanın diğer tarihçileri de Osmanlı kentlerinin tarihi konusunda daha geniş düşünmeye ve bunu ister Ortadoğu, ister Avrupa ya da Avrasya, isterse küresel olsun, kent araştırmalarına bütünüyle entegre etme çabası içerisine girmeye teşvik edeceğimizi umuyoruz.

19. yüzyıl sonları ile 20. yüzyıl başlarında ekonomik entegrasyon ve

milliyetçilik hareketleri Halep, İzmir, İstanbul ve diğer Osmanlı kentlerini kasıp kavurarak onları görünürde türdeş bir yığın haline getirdi. 1920'lerde her bir kent, ekonomik olarak Batı'nın, siyasi olarak da Osmanlı ardılı ulus-devletlerin güdümü altındaydı. Fakat bizim bu çalışmamız, bu üç kentin her birinin Osmanlı idaresi altında çizdiği gelişme eğrisinin tamamen müstesna olduğunu, her bir kentin kendine özgü ve büyüleyici bir rota izlediğini ortaya koymaktadır.

KAYNAKÇA

Arşiv kaynakları

Şam, Dar el-Vesa'ik (Ulusal Arşiv)

Halep Mahkeme Kayıtları

Avamir el-Sultaniyye Serisi (AS), Halep

İstanbul, Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Ahkâm-ı Halep serisi

Ahkâm-ı Şam-ı Şerif serisi

Baş muhasebe

BAİH, A. DVN

Cevdet Adliye serisi

Cevdet Dahiliye serisi

Cevdet Hariciye serisi

Ecnebi serileri: Fransa, İngiltere

Hatt-ı Hümayûn serisi (HH)

İrade Dahiliye serisi (İ. Dahiliye)

İrade Hariciye serisi (İ. Hariciye)

Maliye Nezareti Cizye serisi (ML.VRD.CMH)

Maliyeden Müdevver serisi (MM)

Mühimme serisi (MD)

Tapu-Tahrir serisi (TT)

İstanbul, Osmanlı Bankası Arşivi

İstanbul, Topkapı Sarayı Arşivi

Londra, School of Oriental and African Studies (SOAS)

Paget Papers

Londra, Public Record Office (PRO)

State Papers (SP)

Foreign Office (FO)

Marsilya, Archives de la Chambre de Commerce de Marseille (ACCM)

Archives Départementales des Bouches-du-Rhône (ADBR)

Oxford, Bodleian Library

Rawlinson Mss.

Paris, Archives de la Fraternit' des Capucins de la Région de Paris
Paris, Archives du Ministère des Affaires Etrangères (AMAE)
Paris, Archives Nationales
Affaires Etrangères
Saint-Brieuc, Bibliothèque Municipale
Washington, National Archives (mikrofilm)
Correspondence US consular officer, Aleppo (1835-40)

Yayımlanmış Kaynaklar

- 'Abbud, Yusuf Dimitri el-Halebi, "el-Murtad fı ta'rih Haleb ve Bağdad", Fevz Mahmud el-Fevz, der., Yüksek Lisans Tezi, Şam Üniversitesi, 1978.
- Abdel-Nour, Antoine, *Introduction à l'histoire urbaine de la Syrie ottomane (XVIe - XVIIIe siècle)*, Beyrut, 1982.
- "Traits et conflits du monde rurale syrien au XVIIIe siècle d'après les fatwa de Hamid al-'Imadi", *Mélanges de l'Université Saint-Joseph* 50 (1984), s. 71-84.
- Abou-El-Haj 'Ali, *Formation of the Modern State: the Ottoman Empire, Sixteenth to Eighteenth Centuries*, Albany, NY, 1991.
- Abu-Husayn, Abdul-Rahim, *Provincial Leaderships in Syria, 1575-1650*, Beyrut, 1985.
- Abu-Lughod, Janet, "The Islamic City - Historic Myth, Islamic Essence, and Contemporary Relevance", *International Journal of Middle East Studies* 19 (1987), s. 155-76.
- Aigen, Wolfgang, *Sieben Jahre in Aleppo (1656-63)*, der. Andreas Tietze, Viyana, 1980.
- Akarlı, Engin, *The Long Peace: Ottoman Lebanon, 1861-1920*, Berkeley, CA, 1993.
- Aktepe, M. Münir, "1727-1728 İzmir isyanına dair bazı vesikalar", *Tarih Dergisi* 11 (1955), s. 71-98.
- "İzmir hanları ve çarşıları hakkında ön bilgi", *Tarih Dergisi* 25 (1971), s. 105-54.
- "İzmir şehri Osmanlı devri medreseleri hakkında ön bilgi", *Tarih Dergisi* 26 (1972), s. 97-118.
- "İzmir'in hisar veya Yakub-Bey camii", *Tarih Dergisi* 27 (1973), s. 84-98.
- "Osmanlı devri İzmir camii'leri hakkında ön bilgi - I", *Tarih Enstitüsü Dergisi* 3 (1973), s. 177-212.
- "Osmanlı devri İzmir camii'leri hakkında ön bilgi - II", *Tarih Enstitüsü Dergisi* 4 (1973), s. 91-152.
- "İzmir suları çeşme ve sebilleri ile şadırvanları hakkında bir araştırma", *Tarih Dergisi* 30 (1976), s. 135-78.
- Aktepe, M. Münir, der., *Şem'danizade Fındıklı Süleyman Efendi Tarihi, Mürit-i Tevarih*, Ankara, 1971.

- Aladdin, B., "Deux Fatwa-s du sayh 'Abd al-Gani al-Nabulsi (1143/1731): présentation et édition critique", *Bulletin Etudes Orientales* 39-40 (1987-88), s. 9-37.
- Ambraseys, N. N. ve Finkel, C. F., *The Seismicity of Turkey and Adjacent Areas: a Historical Review, 1500-1800*, İstanbul, 1995.
- Anderson, Benedict, *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, Londra, 1983.
- Arvieux, Chevalier d', *Memoires du Chevalier d' Arvieux, Envoye Extraordinaire du Roy, etc.*, der. J. B. Labat. Paris, 1735.
- Ashtor, Eliyahu, *Levant Trade in the Later Middle Ages*, Princeton, NJ, 1983.
- Atay, M. Çınar, *Tarih içinde İzmir*, İzmir, 1978.
- Ayverdi, Ekrem Hakkı, *19. Asırda İstanbul Haritası*, İstanbul, 1978.
- Azadean, T., *Akn ev Aknc'ik*, İstanbul, 1943.
- Bakhit, Adnan, "Aleppo and the Ottoman Military in the 16th Century", *Al-Abhath* 27(1978), s. 27-38.
- Bahlaş, Na'um, *Ahbar Haleb*, der. Fr. Yusuf Kuşacı, 3 cilt, Halep, 1987-1992.
- Barbir, Karl, *Ottoman Rule in Damascus, 1708-1758*, Princeton, NJ, 1980.
- Bargrave, Robert, *A Relation of Sundry Voyages & Journeys made be mee*, Bodleian Library, Rawlinson Mss., C. 799.
- Barkan, Ömer-Lutfi, "Essai sur les donn'ees statistiques des registres de recensement dans l'empire ottoman au XVe et XVIe siècles", *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 1 (1957), s. 9-36.
- "The Price Revolution of the Sixteenth Century: a Turning Point in the Economic History of the Near East", *International Journal of Middle East Studies* 6 (1975), s. 3-28.
- Barker, Edward, der., *Syria and Egypt under the Last Five Sultans of Turkey: being Experiences, during Fifty Years, of Mr. Consul-General Barker*, Londra, 1876, yeniden basım New York, NY, 1973.
- Barkey, Karen, *Bandits and Bureaucrats: the Ottoman Route to State Centralization*, Ithaca, NY. 1994.
- Baykara, Tuncer, *Aydınoğlu Gazi Umur Bey [Paşa] (1309-1348)*, Ankara, 1990.
- Behar, Cem, "Fruit Vendors and Civil Servants. A Social and Demographic Portrait of a Neighborhood Community in Intra-Mural Istanbul (The Kasap İlyas mahalle) in 1885", *Boğaziçi Journal. Review of Social, Economic and Administrative Studies* 11 [1-2] (1997), s. 5-32.
- Behrens-Abouseif, Doris, *Egypt's Adjustment to Ottoman Rule: Institutions. Waqf and architecture in Cairo in the 16th and 17th Centuries*, Leiden, 1994.
- Beth-Hillel, David, *Unknown Jews in Unknown Lands: the Travels of Rabbi David D'Beth Hillel*, Walter Fischel, der., New York, 1973.
- Bodman, Herbert, *Political Factions in Aleppo*, Chapel Hill, NC, 1963.
- Bosscha Erdbrink, G. r., *At the Threshold of Felicity: Ottoman-Dutch Relations during the Embassy of Cornelius Calkoen at the Sublime Porte. 1726-1744*, İstanbul, 1975.

- Bowring John, *Report of the Commercial Statistics of Syria*, Londra, HM Stationer's Office için 1840'ta yapılan yeniden basım, New York, 1973.
- Braude, Benjamin ve Bernard Lewis, der., *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, 2 cilt, Princeton, NJ, 1973.
- Brummett, Palmira, *Ottoman Seapower and Levantine Diplomacy in the Age of Discovery*, Albany, NY, 1994.
- Buyark, Mikha'il el-Damaşki, *Ta'rih el-Şam, 1720-1782*, der. Kustantin el-Beşa, Harise, 1930.
- Calendar of State Papers and Manuscripts Relating to English Affairs Existing in the Archives and Collections of Venice, and in other Libraries of Northern Italy*, X, XI, XIX. ciltler, Londra, 1900, 1904.
- Carré, Abbé, *The Travels of the Abbé Carré, 1672-74*, Cilt I, Londra, 1947.
- Carruthers, Douglas, der., *The Desert Route to India: being the Journals of Four Travellers by the Great Desert Caravan Route between Aleppo and Basra. 1745-1751*, Londra, 1921.
- Çelik, Zeynep, *The Remaking of Istanbul: Portrait of an Ottoman City in the Nineteenth Century*, Seattle, WA, 1986.
- Cezar, Yavuz, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. yüzyıldan Tanzimat'a Mali Tarih)*, İstanbul, 1986.
- Chandler, Richard, *Travels in Asia Minor, 1764-65*, der. Edith Clay, Londra, 1971.
- Charles Roux, François. *Les échelles de Syrie et de Palestine au XVIIIe siècle*, Paris, 1928.
- Cochran, William, *Pen and Pencil in Asia Minor*, Londra, 1887.
- Cohen, Amnon. *Jewish Life Under Islam*, Cambridge, MA, 1984.
- Economic Life in Ottoman Jerusalem*, Cambridge, 1989.
- "The Receding of the Christian Presence in the Holy Land: a 19th Century Sijill in the Light of 16th Century Tahrirs", *The Syrian Land in the 18th and 19th Century*, der. Thomas Philipp, Stuttgart, 1992, s. 333-40.
- Courbage, Youssef ve Philippe Fargues, *Christians and Jews under Islam*, Londra, 1996.
- Courmenin, Baron Louis Deshayes de, *Voyage de Levant fait par le Commandement du Roy en l'ann'c 1621 par le Sr. D. C*, 2. baskı, Paris, 1632.
- Curtin, Philip D., *Cross-Cultural Trade in World History*, Cambridge, 1984.
- Dalsar, Fahri, *Türk Sanayi ve Ticaret Tarihinde Bursa'da İpekçilik*, İstanbul, 1960.
- Danişmend, İsmail Hami, *Destan ve Divan Edebiyatlarında İstanbul Sevgisi*, İstanbul, 1941.
- David, Jean-Claude, "L'espace des chrétiens à Alep: ségrégation et mixité, stratégies communautaires (1750-1850)", *Revue du Monde Musulman et de la Méditerranée* 55-56 (1990), s. 152-70.
- La waqf d'Ibsir Pasa à Alep*, Şam, 1982.
- Davis, Ralph, *Aleppo and Devonshire Square: English Traders in the Levant in the 18th Century*, Londra, 1967.

- Defoe, Daniel, *A Journal of the Plague Year*, Londra, 1969.
- Deringil, Selim, *The Well-Protected Domains: Ideology and the Legitimation of Power in the Ottoman Empire, 1876-1909*, Londra, 1998.
- Deshen, Shlomo ve Walter Zenner, der., *Jewish Societies in the Middle East: Community, Culture and Authority*, Washington, DC, 1982.
- Diñçer, Kaya, *Visions from a Vanishing Past: architectural Drawings from Izmir and Western Anatolia*, Daniel Goffman ve Doğan Kuban tarafından kaleme alınan metin, İzmir, 1994.
- Dirlik, Arif, "The Post-Colonial Aura: Third World Criticism in the Age of Global Capitalism", *Critical Enquiry* 20 (1994): 328-57.
- Douwes, Dick, *The Ottomans in Syria: a History of Justice and Oppression*, Londra, 1999.
- Du Mont, Jean, *Voyages de Mr. Du Mont, en France, en Italie, en Allemagne, à Malthe, et en Turquie*, La Haye, 1699.
- Eickelman, Dale F., *The Middle East and Central Asia: an Anthropological Approach*, 3. baskı, Upper Saddle River, NJ, 1998.
- Eldem, Edhem, "Structure et acteurs du commerce international d'Istanbul au XVIIIe siècle", Daniel Panzac, der., *Les villes dans l'Empire ottoman: activités et sociétés*, I. Aix-en-Provence, 1991, s. 243-71.
- "The Trade of Precious Metals and Bills of Exchange in Istanbul in the Second Half of the Eighteenth Century", *V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi, Tebliğler*, Ankara, 1991, s. 579-89.
- "Batılılaşma, Modernleşme ve Kozmopolitizm: 19. Yüzyıl Sonunda ve 20. Yüzyıl Başında İstanbul", Zeynep Rona, der., *Osman Hamdi Bey ve Dönemi*, İstanbul, 1993.
- "The Ethnic Structure of Galata", *Biannual İstanbul* 1 (1993), s. 28-33.
- "Culture et signature: Quelques remarques sur les signatures de clients de la Banque Impériale Ottomane au début du xxe siècle", *Revue du Monde Musulman et de la Méditerranée, Oral et écrit dans le monde turco-ottoman*, 75-76 (1995), s. 181-95.
- "Istanbul 1903-1918: A Quantitative Analysis of a Bourgeoisie", *Boğaziçi Journal, Review of Social, Economic and Administrative Studies*, 11 [1-2](1997), s. 53-98.
- French Trade in Istanbul in the Eighteenth Century*, Leiden, 1999.
- Establet, Colette ve Jean-Paul Pascual, *Families et fortunes à Damas: 450 foyers damascains en 1700*, Şam, 1994.
- Evlîyâ Çelebi, *Seyahatname*, İstanbul, 1314/1898.
- Faroqhi, Suraiya, *Towns and Townsmen of Ottoman Anatolia: Trade, Crafts and Food Production in an Urban Setting, 1520-1650*, Cambridge, 1984.
- Fawaz, Leila, *Merchants and Migrants in Nineteenth Century Beirut*, Cambridge, 1983.
- An Occasion for War: Civil Conflict in Lebanon and Damascus in 1860*, Berkeley, CA, 1994.

- Ferrier, R. W., "The Armenians and the East India Company in Persia in the Seventeenth and Early Eighteenth Centuries", *Economic History Review*, 2. seri 26 (1973), s. 38-62.
- Fischel, Walter, der., *Unknown Jews in Unknown Lands: the Travels of Rabbi David D'Beth Hillel (1824-32)*, New York, NY, 1973.
- Flachat, *Observations sur le commerce et les arts d'une partie de l'Europe, de l'Asie, de l'Afrique et meme des Indes orientales*, Lyons, 1766.
- Frangakis-Syrett, Elena, *Commerce of Smyrna in the Eighteenth Century (1700-1820)*, Athens, 1992.
- "Trade Practices in Aleppo in the Middle of the 18th Century: The Case of a British Merchant", *Revue du Monde Musulman et de la Méditerranée* 62 (1991-94), s. 123-32.
- Frazee, Charles, *Catholics and Sultans: the Church and the Ottoman Empire, 1453-1923*, Cambridge, 1983.
- Gaube, Heinz ve Eugen Wirth, *Aleppo: Historische und geographische Beitrage zur baulichen Gestaltung, zur sozialen Organisation und zur wirtschaftlichen Dynamik einer voderasiatischen Fernhandelsmetropole*, Wiesbaden, 1984.
- Genç, Mehmet, "Osmanlı Maliyesinde Malikâne Sistemi", Osman Okyar, der., *Türkiye İktisat Tarihi Semineri*, Ankara, 1975, s. 231-96.
- "Osmanlı İktisadi Dünya Görüşünün İlkeleri", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Dergisi* I (1989), s. 176-85.
- "18. Yüzyılda Osmanlı Sanayii", *Dünü ve Bugünüyle Toplum ve Ekonomi* 2 (Eylül 1991), s. 99-124.
- "Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi", *V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi Tebliğler*, Ankara, 1991, s. 13-25.
- Gerber, Haim, "Jewish Tax-Farmers in the Ottoman Empire in the 16th and 17th Centuries", *The Journal of Turkish Studies* 10 (1986), s. 143-54.
- Gerber, Haim and Barnai, Jacob, *The Jews in Izmir in the 19th Century: Ottoman Documents from the Shar'i Court (Hebrew)*, Kudüs, 1984.
- el-Gazzi, Kamil, *Nahr el-zahab fi ta'rih Halb el-Şehba'*, 3 cilt, Halep, 1922-26.
- Gibb, Hamilton ve Bowen, Harold, *Islamic Society and the West*, Cilt I, Londra, 1950.
- Gillard, David, der., *British Documents on Foreign Affairs: Reports and Papers from the Foreign Office Confidential Print*, Kısım I, Seri B (The Near and Middle East, 1856-1914), University Publications of America, 1984.
- Göçek, Fatma Müge, *Rise of the Bourgeoisie, Demise of Empire: Ottoman Westernization and Social Change*, Oxford, 1996.
- Goffman, Daniel, "Izmir as a Commercial Center: The Impact of Western Trade on an Ottoman Port 1570-1650", doktora tezi, University of Chicago, IL, 1985, kısım 2.
- "The Capitulations and the Question of Authority in Levantine Trade 1600-1650", *Journal of Turkish Studies* 10 (1986), s. 155-61.
- Izmir and the Levantine World, 1550-1650*, Seattle, WA, 1990.

- “The Quincentennial of 1492 and Ottoman Jewish Studies”, *Shofar: An Interdisciplinary Journal of Jewish Studies* 11.4 (1994), s. 57-67.
- Britons in the Ottoman Empire (1642-1660)*, Seattle, WA, 1998.
- “Early Ottoman Chios: The Demise of a Commercial Center”, *The Mediterranean History Review*, basılıyor.
- Gregorian, Vartan, “Minorities in Isfahan: the Armenian Community of Isfahan, 1587-1722”, *Iranian Studies* 7 (1974), s. 652-80.
- Griswold, William, *The Great Anatolian Rebellion 1000-1020/1591-1611*, Berlin, 1993.
- Hacker, Joseph, “The Impact of the ‘Sürgün’-System on Jewish Society in the Ottoman Empire in the Fifteenth-Seventeenth Centuries”, *the Fourth, International Congress for the Economic and Social History of Turkey (1071-1922)*’de sunulan tebliğ, Münih, 4-8 Ağustos 1986.
- “Jewish Autonomy in the Ottoman Empire: its Scope and Limits”, Avigdor Levy, der., *The Jews of the Ottoman Empire*, Princeton, NJ, 1994, s. 153-202.
- Haddad, Robert, *Syrian Christians in a Muslim Society: An Interpretation*, Westport, Connecticut, 1970.
- “Constantinople over Antioch, 1516-1724: Patriarchal Politics in the Ottoman Era”, *Journal of Ecclesiastical History* 41 (1990), s. 217-38.
- Halaçoğlu, Yusuf, XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nun İşkân Siyasetleri ve Asiretlerin Yerleştirilmesi, Ankara, 1988.
- Hanna, D., ‘Abdallah, *Harekat el-’amme el-dimaşkiyya fi el-kurun el-semin ‘aşar ve el-tasi’ ‘aşar*, Beyrut, 1985.
- Hanna, Nelly, *Construction Work in ottoman Cairo (1517-1798)*, Kahire, 1984.
- Harel, Yaron, “Jewish-Christian Relations in Aleppo as Background for the Jewish Response to the Events of Ekim 1850”, *International Journal of Middle East Studies* 30 (1998), s. 77-96.
- Hasluck, F. W., “Dr. John Covell’s Notes on Galata,” *Annual of the British School at Athens* 11 (1904-05), s. 52-62.
- Hathaway, Jane, *The Politics of Households in Ottoman Egypt*, Cambridge, 1997.
- Hattox, Ralph S., *Coffee and Coffeehouses: the Origins of a Social Beverage in the Medieval Near East*, Seattle, WA, 1985.
- Heyberger, Bernard, “Les Chrétiens d’alep (Syrie) à travers les récits des conversions des Missionnaires Carmes Déchaux (1657-1681)”, *Mélanges de l’Ecole Française de Rome* 100 (1988), s. 461-499.
- Les chrétiens du proche-orient au temps de la réforme catholique*, Rome, 1994.
- Heyd, Uriel, *Ottoman Documents on Palestine, 1552-1615*, Oxford, 1994.
- Hobsbawn, E. J., *Nations and Nationalism since 1780: Programme, Myth, Reality*, 2. baskı, Cambridge, 1992.
- Hourani, Albert, “Ottoman Reform and the Politics of Notables”, William Polk ve Richard Chambers, der., *Beginnings of Modernization in the Middle East*, Chicago, IL, 1968, s. 41-68.

- İnalçık, Halil, "Bursa XV. asır sanayi ve ticaret tarihine dair vesikalar", *Bellekten* 24 (1960), s. 45-102.
- "İmtiyazat", *Eİ2*.
- "Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire, 1600-1700", *Archivum Ottomanicum* 6 (1980), s. 283-337.
- "Ottoman Galata, 1453-1553", Edhem Eldem, der., *Première recontre internationale sur l'Empire ottoman et la Turquie moderne, Institut National des Langues et Civilisations Orientales, Maison des Sciences de l'Homme, 188-22 janvier 1985. I, Recherches sur la ville ottomane: le cas du quartier de Galata. II. La vie politique, économique et socio-culturelle de l'Empire ottoman à l'époque jeune-turque*, s. 17-116, İstanbul, 1991.
- İnalçık, Halil ve Donald Quataert, der., *Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1914*, Cambridge, 1994.
- Irumberry, Charles-Marie, *d'comte de Salaberry. Voyage à Constantinople, en Italie et aux îles de l'Archipel, par l'Allemagne et la Hongrie*, Paris, 1799.
- İslamoğlu-İnan, Huri, der., *The Ottoman Empire and the World Economy*, Cambridge, 1987.
- Ismail, Adel, *Documents diplomatiques et consulaires relatifs à l'histoire du Liban et pays du proche orient du XVIIe siècle à nos jours*, III. cilt, Beyrut, 1975.
- Israel, Jonathan, *European Jewry in the Age of Mercantilism, 1550-1750*, Oxford, 1985.
- Jamgocian, Onnik, "Yakub Sarraf Hovhannesyanyan", *Jamanak*, 30 Aralık 1985.
- "Les finances de l'Empire ottoman et les financiers de Constantinople (1732-1853)", doktora tezi, Sorbonne, 1988.
- Jennings, Ronald C. "Loans and Credit in Early 17th Century Ottoman Judicial Records: The Sharia Court of Anatolian Kayseri", *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 16 (1973), s. 168-216.
- "Urban Population in Anatolia in the Sixteenth Century: A Study of Kayseri, Karaman, Amasya, Trabzon and Erzerum", *International Journal of Middle East Studies* 7 (1976), s. 21-57.
- "Kadi, Court and Legal Procedure in Seventeenth-Century Ottoman Kayseri", *Studia Islamica* 48 (1978), s. 133-72.
- Kafadar, Cemal, *Between Two Worlds: the Construction of the Ottoman State*, University of California Press, 1995.
- Kasaba, Reşat, "Geç Dönem Osmanlı toplumsal tarihi için kaynak olarak Mahkeme Sicilleri", *Tarih ve Toplum* 14 (1985), s. 49-53.
- "Was There a Compradore Bourgeoisie in Mid-Nineteenth Century Western Anatolia?", *Review* 11 (1988), s. 215-28.
- Kasaba, Reşat, Çağlar Keyder ve Faruk Tabak, "Eastern Mediterranean Port Cities and Their Bourgeoisie: Merchants, Political Projects, and Nation States", *Review* 10 (1986), s. 121-35.
- Kastoryano, Riva, "Passage par Galata: mobilite sociale des Juifs d'Istanbul", Ed-

- hem Eldem, der., *Première rencontre internationale sur l'Empire ottoman et la Turquie moderne*, Institut National des Langues et Civilisations Orientales; *Maison des Sciences de L'Homme* 18-22 janvier 1985. I, *Rechercher sur la ville ottomane: Le cas du quartier de Galata*. II: *La vie politique, économique et socio-culturelle de l'Empire ottoman à l'époque jeune*, İstanbul, 1991, s. 172-81.
- Keyder, Çağlar, Y. Eyüp Özveren ve Donald Quataert, "Port-Cities in the Ottoman Empire: some Theoretical and Historical Perspectives", *Review* 16.4 (Güz 1993), s. 519-58.
- Khoury, Dina Rizk, *State and Provincial Society in the Ottoman Empire: Mosul, 1540-1834*, Cambridge, 1998.
- Khoury, Philip, *Urban Notables and Arab Nationalism: The Politics of Damascus, 1860-1920*, Cambridge, 1983.
- "The Urban Notables Paradigm Revisited", *Villes au Levant: Hommage à André Raymond*, Ciltler LV-LVI of *La revue du Monde Mussulman et de la Méditerranée*, Aix-en-Provence, 1990, s. 214-27.
- Konyalı, İbrahim Hakkı, *Abideleri ve Kitabeleri ile Erzurum Tarihi*, İstanbul, 1960.
- Abideleri ve Kitabeleri ile Konya Tarihi*, Konya, 1964.
- Abideleri ve Kitabeleri ile Konya Erişli Tarihi*, basım yeri belli değil, 1970.
- Abideleri ve Kitabeleri ile Şereflikoçhisar Tarihi*, İstanbul, 1971.
- Abideleri ve Kitabeleri ile Niğde Tarihi*, İstanbul, 1974.
- Kuban, Doğan, *Istanbul. An Urban History. Byzantium, Constantinople, İstanbul*, İstanbul, 1996.
- Kunt, İ. Metin, *The Sultan's Servants*, New York, NY, 1983.
- Kuroki, Hidemitsu, "The Orthodox-Catholic Clash in Aleppo in 1818", *Orient* 29 (1993), s. 1-18.
- Lane, Frederic, "Economic Consequences of Organized Violence", *Journal of Economic History* 18 (1958), s. 401-17.
- Lapidus, Ira, *Muslim Cities in the Later Middle Ages*, Cambridge, MA, 1967.
- "Muslim Cities and Islamic Societies", Ira Lapidus, der., *Middle Eastern Cities: a Symposium on Ancient, Islamic and Contemporary Middle Eastern Cities*, Berkeley, CA, 1969.
- Levy, Avigdor, der., *The Jews of the Ottoman Empire*, Princeton, NJ, 1994.
- Lewis, Norman, *Nomads and Settlers in Syria and Jordan, 1800-1980*, Cambridge, 1987.
- Lewis, Warren, *Levantine Adventurer: the Travels and Mission of the Chevalier d'Arvieux 1653-1697*, New York, NY, 1962.
- Lowry, Heath, "The Ottoman Tahrir Defters as a Source for Urban Demographic History: the Case Study of Trabzon (ca. 1486-1583)", doktora tezi, University of California at Los Angeles, 1977.
- "The Ottoman Tahrir Defterleri as a Source for Social and Economic History: Pitfalls and Limitations", *Türkische Wirtschafts- und Sozialgeschichte von 1071 bis 1920*, Wiesbaden, 1995, s. 183-96.

- Lusignano, Livio Missir Reggio Mamachi di, *Epitaphier des grandes familles Latines de Smyrne*, c. II, *Les pierres tombales de l'église française Saint-Polycarpe*, Brussels, 1985.
- Macfarlane, C., *Constantinople in 1828*, Londra, 1829.
- Mantran, Robert, *Istanbul dans la seconde moitié du XVIIIe siècle*, Paris, 1962.
- Mantran, Robert ve Jean Sauvaget, *Règlements fiscaux ottoman: les provinces syriennes*, Beyrut, 1951.
- Marcus, Abraham, *The Middle East on the Eve of Modernity: Aleppo in the Eighteenth Century*, New York, 1989.
- Marino, Brigitte, *Le faubourg du Midân à Damas à l'poque ottomane: espace urbain, société et habitat (1742-1830)*, Şam, 1997.
- Masters, Bruce, "Patterns of Migration to Ottoman Aleppo in the 17th and 18th Centuries", *Journal of Turkish Studies* 4 (1987), s. 75-89.
The Origins of Western Economic Dominance in the Middle East: Mercantilism and the Islamic Economy in Aleppo, 1600-1750, New York, 1988.
- "The 1850 'Events' in Aleppo: An Aftershock of Syria's Incorporation in the Capitalist World System", *International Journal of Middle East Studies* 22 (1990), s. 3-20.
- "Power and Society in Aleppo in the 18th and 19th Centuries", *Revue du monde musulman et de la Méditerranée* 62 (1991-94), s. 151-58.
- "Ottoman Policies toward Syria in the 17th and 18th Centuries", Thomas Philipp, der., *The Syrian Land in the 18th and 19th Century*, *Berliner Islamstudien*, 5, Stuttgart, 1992, s. 11-26.
- "The Sultan's Entrepreneurs: The Avrupa Tüccaris and the Hayriye Tüccaris in Syria", *International Journal of Middle East Studies* 24 (1992), s. 579-97.
- "The View from the Province: Syrian Chroniclers of the Eighteenth Century", *Journal of the American Oriental Society* 114 (1994), s. 353-62.
- Maundrell, Henry, *Journey from Aleppo to Jerusalem at Easter 1697*, Londra, 1832.
- Mazlum, Maksimus, *Nabzeh ta'rihiyya fi ma cera li-ta'ifet el-Rum el-kasulik munzu senet 1837 fi ma ba'zuha*, basım yeri belli değil, 1907.
- McGowan, Bruce, "The Age of the Ayans", Halil İnalçık ve Donald Quataert, der., *The Economic and Social History of the Ottoman Empire*, Cambridge, 1994.
- McNeill, William H., *Plagues and Peoples*, Garden City, NY, 1976.
- Mengi, Mene, *Divan Şiirinde Hikemî Tarzın Büyük Temsilcisi, Nâbî*, Ankara, 1987, s. 24.
- Meriç, Rıfku Melul, "Birkaç mühim arşiv vesikası", *İstanbul Enstitüsü Dergisi* 3 (1957), s. 33-42.
- Meriwether, Margaret, "The Notable Families of Aleppo, 1776-1830: Networks and Social Structure", doktora tezi, University of Pennsylvania, 1981.
 "Urban Notables and Rural Resources in Aleppo, 1770-1830", *International Journal of Turkish Studies* 4 (1987), s. 55-74.

- “Women and Economic Change in Nineteenth Century Syria: The Case of Aleppo”, *Arab Women: Old Boundaries, New Frontiers*, der. Judith Tucker, Washington, DC, 1993, s. 65-83.
- Mitler, Louis, “The Genoese in Galata: 1453-1682”, *International Journal of Middle East Studies* 10 (1979), s. 71-91.
- Monkkonen, Eric H., *America Becomes Urban: The Development of US Cities and Towns, 1780-1980*, Berkeley, CA, 1988.
- Monnier, Gabriel, *Journal de mon voyage de Marseille à Constantinople en 1784-1785, par Gabriel Monnier, officier du genie et Journal de mon voyage à Constantinople par l'Allemagne en 1786*, Bibliothèque Municipale de Bourg-en-Bresse, Ms. 63, 18 Nisan 1786.
- Morineau, Michel, “Naissance d’une domination, marchands européens. Marchands et march’s du Levant aux XVIIIe et XIXe siècles”, *Commerce de gros, commerce de détail dans les pays méditerranéens*, Nice, 1976, s. 144-84.
- Mumford, Lewis, *The Culture of Cities*, New York, NY, 1938.
- Murphey, Rhoads, “Tobacco Cultivation in Northern Syria and Conditions of its Marketing and Distribution in the Late Eighteenth Century”, *Turcica* 17 (1985), s. 35-50.
- “Conditions of Trade in the Eastern Mediterranean: an Appraisal of Eighteenth-Century Documents from Aleppo”, *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 33 (1990), s. 35-50.
- Mustafa Naima, *Tarih-i Naima*, 6 cilt, İstanbul, 1864-66.
- Nieuwenhius, Tom, *Politics and Society in Early Modern Iraq: Mamluk Pashas, Tribal Shayks and Local Rule between 1802 and 1831*, Lahey, 1982.
- Ohsson, Mouradgca d’, *Tableau général de l’Empire othoman*, 7 cilt, Paris, 1788-1824.
- Pamukciyan, K., *Hagop Nalean Patriark (1705-1794)*, İstanbul, 1991.
- Peirce, Leslie, *The Imperial Harem: Sovereignty and Women in the Ottoman Empire*, Oxford, 1994.
- Perron, Pierre, Pierre Plasse ve Pierre-Honore Roux, *Observations particulières sur le commerce du Levant avec Marseille*, Paris, 1793.
- Philipp, Thomas, “French Merchants and Jews in the Ottoman Empire during the Eighteenth Century”, Avigdor Levy, der., *The Jews of the Ottoman Empire*, Princeton, 1994, s. 315-25.
- The Syrians in Egypt, 1725-1925*, Stuttgart, 1985.
- Polonyalı Simeon, *Polonyalı Simeon’un Seyahatnamesi 1608-1619*, çev. Hrand Andreasyan, İstanbul, 1964.
- Purchas Samuel, *Purchas His Pilgrimes*, C. VIII, Glasgow, 1905.
- Kara’ali, Bulus, der., *Ahamm havadis Haleb fi nifs el-evvel min el-karan el-tasi ‘aşar*, Kahire, 1933.
- Quataert, Donald, *Ottoman Manufacturing in the Age of the Industrial Revolution*, Cambridge, 1993.

- Rabbath, Antoine, der., *Documents inédits pour servir à l'histoire du Christianisme en Orient* 2 cilt, Paris, 1905-1911, yeniden basım, New York, NY, 1973.
- Rafeq, Abdul-Karim, *The Province of Damascus, 1723-1783*, Beyrut, 1966.
- Buhus fi ta'rih el-iktisadi ve-el-ictimai'i li-bilad el-Şam fi el-'asr el-hadis*, Şam, 1985.
- "Economic Relations Between Damascus and the Dependent Countryside, 1743-71", A.Y. Udovitch, der., *The Islamic Middle East, 700-1900*, Princeton, NJ, 1981.
- "The Impact of Europe on a Traditional Economy: The Case of Damascus, 1840-1870", Jean-Louis Bacqué Grammont ve Paul Dumont, der., *Economic et sociétés dans l'Empire otoman*, Paris, 1983, s. 419-32.
- "The Revolt of Ali Pasha Janbulad (1605-1607) in the Contemporary Arabic Sources and its Significance", *VII. Türk Tarih Kongresi: Konuşmacı Sunulan Bildiriler*, Ankara, 1983, s. 1515-34.
- Raymond, André, *Artisans et commerçants au Caire au XVIIIe siècle*, 2 cilt, Şam, 1973.
- The Great Arab Cities in the 16th-18th Centuries*, New York, NY, 1984.
- "The Population of Aleppo in the Sixteenth and Seventeenth Centuries", *International Journal of Middle East Studies* 16 (1984), s. 447-460.
- Grandes villes arabes à l'époque ottomane*, Paris, 1985.
- "Les provinces arabes (XVIIe siècle)", Robert Mantran, der., *Histoire de l'Empire otoman*, Paris, 1989.
- Reilly, James, "Damascus Merchants and Trade in the Transition to Capitalism", *Canadian Journal of History* 27 (1992), s. 1-27.
- Revue Commerciale du Levant, Bulletin Mensuel de la Chambre de Commerce Française de Constantinople*, 1898-1914.
- Roberts, Lewes, *The Merchants Mappe of Commerce: whercin, the Universall Manner and Matter of Trade is Compendiously Handled*, Londra, 1638.
- Rodrigues, Aron, *French Jews, Turkish Jews: the Alliance Israélite Universelle and the Politics of Jewish Schooling in Turkey, 1860-1925*, Bloomington, IN, 1990.
- Russell, Alexander, *The Natural History of Aleppo*, Londra, 1794, 2 cilt, yeniden basım, 1969.
- Sahillioğlu, Halil, "Bir Tüccar Kervanı", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi* 2 (1968), s. 63-69.
- Said, Edward, *Orientalizm*, New York, 1978.
- Salati, Marco, *Ascesa e caduta di una famiglia di Asraf Scitti di Aleppo*, Roma, 1992.
- Salname-i Vilayet-i Halep 1326*, İstanbul, 1909.
- Salzmann, Ariel, "An Ancien R'gime Revisited: 'Privatization' and Political Economy in the Eighteenth-Century Ottoman Empire", *Politics and Society* 21 (1993), s. 393-423.
- Sanderson, John, *The Travels of John Sanderson in the Levant, 1584-1609*, Londra, 1931.

- Sanjian, Avedis, *The Armenian Communities in Syria under Ottoman Domination*, Cambridge, 1965.
- Sauvaget, Jean, *Alep; essai sur le d'veloppement d'une grande ville syrienne des origines au milieu du XIXe siècle*, Paris, 1941.
- Schilcher, Linda, *Families in Politics: Damascene Factions and Estates of the 18th and 19th Centuries*, Stuttgart, 1985.
- Schneider, A. M ve M. Is., Nomidis, *Galata. topographisch-archaeologischer Plan mit erlautendem Text*, İstanbul, 1941.
- Scholem, Gershom, *Sabbatai Sevi: the Mystical messiah, 1626-1676*, çev. R. J. Zwi Werblowsky, Princeton, NJ, 1973.
- Seikaly, Samir, "Land Tenure in 17th Century Palestine: the Evidence from the al-Fatawa al-Khayriyya", Tarif Khalidi, der., *Land Tenure and Social Transformation in the Middle East*, Beyrut, 1984, s. 397-408.
- Singer, Amy, *Palestinian Peasants and Ottoman Officials: Rural Administration around Sixteenth-Century Jerusalem*. Cambridge, 1994.
- Steensgaard, Niels, *The Asian Trade Revolution of the Seventeenth Century: the East India Companies and the Decline of the Caravan Trade*, Chicago, IL, 1973.
- "Consuls and Nations in the Levant from 1570 to 1650", *Scandinavian Economic History Review* 15 (1967), s. 13-55.
- "The Seventeenth-Century Crisis", Geoffrey Parker ve Leslie M. Smith, der., *The General Crisis of the Seventeenth Century*, Londra, 1985.
- Staianovich, Traian, "The Conquering Balkan orthodox Merchants", *Journal of Economic History* 20 (1960), s. 234-313.
- Subtily and Cruelty: or a true relation of Sr Sacvile Crow, His Designe of seizing and possessing himselfe of all the Estate of the English in Turkey. With the Progressse he made and the Meanes he used in the execution thereof*, Londra, 1649.
- Süreyya, Mehmed, *Sicill-i Osmani*, İstanbul, 1311.
- Sutton, Joseph, *Magic Carpet: Aleppo-in-Flatbush*, New York, NY, 1979.
- Sykes, Mark, *The Caliphs' Last Heritage: a Short History of the Ottoman Empire*, Londra, 1915.
- Şahiner, Araks, "Armenian Sarrafs of İstanbul in the Eihteenth Century: the Case of Yakub Hovhannesian", Tez, Tarih Bölümü, Boğaziçi Üniversitesi, 1992.
- Şakiroğlu, Mahmut, "Fatih Sultan Mehmed'in Galatalılara verdiği Fermanın Türkçe Metinler", *Tarih Araştırmaları Dergisi* (1983), s. 211-16.
- Şimşir, Bilâl, *British Documents on Ottoman Armenians*, C. I (1856-80), Ankara, 1982.
- Tabak, Faruk, "Local Merchants in Peripheral Areas of the Empire: the Fertile Crescent during the Long Nineteenth Century", *Review* 11 (1988), s. 179-214.
- el-Tabbah, Muhammad Ragib, *A'lam el-mubala bi-ta'rih Haleb el-şabe'*, 7 cilt, Halep, 1977.

- Taoutel, Ferdinand, "Vesa'ik ta'rihiyya 'an Haleb fi el-kurun el-samin 'aşar", *el-Mashriq* 41 (1947), s. 252-53.
- "Vesa'ik ta'rihiyya 'an Haleb ahizan 'an dafatir el-ahaviyyat ve gayriha", *el-Mashriq* 42 (1948), s. 215-41, 371-412; 43 (1949), s. 140-60, 297-320, 537-603.
- Teixeira, Pedro, *Travels of Pedro Teixeira*, The Hakluyt Society, 5. dizi, no. 9, Londra, 1902.
- Thevenot, Jean, *Voyages du Monsieur de Thevenot en Europe, Asie, et Afrique*, Paris, 1689.
- Thieck, Jean-Pierre, "Décentralisation ottomane et affirmation urbaine à Alep à la fin du XVIIIe siècle", Gilles Kepel, der., *Passion d'Orient*, Paris, 1992, s. 113-76.
- Thomas, Lewis, *A Study of Naima*, der. Norman Itzkowits, New York, NY, 1972.
- Tournefort, Joseph Pitton de, *Relation d'un voyage du Levant*, 3 cilt, Lyon, 1727.
- Tukin, Cemal, "Mahmud II. Devrinde Halep İsyanı, 1813-1819", *Tarihi Vesikaları* 1 (1941), s. 256-65.
- Ülker, Necmi, "The Rise of İzmir, 1688-1740", doktora tezi, University of Michigan, MI, 1974.
- "The Emergence of İzmir as a Mediterranean Commercial Center for the French and English Intests, 1698-1740", *International Journal of Turkish Studies* 4.1 (1987), s. 20.
- Uluçay, M. Çağatay, *XVIIinci yüzyılda Manisa'da ziraat, ticaret ve esnaf teşkilatı*, İstanbul, 1942.
- Ünver, Süheyl, *Vatan*, 4 Temmuz 1948.
- Veinstein, Gilles, "Ayan' de la région d'Izmir et commerce du Levant (deuxième moitié du XVIIIe siècle)", *Etudes Balkaniques* 12 (1976).
- Venzke, Margaret, "Syria's Land-Taxation in the Ottoman 'Classical Age' Broadly Considered", *V. Milletarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi: Tebliğler*, Ankara, 1990, s. 419-34.
- Volney, Constantine, *Travels through Syria and Egypt in the years 1783, 1784 and 1785*, 2 cilt, Londra, 1787.
- Wake, C. H. "The Changing Pattern of Europe's Pepper and Spice Imports, ca. 1400-1700", *Journal of European Economic History* 8 (1979), s. 361-403.
- Wallerstein, I. ve R. Kasaba, "Incorporation into the World-Economy: Change in the Structure of the Ottoman Empire, 1750-1839", Jean-Louis Bacqué-Grammont ve Paul Dumont, der., *Economies et sociétés dans l'Empire Ottoman (fin du XVIIIe - début du XXe siècle)*, Paris, 1983.
- Wallerstein, I., H. Decdeli ve R. Kasaba, "The Incorporation of the Ottoman Empire into the World Economy", H. İslamoğlu-İnan, der., *The Ottoman Empire and the World Economy*, Cambridge ve Paris, 1987.
- Weber, Max, *The City*, çev. ve giriş yazısı Don Martindale ve Gertrud Neuwirth, New York, NY, 1958.

- White, Richard, *The Middle Ground: Indians, Empires and Republics in the Great Lakes Region, 1650-1815*, Cambridge, 1991.
- Winter, Michael, "A Polemical Treatise by 'Abd al-Ghani al-Nabulusi against a Turkish Scholar on the Religious Status of the Dhimmis", *Arabica* 35 (1988), s. 92-103.
- Wirth, Eugen, "Alep dans la première moitié du XIXe siècle", *Revue du Monde Musulman et de la Méditerranée* 62 (1991), s. 131-49.
- Wood, Alfred, *A History of the Levant Company*, Londra, 1935.
- Yerasimos, Stéphane, "Galata à travers les récits de voyage (1453-1600)", Edhem Eldem, der., *Première Rencontre Internationale sur l'Empire Ottoman et la Turquie Moderne, Institut National des Langues et Civilisations Orientales: Maison des Sciences de l'Homme, 18-22 janvier 1985. I: Recherches sur la ville ottomane; Le cas du quartier de Galata. II: La vie politique, économique et socio-culturelle de l'Empire Ottoman à l'époque jeune-turque*, İstanbul, 1991, s. 117-37.
- Yerasimos, Stéphane, der., *Istanbul 1914-1923, Capitale d'un monde illusoire ou l'agonie des vieux empires*, Paris, 1992.
- Ze'evi, Dror, *An Ottoman Century: the District of Jerusalem in the 1600s*, Albany, NY, 1996.
- Zenner, Walter, "Middlemen Minorities in the Syrian Mosaic: Trade Conflict, and Image Management", *Sociological Perspectives* 30 (1987), s. 400-21.
- "Jews in Late Ottoman Syria: External Relations", Shlomo Deshen ve Walter Zenner, der., *Jewish Societies in the Middle East: Community, Culture and Authority.*, Washington, DC, 1982.
- Zenner ve Shlomo, der., *Jews among Muslims: Communities in the Precolonial Middle East*, Londra, 1996.

DİZİN

A

- Abbasi halifeleri 74
ABD 69, 70, 74, 76, 201
Abdi Ağa 187
Abdullah Ağa 188
Abdülhamid II 83, 85-87, 147, 223
Abdülmeccid 77
Abcille İomien (1850) 144
Abide Hanım 45
Acemioğlan Okulu 170
Adam, Jarmanus (Halep metropoliti)
64
Afganlar 54
Afrikalı tüccarlar 237
Ahmed Ağa (baş cerrah, İstanbul)
Ahmed Ağa (Elhac) 188
Ahmed Ağa (Teberdar) 188
Ahmed Paşa (Karaca) 24
Ahmed Paşa (Konstantinopolis
Kaymakamı) 212
Ahmed Paşa (Köprülü) 131
'A'ida ailesi (Halep) 65, 66, 84
Akdeniz 17, 22-24, 32, 33, 36, 67,
91, 98, 103, 115, 136, 140, 151,
158, 161, 163, 231, 236, 238,
239
Akıl Çağı 206
Akideciler 213
Aksaray (Niğde) 11
Aksaray 154, 171, 226
Aleviler 32, 74
Ali Ağa 189
Ali Çavuş mahallesi (İzmir) 116
Ali Paşa (Canpulatoğlu) 33, 35, 40
Alliance Israélite Universelle 145
Alman Reich'i 149
Almanlar 40, 53, 147
Alsancak Tren İstasyonu 149
Altaras ailesi (Halep) 67
Amaltiya (1830) 144
Amerika (Kuzey) 87
Amerikalılar 76, 77, 144
Amerikan şirketleri 147
Amik Ovası 74
Amiri ailesi (Halep) 57, 58
Amsterdam 35, 101, 105, 126, 135,
140, 217, 235
Anaza Bedevileri 50, 70, 74
Ane 50
Anglikanlar 106
Ankara 39, 123, 229
Ankona 125
Antakya 22, 29, 32, 61, 62, 64, 71
Antakya Ortodoks Patrikleri 60
anti-Semitizm 69
Antoine, Abdel-Nour 8
Arabistan 9, 74
Arabistan defterdarı 25
Araboğulları (Bergama) 137, 138
Arap Ayaklanması 87
Arap Camii 170
Arap Katolikleri 55
Arapça 8, 21, 26, 27, 29, 40, 42, 44,
46, 53, 57, 62, 63, 65, 68, 69,
84, 85, 87, 116, 160, 231
Arapçılık 87
Arapkir 80, 171
Aras Nehri 30
Armanas 71

Arnavutluk 26
Arvieux Chevalier, d' 115, 117
Arvieux, Laurant d' 38
Asya 22, 23, 76, 78, 91, 226
Asya (Güneydoğu) 237
Athansius Dabbas III (Antakya patriği) 61, 63
Atlas Okyanusu 98, 99, 115, 117, 120, 126, 139, 140, 142, 201
aunc 200
Aurore de l'Ararat (1840) 144
auteurs économiques les 206
avania 107, 179
Avraham v. Yusuf 112
Avrasya 239
Avusturya 66, 67, 69, 70, 73
Avusturyalılar 66, 145, 164
Aya Dimitri (Tatavla) 160
Aya Sofya 154, 163, 184, 232
Aya Stefanos (Yeşilköy) 152
Ayas 23
Ayasoluğ 97
Aydın 95, 96, 103, 142, 143, 149
Aydın Gazetesi (1869) 144
Aydmoğulları 89, 91, 96
Azaria (Sis Katolikosu) 43
Azaz Kürtleri 74
Azerbaycan 30

B
Bab-ı Hümayun 27, 190
Babüssclam 190
Bağdat 7, 9, 23, 27, 37-39, 50, 69-71, 73, 87, 239
Bahhaş, Naum 75, 77
Baker, Edward (İngiliz konsolosu, Halep) 71
Balat 171, 228
Balık Pazarı Kapısı (İstanbul) 164
Balıklı 172
Balkanlar 10, 13, 26, 70, 96, 98, 110, 137, 139, 144, 222, 229, 231
Bankusa (Halep) 20

Barbier, Bieur (tercüman) 74, 164, 210
Barkan, Ömer Lutfi 168
Barker, John (İngiliz başkonsolosu, Halep) 73-75
Barnardiston, Pelatia 125, 127
Barret, William (konsolos vekili, Halep) 30
Basra 27, 31, 39, 74, 232
Basra Körfezi 29, 36
bazirgânbaşı 185, 193
Bebinsi, Abdullah el- 79
Bedeviler 22, 32, 50, 74, 83
Behram Paşa (Halep valisi) 29
Behsita (Halep) 52, 68
Belgrad 35
Belgrad barışı 214
Belgrad Ormanları 177
Belit ailesi (Halep) 65
Bengal 235
Berat 68, 112, 123, 126, 127, 176
Beratlı (*protogé*) 65, 176, 211, 217
Bereketzade (İstanbul) 163
Bergama 137
Beşiktaş 154, 185, 187, 188, 226
Beşir Ağa (Babüssaade Ağası) 185, 186, 190, 194
Beyazıt 226
Beyoğlu 84
Beyrut 15, 23, 84, 86, 87, 158, 235
Bigio ailesi (Halep) 67
Birecik 50
Bizans uygarlığı 11, 16
Bizanslılar 26, 28, 91, 95, 96, 232
Boğaz (İstanbul) 176, 177, 187, 218, 226, 233
Bonneval, Claude Alexander 218
Bosna 26
Bowen, Harold 231
Bowring, John 75, 76, 77, 80
Britanya 108, 235
Bronz çağı 22
Buca 122
Buda 232

Buharalılar 38
Bulgaristan 26, 223
Burayk, Mikhail 62
Bursa 11, 12, 29, 30, 99, 100, 103,
127, 154, 203
Büyükdere 177, 187

C

Cabiri ailesi (Halep) 57, 58, 67
Canpulatoğulları 34, 35
Carcassone 201
Carré, Abbé 41
Cebel-i Kürt 35
Cebel-i Lübnan 61, 63, 84
Celalettin Paşa (Çapanoğlu, Halep
valisi) 70
Celali İsyanları 34, 42
Cemaat-i Gebran (İzmir) 109, 116
Cemal Namık Paşa 84, 85
Cencviz 96
Cenevizliler 16, 96, 97, 103, 163,
167
Cennetoğlu ailesi 102, 104, 137,
138, 234
Cenova 98, 151, 163
Cerrahpaşa 171
Cezayir 9, 134, 223
Chandler, Richard 132, 133
Charles I 108
Charles II 135
Châteauneuf (Fransız büyükelçisi,
İstanbul) 160
Circi v. Yusuf Himsi 83
Cizvitler 60, 106
cizye 37, 80
Cochran, William 142, 145
Colbert, Jean Baptiste 136, 160, 201
Congregationalist misyonerleri 77
Courrier de Smyrne (1828) 144
Cromwell, Oliver 135
Cudeyde (Halep) 20, 44, 45, 53, 82
Culfa 30, 37
Culfa (Yeni) 37, 43
Culfa Ermenileri 43, 44

Ç

Çaka Bey 95
Çanakkale Boğazı 118
Çarşamba (İstanbul) 171
Çelik Paşa 138
Çemberlitaş 226
Çerkez göçmenler 50
Çeşme 97, 103
Çırağan 226
Çikmakiyan, Zirun 85

D

Dalsar, Fahri 12
Darphane 190, 197
David, Jean-Claude 3
de Picciotto ailesi (Halep) 67
de Picciotto, Elia 69
de Picciotto, Raphael 69
Delhi 14
Dellal ailesi (Halep) 65
Derkuş 71
Deshayes, Louis (Courmenin Baronu)
105
Devir (1873) 144
Deyr ez-Zur 83
Directie van den Levantschen Handel
en de Navigatie op de
Middellandsche Zee 36
Diyarbakır 42, 43, 76, 83
Doğu Akdeniz (Levant) 23, 30-32,
36, 38, 54, 67, 74, 88, 99, 105,
125, 127, 136, 160, 161, 166,
177, 197-199, 200, 201, 205,
206, 216
Doğu despotizmi 2
Doğu Hint Adaları 23, 29, 74
Dolmabahçe 154, 226
Dorrington, George 49
Dubrovnik 17
Dubrovnik balyosu 101
Dupuy, Jean (Fransız konsolosu,
İzmir) 108
Durighello ailesi (Halep) 70, 76, 77
Dünya Savaşı I 14, 69, 86, 146, 155,

229, 230
Dürziler 35, 61
E
Ebu Eyüb Ensâri 171
Echo de l'Orient L' (1839) 144
Edirne 126, 154, 203, 239
Edirnekapı 154
Edo 233
Edouard M. 115, 117
Eflak ve Boğdan 178
Ege adaları 103
Ege Denizi 89, 90, 91, 119, 199, 234
Eğin (Kemaliye) 191, 192
Elçi Hanı 176
Elizabeth I 30
Emeviler (681-750) 24, 74
Eminönü 154, 171, 191, 202, 209, 226, 227
Endonezya 8
Endüstri Devrimi 140, 207
Enriques, Haim Samuel 127, 128
Ermeni Gregoryen Kilisesi 166
Ermeni katliamları 229
Ermeni Katolikleri 166, 177
Ermeni patrikhançeleri 171
Ermenice 116, 185
Ermeniler 14, 30, 37-39, 42-44, 47, 51, 53, 59, 60, 62, 63, 67, 77, 93, 100, 101, 103, 105, 106, 111, 113, 115, 116, 118, 123, 124, 127, 128, 135, 139, 140, 141, 144, 149, 150, 166, 170, 171, 177, 179, 190, 191, 211, 216
Erzurum 11
Esir Pazarı (İstanbul) 172
Eski Saray 176
Eşraf (Halep) 46, 56, 57, 59, 66, 67, 70
Evliya Çelebi 40, 88, 91, 121, 169, 181, 182
Eyüp 154, 171, 172
Eyyübiler (1183-1260) 22

F
Faik Paşa mahallesi (İzmir) 116
Faroqhi, Suraiya 12
Fars 26
Farsça 57, 160
Fatih 154, 226
Faysal (Arap krallığı) 87
Fazıl Ahmed Paşa (Köprülti) 122
Felemenk 31, 38, 49, 66, 70, 100, 101, 105, 107, 118, 121, 128, 142, 179
Felemenk Eyaletleri 201
Felemenk Levant Şirketi 125
Felemenk Zümreler Meclisi 125
Felemenkçe 106, 116
Felemenkler 16, 30, 53, 65, 67, 99, 102-105, 111-113, 115, 123-127, 133, 135, 136, 141, 201, 202, 236, 238
Fener 171, 176, 178
Fener Rumları 127, 139, 176, 228
Fındıklı 154
Fırat Nehri 22, 29, 74, 76, 83
Fırat/Furat 85
Filistin 25
Flachat, Monsieur 187, 190
Flandre 125
Floransa 98, 126
Foça 97, 130
Fornetty, Dominique (tercüman) 160, 161, 163
Fransa 49, 65, 66, 73, 74, 105, 163, 183, 203, 216, 221
Fransa İmparatoru 210, 211
Fransa Yahudileri 145
Fransız Antilleri 201
Fransız Devrimi 140, 215
Fransız Levant Şirketi 124
Fransız Sarayı (İstanbul) 161
Fransızca 53, 106, 116, 229
Fransızlar 16-18, 30, 31, 36, 38, 43, 47, 55, 60, 61, 64, 65, 67, 100, 103-108, 111-114, 118, 121, 123-125, 130, 135-139, 141,

142, 145, 163, 177, 179, 201-
211, 213, 214, 216, 236, 238
Frenk Sokağı (İzmir) 18, 52, 106,
109, 111, 115-117, 122, 129,
132-134, 140, 236, 238

G

Gadbanlar (Halep) 65, 66, 84
Galata 18, 52, 54, 84, 160, 161, 163,
165-170, 176, 183, 200, 201,
219, 226-228, 233, 236, 237
Galata Kulesi 153, 163, 226
Galata Sarayı 170
Gaube, Heinz 3
gaza 26
Gaziantep (Ayntab) 77, 83
Gazzala ailesi (Halep) 65
Gazzali, Canberdi el- (Şam valisi,
Memluk) 24, 26
gedik 192, 205
Gediz Nehri 90, 100, 104, 119
gelenekçilik 158
Gelibolu 203
Gerber, Haim 12
Germen toprakları 110
Gevezade Ağa 121
Gibb, Sir Hamilton 231
Gilan 29
Gloucester 133, 134
Goffman, Daniel 12
Gute el- (Şam) 21
Gülhane Hatt-ı Şerifi, Tanzimat 76,
77

H

Habsburglar 91, 98, 99, 136
hac yolu 25
Haçlı Seferleri 22
Haçlılar 23, 96
Hakim, Maksimus el- (Halep metro-
politii) 61
Halep 3, 6, 9, 15-27, 29-78, 80-87,
89, 91, 92, 99, 100, 103, 105,
107, 127, 231, 233-240

Halep Metropolitii 64
Halep/Halab 85
Haliç 152, 163, 166, 170, 171, 176,
182, 226, 227, 233
Halkapınar (İzmir) 122
Hama 7, 22, 32, 42, 74
Han Bey mahallesi (İzmir) 116
Hanü'l-Gümruk (Halep) 29, 47
Hanü'l-Vezir (Halep) 45
Hanefi hukuku 26, 46
Hansa birliği 100, 150
Harari ailesi (Halep) 69
Harbiye 226, 228
Hasan Paşa (Abaza, Halep valisi) 40
Hasköy 171
Hasköy Yahudileri 228
Haşim el-Harrat 85
Hathaway, Jane 7
Havva ailesi (Halep) 84
Hazar Denizi 29
Hazine (Miri) 187, 189, 197
Hıristiyan Araplar 37
Hıristiyanlık 52, 95, 124, 151, 155,
168,
Hicaz 23, 40, 50
Hidayet Ağa 138
Hillel, David D'Beth 71, 73
Himsiler (Halep) 84
Hindiçini 74
Hindistan 23, 31, 37, 39, 53, 74, 76,
183, 201, 202, 237
Hindistanlılar 38, 39, 73
Hint Adaları 178
Hint Okyanusu 24, 36, 99, 235
Hipodrom 163
Hirondelle 160
Hitit Krallığı 21
Hizmet (1886) 144
Hobsbawm, Eric 150
Hollanda 17
Homeros 95
Hong Kong 230
Hourani, Albert 4, 5-7, 10, 15
Hovanesyan, Yakub 185, 187-189,

191-194
Hovivyan, Harutyun Amira 185, 191-193
Humus 32, 74
Hürşid Paşa 70, 71
Hülagu 22
hümanist gelenek 15
Hürmüz Boğazı 36
Hüsrev Paşa 29

I

Impartial (1840) 144
Institut National des Langues et Civilisations Orientales 160
Irak 9, 24, 26, 27, 50, 74, 75, 83, 87
Irak, Kuzey 25, 42, 75
Iraki 42

İ

işçilik 97, 130, 143, 158
İber Yarımadası 103
İbrahim Ağa (Hacı) 188
İbrahim Hakkı (Konyalı) 11
İbrahim Hannau 87
İbrahim Katrağası 67
İbrahim Paşa (Hacı, Halep valisi) 33
İbrahim Paşa (Mısır valisi) 75, 83
İbrahim Peygamber 21
İbşir Paşa (Halep valisi) 45
İçkale (İzmir) 90
İçliman (İzmir) 90
İdlib Köyü (Halep) 71
ihtisâb idaresi 181
iltizam 58, 137, 144, 195, 196
İnalçık, Halil 12
İngiliz East India Şirketi 36
İngiliz Levant Şirketi 30, 36-38, 73, 105, 119, 125-126, 135, 140
İngiliz Uluslar Topluluğu 124, 135
İngilizce 9, 106, 116
İngilizler 16-18, 30, 31, 36-38, 49, 53-55, 65, 67, 73, 75, 79, 99, 100, 103-109, 111-115, 118, 121, 123-126, 135, 136, 141-143, 145, 147, 201, 202, 236, 238

İngiltere 74, 105, 125, 128, 141, 142, 201
İntibah (1874) 144
İpek Yolu 22
İran 8, 23, 29-31, 33, 34, 36-40, 45, 54, 55, 73, 76, 97, 99, 103, 178, 183, 192
İran Ermenileri 38, 43
İran seferleri 195
İranlılar 31, 37, 38, 39, 73, 237
İsfahan 54, 103, 126, 233
İskenderun Limanı 53
İskenderun/Alexandretta 20, 32, 33, 39, 99, 100, 235
İskoçyalılar 143
İslam 5, 22, 78, 117, 155, 173
İslam hukuku/şeriat 2, 4, 5, 26, 28, 37, 41, 46, 47, 49, 56, 101, 102, 174
İsmail Ağa (Araboğlu) 138
İsmail Paşa 88
İspanya 44, 70, 74, 110, 126
İspanyolca 44, 68
İspanyollar 235
İstanbul / Konstantinopolis 7, 10, 11, 13, 14-19, 25, 28, 30, 32-34, 39-41, 47, 49, 52, 61, 63, 64, 67, 69, 70, 72, 76, 84, 89, 91-93, 95-98, 100-102, 104, 107, 108, 110, 111, 114, 118, 119, 134, 152, 164, 178, 190, 204, 232, 233; - Stambul: 233; Stambuli: 232
İstiklal Savaşı 229, 230
İsveç 69
İtalya 44, 65, 67, 100, 103, 105, 139, 178, 201
İtalyanca 106, 116
İtalyanlar 23, 73, 128, 145, 169
İ'tidal el- 85
İtilaf Devletleri 155, 230
İyon Uygarlığı 11, 95
İzmir 11, 15-18, 30, 31, 38, 52, 54, 69, 70, 76, 89, 90, 91-95, 97, 99-110, 111-119, 120-127, 129-

134, 136-151, 158, 199, 231,
233-240; Smyrna: 88, 89, 95, 96
İzmir Gazetesi (1877) 144
İzmir Körfezi 90, 95, 103, 117, 119,
120
İzmit 182
İzmit 95

J

jacquerie 59
Jedbourgh adaleti 141
Jennings, Ronald 12
jeunes de langue (Dil Oğlanları) 160
Journal de Smyrne (1830) 144
Jön Türkler 223, 229

K

kadı mahkemeleri kayıtları (siciller) 5,
10, 37, 93, 150
Kadıköy 154, 226
Kadifekale 88, 90, 116, 120
Kahire 3, 6, 7, 9, 14, 17, 19, 23, 39,
40, 85, 235
Kalküta 235
Kalvinistler 106
Kansu Gavri 24
Kapalıçarşı 29, 154, 171, 184, 198
kapı kethüdaları 198
kapitülasyonlar/ahidnameler 99, 101,
103, 125, 136, 139, 160, 167,
210, 211, 214, 215
Kapuçinler 106, 160
kapudanpaşa 133, 188
Karaburun 90, 119
Karadeniz 91, 119, 153, 182
Karaköy 163
Karaosmanoğulları 135, 137-139,
141, 142
Karesi Beyliği 96
Kasaba 138
Kasap İlyas mahallesi (İstanbul) 171
Kasımpaşa 183, 228
Kasımpaşa tersanesi 170
Katalonya 125
Katolik Araplar 59, 69

Katolik Ermeni cemaati 166
Katolik Patriği 61
Katolikler 43, 44, 47, 55, 59, 61, 63,
64, 66, 68, 69, 77, 84, 106
Katoliklik 59, 60, 62, 64, 65, 68, 72,
98, 236
Kayseri 11, 12, 42
Kayzer (Wilhelm II) 147
Kebbaba ailesi (Halep) 65
Kemer Çayı (İzmir) 116
Kervan Köprüsü (İzmir) 116, 117
Kevakibi aşireti (Halep) 57
Kevakibi, Abd el-Rahman el- 85, 87
Khoury, Philip 7
Kıbrıs 69, 75, 223
Kırım Savaşı 143
Kırkağaç 138
Kıptiler 88
Kız Kulesi 152, 154
Kızıldeniz 24, 29
Kibay ailesi (Halep) 69
Kilikya Ermeni Krallığı 23
Kilis 22, 33, 35
Kilis Kürtleri 74
kiliseler: St. Benoît Kilisesi (İstanbul)
166, 170; - S. Francesco Kilisesi
(İstanbul) 166, 170; - St. George
Kilisesi (İzmir) 90, 106; - St.
George Kilisesi (İstanbul) 166; -
St. Peter Kilisesi (İç Kale, İzmir)
96; - S. Pietro ve Paolo Kilisesi
(İstanbul) 163, 166, 170; - St.
Polycarpe Kilisesi (İzmir) 90, 106,
130; -Surp Asdvadzadzin Kilisesi
43; - Surp Hagop Kilisesi 190; -
Surp Kansuk Katedrali 43; - Yedi
Havari Kilisesi 95
Kilizman Voyvodası 134
Kisrevan 32
Koen v. Manuel 124
Konya 11, 28, 239
Konya Ereğlisi 11
Köprülüler 119, 136
köşebaşı sarrafı 192
Kubba ailesi (Halep) 65

Kudsi aşireti (Halep) 57
Kudüs 3, 6, 15, 60, 64, 190
Kumkapı 171
Kuran-ı Kerim 80
Kusa ailesi (Halep) 65, 84
Kuşadası 97, 103, 127, 130
Kudsi, Husam el-Din el- 85
Kutsal Mezar 190
Kuveyk Nehri 20, 21
Kuzey Afrikalılar 38
Küçük Kule Kapısı (İstanbul) 163
Kürdistan 36
Kürtler 22, 34, 35, 51, 70
Kyrillus Tanas (Antakya Katolik
Patriği) 61, 62

L
Labak ailesi (Halep) 57
laissez-faire 100, 233
Lale Devri 221
Languedoc 201, 205
Lapidus, İra 3, 4, 6, 7, 8, 10, 15
Latin Katolik misyonerler 59, 60
Latinler 60, 61, 95
Lawrence, Richard 106
Levantenler 69, 70, 84, 229; -
Roman Katolikleri (Levantenler)
55, 69, 84
levendler 133, 134, 160, 165, 237
Levi, Aaron 111
Liman-ı İzmir 109, 116
Liverpool 84
Livorno/Leghorn 44, 67, 126, 217,
239
Lizbon 35, 235
Loggia 167
Loncalar 57, 72, 135, 180-182, 192,
198, 203, 205, 213
Londra 14, 30, 38, 54, 84, 87, 101,
105, 124, 126, 134, 140, 143
londrin [çuha] 201, 202
Lord Paget 128
Louis XIV 124
Lübnan 27, 32, 35, 36, 38, 61, 63

Lvovlu Simeon 42, 52
Lyon 108, 187, 188, 201, 239

M
Macfarlane 88, 89, 91
Machiavelli 13
Maçka (İstanbul) 226
Magnifica Communità di Peyra 167
mahkematü'l-bab (Kapı Mahkemesi)
46
Mahmud I 186
Mahmud II 70, 71, 141, 220, 222
Mahmud Paşa mahallesi (İstanbul)
191
mahr 47
Malazgirt Muharebesi 95
malikâne 58, 137, 195
Manchester 84
Manila 235
Manisa 11, 90, 95, 102-104, 111,
130, 137-139, 143
Marcus, Abraham 3
Mardin 42, 43, 76
Mari Krallığı 21
Marksist kuram ("Doğu despotizmi")
2
Marmara Denizi 154, 171
Marranolar 110
Marraş, Fathullah 86
Marraş, Fransis 86
Marsilya 83, 84, 101, 105, 136, 140,
163, 164, 201, 205
Marsilya Ticaret Odası 206
Marsilyahlar 108
Maruniler 47, 62, 63
Masters, Bruce 3
Maudrel, Henry 38
Mauiepas 209
Mavroyeni (Eflak Prensi) 190
Mazlum, Maksimus (Melkit Katolik
patriği) 78
Mehmed (Elhac, Mihaliç voyvodası)
188
Mehmed Ali Paşa (Mısır Valisi) 75

Mehmed Çelebi (Yirmisekiz) 221
Mehmed Çelik Paşa 138
Mehmed II (Fatih) 92, 104, 110, 158,
167, 168, 170, 171, 195, 232
Mehmed Paşa (başvezir) 186
Mehmed Paşa (Çorak) 188
Mehmed Paşa (Halep Valisi) 29
Mehmed Paşa (Köprülü) 40, 118,
119
Mekke 24, 85
Melkitler 59, 60, 62, 63, 69, 72, 77,
78, 79, 84, 86
Melling 218
Memluklar 3, 4, 7, 23, 27-29, 31, 50,
235
Menderes 100
Menemen 97, 103
Menteşe 96
Mercan 187
Mercibadık 24
merkantilizm 97, 206
Mescid-i Selâtinzade 116
Mesih 114
Mesihçilik 234
Mevali 50
Meynard, David 164, 210, 212
Mezopotamya 71, 74
Mısır 3, 9, 24, 26, 27, 37, 39, 50,
55, 66, 73, 75, 76, 81, 182, 223
Mısır Çarşısı (Yeni Çarşı) 182, 202,
203, 209, 213
milliyetçilik 9, 140, 144, 147, 149,
151, 173, 222, 223, 229, 230
Mir Zarif 39
Moda (İstanbul) 226
Moğollar 26, 96
Montesquieu 13
Mora 78, 113
Mordchay Sevi 113
Morisco göçmenleri 170
Mosi v. Abram 124
Muhammed Ağa (Koca) 71
Muhammed Hz. 173, 174
Muhammed Nasır 39

Mumford, Lewis 15
Murad I 91
Murad II 96
Musa v. İzak el-Haham 44
Mustafa Bey (Karaosmanoğlu, Hacı)
137, 138
Mustafa Kemal Atatürk 87
Mustafa Paşa (Kara, Halep valisi) 45
Mustafa Zaid Paşa 78
Musul 7, 9, 39, 70, 83

N

Nâbi 19, 21
Nafi el-Cabiri 85
Naima 32
Nakibü'l-Eşraf 56
Napoli 69
Napolyon 55, 66
Napolyon Savaşları 140
Nasrullah Dellal 67
Nasuh Paşa (Halep valisi) 34
Neophytos (Antakya patriği) 62, 63
Nevruz (1884) 144
İbrahim Paşa (Neveşehirli, Damad)
221
New York City 84
Nicogos 187
Niğde Aksaray 11
Nişantaşı 226
Nizam-ı Cedid 218, 220
Nuruosmaniye Camii 184

O

Odun Kapısı (İstanbul) 182
Orhan Bey 91
Orlando, Nicholas 101, 102, 104,
137
Ortadoğu 1, 2, 4, 21, 100, 230, 235,
239
Ortodoksluk 60, 63, 64, 72
Osman Bey 91
Osman (Kara) 137
Osmanlı Bankası 227

Osmanlıcılık 87, 223

Ö

örfî hukuk 5, 41

P

Pagos Tepesi (İzmir) 116, 129, 146

pan-İslamizm 223

pan-Türkizm 223

Papa 61

parça başı üretim (putting out) 180

Paris 14, 86, 87, 135, 163, 164, 177

patriciate 4

Patrona Halil 221

pax Ottomanica 39

Pegna Solomon di Abram 127, 128

Pekin 14, 233

Pera 18, 154, 160, 162, 163, 165,
169, 170, 219, 226-228, 237,
238

Perşembe Pazarı 163, 164

Petraki 190

Peyssonel, Charler de 137, 138

Poche ailesi (Halep) 70

Polykarpos 95

Portekiz 70, 125

Portekiz Yahudileri 123-127, 140

Prens Adaları 152

Protestanlar 53

Prusya 69

Prusyalılar 67

Q

Quataert, Donald 81, 83

R

Rafeq, Abdul-Karim 5, 6

Raşvan 70

Raye (İngiliz konsolosu, İzmir) 134

Raymond, André 5, 6, 8

Reform 98

Reis Efendi 211

Rekoletler 106

ricalü'l-Bab (kapı adamları) 27

Rihah 71

Roberts, Lewes 105

Rodos 69

Roma 14, 61, 65, 91

Romalılar 1, 89

Romanya 35, 63, 223

Romanyot Yahudiler 110

Rousseau, Jean-Baptiste-Luis-Jacques
73

Rönesans 100

Rum Katolikleri 84

Rum Ortodoks patrikhanesi 176, 204

Rum Ortodokslar 42, 43, 46, 47, 59,
60-62, 93, 101, 106, 111, 118,
127, 135, 139, 140-143, 145,
150; - Rumlar 14, 27, 72, 99-
101, 103-105, 113, 115, 116,
124, 128, 139, 140, 143, 144,
160, 166, 169, 170-172, 174,
177, 178, 199, 204, 208, 2.
216

Rum Ortodoks Patriği 64, 72

Rumca 116

Ruslar 137

Russell, Alexander 19, 51, 53-55

Rusya 69, 81, 222

S

Sabetay Sevi 68, 113-115

Sâdabad 219

Safaviler 54, 98, 136

Safed 15, 110, 111

Sahra-altı Afrika 8

Said, Edward 3

Sainte Elisabeth 160

Sakız Adası 62, 90, 97, 103, 104,
130, 139, 178

Salacak 176

Samatya 171

Sana'a 9

Sancakburnu Kalesi (İzmir) 90, 119,
120-122, 129, 133

Sandal Bedesteni (İstanbul) 172

Sarayburnu 152

sarraflar 185, 187, 189, 191, 193,
194, 196-198
Saruhan 96
Sason 42, 80
Sauvaget, Jean 2, 3
Sayda 36
Sayfa ailesi (Halep) 32, 33, 35
Sefarad Yahudileri 44, 55, 59, 67-69,
106, 110, 124, 126, 127
Selanik 15, 17, 39, 68, 69, 110, 111,
114, 158, 188
Selim Ağa (Ziştovi voyvodası) 188
Selim III 70, 221
Sclim I (Yavuz) 24
Serbest Ticaret Antlaşması (1838)
143
Serchis ailesi 126
Scville, Issaya 205
Shlomo Laniado 68
Sırbistan 223
Sicilya 69, 126
Signores Francos 67-69
Silvera ailesi (Halep) 67
Sipil Dağı 104
Sirkeci 154, 227
Sis Ermeni Katolikosu 60
Sittun 69, 84
Skene, J. H. 79
Spectatour Oriental (1823) 144
Sultanahmet 154, 226
Suriye 3, 5, 8, 9, 19, 22-31, 34, 36,
38, 41-43, 47, 50, 55, 67, 73, 75,
76, 80, 87, 232, 235, 237
Suriye (Güney) 25, 64
Suriye (Kuzey) 25, 29, 34, 35, 39,
40, 41, 43, 55, 67, 71, 74, 77,
83, 86
Suriye-Türkiye sınırı 35
Suriyeli Katolikler 62
Suriyeliler 46
Süleyman Ağa 185-187, 189, 193,
194
Süleyman I. (Kanuni) 24, 92, 98, 104
Süleymaniye 154
Sünni-Şii ayrılığı 38

Sünniler, Sünnilik 27, 46, 57
sürgün siyaseti 171
Süryaniler 42, 43, 47, 59, 60, 63
Sykes, Mark 86
Sylvestros 61

Ş

Şafiler, Şafilik 26, 46
Şah Abbas (1587-1629) 33, 35-37
Şaik Yaprak mahallesi (Halep) 79
Şam 5, 6, 9, 21-27, 29, 30, 33, 34,
39, 41, 61-63, 71, 72, 80, 86, 87,
235
Şaphane (İzmir) 116
şarkiyatçılık 2, 94, 234
Şebba el- 85
Şerbetçiler 213
Şereflikoçhisar 11
Şevir 61
Şeybani Hanı (Halep) 60
Şeyhülislam 186
Şişhane 228
Şişli 226, 228

T

tağşiş 195
Taha ailesi (Halep) 57, 58
Tahazade Seyyid el-Vahhab 66
Taksim 226
Talmud 114
Tanzimat 76, 77, 156, 220, 221, 222
tapu-tahrir defterleri 12
Tarabya 177
Tebriz 232
Teke 96
tercümanlar 53, 66, 67, 112, 139,
160
tımar 25, 26, 58
ticari antropoloji 180
Timur 22, 23, 89, 91, 96
Tire 95
Tlinsen 232
Tokat 29
Tophane 152-154, 170, 183, 228

Topkapı 171
Topkapı Sarayı (Büyük Saray) 152-154
Toskana 69
Toskanalılar 73
Tournefort 106
Trablusşam 20, 27, 29, 30, 32, 37,
42, 86
Trakya 183
Tunus 9, 223
Türk-Yunan çatışması (1898) 229
Türkçe 26-29, 56, 85, 116, 160, 212
Türkiye 33, 52, 87, 92, 94, 115, 151,
206
Türkmenler 22, 32, 50, 70, 74, 95,
96, 104
Tütüncü ailesi (Halep) 65, 84

U

ulema 4, 56, 57, 80, 186
Uluçay, M. Çağatay 11
Ummü'l-Kura 85
Umur II (Aydınöğlü) 96
Umur Bey (Aydınöğlü) 92
Umur Bey (Gazi) 96
Unia(t) 62-64, 77
Unkapamı 171, 182
Urfâ 76
Urmiye 34

Û

Ûmit Burnu 99
Ûsküdar 154, 176, 218, 233, 237

V

Vahabiler 74
Vaka-yi Hayriye 72
Valide Hanı 198
Van 11
veba (Kara Ölüm) 128, 132, 146
Venedik 14, 17, 23, 39, 91, 98, 101,
105, 112, 151, 163, 178, 179,
186, 239
Venedikliler 16, 29, 30, 36, 49, 89,
97, 100, 103, 105-107, 113, 118,
119, 121, 123, 135, 236, 238

Verecnidge Oost-Indische
Compagnie 36
vergililik (fiskalizm) 158
Vezir Hanı (İstanbul) 188
Vigne di Pera (Pera Bağları) 166, 176
Viyana 14, 217
Volney, Constantine 52

W

Wallerstein, Immanuel 220
Wallersteinci dünya sistemi görüşü
156
Weber, Max 1, 3, 4, 7, 9, 11, 13, 17,
65
Webercilik 231
Wirth, Eugen 3
Wolfgang, Aigen 40

Y

Yahudi İspanyolcası 116
Yahudiler 13-15, 43, 44, 47, 52, 53,
67, 70, 75, 77, 80, 83, 84, 87,
93, 100, 101, 103, 105, 107-109,
111-116, 118, 123, 127, 135,
139, 140, 141, 144, 149, 150,
166, 170, 171, 174, 177, 178,
179, 188, 199, 211, 216, 228,
229, 238

Yakındoğu 2

Yedikule 152, 154
Yehud-ı Arabân 43
Yehud-ı Efrenc 43
Yemen 39, 73
Yemiş İskelesi 182
Yeni Kent Tarihi 15
Yeniçeriler 56, 57, 70, 179, 190, 194,
237

Yenikapı 171

Yenimahalle (İzmir) 106

Yeraltı Camisi 170

Yıldız 226

Yunan (Klasik) uygarlığı 1, 95

Yunan Ayaklanması (1821) 72

Yunanistan 71, 147, 223

Yunanlılar 89

Yüksek Kaldırım 162

Z

Zengiler (1128-83) 22

Zitvatoruk Antlaşması 99

Zonana, David 189

Zonara (Baba) 179

Zührevi ailesi (Halep) 46